D. VATAMANIUC

EMINESCU

★ UNIVERSITAS ★

EDITURA MINERVA

II 248.775

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
"M. EMINESCU" IAȘI
II 248.775

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

D. VATAMANIUC

EMINESCU

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

M. C. Surugiu
13 sept '88.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

D. VATAMANIUC

EMINESCU

MANUSCRISELE
JURNAL AL FORMĂRII INTELECTUALE ȘI AL LĂRGIRII ORIZONTULUI ȘTIINȚIFIC. LABORATOR DE CREAȚIE. INSTRUMENT DE LUCRU.

701175
B.C.U. IASI

EDITURA MINERVA
București 1988

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

26 sept 1988
B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI
dem 648.433
859.09 (Semănătorul)
BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚA

Exegeții mai noi ai operei lui Eminescu compară manuscrisele sale cu *Jurnalele* unor personalități cu faimă în mișcarea culturală europeană. Nimic mai fals. Poetul nu consemnează sistematic întîmplări din viața sa, cum face T. Maiorescu în „însemnările zilnice" și nu se vede de nicăieri că intenționa măcar să întocmească o „operă" cu destinația mărturisită sau nu să o dea publicității și nici să lase această obligație în sarcina posterității. Domnește în manuscrisele lui Eminescu, pe de altă parte, dezordinea sub cele mai variate aspecte. Sînt așternute pe aceeași pagină în fuga condeiului, uneori și a creionului, la epoci diferite, versuri, însemnări științifice și concepte răzleț din articolele politice. Situația aceasta este complicată și mai mult prin legarea foilor în cele 44 de caiete, în mare parte miscelanee. Foi cu versuri din aceeași poezie ori dintr-un conspect științific sînt dispersate în mai multe caiete, chiar cînd poartă paginația poetului. Eminescu se călăuzea după criterii numai de el știute și găsea întotdeauna tot ce-i trebuia în „dezordinea" din „lada" sa în care își ținea „biblioteca".

Manuscrisele lui Eminescu se prezintă, în primul rînd, ca un „jurnal" al formării intelectuale și al lărgirii orizontului său științific. Acest jurnal se constituie din însemnări dispersate în mai multe manuscrise și așternute pe hîrtie, parte în românește, parte în germană. Prezentarea lor ca un „jurnal", cum n-a fost în intenția poetului, o facem pe baza statutului însemnărilor. „Jurnalului" formării intelectuale îi repartizăm însemnările din epoca preuniversitară și universitară, iar „Jurnalului" lărgirii orizontului științific, însemnările și extrasele din tratatele de specialitate, făcute cu precădere în epoca gazetăriei bucureștene.

Manuscrisele lui Eminescu se prezintă, în al doilea rînd: laborator de creație. Poetul nu întocmește, cum greșit se spune uneori, un „jurnal de creație", de vreme ce nu face, cu o excepție sau două, mărturisiri asupra muncii sale creatoare. Manuscrisele oferă un spectacol unic în literatura noastră pentru urmărirea procesului creator în opera unui mare scriitor. Poezia ocupă locul central, cum se vede de altfel și din exegezele eminesciene. Procesul creator este urmărit aici în cuprinsul aceluiași gen literar,

cu implicații și în dramaturgie, care aparțin, în opinia noastră, tot poeziei. Situația se schimbă cînd trecem la proză. Însemnări de la cursurile universitare și din lecturile filozofice, așternute pe hîrtie fără un scop anume în afară de cel informativ, sînt reluate, integrate în narațiune și investite cu finalitate. Asistăm la transferuri spectaculoase din manuscrise în proza literară. Acesta este motivul pentru care ne oprim la ea în demonstrația noastră. Nu pierdem din vedere nici interferențele cu poezia, proza științifică și proza politică.

Manuscrisele lui Eminescu se prezintă, în al treilea rînd : instrument de lucru pe care începe să-l pregătească încă în epoca studiilor universitare. Poetul se înscrie la Universitatea din Berlin pentru susținerea doctoratului în filozofie și trece la traducerea tratatului lui Kant, *Critica rațiunii pure*, text pregătitor, în intenția sa, pentru interpretarea de texte în cadrul cursului de la Universitatea din Iași. Tot pe linia pregătirilor pentru munca științifică se înscrie și traducerea manualului lui A. Leskien, *Gramatica paleoslavă*, ca instrument de lucru în cercetarea documentelor din arhive. Un loc aparte ocupă în acest context traducerea tratatelor lui Heinrich Theodor Rötscher, *Arta reprezentării dramatice* și Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*. Eminescu continuă traducerea tratatului esteticianului german și în epoca studiilor universitare, cu intenția, desigur, să o tipărească în volum. Cultura noastră n-a avut decît de pierdut prin faptul că traducerea poetului rămîne îngropată în manuscrise mai bine de un secol. Din cele cinci volume ale tratatului lui E. Hurmuzaki, Eminescu traduce în 1878 primul volum, care se tipărește în anul următor. Alte două volume sînt traduse de Slavici în 1900, iar ultimele două nu se pot consulta decît în originalul german.

Ultima lucrare pe care o traduce Eminescu este tratatul lui Franz Bopp, *Gramatica sanscrită*, rămasă și ea în manuscrise aproape un secol. Este o mărturie unică și impresionantă de travaliu intelectual.

Eminescu își face în epoca gazetăriei bucureștene un număr impresionant de extrase din tratate de specialitate din diferite domenii : economie politică, filozofie, istorie, geografie, științele naturale. Aceste extrase, ca și unele însemnări din manuscrise, făcute mai înainte, sînt utilizate ca armătură științifică în proza politică. Eminescu intenționa să întocmească chiar un dicționar de economie politică pe o idee centrală : „producțiunea". Își propunea să ia ca texte de bază tratatele lui Henry Charles Carey, economistul american și Friedrich List, economistul german. Poetul nu realizează acest dicționar de economie politică, însă extrasele din tratatele de specialitate oferă o imagine cuprinzătoare asupra preocupărilor sale în această direcție. Se alătură tabelele sincronice, statisticile, tot atîtea aspecte specifice unui instrument de lucru.

Capitolele din această secțiune se vor citi *Eminescu și Carey...*, *Eminescu și David Ricardo... etc.* Am omis numele poetului din fruntea capito-

lelor spre a evita repetiţiile. Am transcris din tratatele străine textele traduse de Eminescu, întrucît mare parte din aceste tratate nu se găsesc în bibliotecile din ţară. Procedînd în felul acesta îl putem urmări mai bine şi pe poet la masa de lucru, cu instrumentele de lucru din care îşi extrage informaţiile şi pe baza cărora îşi pregătea propriul său instrument de lucru. Spectacolul intelectual este uimitor şi unic în scrisul românesc.

Manuscrisele lui Eminescu cuprind un bogat dicţionar de rime, dispersat în mai multe manuscrise. Judecat în grabă, dicţionarul de rime ar putea fi considerat instrument de lucru. Asemenea preocupări se întîlnesc şi la alţi scriitori fără a împinge însă lucrurile pînă a presupune că poeţii îşi compun poemele prin consultarea dicţionarului lor de rime. Eminescu se arată interesat să înregistreze exhaustiv rimele în limba română. Aspectul acesta se impune atenţiei prin introducerea în dicţionar a onomasticii, a numirilor toponimice, titlurilor de opere. Dicţionarul eminescian de rime se înscrie, prin caracterul său de tezaur, ca o lucrare unică în literatura noastră.

Examinarea manuscriselor lui Eminescu sub cele trei aspecte corespunde, în general, desfăşurării în timp a activităţii sale. Epoca formării intelectuale este şi cea a schiţării proiectelor grandioase în poezie, a proiectelor din dramaturgie şi a unor realizări reprezentative în proza sa. Creaţia artistică trece, ca preocupare dominantă, pe al doilea plan, pe măsură ce poetul se angajează în publicistica cotidiană. Aceasta devine activitatea sa dominantă în epoca gazetăriei bucureştene. Manuscrisele iau înfăţişarea cea mai pronunţată de instrument de lucru. Acum poetul reia vechile proiecte literare, le supune la noi elaborări şi dă la lumină capodoperele liricii sale. Se pierde adesea din vedere că aceste proiecte literare capătă finalitate în contextul activităţii sale ziaristice.

Cînd prezentăm manuscrisele lui Eminescu sub aceste aspecte ignorăm mitologia care s-a creat în jurul lor prin publicarea în cursul anilor de „inedite". Aceia care nu au frecventat manuscrisele sale şi le închipuie o mină inepuizabilă în care se găsesc răspunsuri la toate problemele vieţii contemporane. Noi le judecăm în funcţie de ceea ce reprezintă în realitate şi cu perspectiva intrării lor în circuitul public prin ediţia naţională. Manuscrisele cuprind un număr restrîns de însemnări originale în comparaţie cu transcrierile, traducerile şi parafrazările. Transcrierile, mare parte în germană, se extind pe zeci de pagini. Aici alăturăm şi notele de la cursurile universitare, parţial, tot în germană. Traducerile se extind şi ele pe zeci de pagini şi poetul merge foarte departe şi transpune în româneşte, integral, eseuri şi chiar unele broşuri. Parafrazările sînt mai greu de delimitat, în stadiul actual al cercetărilor. Manuscrisele oferă, sub aceste aspecte, un material extrem de bogat, care însă se situează în privinţa originalităţii pe treapta de jos în activitatea oricărui scriitor. Importanţa lor

ni se relevă, chiar şi cu acest statut, în definirea orizontului intelectual al poetului şi în transferurile pe care le operează în creaţia artistică şi în publicistica sa.

Eminescu se impunea în conştiinţa posterităţii, ca un scriitor de excepţie şi prin cele sub o sută de poezii şi patru proze tipărite în timpul vieţii. Manuscrisele ne relevă atît dimensiunile titaniene ale personalităţii eminesciene, cît şi organicitatea scrisului său şi-i conferă un loc singular în literatura naţională.

D.V.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

MANUSCRISELE, JURNAL AL FORMĂRII INTELECTUALE ȘI AL LĂRGIRII ORIZONTULUI ȘTIINȚIFIC

I. JURNALUL FORMĂRII INTELECTUALE

Exegeții vieții și operei lui Eminescu pornesc, cînd prezintă cultura sa, de la epoca studiilor universitare la Viena între 1869 și 1872. Poetul își începe însă pregătirea intelectuală în climatul cultural din epoca preuniversitară, climat în care se manifesta interes pentru filozofie, estetică, literatură, științe, creație populară. Eminescu ia cunoștință de filozofia lui Schopenhauer, Kant, Hegel și a altor gînditori în acest climat, ca la Viena să treacă la studiul sistematic, pe care îl va continua apoi la Berlin.

Eminescu putea găsi informații despre Schopenhauer în lucrarea lui Alois Scherzel, *Der Charakter der Hauptlehren der Philosophie Arthur Schopenhauer's*, tipărită în anuarul liceului din Cernăuți, *Programm des K.K. Ober-Gymnasiums in Czernowitz in dem Herzogthum Bukowina für das Schuljahr 1866.*[1] Se publică aici și necrologul lui Aron Pumnul, încetat din viață în 24 ianuarie 1866 și nu este de închipuit că nu cunoștea anuarul liceului. Eminescu îi închină cunoscuta elegie, *La moartea lui Aron Pumnul*, cu laude la adresa profesorului cernăuțean, ce se întîlnesc și în necrolog. În biblioteca gimnaziștilor din Cernăuți se găseau lucrări de filozofie ca cea a lui François Rodolphe De Weiss, *Principes philosophiques, politiques et moraux*, în traducerea lui Costachi Gane[2], donată de Eminescu[3] și Wilhelm Traugott Krug, *Handbuch der philosophischen Wissenschaften*, în traducerea lui Aug. Treb. Laurian[4] și T. Cipariu.[5] W. T. Krug (1770—1842) este succesorul lui Kant la catedra de la Universitatea din Königsberg și adversar al lui Hegel și Schelling. Notele și comentariile sale din *Manualul de filozofie* formează o adevărată enciclopedie bibliografică în disciplinele filozofice.

Eminescu frecventează în perioada preuniversitară cercul literar „Orientul", înființat de Grigore H. Grandea[6], cu care se va întîlni și în redacția *Timpului*, mai tîrziu. Gr. H. Grandea expune în unul din studiile sale, *Definiția frumosului*, publicat în *Albina Pindului*, concepția estetică a lui Socrate, Platon, Aristotel, Kant,

Schelling și Hegel.[7] Sînt menționați și Wolf, Hume, Burke, Baumgarten, precum și unii scriitori ca Dante și Petrarca. Filozofii Kant, Schelling și Hegel reprezentau — scrie Grandea — „trei mari genii“ care pun „adevăratul fundament științific esteticei“. Într-un alt studiu, *Zeus*, publicat tot în *Albina Pindului*, se prezintă și filozofia lui Kant și se vorbește de „facultatea de a ne ridica la mundul transcedental“, de „formele logice“, „numen“ și „fenomen“.[8] Tot aici este prezentat și Hegel ca cel mai fidel discipol al filozofiei kantiene. Din darea de seamă asupra conferințelor societății luăm cunoștință și de scriitorii prezentați la ședințe și este evidentă orientarea spre literatura germană.[9] Eminescu figurează, împreună cu V. Dimitrescu și Basarab, în comisia însărcinată cu strîngerea creației populare din Moldova.

Climatului intelectual preuniversitar aparțin numeroase însemnări cu caracter filozofic din manuscrisele *2254, 2255, 2259* și *2262*. „Trecutul cînd n-am fost — notează Eminescu în manuscrisul *2262, 2* — viitorul cînd n-oi fi, nu exista ele, fiindcă *eu* nu exist, sufletul lumei este *eu*. Fără eu nu există timp, nu există spațiu, nu există Dumnezeu. Fără ochi nu e lumină, fără auz nu e cîntec, ochiul e lumina, auzul e cîntecul, *eu e Dumnezeu*.“[10]

Climatul intelectual din epoca preuniversitară explică de ce Eminescu se înscrie la Universitatea din Viena, la Facultatea de filozofie[11]. Important este și faptul că la universitățile germane se considera că filozofia reprezenta „cimentul tuturor disciplinelor“.[12]

Eminescu frecventează la Universitatea din Viena în semestrul de iarnă 1869/1870, cum se desprinde din cele trei *Nationale*, cunoscute pînă acum[13], cursurile lui Robert Zimmermann, *Praktische Philosophie, Geschichte der Philosophie I. Kursus: Das Altertum, Philosophische Konservatorium*, Karl Sigmund Barach-Rappaport, *Philosophische Prinziplehre und historisch-kritische Einleitung in die Philosophie, Philosophische Übungen, Lektüre und Erklärung ausgewählter Schriften von Descartes, Spinoza und Leibniz*, Theodor Vogt, *Einleitung in die Philosophie mit Zugrundelegung des ersten Buches der Aristotelischen Metaphysik*, Giammaria Cattaneo, *Italienische Grammatik, Italienische Übungen*.

Documentele arată că Eminescu își întrerupe studiile trei semestre și explicația stă în faptul că în 1870—1871 desfășoară o activitate susținută pentru înființarea Societății „România Jună“ și în comitetul de organizare a serbării de la Putna din august 1871.[14] Era și o măsură, poate, de prevedere. Poetului i se intentă procesul de presă pentru articolele din *Federațiunea* și-l urmăreau instanțele judecătorești.[15]

Eminescu se înscrie în semestrul de iarnă 1871/1872 și în cel de vară 1872 la Facultatea de drept pe care o frecventa, tot acum, și Ioan Slavici, cel mai apropiat prieten al său încă din anii studiilor universitare la Viena. Înscrierea la Facultatea de drept are însă alte explicații decît legăturile de prietenie. Profesorii lui Eminescu de la Facultatea de filozofie predau cursuri în aceste semestre la Facultatea de drept și poetul îi urmează aici pentru continuarea studiilor. Audiază, astfel, prelegerile lui Robert Zimmermann, *Praktische Philosophie, Geschichte der Philosophie. Erster Kursus : Das orientalische und classische Altertum, Geschichte der Philosophie. II. Kursus : Mittelalter und neuere Zeit bis auf Kant*, Theodor Vogt, *Allgemeine Pädagogik, Logik*. Între profesorii noi îi vedem pe Rudolf Ihering, *Institutionen und Geschichte des römanischen Rechtes* și Karl Ludwig von Arndts, *Pandekten I. Buch. Allgemeine Lehren*. Din mărturiile contemporanilor se desprinde că Eminescu audiază la Facultatea de drept și cursurile lui Lorenz Stein, *Rechtsphilosophie, Nationalökonomie, Finanzwissenschaft, Verwaltungslehre*, Franz Xavier Neumann-Spallart, *Europäisches Volksrecht* și poate și alte cursuri de la Facultatea de drept pe care le frecventa și I. Slavici, prietenul său. [16]

Exegeții operei lui Eminescu insistă, pe bună dreptate, asupra orientării sale în anii studiilor universitare la Viena spre filozofie, cum se desprinde de altfel și din însemnările din manuscrise. Preocupările sale merg însă și în direcția economiei politice și a dreptului aplicativ. Poetul urma aici orientarea ce se manifesta în sînul studenților români din Imperiul austro-ungar. Studiul dreptului aplicativ servea deopotrivă pregătirii profesionale și pregătirii politice pentru lupta ce-o duceau românii din provinciile de sub stăpîniri străine împotriva asupririi sociale și naționale. Acestei orientări aparțin și articolele sale politice din epoca vieneză în care se ocupă de sistemul de guvernare și modul de aplicare a legilor în Imperiul austro-ungar. [17]

Eminescu se înscrie la Universitatea din Berlin în 18 decembrie 1872, cum se arată în înștiințările acesteia, *Anmeldungs-Buch*, păstrate în manuscrisul *2255, 281—290*, și frecventează cursurile Facultății de filozofie în semestrul de iarnă 1872/1873, semestrul de vară 1873, semestrul de iarnă 1873/1874 și semestrul de vară 1874 [18]. Materiile pe care și le alege sînt, în primul rînd, din domeniul disciplinelor filozofice. Audiază cursurile lui Eugen Dühring, *Logik und die Grundlagen der Philosophie, Geschichtauffassung berühmter Historiker, Über philosophischen und politischen Optimismus und Pessimismus, Nationalökonomie*, Eduard Zeller, *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, C. N. Althaus, *Entwickelung*

und Kritik der Hegelschen Philosophie, Hermann Bonitz, *Geschichte der griechischen Philosophie.* Se înscriu pe linia preocupărilor sale de la Viena și cursurile de drept roman, cum sînt cele ale lui Heinrich Dernburg, *Geschichte und Altertümer der romische Rechts, Institutionen* și Karl Wilhelm Nitzsch, *Romische Geschichte.* Poetul se orientează acum și spre istorie și geografie. Audiază cursurile lui Karl Richard Lepsius, *Aegyptische Geschichte, Aegyptische Denkmäler, Sitten und Gebräuche der Aegypter,* Johann Gustav Droysen, *Neuere Geschichte,* Poggendorff, *Physikalische Geographie.* Se înscrie în semestrul de iarnă 1872/1873 și la cursurile lui Karl Werder, *Geschichte der Bildenkunst* și *Dramatische Kunst,* pe care însă le șterge. Eminescu se orientează, fapt de asemenea important, și spre discipline din domeniul științelor naturii și se înscrie la cursurile lui Herman-Ludwig-Ferdinand von Helmholtz, Emil Du Bois-Reymond, Hermann Munk. Asupra acestora stăruim mai departe.

Profesorii lui Eminescu la Viena și Berlin erau, în general, personalități de seamă în mișcarea științifică, autori de tratate fundamentale și cîțiva creatori de școală în specialitatea lor. Ne oprim la aceia dintre ei, cu rol indiscutabil în formarea sa intelectuală. Mărturiile mai importante în această privință ni le oferă corespondența, însemnările din manuscrise și proza politică.

Robert Zimmermann (1824—1898), profesor de filozofie și estetică, publică o serie le lucrări prin care se impune ca un continuator al filozofiei herbartiene. Mai importante sînt *Leibniz, Monadologie* (Viena, 1847), *Leibniz und Herbart* (Viena, 1849), *Geschichte der Ästhetik als philosophischer Wissenschaft* (Viena, 1858), *Allgemeine Ästhetik als Formwissenschaft* (Viena, 1865), *Studien und Kritiken zur Philosophie und Ästhetik* (I—II, Viena, 1870), *Anthroposophie im Umriss* (Viena, 1882). Profesorul vienez situează la baza concepției sale *ideea,* ca formă a conștiinței și acțiunii. Ideile logice sînt, după el, modele normative ale gîndirii științifice, iar ideile estetice, modele normative ale acțiunii. Estetica reprezintă, astfel, o doctrină filozofică a artei.

Lorenz Jacob von Stein (1815—1890), profesor de filozofia dreptului, economia politică, știința administrației, știința finanțelor, tipărește mai multe tratate de specialitate, *Verwaltungslehre* (I—VIII, Stuttgart, 1865—1884), *Die Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage* (I—III, Lipsca, 1880). Stîrnește ecou, la apariție, *Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs,* tipărită la Lipsca în 1842, pe care o reia în 1848 și 1850. Expune aici o teorie generală a statului, care are la bază conceptul de clasă economică, diferită de stat și în opoziție

cu acesta. Meritul principal al lui Lorenz Stein stă în faptul că propune, pentru prima dată, o interpretare economico-socială a istoriei. Profesorul vienez era înzestrat cu o mare mobilitate intelectuală și foarte receptiv la ideile altora, pe care le valorifica în cursurile și tratatele sale. Slavici îl învinuiește că făcea la cursul de economie politică prea „multă filozofie“.[19]

Rudolf von Ihering (1818—1892), profesor de drept roman, se face cunoscut prin tratatul său, *Der Geist des römischen Rechts auf verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*, în trei volume, tipărit la Lipsca în 1852—1865, și care nu poate fi ocolit de nici un specialist în această materie. Amintim alte lucrări ale sale, *Der Kampf ums Recht* (Viena, 1872) și *Der Zweck im Recht* (I—II, Lipsca, 1877). Ihering era și un profesor eminent, care știa să facă cursuri interesante și atractive dintr-o materie aridă, ca dreptul roman. Aceasta ar putea fi și o explicație pentru înscrierea poetului la cursurile sale.

Dintre lucrările lui Ihering se bucură la noi de mai multă atenție *Der Kampf ums Recht* pentru faptul că aici prezintă lupta pentru drept ca o acțiune și o datorie a fiecărui individ și a fiecărui popor. Cartea poartă ca *Motto*: *„Im Kampfe sollst du dein Recht finden“ („În luptă să-ți găsești dreptul“)*. *Telegraful român* din Sibiu traduce cartea îndată după apariția ei.[20] O traduc și alte publicații din secolul trecut și se tipărește și în volum.[21] Românii din provinciile de sub stăpîniri străine găseau în principiile de drept ale lui Ihering o legitimare a luptei lor pentru dreptate socială și libertate națională.

Adolfo Mussafia (1834—1905) predă la Universitatea din Viena timp de cinci decenii, mai întîi literatura italiană apoi filologia romanică. Este un continuator al lui Friedrich Christian Diez (1794—1876), creatorul lingvisticii romanice, ca disciplină științifică, cum îl prezintă și Eminescu în articolele sale din *Curierul de Iași* în *1876*.[22] Mussafia publică un mare număr de lucrări, dintre care reținem *Monumenti antiche di dialetti italiani* (Viena, 1864), *Italienische Sprachlehre* (Viena, 1865), *Mittheilungen an romänischen Handschriften* (Viena, 1884). O bibliografie a lucrărilor sale tipărite între 1855 și 1904 găsim în volumul omagial *Bausteine zur romanischen Philologie*, la care colaborează și Al. Philippide cu studiul *Altgriechische Elemente im Rumänischen* și Matthias Friedwagner cu studiul *Rumänische Volkslieder aus Bukowina*, în care reproduce și 53 de poezii populare din Bucovina.[23] Cursurile lui Mussafia constituiau o bună introducere în filologia romanică și în literatura italiană și Eminescu manifestă, cum vom arăta mai departe, o mare admirație pentru Dante și traduce din Machiavelli.

Împlinim tabloul privind climatul științific de la Universitatea din Viena cu cîteva informații despre ceilalți profesori ai lui Eminescu din anii 1869—1872. Heinrich Siegel (1840—1890), profesor de istoria dreptului german, tipărește două tratate, *Geschichte des deutschen Gerichtsverfahrens* (Viena, 1857) și *Deutsche Rechtsgeschichte* (Viena, 1886). Se remarcă prin contribuții la elucidarea unor probleme din specialitatea sa. Karl Ludwig Ritter von Arndts (1803—1878), profesor de drept roman și jurist, întocmește un tratat, *Lehrbuch der Pandekten*, destinat învățămîntului superior, care cunoaște numeroase ediții. Se specializează și în dreptul succesoral.

Slavici avea opinii rele despre el pe motiv că „vorbea foarte cuminte, dar atît de monoton, încît te adormea". [24] *Timpul*, redactat de Eminescu și Slavici publică totuși un necrolog la moartea sa, în care îl prezintă ca „renumitul pandectist". [25]

Franz Xavier von Neumann-Spallart (1837—1888), economist și statistician, este autorul unui tratat, *Übersichten über Produktion, Verkehr und Handel in der Weltwirtschaft* (I—V, Viena, 1878—1887). Desfășoară și activitate politică în calitate de conducător al Partidului liber-schimbist. Karl Sigmund Barach-Rappaport (1834—1885), profesor de filozofie, se specializează în comentarii de texte din Descartes, Spinoza, Leibniz și alți gînditori. Theodor Vogt (1835—1906), profesor de logică și pedagogie, este și el comentator de texte din filozofia greacă și autor al unui tratat de estetică, *Form und Gehalt in der Aesthetik* (Viena, 1865). Giammaria Cattaneo, profesor de italiană, se numără printre inițiatorii unor metode noi în învățarea limbilor moderne. Dintre lucrările sale reținem *Diffusione dello studio del greco nell'Europa occidentale nel medio evo e nei tempi moderni* (Cremona, 1855) și *Delle più importanti questioni fonologiche nella grammatica della lingua italiana* (Triest, 1881).

Profesorii de la Universitatea din Berlin ocupau și ei un loc de frunte în mișcarea științifică a vremii. Eugen Dühring (1833—1921), profesor de mecanică, filozof și economist, tipărește lucrări din aproape toate domeniile, mergînd de la filozofie și economie politică pînă la literatură și matematică. Se impune să fie reținute, ca mai importante, *Natürlich Dialektik* (Berlin, 1865), *Kritische Grundlehrung der Volkswirthschaftslehre* (Berlin, 1866), *Kritische Geschichte der Philosophie* (Berlin, 1869), *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus* (Berlin, 1871), *Kritische Geschichte der allgemeine Prinzipien der Mechanik* (Berlin, 1873), *Kursus der National — und Sozialökonomie* (Berlin, 1873), *Kursus der Philosophie* (Lipsca, 1875), *Logik und Wissenschaftstheorie* (Lipsca, 1878). Dühring îmbină pozitivismul cu materialismul mecanicist și

se declară adept al lui Carey, economistul american. Se bucură în anii studiilor lui Eminescu la Berlin de mare popularitate prin varietatea domeniilor abordate în scrierile sale și prin spiritul polemic. Popularitatea sa nu scade nici după ce Friedrich Engels publică lucrarea *Herrn Eugen Dühring Umwälzung der Wissenschaft* în 1878. Explicația stă în faptul că unele cercuri politice din Germania invocă autoritatea sa în legătură cu atitudinea adoptată în chestiunea evreiască în 1881. Asupra acestui lucru atrage atenția și Eminescu în *Timpul*, prin reproducerea unui studiu al său.[26]

Eduard Zeller (1814—1908), profesor de filozofie, tipărește lucrări privind gîndirea greacă, *Platonische Studien* (Tübingen, 1839) și sinteze ale filozofiei germane, *Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz* (München, 1873). Tratatul *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, tipărit inițial în 3 volume (Tübingen, 1844—1852), îl reia într-o nouă elaborare, în cinci volume (Tübingen și Lipsca, 1859—1868). Hegelian la începuturile activității sale, Zeller se orientează spre kantianism, ca să caute, în cele din urmă, o cale de mijloc, de unde și eclectismul gîndirii sale.

Hermann Bonitz (1814—1888), îl continuă în filozofia germană pe August Immanuel Bekker (1785—1871) și întocmește un *Index Aristotelicus* în cinci volume, tipărit la Berlin în 1870. Dintre lucrările sale mai sînt de amintit *Observationes criticae in Aristotelis Metaphysicos libros* (Berlin, 1842), *Platonische Studien* (I—II, Viena, 1856—1860), *Aristot. Studien* (I—V, Viena, 1858—1860). Se face cunoscut îndeosebi prin poziția critică adoptată față de Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768—1834) în interpretarea dialogurilor platoniciene.

Karl Richard Lepsius (1810—1884), profesor de egiptologie, se impune ca unul din cei mai mari specialiști în cultura popoarelor orientale. Tipărește numeroase lucrări, *De Tabulis Eugubnis* (Berlin, 1833), *Paläographie als Mittel für die Sprachforschung zunächst am Sanskrit nachgewiesen* (Berlin, 1834), *Zwei sprachvegleichende Abhandlungen* (Berlin, 1836), *Inscriptiones umbricae et oscae quot-quot adhuc repertae sunt omnes* (Lipsca, 1841), *Die Chronologie der Aegypter (Berlin*, 1849), *Denkmäler aus Ägypten und Äthiopen* (I—XII, Berlin, 1849—1859), *Königsbuch der alten Ägypter* (I—II, Berlin, 1858), *Nubische Grammatik* (Lipsca, 1860), *Die Längenmasse der Alten* (Berlin, 1884). Deși preda o materie aridă, Lepsius făcea cursuri interesante, ca și cele ale lui Rudolf von Ihering, profesorul vienez de drept roman. Explicația stă în faptul că Lepsius întreprinde călătorii în Valea Nilului și-și însoțea expunerea cu observații personale privind civilizația și cultura egipteană.

Johann Gustav Droysen (1808—1884), profesor de istorie modernă, întocmește un tratat privind politica Prusiei, *Geschichte der preussischen Politik*, în 14 volume, tipărit la Leipzig între 1855—1886. Sînt importante și alte lucrări ale sale, *Geschichte Alexanders des Grossen* (Berlin, 1833), *Geschichte des Hellenismus* (I—II, Hamburg, 1836—1843), *Grundriss der Historik* (Lipsca, 1868). Droysen era elev al lui Hegel și fondator al școlii istorice germane. În lucrarea din urmă întreprinde sistematizarea unei teorii a istoriei.

Eminescu își trece în *Anmeldungs-Buch* și un curs al lui Poggendorff, *Physikalische Geographie*, la care se înscrie în 5 februarie 1874, fără să facă alte precizări. Johann-Christian Poggendorff (1796—1877), pe care îl găsim între profesorii Universității din Berlin, preda însă fizica și tipărește lucrări din acest domeniu. I se citează mai des *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaft* (I—V, Leipzig, 1863—1869). Este și autorul unei istorii a fizicii, *Geschichte der Physik* (Leipzig, 1879). Nu știm să fi ținut și cursuri de geografie.

Împlinim și tabloul privind climatul științific de la Universitatea din Berlin cu cîteva informații despre ceilalți profesori ai lui Eminescu din anii 1872—1874. Karl Werder (1806—1893), autor al unor lucrări ca *De Platonis Parmenide* (Berlin, 1834) și *Logik* (Berlin, 1841) și C.N. Althaus erau hegelieni. Cel din urmă ține prelegeri și despre opera lui Goethe. Karl Wilhelm Nitzsch (1818—1880) și Heinrich Dernburg (1829—1907), profesori de drept roman, își tipăresc tratatele de specalitate după 1884 încît nu interesează discuția noastră.

Poetul se înscrie și la cursul lui F.A. Märcker, *Naturphilosophie der Alten*, pe care însă îl șterge probabil pentru modul abstract în predare. Cursurile profesorului berlinez se întemeiau, cum se desprinde și din tratatul său, *Das Princip des Bösen nach den Begriffen der Griechen* (Berlin, 1842), pe lungi citate în greaca textelor filozofice.

Eminescu avea obligația să cunoască lucrările profesorilor săi și să parcurgă bibliografia recomandată de ei. Aceasta este și explicația, măcar pentru unele liste bibliografice din manuscrisele sale.

Disciplinele care se predau la Universitatea din Viena și la cea din Berlin erau în general aceleași, chiar dacă acest lucru nu este evident întotdeauna. Se făceau totuși simțite deosebiri importante determinate de orientarea profesorilor în tratarea materiei. Situația aceasta se reflectă și în formarea intelectuală a lui Eminescu, care se autoanalizează cu luciditate. „Kant ist mir verhältnissmässig spät in die Hande gekommen — îi scrie Eminescu lui Maiorescu

în 5 februarie 1874 —, Schopenhauer ebenfalls. Ich habe sie zwar inne, aber die intuitive Wiedergeburt ihrer Gedanken in meinem Innern mit dem specifischen Erdgeruche meines eigenen Gemüthes ist noch nicht vollendet. In Wien stand ich unter dem unseligen Einflusse des Herbart'schen Philosophierens, welches durch seine Natur vom Studium Kant's dispensirt. In dieser Bearbeitung der Begriffe wurde mein Intellect selbst wie ein Herbart'scher Begriff bis zur Fadenscheinigkeit bearbeitet. Als aber nach monatelangem Zernen und Winden Zimmermann zum Schlusse kam, dass es zwar eine Seele gäbe, aber dass selbige ein Atom wäre, warf ich entrüstet mein Collegrienheft zum T[eufel] und kam nicht mehr in die Vorlesungen. Freilich, wäre ich nicht aus der Kümmeltürkei gewesen, so wäre mir genannter Herr wahrscheinlich nicht als Inbegriff aller möglichen Weisheit erschienen. Ich ward das zeitweilige Opfer meiner übertriebenen Vorstellung von einem Universitätsprofessor.“ [27]

Scrisoarea lui Eminescu reprezintă un document fundamental în care își analizează procesul formării intelectuale. Opinii critice față de unele concepții filozofice găsim și în însemnările din manuscrise din epoca studiilor universitare. „Herbart reduce principiile lui de Etică — scrie Eminescu în manuscrisul *2257, 86* — la condițiunile de plăcut sau neplăcut al simțurilor. Însă e cunoscut că acest plăcut și neplăcut e o afectare a simțurilor noastre atît de relative, de preocupate de vizionare. Dovadă e că pentru ochiul nepreocupat *al științei* nu există nici plăcut, nici neplăcut.“ [28]

Cînd Eminescu îi scrie lui T. Maiorescu că ia cunoștință de filozofia lui Kant și Schopenhauer, „relativ tîrziu“, invocă un argument pentru a obține un răgaz cît mai îndelungat în pregătirea doctoratului în filozofie. Poetul cunoștea filozofia lui Kant și Schopenhauer, cum s-a văzut, fie și numai în linii generale, încă din epoca preuniversitară.

Orientarea profesorilor de la cele două universități germane și modul de tratare a disciplinelor pe care le predau le cunoaștem din notele lui Eminescu de la cursuri, păstrate în manuscrisele sale. Poetul nu și-a însemnat, evident, ceea ce nu intra în preocupările sale. Descifrăm din aceste însemnări opțiunile sale, aspect important în cunoașterea formării intelectuale.

Caracterul cel mai evident de note de curs îl oferă însemnările din manuscrisul miscelaneu *2257, 11 rv — 13 rv*, datate de Eminescu 6/1 [18]73, 7/1 [1873], 9/1 [18]73 și 10/1 [1873]. [29] Sînt note luate la cursul lui Eduard Zeller, *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, ținut în semestrul de iarnă 1872/1873.

Profesorul berlinez se ocupă în cursul său de obiectul esteticii și Eminescu notează telegrafic definiția ce-o dă frumosului. „Frumosul — esteticul abia se lasă abia definit. Definițiunile n-a[u] succes. Cum nu se poate acoperi pe deplin un simțămînt în definiție, tot așa frumosul. Este o mulțămire pentru cel ce se intere[se]ază pentru el însuși. Această satisfacere se bazează pe satisfacerea unei trebuințe. Unde este trebuință este o lipsă."

Pornind de aici Eduard Zeller prezintă poziția lui Schopenhauer, Hegel, Herbart și Kant în discutarea problemelor de filozofie și estetică. „*Schopenhauer*. Intuițiunea curată — notează Eminescu —. Interesul, egoismul naturei omenești." „Estetica cuprinsului, *Gehaltsaesthetik* (Hegel)... (forma la Herbart !)" „Cauzalitatea joacă în asociațiune o rolă. Sunt idei apriorice a asociațiunii. Sunt schemate. Kant le-a luat în privire. De ex. consecuțiunea în timp."

Zeller trimite pentru o mai largă informare la Vischer și Eminescu se mărginește să noteze numele esteticianului german. Friedrich Theodor Vischer (1807—1887) este cunoscut prin tratatul *Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen*, în șase volume, tipărit la Lipsca și Stuttgart între 1846 și 1857. Sînt însă de amintit și alte lucrări ale sale, *Über das Erhabene und das Komische* (Stuttgart, 1837), *Inhalt und Form in der Kunst* (Zürich, 1858), *Vorträge für das deutsche Volk* (Zürich, 1898). Profesor la Politehnica din Zürich, Vischer este coleg cu Francesco De Sanctis, Theodor Mommsen și Jakob Moleschott.

Tratatul lui Vischer de estetică circula în universitățile germane și Eminescu și-l notează în lista sa bibliografică din manuscrisul *2257, 64*, ca să-l citeze în notele germane *2257, 64, 2285, 146v*.

Eduard Zeller se ocupă în cursul său și de raporturile filozofiei cu logica, psihologia generală și psihologia popoarelor și amintește că Aristotel este acela care a avut ideea unei „discipline estetice a pasiunilor". Sînt prezentați în acest context John Locke, David Hume, Ludwig Feuerbach, Herbert Spencer. „Hume a redus totul — notează Eminescu — la asociațiunea de idei. Cauzalitate subiectivă. Empiria noastră ne dă noțiuni anumite în legătură anumită — astfel o așteptăm întotdeauna."

Profesorul berlinez extinde considerațiile sale și la domenii ca științele naturii și fiziologia. Este menționat astfel Darwin cu cercetările sale și Flourens, mai puțin cunoscut. „Un fiziolog, Flourens — notează Eminescu —, *Psihologia comparativă, Instinct și geniu*." Marie Jean Pierre Flourens (1794—1867), medic, fiziolog și naturalist francez, publică numeroase lucrări de specialitate. Tratatul *Psychologie comparée* se tipărește la Paris în 1864. Cealaltă lucrare,

la care se fac referiri în notele de curs, este desigur *De la raison du génie et de la Folie*, tipărită tot la Paris în 1861.

Importanța care se acorda psihologiei este interpretată de Zeller ca un „semn al decadenței filozofice". Aprecieri defavorabile se fac și în legătură cu psihologia popoarelor, despre care vorbim mai departe. „Psihologia popoarelor — notează Eminescu —. Doctrina despre însușirile sufletești ale popoarelor. Ceea ce nu-i psihologie în ea este poate mai bun." Teza lui Zeller venea în contradicție cu opiniile lui Eminescu din epoca anterioară studiilor berlineze. Într-un articol, *Strîngerea literaturii noastre populare*, pe care îl pregătește pentru *Familia* în 1870, însă care rămîne în manuscrise (*2257, 61v—62*), scrie că producțiile populare „sunt expresiunea exterioară a unui profund simțămînt sau a unei profunde idei interne" și că era regretabil că românii vedeau „în basm numai basmul, în obicei numai obiceiul, în formă numai forma, în formulă numai formula".

Din însemnările lui Eminescu aflăm că profesorii de filozofie de la universitățile germane făceau dese referiri și la mișcarea literară. Zeller trimite la opera lui Shakespeare, Goethe, Schiller, Byron, Heine. Filozofia era înțeleasă, în felul acesta, ca o disciplină enciclopedică, aspect pierdut, adesea, din vedere, cînd se vorbește de formarea intelectuală a scriitorilor noștri din secolul trecut.

Eminescu audiază la Berlin, cum am arătat, cursurile lui Lepsius, unul din cei mai mari egiptologi ai vremii. În manuscrisele *2257, 221rv—223rv* și *2287, 35v, 36rv, 37r 80rv—81r, 83rv—85rv* se păstrează o schiță a istoriei Egiptului de la cursurile lui Lepsius, care cuprinde domnia a zece dinastii.[30] Despre unii regi se dau informații mai amănunțite, alții sînt numai pomeniți cu numele și anii de domnie. Transcriem un fragment din manuscrisul *2257, 221*, cu informații privind și aspecte ale culturii vechilor egipteni. „2) Calecheos — 39 ani — onoarea lui Apis Meneus ; și a țapului. Reședia în Memphis. Mormîntul Apizilor — merg pîn la Amenopis al III. Cultul era mult mai vechi și-l găsim pomenit în inscripțiile vechiului imperiu. Mneus (bou alb) închinător [lui] Heliopolis, închinat Soarelui, mormîntul se pare a fi aproape de Memfis. Țapul mendezic (Pan al grecilor). În Egipet sunt doi Pan. Hifalicul berbece — apoi Herodot vorbește de un Pan în formă de țap (cult de animal esorcitat într-un oraș al Deltei [)]. În monumente însă nu se găsește. De aceea îndoială asupra Deltei ! Monumentele din țara de jos sunt mai multe decît în Deltă. Sub C[alecheos] se introduce acest cult. Dovedesc ce devreme se-ntroduce cultul animalelor. Animalele serveau numai de simbole ale zeirei."

O atenție deosebită acordă Lepsius, cum se desprinde din însemnările lui Eminescu, scrisului și modului cum îl înfățișau pe om vechii egipteni. „Scrisoarea hieroglifică — notează Eminescu în manuscrisul *2287, 35v—36r* —. Dacă scrisoarea era gata [putea] fi colorată prin colori naturale. Hieroglifele au ca propriul că prin puține trăsuri să conceapă lucrurile în cîteva linii acute foarte caracteristice lucrurilor. Corpul omenesc foarte caracteristic : deci figura sa și a animalelor într-o mreajă de cuadrate. Măiestrii dăduse modelul, meseriașii în arte se țineau de determinările propuse în acele cuadrate. Proporțiuni determinate. Corpul omenesc în 6 părți cam un picior de lungi. Se numără de la talpă pîn la ceafă (începutul părului). Trebuie să fi avut picioare foarte mari, căci un picior din hieroglif merge tocmai de 6 ori în corp. Dacă voiau a desemna un părete cu figuri se făceau linii apoi linii din sus în jos, cu puncte roșii se desemnau proporțiunile [...]. Figura se zugrăvește mai întîi cu roșu apoi c-o linie foarte sigură neagră, apoi vine maestrul și se lucră în baso-relief. Aceste proporțiuni rămaseră neschimbate în vremea întregului imperiu vechi."

Interesante sînt și considerațiile privind arta vechilor egipteni. „Egiptenii aveau puține colori precise — notează Eminescu în manuscrisul *2287, 35v* —, deci le puneau pe toate — dar știau a le pune astfel încît raportul lor e frumos. Pe un grund roșietic sau suriu. Formau o armonie înaintea ochilor. Și amestec de colori provine însă mai rar. Însă pe consistența colorilor dădeau mult ogru încît pe unde nu venea aer și străini, colorile pînă azi au rămas proaspete. În morminte a aflat L[epsius] asemenea colori proaspete însă umezeala aerului mărei descompune varul pe carele ele sunt puse, dacă nu există pătură, dispare și culorile. Desemnul a fost foarte dezvoltat."

Arta egipteană este prezentată și în însemnările în germană *Orientalische Kunst* din manuscrisul *2286, 45—49*, în care se fac considerații despre arhitectură și pictură.[31] Găsim în manuscrisul *2276 II, 30rv—31v* însemnări și despre limba și originea egiptenilor, *Sprache u[nd] Menschenstamm*, din care reținem observația potrivit căreia limba egipteană se utiliza de învățați ca o limbă de scris, însă nu se folosea ca limbă maternă. („Die ägyptische Sprache war gehraucht als Schriftsprache. Niemand redet sie als Muttersprache. Sie können lesen u[nd] abfagen. Nur einige Gelehrte kennen die Sprache".)[32]

Din însemnările lui Eminescu se desprinde că Lepsius se conducea în prelegeri după tratatele sale. Așa se explică faptul că unele informații din însemnările lui Eminescu se întîlnesc și în tratatele lui Lepsius, încît s-ar părea că stăm în fața unor reproduceri

textuale. Dăm cîteva exemple din tratatul *Königsbuch der alten Ägypter*, în care găsim și un tabel al dinastiilor egiptene, *Synoptische Tafeln der ägyptischen Dinastieen.*

Lepsius : „*Verehrung des Apis, Mneuis und des Mendesischen Bocks eingeführt*".

Eminescu : „*Onoarea lui Apis Meneus ; și a țapului*".

Lepsius : „*Die abgefallenen Libyer kehren aus Furcht vor einer Monderscheinung zurück*".

Eminescu : „*Libii căzuse de la el, dar de frica unui fenomen lunar, au revenit la domnia lui*".

Lepsius : „*Tosorthros bildet die Medicin aus, erfindet den Bau mit behauenen Steinen, trägt Sorge für die Schrift.*"

Eminescu : „*Tosortos, — 29 ani. Au dezvoltat medicina. A învățat arhitectura cu pietre corelate. S-au ocupat cu dezvoltarea scrierii.*" [33]

Schița lui Eminescu privind istoria Egiptului nu reprezintă decît notele luate la cîteva lecții de curs. Poetul nu simte nevoia să facă această operație îndată ce se convinge că Lepsius se călăuzea în prelegeri după tratatele sale. Asista la prelegeri, fără să mai ia note, iar pentru studiu se adresează, poate și la recomandarea lui Lepsius, direct tratatelor sale.

Egiptologul german întreprinde studiul comparativ al izvoarelor și trimite, între alții, la Eratostene, Eusebiu și Bunsen, încît se pune întrebarea dacă Eminescu a consultat și tratatele lor.

Eratostene (Eratosthenes, c. 275—195 î.e.n.), astronom, geograf și matematician grec, pune bazele geografiei matematice. Contribuțiile sale la cunoașterea Egiptului sînt prezentate de Lepsius în studiul introductiv din tratatul *Die Chronologie der Ägypter.* [34] Eusebiu (Eusebios, c. 260—340) este întemeietorul istoriografiei eclesiastice și i se citează *Historiae ecclesiasticae* și *Chronicon bipartitum.* Unele din lucrările sale au fost traduse și în românește. [35] Christian Karl Iosias Bunsen (1791—1860), erudit, anticar și diplomat german, este menționat de Lepsius pentru lucrarea *Ägyptens Stellung in der Weltgeschichte* (I—V, Lipsca, 1845—1856). Lepsius îi închină tratatul *Die Chronologie der Ägypter.*

Există în preocupările egiptologice ale lui Eminescu două perioade distincte — una vieneză și alta berlineză —, cu implicații și în scrisul său. Profesorii de la Universitatea din Viena, ca Robert Zimmermann, se ocupă în cursurile lor și de filozofia și cultura egipteană. Eminescu trece, în acest climat cultural, la realizarea poemului *Memento mori,* în care se integrează și *Egipetul,* ca episod în epopeea civilizațiilor. Poetul se orientează, la Universitatea din Berlin, sub îndrumarea lui Lepsius, spre istoria Egiptului și se fami-

liarizează cu bibliografia problemei. Printre lucrările importante pentru lecturile sale, Eminescu își notează în manuscrisul *2257, 174*, fapt semnificativ, și una a lui Bunsen, *Gott in der Geschichte oder Fortschritt des Glaubens an die sitliche Weltordnung*, fără alte precizări. Lucrarea, în trei volume, se tipărește la Lipsca, în 1857—1858. Bunsen era privit și de Lepsius ca unul din cei mai străluciți egiptologi ai vremii.

Profesorul berlinez se ocupă, în tratatele sale, și de faraonul Tlà și regina Rodhopis. „Tlas — 17 ani.“ „Tlas (La Malt[hus] hieroglific se scrie Nas, — însemnează limbă.) Coptic T.-Las“, „...în a 26 din[astie] femeia lui Psammetich al 2-lea Rodopis mit rosigen. Wangen. Reg[ele] Psam II a făcut un prețios mormînt acestei regine.“ Faraonul Tlà și regina Rodopis sînt prezentați, cum vom vedea mai departe, și în nuvela *[Avatarii faraonului Tlà]*, cea mai amplă proză eminesciană. „Lepsius știu să farmece auditorul — scrie Eminescu în *Timpul*, în 1880— cu numărul cam mare și, la drept vorbind, de puțină importanță, al dinastiilor faraonilor. Nu obiectul, propunerea lui interesează.“ [36]

Jurnalul formării intelectuale cuprinde și cîteva texte extinse, asemeni celor cu care ne-am ocupat mai sus, dar pentru care nu dispunem de elemente suficiente să le putem defini cu certitudine statutul. Ne referim anume la două texte de drept, unul din manuscrisul *2257, 194rv—208r* și altul din manuscrisul *2286, 16rv—23r*, probabil și acestea note de curs.[37] Eminescu frecventează la Viena, cum am văzut, cursurile lui Rudolf Ihering, Heinrich Siegel și Lorenz Stein, iar la Berlin cele ale lui Heinrich Dernburg. Însemnările de drept din cele două manuscrise ne îndrumă spre Heinrich Siegel și Lorenz Stein. Problema principală care se pune în însemnările din manuscrisul *2257* privește natura statului și organismele sale. Expunerea se deschide cu un *Punct de purcedere* în care se definește noțiunea personalității, ca ea să fie aplicată la noțiunea de stat. „Ființa caracteristică a personalității — notează Eminescu — e aceea, că ea singură este rațiunea sa, principiul său, fondul său de viață — personalitatea se determină prin ea însăși ; căci a fi propria sa rațiune de-a fi, este de-a se determina prin sine însuși, de-a fi ea însăși, propria ei su[b]stanțialitate, necondiționată, prin sine și în sine. Adevărul ei consistă într-aceea că din această cugetare fundamentală se vor dezvolta toate părțile cu o necesitate organică. Baza noțiunei statului este ființa caracteristică a personalității.“ După definirea statului ca personalitate se determină și locul pe care îl ocupă omul în colectivitatea socială. „Omul trăiește — scrie Eminescu — în puterea colectivă a omenirei întregi — omenirea întreagă trăiește în fiecare om singular. Comunitatea oamenilor

lucrează pentru fiecare, și fiecare lucrează pentru comunitate — viața comunității e identică cu viața noastră." Personalitatea statului se manifestă în trei momente — : eul său, „fondamentul și baza sa proprie", voința, reprezentată prin Constituție, legea fundamentală și fapta, reprezentată prin administrație. „Constituția este organismul — notează Eminescu — prin mijlocul căruia omul singular participează la formarea voinței statului". Teza aceasta este argumenată cu opinia lui J. J. Rousseau „Legea să fie voința tuturora". Informații interesante se dau și în privința istoricului Constituției cînd se vorbește și de „Constituțiunea neamurilor", „Constituțiunea profesiunilor", „Constituțiunea cetățenimei de stat". Organismele administrative prin care statul își exercită fapta sînt ministerele, definite și ele prin funcțiile ce le îndeplinesc.

Schema privind statul și organismele sale este destul de coerentă, însă interesează nu atît dreptul, ca specialitate, cît mai ales considerațiile filozofice.

Însemnările din manuscrisul 2286 au și ele caracter filozofic. Noțiunile de drept și justiție sînt definite aici într-o introducere în care se folosește terminologia latină și se fac trimiteri la paragrafe din lucrările de specialitate. Sînt criticați juriștii romani, ca și cei contemporani, pentru modul cum tratează problemele de drept. „Este o îndreptățire adîncă în aceste cestiuni — se arată în finalul introducerii —, care se impun[e] cu necesitate oricărui cap cugetător. De aceea vom cerca dezlegarea lor, împărțind-o în 3 părți principale : I) Ideea dreptului, II) Realizarea ideilor de drept în istorie, III) Știința dreptului și misiunea ei." Din cele trei părți se tratează numai *Ideea dreptului*, iar din aceasta un singur paragraf, *Individul și colectivitatea*. Nu găsim în manuscrise și continuarea acestui text de drept. Considerațiile din paragraful care se păstrează definesc noțiunea de drept al naturii sau al rațiunii, cu trimiteri la lucrările lui Friedrich Karl Savigny (1779—1861), fondatorul școlii istorice de drept din Germania. Amintim, dintre acestea, *Das Recht des Besitzes* (Marburg, 1806), *Geschichte des romische Rechts im Mittelalter* (I—VI, Heidelberg, 1815—1831), *System des heutigen römischen Rechts* (I—IX, Berlin, 1840—1851), *Das Obligationenrecht* (I—II, Berlin, 1851—1853). Savigny este și întemeietorul publicației *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* (1815), care se continuă după moartea sa cu *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*. Dreptul naturii este prezentat ca o copie a celui roman. Hegel, menționat în textul anterior cu „fenomenologia vieții interne", este invocat aici prin poziția sa față de dreptul naturei. „În filozofia dreptului Hegel — notează Eminescu — i-a dat dreptului naturei lovitura de moarte. El a exprimat [o] idee care nu numai că

e fundamental adevărată, dar e și adîncă: «Adevărul nu e afară de istorie, el e în istorie». Voi ați văzut cum că rațiunea omului singular este adevăratul izvor al adevărului — însă e întors lucru că individul să se retragă în sine însuși, să-și inventeze o lume imaginară. El a îmbrăcat însă acest principiu într-o formă paredixă. «Tot ce este, e rațional» — și tot ce e rațional *este*. Tot ce e, e rațional însemnează că rațiunea se realizează în istorie. Ceea ce are consistență, ce există este rațional, fiindcă istoria și adevărul merg mînă în mînă."

Eminescu se oprește, în cursurile de drept, cum se desprinde din însemnările sale, la tezele cu caracter filozofic. Pregătirea intelectuală orientată în această direcție îi permitea să judece cu o perspectivă largă și partea aplicativă a dreptului. Mărturiile lui Slavici, student la Facultatea de drept din Viena și coleg de studii cu Eminescu, vin să întărească această constatare. „Pe cînd eu eram plin de pandecte, de canoane și de instituțiuni medievale — scrie Slavici —, Eminescu era plin de filozofiile de tot felul și dacă eu eram tare în materia mea, Eminescu era tare în argumentațiune și rămînea învingător chiar și atunci cînd discutam asupra dreptului, încît îmi rămînea totdeauna impresiunea că el nu *cunoaște* dreptul deopotrivă cu mine, dar îl *înțelege* mai bine și *judecă* în materie de drept mai sigur și mai bine ca mine." [38]

Prozatorul face aici una din observațiile cele mai pătrunzătoare în privința pregătirii intelectuale a poetului în anii studiilor universitare.

Eminescu traduce mintal expunerea profesorilor săi și așterne pe hîrtie, în fuga condeiului, ceea ce îl interesa. Nu pierdem din vedere îndeosebi prelegerile lui Lepsius, cu zeci de nume de faraoni, ani de domnie și alte informații care reclamau notarea exactă. Operațiile acestea nu le putea face decît un cunoscător al limbii germane.

Eminescu frecventează la cele două universități germane, cum am arătat, cursurile de economie politică ale unor profesori ca Lorenz Stein și Eugen Dühring, și era de așteptat să-și facă însemnări și în manuscrisele sale. Textul mai important în această privință este *Economia națională* din manuscrisul *2257, 254rv—265r.* [39] Poetul își confecționează un caiet special, care este incorporat în acest manuscris miscelaneu. Scrisul caligrafic și ordonat îndreptățește presupunerea că este o transcriere, probabil după prelegerile lui Lorenz Stein, de nu cumva stăm în fața unei traduceri, încă neidentificată. Expunerea se deschide cu *Punctul de vedere* ce ne amintește de *Punct de purcedere* cu care se deschid și însemnările de drept. Se definește aici obiectul economiei politice ca „știință a

lumei averilor“ și care constă în priceperea „condițiunilor de viață, întrucît acestea pot fi cîștigate ori pierdute de către oameni, întrucît ea pricepe lumea, pe cît e supusă aceasta puterii omenești.“ Obiectul economiei politice este cercetat cu metoda din științele naturale „de la observațiune la pricepere, de la pricepere la noțiune, de la noțiune la ideea științei, la maniera ei de-a privi lumea“. Obiectele din lume sînt împărțite în două categorii — „obiecte ale naturii“, în crearea cărora omul nu are nici o contribuție, și obiecte produse de om, cu care începe a doua existență a naturii. Creatoarea acestei a doua existențe este *personalitatea* oamenilor, care produce *scopuri*, iar prin acestea nu se nimicesc obiectele naturii, ci li se dă a doua viață, într-o formă mai înaltă. Poziția omului în univers este definită în funcție de personalitatea sa ca producător de bunuri. „Întreaga viață omenească — scrie Eminescu — e o viață a lucrului.“ Să mai notăm că economia politică este privită ca parte integrantă a istoriei omenirii. „De aceea noțiunea economiei naționale e țesută nemijlocit în bătătura istoriei.“

Trecînd la expunerea istoricului economiei politice, se insistă asupra „posesiunii de pămînt“ și „posesiunii industriale“ în diferite epoci ale dezvoltării societății omenești. Poemele homerice sînt utilizate ca document în prezentarea antitezei dintre Sparta și Atena, prima întemeiată pe proprietatea de pămînt și exploatarea muncii sclavilor, a doua, pe comerț și „proprietatea de bani“. Ocupă un loc important în acest istoric prezentarea concepției lui Platon și Aristotel despre stat. „Cugetarea fundamentală a lui Plato — scrie Eminescu — e ceea ce numim noi prototipul, *ideea*.“ Platon avea o *idee* despre *stat* și alta despre *posesiune* și este cel dintîi filozof care face distincție între obiect, *ca atare*, și obiecte *singuratece*. Idealismului lui Platon în legătură cu care se poartă dispute secole întregi îi pune capăt Kant cu *Critica rațiunii pure*, din care traduce și Eminescu, cum vom arăta mai departe, în epoca studiilor universitare. Să mai notăm că în expunere se integrează și extrase ample din dialogurile lui Platon, comentate și de Eminescu și Slavici, încă din primele luni ale studiilor la Universitatea din Viena.

Aristotel se conducea după concepția potrivit căreia adevărul sta în „conformitatea observațiunii cu obiectul“. Concepția aceasta presupune o activitate susținută de cercetare și Aristotel este prezentat ca „cel dintîi și cel mai mare lucrător științific“. Atît Platon cît și Aristotel nu cunosc partea economică a statului, ci numai cea socială. Ei sînt totuși „oameni mari ai timpului lor“.

Eminescu reține din cursul de economie politică teza potrivit căreia la baza organizării sociale trebuie să stea munca și că indi-

vidul are obligația să producă cel puțin atîta cît consumă. Această teză stă și la baza activității sale publicistice de mai tîrziu.

Jurnalului formării intelectuale a lui Eminescu se impune să-i repartizăm și traducerile făcute de poet în anii studiilor universitare, precum și transcrierea în germană a unor studii din publicațiile vremii. Atît transcrierile cît și traducerile sînt dispersate în mai multe manuscrise.

Exegeții operei sale se referă mai des la *Cultură și știință*, considerat un text de referință pentru cunoașterea orizontului său intelectual. Studiul se păstrează în manuscrisul miscelaneu *2255, 209r—215rv—223r, 238r—241r, 224r—237r*, este tipărit, pentru prima dată, în 1932 și retipărit în mai multe rînduri.[40] Eminescu își face mai întîi extrase din acest studiu pe foi obișnuite, integrate la organizarea caietelor eminesciene în manuscrisul miscelaneu *2258, 182r—185r, 187r.*[41] Poetul considera studiul destul de important de vreme ce trece la traducerea lui. Confecționează în acest scop un caiet special (18 × 21 cm), pe care îl și paginează cu *1—14*. Filele următoare nu sînt numerotate de Eminescu și ele au fost legate greșit. Succesiunea firească a filelor este stabilită de D. Murărașu, la publicarea studiului, și ea a fost adoptată și de editorii de mai tîrziu.

Studiul se deschide cu definirea a ceea ce se înțelege, în general, prin om cult și ceea ce ar trebui să se înțeleagă în realitate. „Vorbim de cercuri culte : într-acestea se gerează, se gustă, se discută, se cultivă arte și științe. Artă și știință — sînt ele celea ce constituiesc cultura ? Nu necondiționat ; acest om e foarte învățat și cu toate astea îi lipsește... cultura ; dimpotrivă iar pe cutare meseriaș, care nici profesă, nici cunoaște vo știință, nici se-ndeletnicește, nici cultivă vro artă, ba chiar pe cutare or cutare țăran îl putem numi cult în felul său.“ Cultura poate deveni și o modă și se dă exemplul acelor „amice din provincie ale lui Schiller“ care se pretindeau culte prin faptul că împrumutau luxul francez și se îndeletniceau cu lectura romanelor englezești. Discuția se duce în legătură cu cultura unui popor și cultura indivizilor și se analizează antiteza dintre cultură și moralitate. Se invocă opiniile lui Schiller din lucrarea *Ueber Anmuth und Würde, aus der Thalia*, mai puțin cunoscută. „Eine schöne Seele nennt man es — scrie Schiller — wenn sich das sittliche Gefühl aller Empfindungen des Menschen endlich bis zu dem Grad versichert hat, dass es den Affekt die Leitung des Willens ohne Scheu überlassen darf und nie Gefahr läuft, mit den Entscheidungen desselben im Wiederspruch zu stehen. Daher sind bey einer schönen Seele die einzelnen Handlungen eigentlich nicht sittlich, sondern der ganze Charakter ist es. Mann

kann ihr auch keine einzige darunter zum Verdienst an rechnen, weil eine Befriedigung des Triebes nie verdienstlich heissen kann. Die schöne Seele hat kein andres Verdienst, als dass sie ist.“ [42]

Studiul face rezerve asupra opiniilor lui Schiller pentru faptul că poetul german avea în vedere numai antiteza potrivit căreia mobilul oricărei fapte este fie moralul, fie plăcutul. Teza lui Schiller este respinsă cu argumentul potrivit căruia „ideile și legile frumosului sînt deosebite de acelea ale moralității“.

Examinarea legăturii între cultură și frumos, cel de-al treilea aspect pus în discuție, conduce la constatarea că există o estetică a artelor și o estetică a vieții și scoate încheierea că „cel mai frumos din toate cîte sînt frumoase este sufletul cel frumos.“

Problema fundamentală care se pune în legătură cu acest studiu este cea a stabilirii statutului său. „Îmi scrieți că vă urmărește un roman — îi răspunde Eminescu lui I. Negruzzi în 6 februarie 1871 —; și pe mine mă urmărește unul și sub influența acestei urmăriri am scris multe coale dintr-un studiu de cultură, în care cerc a veni cu mine însumi în clar asupra fenomenelor epocelor de tranziţiune în genere și asupra mizeriilor generațiunii prezente în parte“. [43] Poetul vorbește aici de un „studiu de cultură“ în multe coale, însă nu este dovedit că are în vedere *Cultură și știință* și nu un alt text ce nu se păstrează în manuscrisele sale.

Eminescu intenționa să-și rescrie romanul *Geniu pustiu*, care urma să se intituleze *Naturi catilinare* și-și făcea însemnări să dea un „conținut filozofic“ biografiei eroilor principali. Sînt de amintit în acest sens acele *[Însemnări caracterologice]* din manuscrisul *2291*, tipărite în edițiile prozei sale. Eminescu se referă în scrisoarea sa către I. Negruzzi, probabil, la aceste însemnări păstrate fragmentar și în care se discută despre fenomene în epocile de tranziție. „De aceea lipsește continuitatea în progres — scrie Eminescu aici —, pentru că lipsește punctul pozitiv de la care să pornească continuarea.“ [44]

Informațiile lui Eminescu nu sînt suficiente pentru definirea statutului studiului și G. Călinescu întreprinde analiza lui. „Articolul *Cultură și știință* din această vreme — scrie G. Călinescu —, cu citate din *Dioptrica* lui Börne, din Knigge și onor. C. F. Vochel este, precum arată stilul silnic, nefiresc o traducere cu unele comentarii în notă asupra problemelor românești.“ [45]

Argumentele lui G. Călinescu sînt destul de convingătoare, însă nu și decisive în stabilirea statutului studiului. Problema este reluată de alți cercetători și se emite ipoteza că Eminescu îl elaborează pe baza unei bibliografii. [46] Poetul nu practică însă acest gen de lucrări în epoca studiilor universitare.

Cultură și știință este o traducere selectivă din studiul lui Moritz Lazarus, *Bildung und Wissenschaft* și se încadrează în preocupările lui Eminescu privind „psihologia popoarelor“ (Völkerpsychologie), disciplină întemeiată la jumătatea secolului trecut.[47]

M. Lazarus (1824—1903) este fondatorul, împreună cu H. Steinthal, cum vom arăta mai departe, al publicației *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft,* revista berlineză. Cartea sa *Das Leben und Seele in Monographien über seine Erscheinungen und Gesetze,* în două volume, se tipărește la Berlin în 1856—1857. Studiul este inclus în primul volum[48], împreună cu alte două „monografii“, *Ehre und Ruhm* și *Der Humor als psychologisches Phänomen.* Din indicațiile lui Lazarus luăm cunoștință că „monografiile“ din urmă se tipăresc mai întîi în *Morgenblatt* în 1854. Volumul al doilea cuprinde alte trei monografii, *Geist und Sprache, Der Tact* și *Die Vermischung und Zusammenwirkung der Künste.* Cartea este menționată de Eminescu în manuscrisul *2258, 177v* și se retipărește după 1876 în mai multe ediții. Este important să mai precizăm că Lazarus introduce modificări la retipărirea studiilor sale. M. Lazarus este o personalitate cu care întreține legături și unii intelectuali români. T. Rosetti și T. Maiorescu îl vizitează la Berlin, cînd se afla și Eminescu aici, la studii universitare. „Convorbire la prînz — scrie T. Maiorescu în jurnalul său — între T. Rosetti, Lazarus și mine la Berlin, la 6/18 ianuarie 1873 de la 12 1/2 — 3 1/2.“[49] Maiorescu nu menționează și numele lui Eminescu. Dă însă informații interesante despre unele studii ale profesorului berlinez.

Eminescu își face extrase, cum arătam mai sus, păstrate în manuscrisul *2258, 182r—185r,* ca să treacă apoi la traducerea sa integrală. Nu duce însă la capăt această operație, nu știm din ce motive. Traduce astfel introducerea și o parte din capitolul *Der Gegensatz von Bildung und Wissenschaft,* insumînd mai puțin de 35 de pagini din cele 101 ale „monografiei“. Eminescu însoțește traducerea cu două note în care aplică unele teze ale lui Lazarus la realități din țara noastră. „La istorie — notează Eminescu la pagina *215v* — și la istoria literaturei române. Continuitatea în dezvoltare este condiționată de știința istoriei și a faptelor ei.“ A doua notă de la pagina *238r* reprezintă un comentariu pe marginea tezei lui Lazarus cu privire la dezvoltarea culturii în cercuri. „N-am amestecat noi românii aceste cercuri — scrie Eminescu —. N-am lăsat neobservate locuri mai apropiate interesului bineînțeles al nostru, și ne-am alipit de cercuri ale culturii cu mult mai depărtate ? Centrul cercurilor concentrice este incert în viața spirituală a românilor.“ Emi-

nescu pune în discuție această teză cu privire la dezvoltarea culturii și în articolele de mai tîrziu.

În studiu se citează, cum am arătat mai sus, din scrierile lui Schiller, la care se alătură cele ale lui Börne, Knigge și Pockels. Din citatul din opera lui Börne s-ar părea că este vorba de-o lucrare științifică. „Cînd Börne începe scrierea sa *Dioptrica* — se arată în studiu — prin aceea «că află o răutăcioasă bucurie în împrejurarea că pînă și lectrițele cele mai frumoase și mai mîndre nu știu ce va să zică *dioptrică* ș-or trebui să onore-n secret știință bărbătească» — atuncea el totuși presupune că bărbații sau tații acestor cititoare or fi știind-o fără ca să fi studiat cu toții optica."

Ludwig Börne (1786—1846) este unul din întemeietorii societății „Junges Deutschland" (1830) și critic sever al lui J.W. Goethe și H. Heine, pe care îi acuză de înstrăinare de valorile naționale. Dintre scrierile sale amintim *Schilderungen aus Paris* (Hamburg, 1822—1824), *Briefe aus Paris* (Hamburg, 1832), *Neue Briefe aus Paris* (Hamburg, 1833—1834). Numele lui Börne revine des și într-un studiu polemic al lui Heinrich von Treitsche, tradus de Eminescu și publicat, însoțit de comentarii, în „Timpul" în ianuarie-februarie 1880.[50]

Textul reprodus de Lazarus este extras dintr-un articol, *Dioptrik* din 1828. „Schon daran finde ich meine Schadenfreude — scrie Börne —, dass auch die schönsten und stolzesten Leserinnen der *Iris* nicht wissen, was *Dioptrik* bedeutet, und genöthigt sind, der Ueberlegenheit männlicher Einsicht im Stillen zu huldigen."[51]

Adolf Franz Friedrich von Knigge (1752—1796) publică comedii, drame, descrieri de călătorie, scrieri autobiografice, traduceri reunite într-o ediție, *Schriften*, în 14 volume, tipărită la Hanovra între 1804—1806. Lazarus îl citează în legătură cu crearea esteticii vieții și remarcă faptul că și în lucrarea sa, probabil *Über den Umgang mit Menschen*, se găsesc puține informații cu privire la această disciplină.

Karl Friedrich Pockels (1757—1814)[52], moralistul german, este autor a numeroase lucrări, *Bekenntnisse der Prinzessin Elisabeth Charlotte von Orleans* (Danzig, 1791), *Versuch einer Charakteristik des weiblichen Geschlechts* (I—V, Hanovra, 1797—1802), *Der Mann* (I—IV, Hanovra, 1805—1808), *Character und Umgangs-Gemalde* (Pesta, 1816)[53]. Lazarus îl citează în legătură cu „deșărtăciunea" care se recomandă „un stîlp fundamental al societății".

Eminescu deschide o paranteză după numele lui Pockels, pentru o completare pe care n-o face. Lazarus trimite la scrierea lui Pockels, din care reproduce citatul : „(in seiner Schrift über *Gesellschaft, Geselligkeit und Umgang)*". Tratatul *Onoare și glorie*, men-

ționat în nota reprodusă de Eminescu, este „monografia“ *Ehre und Ruhm,* inclusă de Lazarus, cum am văzut, tot în primul volum. Expresia : „*domnia română*“ în descifrarea lui D. Murărașu, preluată și de editorii ulteriori, trebuie corectată, după textul german, în „domina romana“ („bei der romischen *domina späterer* Zeit“). O altă expresie in traducerea eminesciană, „marele *eleimosinar* al psihologiei“, în jurul căreia se poartă discuții [54], își găsește răspunsul în textul german „Das Urtheil darüber ist Sache des Gefühls, werden die Meisten sagen, denn das Gefühl, ist nun einmal der Grossalmosenier der Psychologie, der jeder Armuth an Erkenntniss abhelfen soll“. [55]

„Monografia“ lui Lazarus anticipează cu aproape o jumătate de deceniu întemeierea revistei *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft,* considerată de cercetători ca punctul de plecare în elaborarea principiilor „psihologiei popoarelor“. Opțiunea lui Eminescu se impune să fie privită și ea ca o anticipație a interesului său pentru noua disciplină științifică.

Jurnalul formării intelectuale a lui Eminescu se constituie și dintr-un număr de texte transcrise în germană în epoca studiilor universitare. Textele se încadrează în aceleași preocupări ale poetului privind „psihologia popoarelor“. Sînt cunoscute *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie, als Einladung zur einer Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* de M. Lazarus și H. Steinthal, *Das Verbum impersonale* și *Assimilation und Attraction* de H. Steinthal, *Verdichtung des Denkens in der Geschichte* și *Einige synthetische Gedanken* de M. Lazarus și *Über Mannigfaltigkeit des sprachlichen Ausdrucks nach Laut über Begriff* de A. F. Pott, transcrise din revista *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* și dispersate în mai multe manuscrise. Statutul acestor texte este stabilit definitiv, prin trimitereà la însemnările din manuscrise și la revista germană. [56] Se pot alătura aici și un număr de texte în germană pentru care se cer investigații privind definirea statutului lor.

M. Lazarus și H. Steinthal încep să scoată revista *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* la Berlin în 1860 și ea se impune ca una din cele mai importante publicații științifice ale vremii. Eminescu și-o notează în manuscrisul *2291, 1v.* Informații prețioase în legătură cu ea găsim într-o scrisoare a lui A. D. Xenopol, trimisă din Berlin, unde se afla la studii, lui I. Negruzzi, la Iași. „E curios că în acest moment — îi scrie A.D. Xenopol în 25 august 1869 — îmi vin o mulțime de idei, pe care însă timpul nu-mi permite de a le da realizare. Totuși una vreau s-o fac, vreau să traduc cîteva disertațiuni din *Zeitschrift für Völkerpsycho-*

logie etc., de Steinthal și Lazarus [...]. Aș vrea dară să traduc cîteva disertațiuni fundamentale precum *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie, Das Epos, Ursprung der Sitten*".[57] Viitorul istoric îl informează pe I. Negruzzi și asupra faptului că Steinthal și Lazarus făceau prin revista lor „lucrări preparatorii" pentru întemeierea acestei discipline științifice. De fapt lucrările preparatorii le întreprinde Lazarus, cu studiul *Cultură și știință*, înainte de 1856. A.D. Xenopol își propunea să intre în legătură cu Steinthal, probabil și cu intenția de-a obține un articol pentru „Convorbiri literare" privind noua disciplină științifică.

Heymann (Heinrich) Steinthal (1823—1899) este, spre deosebire de M. Lazarus, autor a numeroase lucrări din domeniul filologiei. Notăm cîteva din ele: *Die Sprachwissenschaft Wilhelm von Humboldts und die Hegelsche Philosophie* (Berlin, 1848), *Die Classification der Sprachen* (Berlin, 1850), *Die Entwicklung der Schrift* (Berlin, 1852), *Grammatik, Logik und Psychologie* (Berlin, 1855), *Charakteristik der Hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues* (Berlin, 1860), *Geschichte der Sprachwissenschaft* (Berlin, 1862), *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern* (Berlin, 1863), *Mytos und Religion* (Berlin, 1870), *Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft* (Berlin, 1871), *Der Ursprung der Sprache im Zusammenhange mit den letzten Fragen alles Wissens* (Berlin, 1877). Steinthal ținea cursuri de lingvistică la Universitatea din Berlin, însă Eminescu nu se înscrie oficial la ele. Poetul își notează în manuscrisul *2280, 34v, 35r* orarul cursurilor la care se înscrie oficial. Aici trece și cursul lui Steinthal, *De origini linguae generisque*, cu ziua și ora la care se ținea (miercuri, 6—7). Nu avem nici un motiv să ne îndoim că nu l-a frecventat și că nu a parcurs, măcar în parte, lucrările profesorului berlinez.

Dintre cele trei disertații publicate în revista *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, la care se referă A. D. Xenopol, prima este cea pe care o transcrie și Eminescu în manuscrisul *2285, 3rv-46r*.[58] Disertația reprezintă editorialul programatic *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft, als Einladung zur einer Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, cu care se deschide primul tom din revista berlineză.[59] „Psihologia popoarelor" este definită ca o biografie complexă a vieții spirituale a unei comunități naționale. Definiția este propusă ca provizorie, o invitație la dezbaterea științifică, cum cerea, de altfel, expunerea programatică. Sînt analizate raporturile dintre viața spirituală a comunității naționale și spațiul geografic în care trăiește. Mitologia este interpretată ca o formă de cunoaștere a naturii și a omului, pe o anume treaptă a dezvoltă-

rii spirituale. Elementul fundamental în acest context îl constituie limba, creație a poporului, prin care se manifestă individual și face legătura neîntreruptă în succesiunea generațiilor. Pentru manifestarea spiritului popular este considerat ca fiind mai reprezentativ proverbul, întrucît aici se relevă atît inteligența cît și înțelepciunea unui popor. Asemenea aprecieri explică, măcar în parte, interesul ce-l arată și poetul proverbelor românești.

Eminescu transcrie disertația integral și nu omite decît două note cîteva aliniate și o pagină, spre final, probabil într-o scăpare din vedere. Disertația, lucrare colectivă, nu este inclusă, după cîte știm, în volumele celor doi învățați germani.

Disertația lui Lazarus, *Verdichtung des Denkens in der Geschichte*, cu care se deschide manuscrisul *2257, 1rv-5r*, publicată în *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* în *1862* [60] și disertația lui H. Steinthal, *Assimilation und Atraction*, din manuscrisul *2285, 49v—62r*, publicate în revista germană în 1860 [61], sînt transcrise de Eminescu fragmentar. După o activitate de cîțiva ani în paginile revistei sale, M. Lazarus pregătește un studiu de sinteză, *Einige synthetische Gedanken zur Völkerpsychologie*, pe care îl publică în 1865 [62]. Materia este tratată sistematic, în 25 de paragrafe, precedate de o introducere în care se insistă asupra progreselor realizate în psihologie, istorie, științe naturale. Eminescu transcrie în manuscrisul *2257, 6rv-8r* fragmente din primele două paragrafe : *§ 1. Din Analogie des gesamten und des einzelnen Geistes* și *§ 2. Das Zusammenleben*, iar pentru cel de-al treilea : *§ 3. Die Abhängigkeit*, notează numai titlul. [63] Fragmentele din disertația *Verdichtung des Denkens in der Geschichte* și studiul de sinteză *Einige synthetische Gedanken zur Völkerpsychologie*, sînt transcrise pe foi numerotate de poet cu *140, 141, 142, 144 și 145, 146, 147*, în actuala numerotare : *1-8*. Aceste file aparțin manuscrisului *2285* și au fost integrate greșit în manuscrisul *2257*.

Lazarus își încheia paragraful *Das Zusammenleben* cu un citat din Heinrich von Sybel (1817—1895), fondator al revstei *Historische Zeitschrift* și autor al unor tratate, *Geschichte des ersten Kreuzzuges* (Leipzig 1841), *Geschichte der Revolutionszeit 1789—1795* (Marburg, I—V, 1853—1860), *Ueber die Gesetze des Historische Wissens* (Bonn, 1864), elaborate în spiritul concepției lui Leopold von Ranke (1795—1886) prin interpretarea critică a izvoarelor și generalizări cuprinzătoare. Eminescu notează numele istoricului *Hermann* și rezumă citatul reprodus de Lazarus cu un singur cuvînt : *Germanenthum*.

Pe linia acestor preocupări se înscriu și extrasele *Rolul literaturii naționale în spiritul public* din manuscrisul *2258, 187* și *Zur*

Naturgeschichte der menschlichen Sprache din manuscrisul *2257, 27r, 33rv—36rv*. „Maturitatea culturei publice a spiritului poporal — se arată în primul extras — se manifestă cu deosebire în limba sa, și între culții unui popor se numără numai aceia cari au suit înălțimea și domină terenul întreg. — Comoara și puterea limbistică, feliul stilului și a expresiunii la un popor reflectă și se manifestează în *literatura sa națională ;* ea este izvorul din care are să ia fiecare.“ [64] Extrasul reprezintă un fragment din studiul lui Lazarus, *Bildung und Wissenschaft*, din 1854. „Die Reise der öffentlichen Bildung des Volksgeistes gibt sich zumeist in seiner Sprache Kund, und zu den Gebildeten desselben zählen nur die, welche diese Anhöhe erstiegen haben und das ganze Gebiet beherrschen. — Der Sprachschatz und die Sprachgewalt, die Styl und Ausdrucksweise eines Volkes spiegelt und manifestirt sich in seiner Nationalliteratur ; sie ist der Born, aus welcher jeder Einzelne zu schöpfen hat.“ [65] În cel de-al doilea extras se comentează observațiile lui Charles Lyell (1795—1875) privind fenomenele de limbă la unele popoare din America. Geologul britanic este autorul unor lucrări ca *Travels in North America with Geological Observations* (Londra, 1845) și *A Second Visit in two United States of North America* (Londra, 1849), cu observații interesante privind viața comunităților umane care trăiesc în izolare. Eminescu își face acest extras pentru rolul ce se recunoaște filologilor în procesul de îmbogățire a limbii. Să mai notăm și faptul că în text se folosesc formule matematice, cum va proceda și Eminescu mai tîrziu în însemnările din manuscrise și în proza politică.

Cît de mult îl preocupă pe Eminescu în anii studiilor universitare „psihologia popoarelor“ se vede și din alte însemnări din manuscrisele sale. Poetul notează în manuscrisul *2285, 173v* că participarea la serbările populare îți oferea ocazia să citești, ca într-un Plutarch, biografia oamenilor necunoscuți, fără care nu-i poți înțelege nici pe cei însemnați. Asupra acestei însemnări insistă editorii operei poetului, în demonstrarea interesului său pentru viața poporului. [66] Textul este o traducere din nuvela lui Franz Grillparzer, *Der arme Spielmann*, tipărită, prima dată, în 1827, și considerată una din capodoperele sale. [67]

„Psihologia popoarelor“, așa cum o concepeau M. Lazarus și H. Steinthal, se înfățișa ca o disciplină științifică cu deschidere largă spre lingvistică, etnografie, istorie, geografie, literatură, filozofie. Orientarea aceasta este evidentă și din celelalte studii pe care le tipăresc în revista lor. Dintre studiile lui Lazarus reținem, ca mai importante, *Ueber das Verhaltniss des Einzelnen zur Gesammtheit, Geographie und Psychologie, Ueber die Ideen*

în der Geschichte, Zur Lehre von den Sinnestäuschungen, iar din cele ale lui Steinthal, *Ueber Substantz und Person, Die ursprungliche Form der Sage von Prometheus, Poesis und Prosa*. M. Lazarus și H. Steinthal trimit la cei mai de seamă cercetători din disciplinele ce intră în sfera preocupărilor lor. Să mai notăm și faptul că ei grupează în jurul revistei berlineze cercetători de prestigiu, specialiști în cele mai variate domenii de activitate.

Cînd vorbim de interesul intelectualilor români pentru „psihologia popoarelor" prioritatea îi revine lui Alexandru Hurmuzachi care pune la contribuție studiile lui Lazarus și Steinthal cu aproape cinci ani înaintea lui A. D. Xenopol, istoricul ieșean. Acesta se mărginea, de fapt, să schițeze un program de lucru pentru viitor. Cărturarul bucovinean întocmește însă un studiu foarte temeinic asupra acestor probleme, *Despre o lipsă în învățămîntul public la noi*, pe care îl publică în *Foaea Societății pentru literatura și cultura română în Bucovina* în martie 1866. „Acea știință are scopul — scrie Alexandru Hurmuzachi — a cerceta ființa și lucrarea spiritului poporal, adecă a poporului ca totalitate, a o cunoaște psicologice și a descoperi legile care cîrmuiesc și regulează activitatea spirituală și ideală a poporului, adecă modul în care se manifestează acea activitate în viață, religiunea, știința și arta acelui popor, cum crește, cum se dezvoltă și se stinge acea activitate, ea cearcă a afla temeiurile, cauzele din care și prin care se ivește, se dezvălește și apune particularitatea, adecă individualitatea deosebită a poporului. Ideea de «spiritul, geniul poporului», cum s-au definit pîn-acum, nu era lămurită încă pe deplin și dar cam nehotărîte ; știința asta nouă voiește a cerceta acele elemente, care sînt comune individelor — mădularilor singuratice — din cari se compune poporul, a le cunoaște și a le cuprinde pe calea științei, a le întemeia pe acest fundamînt neclintit și a le determina cu chiaritate. Iată dar că vorba și ideea : spiritul poporului, geniul națiunei nu e vorbă seacă, o fantasmă, un sunet fără cuprins, ce în contra un ce foarte momentos, încît au trebuit să ajungă în timpul nostru a fi un problem de studiu serios și adînc, a deveni chiar un obiect al științei. Astă știință se numește acum : psicologia poporului, am putea zice, psicologia națională, și se-ntemeiază pe psicologia individuală, care se ocupă, cum știm, cu spiritul individual." [68]

Să mai notăm că A. Hurmuzachi insistă asupra acestor probleme și într-un alt studiu, *Carele e caracterul și tendința învățămîntului public la noi?*, publicat în aceeași revistă în 1868. [69]

Alexandru Hurmuzachi nu se mărginește la constatări cu caracter general privind noua disciplină științifică, ci face aplicații

ale tezelor lui Lazarus și Steinthal la realitățile naționale. Acordă astfel o atenție deosebită limbii, cum fac și învățații germani, privită ca element fundamental în definirea psihologiei popoarelor.

Eminescu cunoștea *Foaea Societății pentru literatura și cultura română în Bucovina,* de vreme ce decupează de aici mai multe poezii populare care se păstrează în manuscrisele sale de unde au fost dezgropate de editori în cursul anilor. [70]

Manuscrisele lui Eminescu privind „psihologia popoarelor" însumează un mare număr de pagini, însă importanța lor nu trebuie exagerată, cum este cazul și cu celelalte însemnări care reprezintă note de curs, traduceri și transcrieri. Statutul lor le situează, judecate în sine, pe treapta de jos în activitatea poetului. Luăm însă cunoștință de aici de preocupările și opțiunile sale în epoca formării intelectuale. Unele din aceste însemnări prezintă un interes aparte prin utilizarea ce le-o dă Eminescu, îndeosebi în publicistica sa. „În vremea noastră — scrie Eminescu în „Timpul" în 6 mai 1880 — s-au făcut încercări de-a întemeia o nouă știință : psicologia etnică. Etnografia are de obiect descrierea, împărțeala și spița de înrudire a popoarelor. Ca atare, se ține de-o parte de istorie și geografie, de alta de anatomie și fiziologie. În partea geografică studiază distribuția popoarelor pe glob, natura locuitorilor oricărei țări, datini și obiceie, limbă și religie. În partea istorică deosebește familiile de popoare, raporturile între ele și filiațiunea, le urmărește în migrațiunile lor cele mai depărtate și în încrucișările și corcirile lor. În partea anatomică și fiziologică în sfîrșit hotărăște caracterele deosebite pe cari se-ntemeiază clasificarea raselor omenești.

Dar, precum lesne se vede, etnografia nu are a face decît cu lucruri esterioare : distribuție, descendență, migrațiune, datini ; ea nu se ocupă cu rezultatul lăsat în spiritul poporului prin toate schimbările acestea, cu substratul psicologic. Neapărat că și zona-n care locuiește, și natura părinților din cari se coboară, și încrucișările trebuie să se fi inmagazinat în spiritul poporului și în limba lui într-o formă oarecare ; neapărat că altfel se va fi deprins el de-a privi serii întregi de lucruri. Toată istoria unui popor — în orice privire — e înmagazinată în prezentul lui." [71]

Jurnalul lui Eminescu privind formarea sa intelectuală relevă orientarea spre filozofie, istorie, științe juridice, economie politică și psihologia popoarelor. Judecate ca un jurnal, chiar ipotetic, însemnările pun mai bine în lumină și aspecte importante ale operei literare și ale prozei sale politice.

II. JURNALUL LĂRGIRII ORIZONTULUI ȘTIINȚIFIC

Jurnalul lui Eminescu privind lărgirea orizontului său științific se constituie din texte ce aparțin, cu precădere, epocii gazetăriei bucureștene. Poetul se familiarizează însă cu climatul științific al vremii încă în perioada preuniversitară, ca în cea universitară să facă și studii sistematice de fizică, medicină, științe naturale.

Eminescu avea în biblioteca sa lucrările lui Alois Pocorni, *Istoria naturală a împărăției animalelor* și *Istoria naturală a împărăției plantelor,* tipărite la Viena, prima în 1861, a doua în 1863. Amîndouă le donează bibliotecii gimnaziștilor români din Cernăuți, împreună cu lucrarea lui G. Reinbach, *Mythologie für Nachtstudierende,* dicționarul lui Joseph Stahl, *Taschenwörterbuch der deutschen und walachische Sprache,* „lecționariul" lui Maurus Sinnagl, *Lateinisches Lesebuch,* în traducerea lui I. M. Moldovan, precum și volumele de versuri ale lui A. Fr. Langbein și Theodor Körner.[1] În manuscrisul *2276II, 69,* Eminescu își notează într-o listă bibliografică cărțile lui Iuliu Baraș, *Minunile naturii,* în ediția tipărită la Craiova și București în 1850—1852.[2] Poetul găsea numeroase bucăți din cartea lui Baraș și în *Lepturarele* lui Aron Pumnul, în care se reproduc și alte texte științifice. Merită să rețină atenția și revista *Natura,* scoasă de Iuliu Baraș între 1856—1863 și apoi de colaboratorii săi, pînă în 1865. „Jurnal pentru răspîndirea științelor naturale și exacte", *Natura* publică studii interesante din toate domeniile, mergînd de la zoologie pînă la fizică, matematică și astronomie. Nu lipsesc nici referințele la filozofie. I. Baraș îl citează pe Kant, într-un articol, *Meditațiuni filozofice la finitul anului,* cu teza despre timp.[3]

Eminescu asistă în epoca studiilor universitare la Viena la cursurile lui Ernst Brücke de fiziologie și anatomie microscopică și Joseph Hyrtl de anatomie descriptivă și topografică. Ioan Slavici scrie, în mai multe rînduri, că frecventează, împreună cu Eminescu, cursurile lor, pentru el „foarte interesante".[4] Ernst Brücke (1819—1892) ține la Facultatea de drept în semestrul de vară 1871 cursul *Stimme und Sprache,* în care tratează despre bazele fiziologice ale graiului. Dintre lucrările sale sînt de amintit *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute* (Viena, 1856) și *Die physiologische Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst* (Viena, 1871). Interes pentru Eminescu prezenta îndeosebi lucrarea din urmă în care profesorul vienez tratează despre bazele fiziologice ale versificației. Brücke „ne-a făcut — scrie Slavici — și un curs special asupra limbei și ne-a arătat cum rostirea fieștecărui sunet atîrnă de

la existența și tăria unor anumiți mușchi și cum popoare întregi n-au în limba lor vorbită anumite sunete fiindcă lipsesc în organul lor anumiți mușchi ori modifică anumite sunete pentru că mușchii de la care atîrnă rostirea lor sînt la ele mai tari ori mai slabi ca la alte popoare.“ [5]

Joseph Hyrtl (1811—1894) ține la Facultatea de drept în semestrul de vară 1871 cursul *Descriptive Anatomie* cîte cinci ore săptămînal. [6] Tratatele sale, *Lehrbuch der Anatomie des Menschen* (Viena, 1846) tipărit în 1870 în ediția a XI-a și *Handbuch der topographischen Anatomie* (Viena, 1857) serveau și ca manuale universitare pentru anatomia descriptivă și topografică. Lucrările sale circulau și în țara noastră în secolul trecut. [7] Slavici îl prezintă ca un cinic, cu un spirit răutăcios. Hyrtl „își bătea joc — scrie memorialistul — de cei ce cred a fi înțeles ceva din masa numită creier și stătea evlavios ca preotul în fața altarului cînd ne lămurea asupra importanței pe care o are pentru întregul organism găuricea abia văzută din osciorul pe care îl ținea în mînă“. [8] Hyrtl era și un practician de seamă. Frecventarea cursurilor sale dădea dreptul studenților să participe la disecții și să asiste la consultații. [9]

Eminescu găsea și în societățile studențești din Viena un climat intelectual în care dezbaterea problemelor științifice ocupa un loc important, alături de cele privitoare la limbă și istoria națională. Ion Pop-Florantin ține la Societatea literară și științifică, în mai multe ședințe, în martie—mai 1867, disertația *Momentul psihic în schimbarea sunetelor în limba română* [10] care ne îndrumă spre cursurile profesorilor vienezi. Student la filologie, Florantin trimite disertația, în germană, *Der psychische Moment in der Sprachlaut — Veränderung,* revistei *Convorbiri literare* care refuză însă să o publice. [11] Disertații științifice țin la societățile studențești din Viena Ioan Pap, *Despre însușirile moștenite de la părinți,* Ion Moga, *Tractat fiziologic asupra nutrimentelor omului cu privire specială la compoziția lor chimică,* T. Philippescu, *Despre simțul auzului,* Orest Voronca, *Despre natură, Despre materie,* Ioan Arseniu, *Despre somn,* Leon Mureșan, *Despre venin și medicament,* N. Teclu, *Hidrogen și oxigen.* [12] Disertația din urmă este însoțită și de experiențe. Disertațiile cele mai importante sînt, fără îndoială, cele ale lui Codrat Grigorovici, *Cine este omul? Cine sîntem noi ca ființe organice?* și *Descendența omului.* Disertația din urmă se ține în 18 decembrie 1869 și la ea asistă și Eminescu. Disertația se publică, cum vom arăta mai departe, și în *Convorbiri literare* în 1869. Să mai notăm că Nicolae Teclu, profesor la Academia Comercială din Viena, ținea lecții de fizică și chimie, însoțite și de experiențe. Poetul se numără printre cei mai asidui frecventatori ai laboratorului său. [13]

Eminescu se înscrie la Universitatea din Berlin, cum se vede din înștiințările acesteia, *Anmeldungs-Buch* din manuscrisul *2255, 281—290,* la cursurile de fizică ținute de Helmholtz, la cele de fiziologie generală ținute de Du Bois-Reymond și la cele de fiziologia nervilor ținute de Munk. Înștiințările Universității din Berlin poartă și semnătura profesorilor la cursurile cărora se înscrie. În manuscrisul *2291, 57v* poetul își notează și adresele la care locuiau Zeller, Lepsius, Helmholtz și Du Bois-Reymond. Este posibil să-i fi vizitat, cum se obișnuia la universitățile germane din secolul trecut.

Hermann-Ludwig-Ferdinand von Helmholtz (1821—1894), fizician și fiziolog, predă în semestrul de iarnă 1872/1873 un curs despre principiile științei experimentale, *Die logischen Prinzipien Erfahrungswissenschaft,* care reține atenția lui Eminescu de vreme ce se înscrie la el. Dintre lucrările sale puteau sta în atenția poetului *Über die Erhaltung der Kraft* (Berlin, 1847), *Handbuch der physiologischen Optik* (I—III, Leipzig, 1856—1866), *Populäre wissenschaftliche Vorträge* (I—II, Leipzig, 1865—1871), *Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik* (Braunschweig, 1863), *Die Tatschen in der Wahrnehmung* (Berlin, 1878). Helmholtz este unul din fondatorii psihologiei experimentale și autor a numeroase descoperiri științifice.

Emil Du Bois-Reymond (1818—1896), fiziolog și geolog, ține, tot în semestrul de iarnă 1872/1873, un curs despre noile rezultate în științele naturale, *Über neuere Ergebnisse der neueren Naturwissenschaft,* în care se ocupă și de teoria lui Darwin despre originea omului. Se face cunoscut îndeosebi prin două lucrări, *Ueber die Grenzen des Naturerkennes* (Lipsca, 1872) și *Die Sieben Welträtsel* (Lipsca, 1882), în care tratează despre enigmele universului.

Hermann Munk (1839—1912) predă fiziologia la Universitatea din Berlin între 1869 și 1907. Eminescu se înscrie la cursul său, *Nervenphysiologie,* ținut în semestrul de vară 1874. Lucrarea sa mai importantă rămîne *Über die Funktionen der Grosshirnrinde,* tipărită la Berlin în 1881. Cercetările sale sînt orientate spre studiul centrilor nervoși superiori ai creierului.

Frecventarea cursurilor de anatomie, fizică, științele naturale și participarea la disecții se reflectă și în activitatea lui Eminescu de mai tîrziu. G. Călinescu observa, pe bună dreptate, că în descrierea unei autopsii, în articolul *Sinucidere,* publicat în *Curierul de Iași* în 1877 [14] poetul procedează cu „o satisfacție rece, quasi-profesională“ [15]. Du Bois-Reymond este invocat, cum vom arăta mai departe, în articolele politice, iar numele lui Helmholtz se întîlnește frecvent în însemnările de fizică din epoca gazetăriei bucureștene.

Orientarea lui Eminescu spre unele discipline din științele naturii se încadrează în preocupările sale pentru lărgirea orizontului științific. „Între altele, încă fiind la Viena —scrie I. Slavici —, Nicolae Teclu îl îndrumase spre chimie, iar la lecțiunile de anatomie ale lui Hyrtl și la cele de fiziologie ale lui Brücke prinsese slăbiciune pentru fiziologie. Trecerea la zoologie și la botanică era firească“.[16] De altfel Eminescu însuși îi scrie lui Maiorescu în 5 februarie 1874 că pentru trecerea doctoratului se impunea să facă, măcar un semestru, studii academice de „anatomie și fiziologie“.[17]

Eminescu se preocupă de lărgirea orizontului său științific și după ce părăsește studiile universitare. Explicația stă în aspirația spre cunoaștere, spre universalitate. Merită însă să rețină atenția și climatul cultural din țara noastră în care ocupau un loc de frunte cercetările istorice și din diferite domenii ale științelor naturale. Poetul frecventează cercul Junimii bucureștene, condus de T. Maiorescu, în care se prezintă, alături de scrieri literare, și lucrări de fiziologie, psihologie, fizică și din alte domenii.[18] Maiorescu însuși plănuia să elaboreze unele lucrări științifice cum sînt *Despre centrul vieții sufletești* ori *Un postulat psihologic pentru cercetări fiziologice.*[19] I. Slavici, cel mai apropiat prieten al poetului, tipărește monografia *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina.*[20] Studiile din diferite domenii găsesc o primire tot mai binevoitoare și în *Convorbiri literare,* ca revista să devină, ceva mai tîrziu, o publicație predominant științifică.

Climatul cultural din țara noastră îi oferea lui Eminescu condiții favorabile să continue studiul sistematic început la universitățile germane. „Nu e ramură de știință — scrie I. Slavici în legătură cu aspirația lui Eminescu spre cunoaștere — pentru care el n-avea, cum zicea, o «particulară slăbiciune», și cînd se-nfigea odată în vreo chestiune, cetea un întreg șir de cărți privitoare la ea.“[21] Memorialistul explică și de ce Eminescu acorda prioritate studiului fizicii. Fiziologia, zoologia, botanica, susținea el, „nu putea să le înțeleagă fără fizică, și astfel a ajuns în cele din urmă la astronomie. Ideea lui de predilecțiune era că tot ceea ce are viață e insolațiune, ceea ce l-a adus în cele din urmă la convingerea că fără matematică diferențială nu sîntem în stare să pătrundem adevărata fire a lucrurilor.“

Preocuparea lui Eminescu pentru lărgirea orizontului științific nu este nicăiri mai evidentă ca în însemnările din manuscrise. Se impune atenției în primul rînd diversitatea domeniilor abordate: fizica, matematica, astronomia, chimia, botanica, zoologia, antropologia. Se impune atenției, pe de altă parte, amploarea acestor însemnări. Publicate în volum, pentru prima dată, în *Fragmentarium,* ele

însumează aproape trei sute de pagini, cu ceva mai puțin decît însemnările din disciplinele umaniste, luate împreună.[22] Cînd facem acest calcul avem în vedere și acele însemnări de graniță, repartizate în alte secțiuni, dar care pot figura și între însemnările științifice. Se impune atenției, în al treilea rînd, faptul că însemnările științifice sînt dispersate într-un mare număr de manuscrise. Mai importante pentru problemele puse în discuție sînt manuscrisele *1829, 2254, 2255, 2257, 2258, 2261, 2263, 2264, 2266, 2267, 2269, 2270, 2275B, 2281, 2282, 2284, 2285, 2286, 2287, 2290, 2291, 2292, 2306, 2307*. Organizarea însemnărilor științifice, indiferent după ce criterii, nu este o întreprindere dintre cele mai ușoare. Întîmpinăm dificultăți atît în stabilrea statutului acestor însemnări, cît și în orînduirea lor în suite logice. Scrise în mare parte pe foi răzlețe, ele au fost repartizate, la legarea lor, în caiete miscelanee.

Eminescu consacră spațiul cel mai extins însemnărilor de fizică și ele se constituie într-un *corpus* în care se prezintă cele mai importante probleme ale acestei discipline. Două caiete, manuscrisul *2270* și manuscrisul *2267*, sînt destinate, inițial, fizicii. Poetul le și dă titluri, *Fiziografie I și Fiziografie II*, ca unor tratate științifice, iar pentru cel dintîi întocmește și un sumar. Eminescu întocmește un sumar pentru încă un manuscris, *2263*, în care își face însemnări de istorie și geografie.

Manuscrisul *2270* se deschide cu o expunere asupra magnetismului (*1—7, 15—19, 29—33*)[23], în care acest fenomen din fizică este definit ca fiind o însușire a „oxidului de fier". Se prezintă magnetul natural, magnetul artificial, magnetul molecular și se insistă asupra hărții magnetice și magazinului magnetic. Sînt descrise aparatele folosite în magnetism, cu aplicațiile lor în viața practică.

Eminescu se ocupă, în continuare, în același manuscris, *2270, 34—35, 37—40, 44—53*, tot într-un capitol special, de electricitate.[24] Se expune modalitatea de formare a ei și se enunță principiul potrivit căruia ea nu se poate naște din nimic. Experimentele arată „că prin frecare — scrie Eminescu — *nu se nasc doar electricități din nimic, ci ele preexistă împreunate în proporțiuni egale în orice corp neelectric* și că *prin frecare se despart numai una de alta*, încît *una apare pe corpul frecat, cealaltă pe corpul frecător*". Definirea unor legi ca cea a lui Coulomb se face în termenii folosiți și azi.

Legile generale ale mișcării sînt prezentate și într-un capitol separat în manuscrisul *2267, 34—37* în care se arată că din ele se pot deduce și cele ale „mișcărilor speciale".[25] Se expun aici cele trei principii ale dinamicii, care se referă la mișcarea de translație a corpurilor și forțele care o determină. Bazele teoriei mișcării le

pune, cum se arată și în însemnările poetului, Galilei și o dezvoltă Newton. Mai trebuie însă alăturat lor și Cristian Huygens (1629—1695), cu contribuțiile sale științifice. Fizicianul și matematicianul olandez construiește și primul ceas cu pendul (1657).

Dintre „mișcările speciale“ se prezintă, tot în manuscrisul *2267, 26—32, 37—47*, căderea și gravitația[26]. „*Spațiile de cădere* — scrie Eminescu — *parcurse după 1, 2, 3, 4 ... secunde, stau între olaltă în proporția în care stau numerii 1, 4, 9, 16 ... sau: spațiile de cădere stau între ele în proporția pătratelor timpilor de cădere și anume: aflăm spațiul de cădere dacă luăm jumătate «accelerarea greutății» 4, 9 și o multiplicăm cu numărul ridicat la pătrat al secundelor de cădere.*“

Definiția este echivalentă cu ecuația spațiului în căderea liberă a corpurilor în vid $\left(s = \frac{1}{2} gt^2\right)$.

Eminescu amintește de împrejurările în care descoperă Newton gravitația și arată că fizicianul englez o definește ca „atracțiune pe care două părți de o masă o exercită între ele asupra a olaltă *în proporție dreaptă cu masele lor, în proporție inversă a pătratului depărtări dintre ele.*“ Newton enunță, cum se știe, legea atracției universale în 1686 și potrivit acestei legi forțele de atracție care acționează între două corpuri sînt direct proporționale cu masele lor, m_1 și m_2 și invers proporționale cu pătratul distanței dintre ele $\left(F = \frac{g\, m_1\, m_2}{d^2}\right)$.

Probleme importante se pun în discuție și în manuscrisul *2270, 20—24, 84—99*, în două capitole, în care se expune principiul „proviziei de muncă“ și principiul „conservațiunii muncii“.[27] În demonstrarea primului principiu se pornește de la mărimea muncii unui corp în mișcare și se descriu metodele folosite pentru măsurarea ei. Se face remarca, foarte importantă, că posedă energie deopotrivă corpurile în mișcare, ca și cele în repaos. „Toate fenomenele din natură — scrie Eminescu — cu ocazia cărora pare a dispărea energie se-ntemeiază numai pe transformarea energiei unui soi de mișcare în energia unui alt soi de mișcare sau pe transformarea energiei de mișcare în energie de poziție și viceversa. Conform acestora suma totală a energiei existente în Univers rămîne pururea egală cu ea însăși, nu se poate spori, nici diminua. Această lege fundamentală a tuturor fenomenelor, confirmată de toate experimentele, e *principiul conservării energiei* sau mai puțin potrivit principiul *conservării puterii.*“ Se definește aici principiul potri-

vit căruia energia totală a unui sistem fizico-chimic izolat, supus unor transformări, este constantă.

Principiul conservării muncii *(Satz von der Erhaltung der Arbeit)* este definit ca suma neschimbată a trecerii muncii moleculare în lucrare mecanică sau în muncă de dezagregare și viceversa. Principiul conservării muncii se aplică atît la căldură cît și la alte forme ale mișcării. Atenție mare se acordă aici dezagregării materiei prin care se înțeleg „schimbările constante de distanță a moleculelor din orișice cauză ar avea loc." Demonstrarea acestui principiu se face pe baza unor experiențe din chimie, disciplină în care cercetătorii din secolul trecut dispuneau de-o aparatură mai perfecționată. Se observă însă că dezagregările în chimie sînt independente de cele „fizicale". Cercetările în fizică se vor orienta și în această direcție și vom asista la realizările spectaculuoase din zilele noastre.

Intîlnim în însemnările de fizică și teze pe care cercetările de mai tîrziu le infirmă. Mai importantă este cea privitoare la existența eterului, mediu fin și elastic, răspîndit pretutindeni în Univers. Ipoteza cu privire la eter, prezentată în tratatele din secolul trecut, ca suport material al propagării undelor luminoase este infirmată de experiențele fizicienilor A. A. Michelson și E. W. Morely din 1881. Cercetările celui dintîi privind viteza luminii îi servesc și lui A. Einstein la elaborarea teoriei relativității.

Manuscrisul *2267* se deschide cu eseul lui Julius Robert von Mayer, *Bemerkungen über die Kräfte der unbelebten Natur*, în traducerea lui Eminescu, o lucrare care, deși de numai cîteva pagini *(1—9)*, este deschizătoare de drum în fizică. Mayer (1814—1878) este autorul unor tratate, ca *Die organische Bewegung in ihrem Zusammenhange mit dem Stoffwechsel*, tipărit la Heilbronn în 1845, și *Die Mechanik der Wärme*, tipărit la Stuttgart în 1867 și retipărit în 1874 și 1894.[28] Lucian Blaga îl prezintă pe Mayer în cadrul mișcării romantice din secolul trecut și arată că prin cercetările sale „face saltul decisiv pentru dezvoltarea mai departe a fizicii."[29]

Eminescu traduce eseul lui Mayer cu titlul *Observațiuni asupra puterilor naturii nevieţuitoare* și manifestă o grijă deosebită să dea o versiune românească cît mai fidelă unuia dintre cele mai dificile texte de fizică.[30] Mayer își tipărește eseul, prima dată, în revista lui Friedrich Wöhler și Justus von Liebig, *Annalen der Chemie und Pharmacie, în 1842.*[31] Deși este o lucrare de fizică, publicațiile de specialitate refuză să-i facă loc în coloanele lor întrucît o considerau ieșită din imaginația unui alienat mintal. Mayer enunță aici principiul conservării energiei, potrivit căruia aceasta nu poate fi creată, nici distrusă, ci numai transformată din-

tr-o formă în alta. Contribuția sa la dezvoltarea fizicii va fi recunoscută mult mai tîrziu. Eminescu se orientează spre cercetările lui Mayer, probabil la lectura lucrării lui Eugen Dühring, *Robert Mayer — der Galilei des 19. Jahrhunderte*, tipărită la Chemnitz în 1880. Lucrarea figurează și în prezentarea ce i-o face I. Negruzzi economistului german și pe care Eminescu o reproduce în *Timpul* în 1881.[32].

Eminescu menționează numele lui Mayer în manuscrisul *2270, 98, 99, 101* și în alte însemnări ale sale. Mai importantă este cea din manuscrisul *2267, 9v*, în care schițează o paralelă între tezele lui Kant, în filozofie, și cele ale lui Mayer, în fizică. „Aci vine J. Robert Mayer — notează Eminescu — și susține că întreaga energie cuprinsă în sistemul nostru solar este o sumă constantă, incapabilă de-a fi diminuată sau sporită, pururea aceeași, și că toate manifestațiunile acestei singure puteri sunt termenii fenomenologiei, cari adunați la un loc ne dau pururea acea sumă constantă.“ [33] Însemnarea sintetizează principiul conservării energiei din eseul lui Mayer tradus de poet în paginile anterioare din același manuscris.

Cercetătorii semnalează prezența eseului lui Mayer în manuscrisele lui Eminescu încă în 1929. „Pe Mayer l-a tradus, desigur — scrie G. Bogdan-Duică — pentru a-l putea pătrunde și a-și încerca limba sa românească pe astfel de teme rare pe atunci la noi.“ [34] Eseul ridică dificultăți considerabile în fața traducătorului cum se vede și din manuscrisul eminescian, cu numeroase intervenții în căutarea termenului mai potrivit. Nu stăm însă în fața unei descoperiri întîmplătoare și nu se poate vorbi nici de o simplă dorință de-a face exerciții de limbă. Eseul se încadrează în preocupările poetului, mult mai cuprizătoare, cu privire la lărgirea orizontului său științific.

Prezentarea cea mai amplă din însemnările de fizică este consacrată teoriei mecanice a căldurii. Este o lucrare de sinteză din care primele două părți se păstrează în manuscrisul *2270, 114—129, 136—157*, iar alte patru în manuscrisul *2267, 11—25, 48—82, 90—102* [35]. Oamenii și-au făcut din „țesătura pestriță a fenomenelor“, se arată în deschiderea studiului, un obiect al gîndirii și preocuparea lor principală constă în descifrarea din „fenomenele schimbăcioase, existențe permanente“. Existența aceasta permanentă este materia „neatîrnată de simțurile noastre“. Permanența materiei, se precizează, nu este o teorie ci o realitate și ea „nu poate nici naște, nici pieri“. Discuția în legătură cu materia ca „substanță permanentă“ se duce pe teren strict științific.

Problema „constanței materiei“ stă în atenția cercetătorilor din cele mai vechi timpuri și încă în antichitate se ajunge la concluzia că ea este compusă din „atome“ și că „toate schimbările din lume“ se datorese „mișcării atomelor“. Ipoteza lui Leucip și Democrit privind structura materiei avea nevoie să fie demonstrată și pe cale experimentală. Cercetările sînt orientate în această direcție de Helmholtz, profesorul lui Eminescu, cum am văzut, la Universitatea din Berlin. Fizicianul german se ocupă în lucrarea sa, *Über die Erhaltung der Kraft,* cu „raporturile reciproce dintre puterile naturii“ și pune bazele „teoriei mecanice a căldurii“. Mayer și Joule exprimă aceste raporturi, concomitent și independent unul de altul, în „dezvoltări precise, cantitative“. Măsurarea cantitativă deschide un cîmp nelimitat și aplicării matematicii. Cu cercetările lui Helmholtz, Mayer și Joule se inaugurează o nouă epocă în științele naturii.

Studiul reprezintă traducerea a șase prelegeri publice asupra problemelor de fizică ținute de Adolf Fick și reunite în volumul *Die Naturkrafte in ihrer Wechslebenziehung,* tipărit la Würzburg, în 1869.[36] Profesor de fiziologie la Universitatea din Würzburg, Adolf Fick (1829—1901) ține aici un curs, *Compendium der Physiologie des Menschen,* și tipărește mai multe lucrări, *Untersuchungen über Elektrische Nervenreizung* (Braunschweig, 1864), *Ursache über Wirkung* (Kassel, 1882), *Mechanische Arbeit über Wärmeentwicklung bei der Muskelthätigkeit* (Leipzig, 1882).

Prelegerile populare ale fiziologului german se deschid cu definirea materiei. „Das Annehmen einer *Materie* überhaupt — scrie A. Fick — ist schon der erste Schritt zu einer solchen Vorstellung; denn unter Materie versteht man eben eine von unsern Empfindungen unabhängige beharrliche können aber nicht die endlich ausgedehnten Stücke der Materie sein, denn diese sehen wir ja jeden Augenblick zerstauben und verfliegen, ohne eine unmittelbar sinnlich wahrnehmbare Spur zu hinterlassen.“[37]

Eminescu: „Admiterea unei materii în genere e cel dintîi pas spre o asemenea închipuire; căci sub materie înțelegem o substanță permanentă, neatîrnată de simțurile noastre. Ceea ce persistă însă nu pot fi bucățile de materie de dimensiuni determinate, căci pe aceste le vedem devenind praf sau volatilizîndu-se, fără a lăsa o urmă pe care s-o putem constata imediat cu simțurile noastre.“[38]

Eminescu dă prelegerilor un titlu general, *Teoria mecanică a căldurii,* care nu corespunde cu cel din originalul german. Marchează însă cele șase prelegeri în capitole separate și urmează textul german, cu puține omisiuni și intervenții personale.[39] Poetul însoțește traducerea sa cu patru desene, cu explicații și aplicații ma-

tematice[40], care nu se află în originalul german din 1869.[41] Eminescu caută, în felul acesta, să-și explice grafic și să traducă în formule matematice unele probleme de fizică. „Prelegerile populare“ rețin atenția poetului întrucît ofereau o privire de sinteză dintr-o perspectivă filozofică asupra mișcării științifice a vremii.

Trecînd la matematică vom remarca de la început că textul cel mai reprezentativ sub raportul unei prezentări sistematice este *Calculul cu litere* din manuscrisul *2258, 235rv—238rv, 240rv—241rv, 244rv—245rv, 247rv, 249rv, 251rv—253rv.*[42] Expunerea se deschide cu explicații privind folosirea literelor în matematică. „În aritmetica comună — scrie Eminescu — s-au primit semne varie pentru a marca cu ele orice număr, — de aceea matematicii au găsit-o de bine, de a alege semne deosebite pentru a deosebi între ele fel de fel de mărimi, fie ele numere, figuri, greutăți, răstimpuri și alte asemenea — într-un mod îndemînatec, și deși în sine e orișicine liber de a întrebuința orișice semne ar voi, totuși uzul general și ușurința mînuirei recomandează literile mici ale alfabetului latin cari și sunt primite de toți matematicii printr-o convențiune tacită.“ Explicațiile introductive sînt urmate de capitole speciale consacrate celor patru operații : adițiunea (adunarea), subtracțiunea (scăderea), multiplicațiunea (înmulțirea), diviziunea (împărțirea), după care se prezintă fracțiile și „potențele sau dignitățile mărimilor însemnate prin litere“. Să mai notăm și faptul că fiecare capitol cuprinde și o secțiune de demonstrații, ca parte aplicativă la prezentarea teoretică.

Eminescu nu tratează aici un capitol din matematicile superioare. Importantă este metoda de lucru, sistematizarea și claritatea expunerii.

Statut oarecum aparte are textul de astronomie din manuscrisul *1829, 138—141,* în care se prezintă Pămîntul, ca planetă, făcînd parte din sistemul solar. „Mișcarea progresivă a Pămîntului — scrie Eminescu — se-ntîmplă între cei doi planeți Venus și Mars pe o cale eliptică în ale căreia unul din focare se află Soarele. Deci Pămîntul nu e totdeauna într-o depărtare egală de Soare, ci se află odată pe an în apropiere de el (perihelium), o altă dată în depărtare (aphelium).“[43]

Manuscrisul *1829* este un caiet de planuri de lecții al lui Miron Pompiliu, prieten apropiat al lui Eminescu în epoca ieșeană.

Eminescu se preocupa stăruitor în anii revizoratului școlar de predarea tuturor disciplinelor în învățămîntul nostru. În manuscrisul *2258, 249v—252,* în care tratează despre *Calculul cu litere* se ocupă și de modul cum trebuie predată matematica.[44] Poetul pornește de la constatarea că laudele ce se aduceau inteligenței românului rămîneau simple vorbe, cîtă vreme nu se creau condiții

pentru punerea în valoare a acestei înzestrări naturale. Sistemul de învățămînt se baza pe memorie și nu contribuia la dezvoltarea facultăților intelectuale. „Nimic [nu] trebuie tratat în mod mai puțin abstract — scrie Eminescu — decît matematicile, tocmai din cauza că ele sunt cele mai abstracte. Celelalte științe găsesc lucrurile, la cari se referă, în natură ; numere și triunghiuri nu găsim în natură niciodată."

Cînd se ocupă de aceste probleme metodologice, Eminescu face mărturisiri și cu privire la înzestrarea sa intelectuală. „Eu știu chinul — scrie el — ce l-am avut însumi cu matematicile în copilărie din cauza modului rău în care mi se propunea, îndealtfel eram unul din capetele cele mai deștepte. N[u] ajunsesem încă la vîrsta de douăzeci de ani să știu tabla pitagoreică — tocmai pentru că [nu] se pusese în joc judecata, ci memoria. Și deși aveam o memorie fenomenală, numere nu puteam învăța deloc pe de rost ; încît îmi intrase-n cap ideea, că matematicile sunt științele cele mai grele de pe fața pămîntului. În urmă am văzut că-s cele mai ușoare, desigur pe de-o mie de părți mai ușoare decît limbile, cari cer memorie multă. Ele sunt un joc cu cele mai simple legi ale judecății omenești, numai acele legi ale judecății omenești nu trebuie puse în joc goale și fără nici un cuprins, ci totdeuna aplicate asupra unor icoane văzute ochilor.

Tot așa-i dacă se comandă mașinistului să facă icoane și zugravului să facă mașine." [45]

Problemele puse în discuție de Eminescu ocupă un loc aparte în scrisul său. Poetul păstra cea mai strictă rezervă în legătură cu tot ce ținea de persoana sa. Mărturiile de aici vin să se alăture celor din scrisoarea către T. Maiorescu din 5 februarie 1874, cu care ne-am ocupat mai sus. Dacă acolo se mărginea să ne dezvăluie un moment psihologic în formarea intelectuală, aici merge mult mai departe și vorbește de înzestrarea sa intelectuală. Mărturiile acestea, atît de neașteptate, contrazic tot ce știm despre Eminescu, încît nu le-am da crezare dacă nu le-am găsi în manuscrisele sale.

Calculul cu litere și textul de astronomie aparțin epocii ieșene, probabil anilor 1875—1876, cînd Eminescu funcționează ca revizor școlar în județele Iași și Vaslui. Din procesele verbale de inspecție se vede că poetul se preocupa stăruitor de metodele de predare și intenționa să întocmească și o *Carte de lectură* în două volume. În proiectul pe care îl pregătește, păstrat în manuscrisul *2306, 1*, include lucrări de Iordache Golescu, Costache Negruzzi, Iacob Negruzzi și T. Maiorescu. Dintre scriitorii străini figurează Thomas Moore, cu *Melodiile irlandeze*, publicate în *Convorbiri literare* în 1868, în traducerea lui C. Negruzzi. [46] Eminescu se gîndea să întoc-

mească, după toate aparențele, și un manual de matematică în colaborare cu unii profesori ieșeni. S-ar explica expunerea sistemtică din *Calculul cu litere,* precum și faptul că textul de astronomie se păstrează într-un caiet de planuri de lecții al lui Miron Pompiliu, profesorul ieșean.

Eminescu nu stăpînea instrumentul matematic destul de dezvoltat și nici nu-și propunea să devină un specialist în această disciplină. Important este însă faptul că el avea o înțelegere mai profundă decît a multor specialiști din vremea sa, cu privire la importanța matematicii în formarea intelectuală și lărgirea orizontului științific. Poetul caută, pe de altă parte, să aplice matematica în cît mai multe discipline științifice. Să dăm cîteva exemple.

„După psihologii moderni — inclusiv Maiorescu — pătura *evolutorie* e o pătură de abstracțiune. Copilul însemnează cu *un cuvînt* tot ce vede, de ex. cu papa. Acest cuvînt e unitatea x.

Toate noțiunile sunt deci :

$$\frac{x}{a} + \frac{x}{b} + \frac{x}{c} + \frac{x}{d} + \frac{x}{e} + \frac{x}{f} \cdots \frac{x}{x}\text{"}$$

(2275B, 365v) [47]

„*Bătrînețe* se depărtează de ecuație. Dizarmonie de puteri. *Regres* $\frac{t}{g^5} = g^5 < t = \frac{t}{g^5\ (< t)}$ inecuație în *defavorul* ginții."

(2255, 376) [48]

„Ființa organică a lui Lamarck e o mărime organică x. Fiindcă această ființă organică constă din termenii deosebitelor organe, adică din acea una cantitate, repărțită, fracturată, asupra deosebitelor părți, de aceea $x = \frac{x}{m}$ (musculatură) $+ \frac{x}{n}$ (nervi) $+ \frac{x}{r}$ (sistem reproductiv) etc. dar

$m + n + r = x$ prin urmare :

$$= \frac{x}{x} = x$$

Ce influențează asupra repartiției acestei sume ? *Mediul.* Numai *clima ?* Nu — Amestecul de rasă, coadaptarea altor lucruri."

(2275B, 24) [49]

„Teoria ecuațiunii pentru protecționism.

Dai 100 fr. pentr-un ceasornic, care nu face decît 50 la Viena.

Cestiunea este

100 fr. = 100 — 50 (+ 50 ?)

este termenul +50 echivalent c-o aptitudine oarecare de ceasornicărie, cîștigată în țara ta proprie. Atunci nu e nici o pierdere."

(2267, 92v)[50]

„Coadaptațiunea în filologie.

trupina + sufix

prefix + trupina

$$\left(1+1+\frac{1}{2}+1+\frac{1}{2}+1+\frac{1}{2}\right)+\left(1+\frac{1}{2}+1+\frac{1}{2}+2\right).$$

ele trebuie să formeze o unitate. Cari din componenții sumători trebuie să cedeze celorlalți, și cum trebuie să se facă repartiția de sunete din nou, pentru ca ele, coadaptate între dînsele, să nu formeze decît un singur sunet."

(2275B, 39v)[51]

„*Talentul* = lucrează în sens contrar, deci neagă în progresiune și *dăruiește*. Talentul e de admirat sub orice formă și de la oricine.

a + (-a) = 0

a + (-2a) = -a

te dăruiește e un folos, un cîștig".

(2255, 351)[52]

„Astfel *N[eue] fr[eie] Presse* se înșeală cînd admite un antagonism real între slavii de sud și români. Avem cu toții sînge *tracic* în vinele noastre.

$\frac{T}{r}$ români

$\frac{T}{s}$ bulgari, sîrbi

$\frac{T}{t}$ albanezi

Un substrat comun *etnic* și *lingvistic*.

Un radical comun drept bază."

(2264, 381)[53]

Demonstrațiile lui Eminescu pot să nu aibă valoare în sine, să fie simpliste, chiar eronate. Poetul intuiește însă în matematizare o direcție în viitoarele cercetări și o propune ca metodă de lucru, înaintea specialiștilor, încă acum mai bine de un secol.

Eminescu se preocupă stăruitor de problema circulației materiei în Univers și apelează, pentru informarea sa, la tratate de specialitate din care își face și extrase. Însemnările se găsesc în manuscrisele *2257, 290—312, 2267, 31, 42, 82, 84—89, 97, 160* și *2270, 24—28, 161v*. Reflecții în legătură cu această chestiune întîlnim și în manuscrisele *2255, 359, 369, 382, 383, 386, 387, 2258, 222, 2264, 332, 336, 382, 2266, 152, 153, 2275B, 73, 82*. Numărul mare de însemnări demonstrează îndeajuns interesul ce-l arată acestei probleme fundamentale, cu implicații multiple pentru însăși viața pe pămînt.

Eminescu își face însemnări în legătură cu schimbările la care este supus Pămîntul în cursul mileniilor. „În perioada silurică — notează Eminescu în manuscrisul *2257, 290* — actualul continent al Europei era reprezentat numai prin cîteva insule, care ocupau locurile actualei Anglii, Irlandei, Franței și Italii. Rusia și Svedia aveau ceva mai mult din forma lor actuală, însă Spania și Turcia nu existau încă deloc, și tot ce exista ca plantă sau animal era uniform în caracter și de cea mai joasă dezvoltare. În urmă vine periodul formațiunii cărbunelui de pămînt, cînd există o copioasă creștere de plante, cari însă aveau totuși un caracter foarte uniform. În localitățile de cărbuni ale Angliei, Belgiei și Americei creștea pe-atunci aceeași specie de plante, care se distingea prin lipsa unei flori veritabile, semn caracteristic unei joase stări de dezvoltare.

Care-a fost rezultatul, care, cum am zice, scopul acestei vegetații ?

A produce descompunere și a elibera puterile latente ale materiei.“ [54]

Extrasul este făcut din lucrarea lui H.C. Carey, *Political of social Science*, ediția germană *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, Capitolul III *Zuhname der Bevölkerung*. „Die Geologen belehren uns — scrie Carey — dass in der Silurischen Periode der gegenwärtige Continent von Europa nur einige Inseln darstellte, die die Plätze des jetzigen Englands, Irlands, Frankreichs und Italiens einnahmen. Russland und Schweden hatten etwas mehr von ihrer jetzigen Gestalt, aber Spanien und die Türkei existirten noch nicht, und was es von Pflanzen und Thieren gab, war einförmig im Charakter und gehörte der niedrigsten Entwickelung an. Später kommen wir zu der Periode der Kohlen-Formation, wo ein üppiger Pflanzenwuchs existirte, der aber auch noch einen höchst einförmigen Charakter hatte. In der Englischen, sowie in

den Belgischen und Amerikanischen Kohlen-Gegenden wuchs damals die gleiche Sorte von Pflanzen, die sich alle durch den Mengel der wirklichen Blüthe, das charakteristische Merkmal eines niedern Entwicklungs-Zustandes, auszeichneten.“ [55]

Eminescu intenționa să întocmească, cum vom arăta mai departe, pe baza tratatului lui Carey, un dicționar de economie politică. Poetul își face din acest tratat numeroase extrase.

Circulația materiei în Univers este privită de Eminescu ca un proces complex și continuu, ce se desfășoară sub acțiunea razelor solare. Procesul este posibil datorită puterii Pământului de absorbție a căldurii. „Dacă razele Soarelui ar fi cu totul refractate de suprafața Pământului — scrie Eminescu în manuscrisul *2270, 24* — nici nu l-ar putea încălzi, nici ar putea să exercite vro influență oarecare asupra lui ; efectul și influența lui devin abia posibile prin însușirea absorbitoare a obiectelor de pe Pământ.“ [56] Se exemplifică, cu circulația apei, asimilația clorofiliană și nutriția în regnul animal.

Circulația apei este explicată prin diferența de temperatură între suprafața Pământului și atmosfera care îl înconjoară. „Prin aburire — scrie Eminescu — care se întîmplă sub influența razelor Soarelui, pe suprafața mării se ridică în regiunile de sus ale aerului mase colosale de aburi de apă, unde, condensate în apă, cad jos în formă de ploaie sau de zăpadă și, adunîndu-se în pîraie și rîuri, aleargă iarăși în mare.“ [57]

Poetului îi place să descrie aceste fenomene din natură și este evidentă utilizarea unor procedee artistice. Energiei soarelui au a mulțumi, scrie el, „picătura de ploaie ce cade, fluviul purtător de corăbii, căderile de apă care pun mori în mișcare sau mînă sfredelul de tunel prin granitul Alpilor.“

Însemnările din manuscrisul *2270, 24—28* reprezintă, desigur, tot traduceri din izvoare încă neidentificate.

Eminescu trimite pentru interdependența între regnul animal și vegetal la lucrarea lui Matthias Jakob Schleiden, *Die Pflanze und ihr Leben,* tipărită la Leipzig în 1848 și retipărită în mai multe ediții. M. J. Schleiden (1804—1881) este fondatorul revistei *Zeitschrift für Wissenschaftliche Botanik* (1844—1846) și autor al unor tratate de specialitate, *Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik* (I—II, Leipzig, 1842—1843), cunoscut și cu titlul *Die Botanik als inductive Wissenschaft, Handbuch der medicinisch-pharmaceutischen Botanik* (I—II, Leipzig, 1852, 1857), *Studien : Populäre Vortrage* (Leipzig, 1855), *Über den Materialismus der neueren deutschen Naturwissenschaft* (Leipzig, 1863), *Das Meer* (Berlin, 1866), *Die Rose* (Leipzig, 1873). Profesor la Jena, Schleiden se impune ca un po-

lemist temut, necruțător cu adversarii, înclinat spre exagerări, însă care aduce o contribuție decisivă în impunerea botanicii ca știință modernă. „Ausgerüstet mit einer nur zu weit gehenden Kampflust — scrie Julius Sachs —, mit einer Feder, die rücksichtslos verletzen konte, jeden Augenblick schlangfertig, zu Uebertreibungen sehr geneigt, war Schleiden ganz der Manen, wie ihn der damalige Zustand der Botanik brauchte.“ [58] Meritul lui Schleiden constă și în faptul că pregătește publicul să se intereseze de botanică.

Eminescu își face în manuscrisul *2257, 290—313* mai multe extrase pentru care trimite la lucrarea lui Schleiden, *Die Pflanze und ihr Leben*, fără însă să indice ediția pe care o consultă, „Toate părțile azotate ale plantei — se arată în unul din extrasele lui Eminescu —, cari ne servesc de hrană, consistă în adevăr numai din *carbon, idrogen, oxigen și azot*. Dar existența acestor elemente numai nu-i ajută nimic plantei. Ea nu poate face din ele nici un gram de albumină sau Kleber (gluten) dacă în același timp și în proporții corespunzătoare nu va cuprinde săruri fosforacide (Phosphorsauer). Crohmala atît de folositoare, zaharul dulce, acidul de lămîie răcoritor, undelemnul aromatic al portocalei sînt în adevăr compuse numai din carbon, idrogen și oxigen, dar din o mulțime cît de mare de asemenea elemente planta nu ne poate prepara aceste daruri, dacă nu posedă săruri alcaline. Lugerul zvelt al grîului nu s-ar putea ridica pentru a-și coace firele în soare dacă pămîntul nu-i dă acid silicic (Kieselsäure) prin care celulele sale capătă tăria necesară ca să poată sta băț în sus.“ (Schleiden, *Die Pflanze*, p. 206.) [59]

Textul se găsește în lucrarea lui Schleiden [60], însă studiul comparativ arată că Eminescu pornește de la alte izvoare, chiar dacă indică titlul lucrării și pagina. Extrasul este făcut tot din tratatul lui Carey și reprezintă o notă de subsol la capitolul III *Zuhname der Bevölkerung*, de unde o transcriem. „Alle stickstoffhaltigen Bestandtheile der Pflanzen, die uns zur Nahrung dienen, bestehen allerdings nur aus Kohlenstoff, Wasserstoff, Sauerstoff und Stickstoff. Allein das Vorhandensein dieser Stoffe allein kann der Pflanze nicht das Geringste helfen; sie kann aus ihnen keinen Gran Eiweiss oder Kleber bilden, wenn sie nicht zu gleicher Zeit und dem entsprechenden Verhältniss phosphorsaure Salze enthält. Das nützliche Stärkmehl, der süsse Zucker, die kühlende Citronensäure, das aromatische Orangenöl, sind allerdings nur aus Kohlenstoff, Wasserstoff und Sauerstoff zusammengesetz; allein die Pflanze kann diese Geschenke aus einer noch so grossen Menge dieser Grundstoffe nicht für uns bereiten, wenn sie nicht auch alka-

lische Salze besitzt. Der schlanke Stengel des Weizens könnte sich nicht erheben, um seine Körner in der Sonne zu reifen, wenn er nicht vom Boden mit Kieselsäure versehen wäre, durch welche seine Zellen die nöthige Festigheit erhalten, damit er seine anfrechte Stellung erhalten kann" (Schleiden, *Die Pflanze*, p. 206)[61].

Eminescu trimite la Schleiden și pentru caracterizarea plantei ca „ruină a trecutului" și în același timp „colțul viitorului" și reține și alte considerații de această natură.[62] Și aceste extrase sînt făcute din tratatul lui Carey, în ediția germană. Textele reprezintă tot note de subsol.[63]

G. Bogdan-Duică atrage atenția asupra acestor extrase în 1929 și propune ca un naturalist român să se ocupe de ele pentru mai buna cunoaștere a preocupărilor poetului în domeniul științelor naturii.[64] Acest îndemn rămîne fără urmări.

Eminescu reține din lucrările pe care le consultă și opinia lui Goethe potrivit căreia frunza este stomacul plantei. „În stomahul plantei — zice Göthe — notează Eminescu în manuscrisul *2257, 290—291* — se-ncepe dezvoltarea. Fără acest stomah, fără actul de mistuire, schimbarea formelor angulare a lumii anorganice în cele ovale și frumos formate a organismelor cu dezvoltare înaltă n-ar fi putut începe nicicînd; Pămîntul n-ar fi putut deveni vreodată locuința omului, care are nevoie de alimente animalice și vegetale. Animalele pe cari omul le consumă se nutresc cu materii vegetabile. Plantele iarăși mistuiesc elemente anorganice pe cari li le dă pămîntul și aerul."[65]

Goethe se ocupă de aceste probleme în însemnările sale științifice.[66]

Eminescu se referă la această opinie a lui Goethe și într-o însemnare din manuscrisul *2267, 84*, redactată în termeni asemănători.[67] Extrasele sînt făcute tot din tratatul lui Carey de unde transcriem pentru studiul comparativ, pe cel reprodus mai sus. „In dem Magen der Pflanze, sagt Göthe, «beginnt die Entwicklung». Ohne diesen Magen, ohne diesen Verdauungs-Prozess hätte der Prozess der Umwandlung der angularen Formen der anorganischen Welt in die ovalen und schön gebildeten der hochentwickelten Organismen nicht einmal einen Anfang nehmen, hätte die Erde nie die Wohnung des Menschen werden können, der zu seinen Unterhalt animalischer und vegetabilischer Nahrung bedarf.

«Die Thiere, die er consumirt», um wieder denselben Schriftsteller anzuführen, «nähren sich von vegetabilischen Stoffen. Die Pflanzen wiederum verdauen die anorganischen Elemente, die ihnen vom Boden und von der Luft geliefert werden.»"[68]

Proprietatea comună tuturor corpurilor organice constă în schimbarea continuă a „substratului lor material". Acest principiu stă și la baza raportului între regnul vegetal și cel animal. Circulația elementelor de la regnul vegetal la cel animal și înapoi la cel vegetal nu este posibilă fără atmosfera care înconjoară Pămîntul. Eminescu se oprește la opiniile lui John William Draper (1811—1882), autor al unor lucrări ca *Human Physiology. Statical and Dynamical* (New York, 1856), *History of the Intellectual Development of Europe* New York, 1863), *Scientific Memoirs* (London, 1878). După medicul și fiziologul american „aerul atmosferic e marele rezervoriu din care toate lucrurile vin și-n care toate se-ntorc", „leagănul vieții vegetale, mormîntul celei animale". Poetul trimite la opinia lui Draper în două însemnări, cum face și în cazul celei a lui Goethe, redactate tot în termeni asemănători.[69]

Eminescu se ocupă și de deosebirea între viața vegetală și cea animală și notează că procesul de dezvoltare este condiționat, pentru prima, de eliminarea oxigenului din componenții chimici ai alimentelor, pentru a doua de absorbția oxigenului și combinarea lui în organism. Expunerea este însoțită și de o schemă care ilustrează grafic interdependența dintre regnul animal și cel vegetal.

	consumă	și	*produce*
Planta	acid fosforic, calciu sare fiartă (Kochsalz) și alte săruri din pămînt		deplină substanță vegetală
	consumă		*produce*
Animalul	a) părți de plantă b) oase și țesături precum și oxigen prin plămîni		oase depline, sînge și țesături, acid fosforic și alte săruri în escrețiuni
	consumă	și	*produce*
Pămîntul	escrețiuni ale animalelor, animale și plante moarte		acid fosforic, calciu ș.a.[70]

Eminescu întocmește, inițial, o schemă mai redusă, fără partea cu *Pămîntul*, și o reia în forma dezvoltată, desigur pentru caracterul ei recapitulativ.[71]

Schemele sînt reproduse din tratatul lui H.C. Carey, care la rîndul său le preia dintr-un studiu al lui Johnson publicat în re-

vista *Blakwood's Magazine* din mai 1853. Reproducem cea de-a doua schemă așa cum o găsim în tratatul lui H.C. Carey în traducerea germană.

	Hat eingenommen :	Hat producirt :
Die Pflanze	Phosphorsäure, Kalk, Kochsalz und andere Salze aus dem Boden	Vollkommene Pflanzen Substanz
Das Thier	a Pflanzentheile b Knochen und Gewebe nebst Sauerstoff durch die Lungen	Vollkommene, Knochen Blut und Gewebe Phosphorsäume und andere Salze in den Excretionen
Der Boden	Excretionen der Thiere, todte Thiere und Pflanzen	Phosphorsäure, Kalk etc., etc. [72]

Eminescu imaginează o schemă grafică, cum se desprinde de mai sus, mai sugestivă decît cea din originalul german.

Considerațiile lui Eminescu cuprind și o concluzie ce merită, de asemenea, să rețină atenția. „Soarele prin mijlocirea undelor — scrie poetul — pe care le excitează în oceanul de eter al Universului devine izvorul originar dătător de toată căldura, de toată viața, de toată mișcarea pe suprafața Pămîntului nostru.“ [73] Textul reprezintă tot o traducere.

Legile eredității sînt stabilite, cum se știe, de Gregor Johann Mendel (1822—1883) în memoriul *Versuche über Pflanzenhybriden* din 1866, un model de cercetare experimentală și de logică. Memoriul trece însă neobservat și teoria cromozomoială a eredității este elaborată de Thomas Hunt Morgan (1866—1945) abia la începutul secolului nostru. Problema aceasta stă și în atenția lui Eminescu și în manuscrisul *2270, 158—161* își face însemnări în legătură cu determinarea de mai înainte a sexului la animale. [74] „Două principii se extrag — scrie Eminescu — din mulțimea de teorii fiziologice, contrazicătoare, asupra formării sexului, principii fundamentale. Întîi că actul împreunării e fiziologicește un act de luptă al producătorilor pentru determinarea sexului nașterei ce se va produce, luptă care se decide în favoarea celui mai tare și mai pasionat dintre ei. 2) Principiul eredității încrucișate, la care producătorul precumpănitor în timpul actului transmite asupra fructului contrariul sexului său.“ Principiile fundamentale, enunțate aici, sînt ilustrate cu descrierea unor experiențe făcute de crescătorii de ani-

male din Statele Unite ale Americii. Se explică în lumina acestor principii și nașterea, după războaie, a unui număr mai mare de băieți decît de fete.

Eminescu își extrage informațiile din lucrarea lui Heinrich Ianke, *Vorausbestimmung des Geschlechts der Hausthiere*, tipărită la Berlin în 1881. Dintre lucrările lui H. Ianke mai amintim *Die Gründzüge der Schafzuchtung* (Berlin 1867), *Die Vorherbestimmung des Geschlechts der Käbler* (Praga, 1881), *Embryologie und Infections-Krankheits-Uebertragung sowie die Blutserum Therapie* (Berlin, 1894).

Experiențe interesante își notează Eminescu în manuscrisele sale și în legătură cu modificarea unor funcțiuni organice sub influența factorilor externi. Poetul reține în manuscrisul 2257, 373—374 o relatare potrivit căreia producția permanentă de lapte la vacile din Europa este o funcțiune creată în mod artificial, prin muls în cursul a mai multe generații. Eminescu menționează în această privință un memoriu al lui Roulin, privind bovinele din America de Sud și un raport pe marginea acestui memoriu, depus de Etienne Geoffroy Saint-Hilaire la Academia Regală de Științe. Transcriem începutul. „Un fapt vrednic de însemnat — scrie Eminescu — comunică Roulin în privirea boilor din America de Sud și se relevă de către Geoffroy St. Hilaire într-un raport depus înaintea Academiei de științe și făcut asupra memoriului lui Roulin.

În Europa se urmează mulsul vacilor în tot timpul îngreunării lor. Secrețiunea de lapte a devenit în economia animală a rasei o funcțiune constantă ; dar ea a devenit constantă prin obiceiul repetat generații de-a lungul, de-a mulge vacile mult timp după ce viețelul e-nțărcat și nu mai are trebuință de supt.“ [75]

François-Désiré Roulin (1793—1874), naturalist francez, trăiește în America mai multă vreme. Eminescu se referă la memoriul *Domestication des animaux*. Etienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772—1883) se face cunoscut prin tratatele sale, *Cours de l'histoire des mamifères* (Paris, 1828), *Principes de philosophie zoologique* (Paris, 1830), *Notions de philosophie naturelle* (Paris, 1838). Poetul nu cunoaște memoriul lui F.-D. Roulin și nici raportul naturalistului francez. Textul se găsește în lucrarea lui James Cowles Prichard, *The Natural History of Man* [76], în două volume, tradusă și în franceză. [77] Poetul își face însă extrasul din tratatul lui H. C. Carey, în versiunea germană. Reprezintă o notă de subsol la capitolul XLVI *Bevölkerung* din ultimul volum. Transcriem fragmentul reprodus mai sus. „Eine sehr bemerkenswerthe Thatsache — scrie H. C. Carey — in Betreff der Ochsen in Sud-America berichtet Roulin ; und sie wird von Geoffroy St. Hilaire in seinem der Acade-

mie der Wissenschaften vorgelegten Bericht über Roulin's Memoire speziell hervorgehoben. In Europa wird das Melken der Kühe durch die ganze Periode der Trächtigkeit fortgesetzt. Diese Milchsecretion ist in der thierschen Oekonomie der Race eine constante Function geworden ; sie wurde zu einer constanten gemacht durch den eine lange Reihe von Generationen hindurch fortgesetzten Gebrauch die Kühe noch lange nach der Zeit fortzumelken, wo das Kalb dieselbe, nöthig hätte.“ [78]

Extrasul din manuscrise este însoțit și de o trimitere bibliografică : „Smith and Trall, Fruits and Farinacea, p. 309“. Este trimiterea din tratatul economistului american.

Eminescu manifestă mult interes și pentru perturbările produse în funcționarea organelor ființei umane sub influența produselor nocive ale unor plante. În manuscrisul *2306, 3—3v* găsim descrierea mai multor plante otrăvitoare. [79] Descrierea este făcută în termeni strict științifici. „*Hyosciamus* L[inée] e un gen de plante cari toate-s veninoase. Clasa 5a ordinea lea a sistemului Linée, din familia solanaceelor.“ Eminescu face o descriere amănunțită a plantei, urmărește răspîndirea ei în țările europene și insistă asupra produsului său narcotic. Planta conține, scrie Eminescu, „un alcaloid numit hysciamin“ care produce la gustare „durere de cap, amețeală, vărsare, lărgirea pupilei și vederea întunecoasă, slăbirea mușchilor, hipnomania, delir, ba moarte chiar.“ [80]

Prezentarea efectelor produselor narcotice asupra organismului uman depășește interesul strict informativ. „Mai multe otrăvuri vegetale — narcotice — scrie Eminescu — au după cît se știe un efect straniu asupra organului vederei. Încă în anul 1679 Wipfer trezește luarea aminte asupra unui caz, anume : niște călugări mîncase o fiertură de rădăcini de cicoare, între cari se strecurase și cîteva rădăcini de hyscyamus (Bilsenkraut). Pe cîtă vreme au durat efectele otrăvirei, unul dintre călugări nu putea deosebi lucrurile decît prin ochelari. Îndată ce se-ncepe dilatarea pupilelor, lucrurile se deformează prin iluzii ale vederii și văd ca prin ceață groasă și nesemțirea se mărește pînă la o orbire îndelungată. Totdeodată însă, în urma efectelor narcozei asupra creierului omul cade-ntr-o stare vizionară. O calfă de spițer înveninat prin belladona (mătrăgună) văzu cu ochii săi judecata din urmă. Aceste icoane de vis stau mare parte în legătură cu obiecte cari se află într-adevăr sub ochii noștri, dar pe cari le vedem și le tîlcuim fals. Păpușile par oameni, figurile din tablouri se văd ca persoane vii și în acțiune. Perdele, șaluri, straie aninate-n cui par ființe omenești. Camcidalii, îmbătați prin agaricus muscarius (Fliegenschwamm), voind să treacă peste un pai din drum, se poartă ca și cînd ar avea să sară

peste un snop. Carus Sterne aduce aminte de-o poveste în care o fată, fermecată, s-a zis, ia un pai drept bîrnă și un lan de cînepă înflorit îl trece cu poalele ridicate ca și cînd ar fi o apă largă.“ [81]

Johann Jacob Wepfer (1620—1625) publică mai multe lucrări, *Observationes anatomicae ex cadaveribus eorum quos sustulit apoplexia, cum exercitatione de ejus loco affecto* (Schaffouse, 1665), *Observationes medico-practicae de affectibus capitis internis et externis* (Schaffouse, 1725). Eminescu se referă la lucrarea *Cicutae aquaticae historia et noxae* (Bâle, 1679). Medicul german era internist și practician cu mare faimă în vremea sa.

Carus Sterne este pseudonimul lui Ernst Ludwig Krause (1839—1909), cercetător german, tipărește lucrarea *Werden und Vergehen* (Berlin, 1876) și editează revista *Kosmos*. Se face cunoscut ca popularizator al științelor naturale.

Eminescu nu pornește, evident, nici de la Johann Jakob Wepfer și nici de la Carus Sterne, ci de la izvoare, ce rămîn să fie identificate. Poetul ne oferă o frumoasă pagină de proză științifică, cu nimic mai prejos de cele ale lui Ion Ghica ori Al. I. Odobescu, contemporanii săi.

Jurnalul lui Eminescu privind lărgirea orizontului științific cuprinde și texte în care se relatează despre forma de organizare a vieții în afara regnului uman. Mai important este, fără îndoială, *Nașterea albinei*, din manuscrisul *2257, 268—271.* [82] Textul reprezintă un articol al lui P. Coel. M. Schachinger, *Das Werden der Biene*, publicat în *Neue freie Presse* în 22 mai 1882. [83] Se mai publică, pe aceeași pagină a ziarului vienez, și un alt articol de B. Hass. *Die Beurtheilung des Weins vom chemischen Standpunkte*, care putea reține atenția lui Eminescu. Într-o notă a redacției la articolul lui Schachinger se face o trimitere și la nr. din 7 martie 1882.

Eminescu traduce articolul din ziarul vienez pentru informațiile științifice. Modul de organizare a albinelor prezintă însă interes pentru el și într-o altă privință. Avea aici un exemplu pe care îl invocă în numeroase articole privind formele de organizare a societății.

Jurnalul lui Eminescu cuprinde un mare număr de însemnări cu caracter antropologic. Poetul caută să definească natura omului și-l privește ca rezultat al schimburilor formei materiei în cursul mileniilor. „E clar — notează Eminescu în manuscrisul *2264, 338* — că o parte a materiei existente a primit o formă nouă și superioară, că de la forma simplă a granitului, a lutului, a nisipului ea a trecut la forme mai compuse, mai complicate, mai eterogene, care se reprezintă în om prin oase, mușchi, creeri.“ [84]

Eminescu îl urmează, aici, pe Carey. „Darnach ist es dann klar — scrie acesta în capitolul III *Zuhname der Bevölkerung* —, dass ein Theil des vorhandenen Stoffes eine neue und höhere Form angenommen hat, indem er von den einfachen Formen des Granit, des Thonschiefers, des Thons, des Sandes, zu zusammengesetzten und heterogenen, die sich als Knochen, Muskeln und Gehirn des Menschen darstellen, übergegangen ist.“ [85]

Forma superioară de organizare a materiei este creierul însă care nu se poate spori în mod absolut. „Dacă organul cugetării omenești creierul — scrie Eminescu în manuscrisul *2255* — ar fi capabil a se spori în mod absolut, dacă greutatea lui n-ar oscila cel mult între un maxim și un minim după favoarea sorții, progresul ar fi infinit.“ [86] Evoluția omului pe treapta pe care se găsește se datorează muncii. Eminescu critică sever tinerii din vremea sa într-o însemnare din manuscrisul *2255*, *256* și-i avertizează că „dacă nu muncim, rămînem asemenea confraților noștri dobitoacele.“ [87] Definește în acest context, și talentul ca fiind „cîteva centigrame de creieri mai mult decît suma communis“. Multe însemnări se referă la măsurarea cantității muncii. Poetul susține, cum face și în articolele sale, că fiecare membru al societății are obligația să depună o muncă productivă cel puțin echivalentă cu cît consumă. Eminescu își face și extrase din tratatele economiștilor, cum vom arăta mai departe. Munca este un factor decisiv nu numai în viața individului, ci și a popoarelor. „E statistic constatat că munca aspră — scrie Eminescu în editorialul *[Ni se pare că vorbim destul...]*, publicat în *Timpul* în 17 august 1882 —, exercițiul continuu al puterilor fizice asigură pentru totdauna existența unui popor, asigură viitorul și propășirea lui, pe cînd fuga de plug, ocolirea soiurilor grele ale muncii, aduce cu sine degenerarea musculaturii, dezvoltarea anormală a sistemului nervos, o înclinare spre desfrîu și plăceri, nimicirea gradată a puterilor de reproducțiune, nevropatie și anemie, în fine stingerea rasei, adesea în condițiile cele mai rușinoase.“ [88]

Ocupă un loc aparte în concepția antropologică a lui Eminescu cranologia, disciplină științifică ce „părea atunci (ca și acum) o bază temeinică a raseologiei“. [89] Poetul face considerații somatice asupra craniilor omenești și se adresează, desigur, unor tratate de specialitate neidentificate. Merită să rețină totuși atenția faptul că invocă, în două editoriale, *[„Adevărul doare. Pe la 3 martie...“]* și *[«Pseudo-Românul» ca să explice...“]*, din 1881, autoritatea lui Hoffman, Quatrefages și Virchow, cînd aplică cranologia la unii oameni politici din țara noastră. [90] Nu avem informații despre Hoffman, etnograf din secolul trecut, care susținea, ne spune poetul în primul editorial, „că dezvoltarea craniului la rasa română e admirabilă,

că sînt craniii cari merită a fi în fruntea civilizației.“ Jean-Louis-Armand de Quatrefages de Breau (1810—1892) se face cunoscut prin lucrări ca *Unité de l'espèce humaine* (Paris, 1861) și *Rapport sur les progrès de l'anthropologie* (Paris, 1867).[91] Rudolf Virchow (1821—1902), profesor de anatomie patologică la Universitatea din Berlin, este și antropolog, etnolog și arheolog.[92] „Virchow, naturalist celebru — scrie Eminescu tot în primul editorial —, dă craniului albanez rangul întîi între toate craniile de rasă din vechiul imperiu al răsăritului și cel albanez e identic cu cel al rasei române, cu al mocanilor noștri“. Virchow întreprinde și o călătorie în țara noastră, comentată într-un articol, *D. Virchow și România*, publicat în *Timpul* în 26 mai 1879.[93]

Eminescu aduce în discuție și problema raporturilor dintre teritoriu și rasă și vorbește de „vîrste“ pe care le parcurg „gințile“. Poetul caută să traducă această teză și în formule matematice.

$\frac{p}{g}$ epoca păstorească

$\frac{p}{g^2}$ epoca semiagricolă

$\frac{p}{g^3}$ epoca înființării orașelor

$\frac{p}{g^4}$ epoca industriei

$\frac{p}{g^5}$ etc.

teritoriul ca proprietate gentilă ; întreaga putere de producțiune a teritoriului împărțită pe indivizii gintei

$$p : \frac{g}{3} + \frac{g}{4} + \frac{g}{5} + \frac{g}{g}$$ ”

(*2275B, 76*)[94]

Societatea omenească este și ea privită ca un organism ce străbate vîrstele specifice ființei umane, este supusă la diferite maladii și poate sfîrși prin moarte, dacă nu se iau din vreme măsuri de însănătoșire. Eminescu merge foarte departe în această direcție și stabilește asemenea „vîrste“ pînă și în dezvoltarea istoriei noastre naționale.

„Suta XII și XIII	Epoca de naștere și formațiune
Suta XIV și XV	Epoca eroică
Suta a XVI și XVII	Epoca literară
Suta a XVIII și XIX	Epoca de decadență“

(*2263, 17*)[95]

Schema lui Eminescu ne amintește de cele trei tabele sinoptice din lucrarea lui Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, tipărită în 1924 [96], care își cucerește faima, cum arată Lucian Blaga, „prin substanță, dar și prin forma seducătoare a prezentării". [97] Pe tema anticipațiilor se înscriu și considerațiile lui Eminescu privind „legile fiziologice ale societății", concepție care va sta și la baza lucrării lui D. Danielopolu, *Organisme biologique et organisme social*, tipărită în 1946, aplicare a legilor bilogice la colectivitate. [98]

Expunerea problemelor științifice are în manuscrisele lui Eminescu — și îndeosebi însemnările de fizică — un pronunțat caracter narativ. Poetul prezintă fenomenele în succesiunea progreselor realizate, a experiențelor mai importante, a legilor stabilite de fizicieni, chimiști, naturaliști. Facem astfel cunoștință cu un număr impresionant de cercetători, începînd cu Galilei, Kepler și Newton și sfîrșind cu Wiener, Wislicenus și Clarke. [99] Unii dintre ei sînt citați și cu lucrările lor ca Mayer, cu eseul *Bemerkungen über die Krafte der unbelebtenen Natur*, Helmholtz, Clausius și Schleiden cu tratatele *Ueber die Erhaltung der Kraft, Abhandlungen über die mecanische Währmetheorie, Die Pflanze und ihr Leben*, Ianke cu broșura *Vorausbestimmung des Geschlechts des Hausthiere*, Schachingen, cu articolul *Das Werden der Biene*. Aproape jumătate din oamenii de știință întîlniți în însemnările lui Eminescu sînt contemporani cu el. Se alătură la aceștia profesorii săi de la cele două Universități germane. Deși ocupă un loc atît de important în biografia intelectuală a poetului, numai cîteva din aceste nume sînt consemnate în exegezele consacrate vieții și operei sale.

Problemele care se pun în legătură cu însemnările științifice privesc o multitudine de aspecte. Avem în vedere, în primul rînd, stabilirea epocii în care poetul le așterne pe hîrtie. Ele aparțin, indiscutabil, epocii gazetăriei bucureștene (1877—1883). Însemnările oferă cîteva elemente importante pentru datare, care permit să fixăm și o perioadă în cadrul acestei epoci. Se vorbește într-un loc de „înclinațiunea magnetică", care era la Berlin de 66° în 1880. [100] Broșura lui Ianke, din care își extrage informațiile despre ereditate, poartă data 1881, iar articolul lui Schachingen, *Das Werden der Biene*, pe care îl traduce, este din 1882. Se desprinde de aici că însemnările științifice aparțin anilor 1881—1883. Acum face și cele mai multe exemplificări din însemnările științifice în proza politică.

Probleme importante ridică, pe de altă parte, stabilirea statutului însemnărilor științifice. Ipoteza potrivit căreia textele de fizică ar fi operă originală nu poate fi susținută cu argumente convingătoare. Studiul de sinteză din domeniul fizicii, *Teoria mecanică a căldurii*, este, cum am văzut, o traducere a „prelegerilor

populare“ ținute de Adolf Fick; mare parte din însemnările din celelalte domenii, pentru care sîntem trimiși la Schleiden și alți cercetători sau nu se fac asemenea mențiuni, sînt extrase din tratatul lui H. C. Carey, în ediția germană din 1863—1864. Se mai întîlnesc în manuscrise un număr de însemnări științifice, nu prea mare, pentru care nu cunoaștem izvoarele. Ele reprezintă tot traduceri într-o proporție cu neputință de stabilit în stadiul actual al cercetărilor. Expunerea este făcută cel mai adesea cu siguranța specialistului și se descriu experiențe care nu figurează în tratatele cu circulație largă. Asistăm și la o situație, oarecum paradoxală. Însemnările de matematică, domeniu în care Eminescu nu stăpînea o tehnică destul de dezvoltată, au și cel mai pronunțat caracter de originalitate, îndeosebi prin extinderea matematizării în diferite domenii din științele sociale.

Eminescu se orientează spre discipline științifice care vor lua o mare dezvoltare în deceniile următoare. Poetul se oprește la lucrări fundamentale, ca eseul lui Mayer, într-o vreme cînd activitatea medicului și fizicianului german era privită de specialiști cu mari rezerve. Cînd susținem că lucrările de fizică nu sînt operă originală nu pierdem din vedere reflecțiile personale ale lui Eminescu pe marginea acestor texte, considerabile ca număr și risipite în aproape toate manuscrisele sale. Transcriem cîteva, spre exemplificare. „Electricitate. Este acelaș *cuant* de putere care c-o repejune incalculabilă se preface într-un *cuant* egal cu cellat loc, fără a avea necesitate de-un *substrat material* suficient și *proporțional* pentru a se comunica ? Curios lucru !“ *(2267, 81v)*.[101] „Există un negustor în natură, electricitatea, dar el nu ia nimic pentru sine. Ceea ce se produce într-un loc, el restituie în alt loc *integral (2258, 214v)*.[102] „Matematica e o abstracțiune a mecanicei“ *(2255, 374v)*.[103] „Legile sunt viața naturei. A cerca să le denegăm [ilizibil], dar neapăratele lor manifestațiuni, e a le denega pe el însîle și a crea în locul unui organism viu și neapărat, o ficțiune goală și moartă“ (*2258, 222*).[104] „Organismele, mașine intercalate în linia directă a mișcărilor mari ale Universului — paranteze într-un text general“ (*2270, 161v*).[105]

Eminescu adoptă o atitudine independentă față de unele teorii științifice. Mayer este între fizicieni, cum se desprinde din manuscrise, acela care se bucura de mai multă prețuire. Poetul ține însă să sublinieze că în unele probleme avea opinii personale. „Tot ce există — scrie Eminescu în manuscrisul *2255, 353* — nu sunt decît grade de căldură, zice Robert Mayer. Tot ce există nu sunt de[cît] grade a unei stări supuse la multiplicațiune infinită, zic eu. Grade de căldură-frig. Grade de răceală a = a.“[106]

Eminescu însoțește textele științifice, adesea, cu note marginale, unele chiar ironice. Un asemenea exemplu ne oferă nota marginală la *Naşterea albinei*, articolul tradus din ziarul vienez. „Stupul e o mănăstire de călugărițe — scrie poetul — în care numai stare[ța] are amanți și face copii.“ [107]

Însemnările științifice se impune să fie judecate și sub raportul fixării terminologiei în discipline atît de îndepărtate de îndeletnicirile poetice. Eminescu se documentează, ca în tot ce întreprindea. Are pe masa de lucru tratate, ca cel al lui Otto Dammer, *Lexikon der angewandten Chemie*, tipărit la Leipzig în 1882. „Hidrogenul e tot așa de bine — scrie Eminescu în *Principiul conservațiunii muncii* — o combinație ca și acidul muriatic HCl (chlorwasserstoff Salzäure).“ [108] „*Chlorwasserstoff* HCl findet sich in den Gasen — scrie Dammer —, welche manche Vulkane aushauchen, auch gelöst in Quellen, welche auf vulkanischen Terrain entspringen.“ [109] Eminescu notează în marginea acestei prezentări, cu aceeași cerneală, ca și textul din manuscrise : „*acidum muriaticum*“. Să mai notăm, tot aici, că Eminescu însoțește textele științifice cu scheme și desene de aparate, executate, în cea mai mare parte, cu multă acuratețe.

Însemnările științifice, rămase îngropate în manuscrise, n-au exercitat nici o influență în fixarea terminologiei de specialitate. Impresionează însă aici, cum se poate vedea și din glosarul de termeni din manuscrisul *2258, 1—20rv* și din indicele de materii [110], numărul mare de termeni științifici mînuiți de poet și faptul că cei mai mulți dintre ei s-au impus în forma în care îi găsim în manuscrisele sale. Sînt mărturii care ne relevă o intuiție uimitoare în privința dezvoltării ulterioare a potențelor limbii naționale.

Familiarizarea cu literatura științifică îl conduce pe Eminescu la stabilirea cîtorva principii cu caracter de generalizare. Poetul împărtășește opinia după care Universul este materie, independentă de conștiința noastră. Omul nu poate crea materia, nici să o distrugă, ci numai să-i schimbe forma. „Fenomenele universului văzut — scrie Eminescu în manuscrisul *2264, 340* — se pot dizolva în materie și mișcare. Unite formează forța și materia însăși s-a considerat într-o analiză metafizică ca rezultat și semn al echilibrului forțelor. Ele sunt în perpetuă curgere și circulațiune. Omul nu poate nici crea, nici nimici o părticică de materie, nici poate schimba cantitatea forțelor ce există în lume. El nu are decît facultatea de-a modifica modul manifestării lor, direcția și repartiția lor.“ [111] Eminescu preia acest text din tratatul lui H. C. Carey [112], care îl împrumută, la rîndul său, cum vom arăta mai departe, din *Manualul de economie politică* al lui E. Pershine Smith, alt economist ameri-

can.[113] Poetul transferă această teză în proza sa politică. „Dacă privim mai de aproape în ce consistă viața economică a societății — scrie el în editorialul [*„Ți-ai găsit...“*] din 15 iulie 1882 —, vom constata următoarele : Omul nu poate scădea sau adăuga la materia existentă un atom măcar. Eternă, pururea tot în aceeași cantitate ca-n ziua cea dentîi a creațiunii, natura ne-o împrumută, să putem opera schimbări asupra ei ; a o spori sau împuțina nu putem.“[114]

Eminescu considera, pornind de aici, că problema care se pune în fața ființei umane și în general a tot ce reprezintă viață stă în adaptare și coadaptare. Poetul își face, în legătură cu acest principiu, o suită de însemnări în manuscrisele *2255, 351, 354, 361v, 367, 379v, 380, 383v, 384, 387, 2275II, 21, 24, 25, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 39v, 2264, 177v, 394, 2264, 47*. „Coadaptarea — scrie Eminescu în manuscrisul *2275II, 24* — e creșterea unui termen (împreună cu corelatul său) în *defavorul* altor termeni (correlation de croissance).“[115] În manuscrisul *2255, 380*, face precizarea că principiul corelațiunii creșterii reprezintă, în fond, legea a doua a lui Galilei potrivit căreia orice acțiune este egală cu reacțiunea.[116] Eminescu apelează în explicarea accepțiunii ce-o da coadaptării la formule matematice, cum procedează și în alte împrejurări.

„*Ce este coadaptația*. Mediul considerat ca parte din mine. Identificarea persoanei cu mediul.

Dacă mediul e $\frac{1}{3}$ persoana e $\frac{2}{3} = \frac{3}{3} = 1$

Dacă mediul e $\frac{2}{3}$ persoana e $\frac{1}{3} = \frac{3}{3} = 1$

Ce este adaptabiltatea ? A fi trecut prin toate mediile și a se putea strînge sau dilata după îngustimea gaurei. O bucată de gumilastic care umple o gaură mare, dar poate umple una și mai mică fără a pierde nimic din masă.

Dacă mediul e

$$\frac{1}{3} + \frac{2}{3} = \frac{2}{3} + \frac{1}{3}$$

mediul.

Dacă mediul

$$\frac{2}{3} + \frac{1}{3} = \frac{1}{3} + \frac{2}{3}$$

a schimba raporturile de puteri proprii după raporturile puterilor de dinafară. A fi o cheie pentru orice ușă — passe-partout — a se

adapta ca ceara tuturor primirilor din afară fără a pierde suma constantă de calități“ *(2275II, 37)*. [117]

Eminescu concepe adaptarea și coadaptarea ca o supunere a individului — și nu numai a sa — la mediul înconjurător prin care își asigură supraviețuirea și posibilitatea de dezvoltare.

Mișcarea în Univers este interpretată în manuscrisele eminesciene ca o acțiune permanentă a forțelor contrare în restabilirea echilibrului stricat de una din ele îndată ce se realizează. Poetul ilustrează acest principiu prin simbolul cumpenei. Găsim în manuscrise și în legătură cu ea un mare număr de însemnări, *2255, 352, 358v, 363, 371, 377v, 383v, 404, 408, 410, 417v, 418, 420, 2257, 50, 213, 2258, 253, 2261, 182, 2264, 174, 177v, 2267, 32, 38, 40, 41, 50, 2275B, 46v, 47v, 72v*. Însemnările sînt însoțite și de reprezentări grafice. Eminescu vorbește de balanță, prin care exemplifică, frecvent, cumpăna, însă și de „cumpăna învîrtitoare“ și „cumpăna de torsiune“, pentru care dă și termenul german (Drehvaage), precum și de „cumpăna cu pană“, pentru care dă, de asemenea, termenul german (Federwaage). De la aparatele folosite în fizică trecem la matematică. Poetul se ocupă aici de „cumpăna cercului“, pe care o reprezintă și grafic. De la matematică ne deplasăm la chimie. Aici avem „cumpăna chimiei“. Eminescu vorbește și de o „cumpănă a organismului“. Asupra acestei probleme se oprește în mai multe rînduri.

„Urechea cumpănă de sunete
Ochiul cumpănă de lumini
Pielea cumpănă de căldură
Gustul ?
Mirosul ?“ *(2255, 404)* [118]

„Urechea e cîntarul sunetelor — ochii cîntarul luminii, nervii cîntarul tactului — mirosul cumpăna chimică a elementelor, gustul *idem*. Creierul cîntarul înțelesului“.

(2275B, 72v) [119]

„Gustul și mirosul — cumpănă pentru grade infinitezimale de *răceală* (să se vază Jäger).

tactul — pipăitul *item*.

Fără a se topi sau dizolva lucrurile prin căldură noi nu le putem mirosi și gusta. Gradul de răceală e totdeauna identic c-o direcție de mișcare — Rece descensiune spre centrul Pămîntului, caldă ascensiune către Soare —*căluț echilibru*, răcoare echilibru.“

(2264, 176) [120]

Joseph N. Jäger, profesor de filozofie la Universitatea din Innsbruck, se face cunoscut prin cîteva lucrări de specialitate,

Versuch einer poulären Darstellung der Seelenkunde (Viena, 1837), *Handbuch der Logik* (Viena, 1839), *Empirische Psychologie* (Viena, 1840). Eminescu se referă la lucrarea din urmă. [121]

Simbolul cumpenei este invocat de Eminescu și atunci cînd se ocupă de istoria națională. „*Carpații*. Este muntele — notează în manuscrisul *2275II, 46v* —, tată al rîurilor și al poporului românesc. Aceasta e cumpăna lui, cîntarul lui.“ [122] „Aici ne aflam noi românii — notează Eminescu și în manuscrisul *2255, 417v* — limbă cumpenei Universului.“ [123]

Eminescu considera viața ca fiind insolațiune și se ocupă de ea în manuscrisele *2255, 367, 377v, 382, 383, 407, 417v, 2267, 42v, 65v, 97v, 2275B, 8, 47v*. Se folosesc și aici reprezentări grafice. Poetul înțelege prin insolațiune procesele ce au loc pe Pămînt sub acțiunea căldurii produsă de razele solare. Acestei probleme îi consacră și un capitol special, *Insolațiune — însorire, faptul de-a fi sorit, atins de razele Soarelui* în manuscrisul *2270, 24—28*, în care se aduc în discuție și experiențele lui Claude-Servais Matthias Pouillet (1791—1868), menționat și în alte locuri în manuscrise. Fizicianul francez își face cunoscute descoperirile științifice sub formă de memorii, *Sur la chaleur solaire, les pouvoirs rayonnant et absorbant de l'athmosfère et la température de l'espace* (1838), *Mémoire sur la mesure relative des sources thermoélectriques et hydroélectriques et sur les quantités d'électricité qui sont nécessaires pour opérer la décomposition chimique d'un gramme d'eau* (1837). Este și autorul unui tratat, *Traité de physique expérimentale et de météorologie*. Este menționat în însemnarea poetului cu aparatul pirheliometru cu care măsoară „suma de energie solară radiată suprafeței Pămîntului nostru“. [124]

Eminescu definește insolațiunea prin efectele ei. „Picătura de ploaie ce cade — scrie el —, fluviul purtător de corăbii, căderile de apă cari pun mori în mișcare sau mînă sfredelul de tunel prin granitul Alpilor, au a mulțumi energia lor Soarelui.“ [125] Eminescu vorbește de-o „energie solară legată“, cum este cea înmagazinată în cărbunii de pămînt, și de-o „energie solară liberă“, care acționează nemijlocit. Energia solară liberă este și aceea care joacă rolul principal în procesele ce întrețin viața. „Progresiunea geometrică în infinit a ființelor organice — scrie Eminescu în manuscrisul *2255, 367* — își are originea în insolațiune. Avem pe pămînt rezultatul insolațiunei trecute, suntem noi înșine rezultatul insolațiunii actuale, vor fi copiii noștri rezultatul insolațiunii viitoare.“ [126]

Poetul apelează și acum la matematică pentru ilustrarea tezei sale. „În orice moment — notează în manuscrisul *2255, 382* — tota-

litatea fenomenelor de insolațiune există pe Pămînt. Această totalitate (*s*) să fie compusă din răsărit *o*, miazăzi *m*, seara (*v*), noaptea (*n*).

Atunci suma e egală cu $o + m + v + n$.

Dacă noi vedem pe *n*, evident că pentru alți oameni de pe glob există *o* sau *m* sau *v*, numai în miezul ei.“ [127]

Problemele puse de Eminescu în discuție cu privire la insolațiune stau și în atenția lui Ștef. C. Michăilescu în lucrarea *Influența luminei asupra vieții*, tipărită la București în 1871. [128] Lucrarea figurează în manuscrisul *2285, 71v* într-o listă bibliografică, împreună cu lucrări de pedagogie și istorie. [129]

I Slavici observa, fără să cunoască manuscrisele lui Eminescu, că insolațiunea constituia pentru el „ideia de predilecțiune“ pentru „tot ce are viață“. [130]

Eminescu se orientează spre acele capitole din fizică, cum sînt căldura și dezagregarea materiei, care vor lua o mare dezvoltare mult mai tîrziu. Întîlnim în însemnările sale teze care suscită și astăzi discuții. Este interesant de observat că în unele din aceste discuții se pornește de la comparații folosite și de poet cu un secol în urmă. „În corpul animalic — notează Eminescu în manuscrisul *2270, 26* — carboniul consumat se unește cu oxigenul ce-l inspiram și e expirat sub formă de acid carbonic; adică ceasornicul ce se-ntoarce în corpul plantei și își sfîrșește cursul în corpul animalului.“ [131] Comparația între organismul uman și ceasornic formează obiectul unei dezbateri între Max Planck (1858—1947), fizicianul german și Erwin Schroedinger (1887—1961), fizicianul austriac, amîndoi laureați ai Premiului Nobel. „Man gewinnt also den Eindruck — scrie Schroedinger în eseul *Was ist Leben?* din 1944 —, dass das «neue Prinzip» das Prinzip der Ordnung aus Ordnung, auf das wir so feierlich als den wirklichen Schlüssel zum Verständnis des Lebens hingewiesen haben, der Physik gar nicht so neu ist. Nach Planks Stellungnahme gebührt ihm sogar die Priorität. Wir kommen scheinbar zu der merkwürdigen Schlussfolgerung, der Schlüssel zum Verständnis des Lebens liege darin, dass es auf einem reinen Mechanismus, einem „Uhrwerk“ im Sinne der Planckschen Arbeit beruhe. Diese Schlussfolgerung ist gar nicht so merkwürdig und nach meiner Auffassung nicht einmal ganz falsch. Allerdings ist sie nur *cum grano salis*, ja sogar mit einem «sehr grossen Kornischen-Salz» zu geniessen.“ [132] Comparația întîlnită și în manuscrisele lui Eminescu o folosește și Schroedinger care îi aduce completări la nivelul cercetărilor din secolul nostru.

Însemnările științifice se bucură de atenție abia în anii din urmă cînd se întreprind investigații în legătură cu ele și de unii specialiști în științele naturii [133] și se trece la publicarea și a acestor

texte eminesciene.[134] Întîrzierea cu care sînt dezgropate din manuscrise se explică prin faptul că specialiștii din domeniul științelor naturii nu găsesc răgazul necesar să le decifreze, iar specialiștii din domeniul științelor umaniste se opresc la ele întîmplător, cum face G. Bogdan-Duică, sau emit opinii defavorabile, cum procedează G. Călinescu, în exegezele sale eminesciene. „Teoriile fizice asupra universului — scrie G. Călinescu — chiar cînd nu sîntem siguri că ar aparține epocii de boală, au bizareria diletantismului.“[135] Călinescu transcrie în sprijinul opiniilor sale un fragment din manuscrisul *2270, 142*, pe care îl reproducem și noi. „Presiunea unui gaz asupra pereților cari-l încunjură — scrie Eminescu — nu se poate explica așadar decît prin mișcarea părticelelor sale celor mai mici. Trebuie să admitem că moleculele unei materii în stare de agregație gazoasă plutesc în spațiu cu totul neatîrnate unul de altul. Fiecare-și face drumul lui în linie dreaptă, pînă ce se lovește de-o piedecă, fie alt molecul, fie un perete și de aci răsare îndărăt în altă direcție ca un glonte elastic. Dacă ne închipuim așadar o asemenea masă de gaz, răspîndită-n spațiul liber al Universului, unde nici o putere străină nu exercită o acțiune asupra ei, atuncea moleculele s-ar risipi dintre olaltă în toate direcțiile în infinit.“[136]

Textul reprezintă o prelucrare după comunicarea lui Rudolf Julius Emanuel Clausius, *Mémoire XIV. Sur la nature du mouvement ausquel nous donnons le nom de chaleur*, publicată în *Annales de Poggendorff* în 1857. „La pression du gaz — scrie Clausius — contre une paroi fixe provient de ce que ses molécules choquent incessamment en grand nombre contre cette paroi et en sont repoussées. La force qui doit en résulter sera, en premier lieu, pour une même vitesse, inversement proportionnelle au volume de la masse de gaz donnée, et, en second lieu, à volume égal directement proportionnelle à la force vive du mouvement de translation, sans que les autres mouvements aient à intervenir immédiatement.“[137]

Rudolf Julius Emanuel Clausius (1822—1888) este una din marile personalități ale fizicii din secolul trecut, încît tezele sale nu pot fi suspectate de „bizareria diletantismului“. Tipărește lucrări fundamentale, *Ueber die bewegende Kraft der Warme* (Leipzig, 1857), *Die Potentialfunktionen und das Potential* (Leipzig, 1857), *Ueber das Wesen der Wärme vergleichen mit Licht und Schall* (Zürich, 1857). Clausius include comunicarea în cel de-al doilea volum al tratatului său *Abhandlungen über die mechanische Wärmetheorie*, tipărit la Braunschwick în 1867 și tradus în franceză, de unde transcriem și noi citatul de mai sus. Eminescu nu pleacă de la memoriul lui Clausius, cum se poate observa, de altfel, și din compararea textelor.

Teoria lui Clausius este expusă de Adolf Fick în cea de-a doua „prelegere populară“ a sa.

„Der Druck eines Gases — scrie A. Fick — auf die es umschliessenden Wände ist *daher nur zu erklären durch die Bewegung seiner kleinsten Theilehen.* Wir müssen nämlich annehmen, dass die Moleküle eines Stoffes im gasförmigen Aggregatzustande ganz unabhängig voneinander im Raume herumfliegen. Jedes setzt seinen Weg geradling fort, bis es auf ein Hinderniss stösst, sei es ein anderes Molekül, sei es eine Wand und von diesem wie eine elastische Kugel in anderer Richtung zurückprallt. Wenn wir uns also eine solche Gasmasse im freien Weltraum denken, wie keine fremde Kraft auf sie wirkte, so würden die Moleküle nach allen Richtungen ins unbegrenzte auseinander stieben.“ [138]

Tratatul lui Clausius se numără printre operele clasice ale fizicii moderne. Să mai notăm că fizicianul german dezvoltă teoria cinetică a gazelor și introduce noțiunea de entropie.

Eminescu nu este un om de știință în înțelesul ce se dă acestui cuvînt și nici nu și-a propus să devină așa ceva. Orientarea spre științele naturii răspundea aspirației sale în lărgirea orizontului științific. „Munca aceasta relevă — scrie G. Călinescu — o fire entuziastă de poet diletant în ale științelor, o minte curioasă, cunoștințe solide însă nu.“ [139] Cercetătorii privesc aceste însemnări fără legătură cu celelalte sectoare ale activității sale. Însemnările științifice nu formează însă un corp separat în scrisul eminescian și importanța lor trebuie căutată în altă parte. Poetul transferă, cum vom arăta mai departe, multe din tezele de aici în creația literară și în proza politică din epoca gazetăriei bucureștene.

Jurnalul lui Eminescu privind formarea sa intelectuală și lărgirea orizontului științific reflectă stadiul în care se aflau cercetările în diferite domenii în secolul trecut. Aceasta este trăsătura generală a însemnărilor, fie că este vorba de considerații personale, note de curs, prelucrări, traduceri ori transcrieri după tratate și reviste străine. Multe din problemele puse în discuție sînt însă și astăzi de actualitate. Dar jurnalul reflectă, mai presus de toate, aspirația spre formarea personalității totale, spre universalitate. „Să nu-i refuzăm poetului nostru — scrie Octav Onicescu — dreptul de a gîndi, cum nu i s-a refuzat lui Goethe de către germani și lui Leonardo de către italieni.“ [140]

„GENIU PUSTIU" ȘI REVOLUȚIILE

Eminescu trece la elaborarea romanului său în toamna anului 1868, cînd în Transilvania are loc mișcarea de protest determinată de *Pronunciamentul de la Blaj* în sprijinul revendicărilor revoluției din 1848. Mai mulți intelectuali transilvăneni se întrunesc la Blaj în 3/15 mai 1868 și dau publicității acest document prin care cer autonomia Transilvaniei, reactivarea articolelor de lege prin care românii sînt recunoscuți „națiune regnicolară" și redeschiderea dietei de la Cluj pe baza „reprezentațiunii poporali". *Pronunciamentul...* se publică în *Gazeta Transilvaniei*, *Federațiunea*, *Telegraful român* și stîrnește un puternic ecou în opinia publică. Stăpînirea austro-ungară trimite în judecată mai mulți intelectuali români, determinînd în rîndul opiniei publice românești o mișcare largă de protest. Presa transilvăneană face loc în coloanele sale discursului lui Simion Bărnuțiu, rostit la Blaj în 2/14 mai 1848 și subliniază acele pasaje în care se proclamă dreptul poporului român la libertate națională. „Libertatea fiecărei națiuni nu poate fi decît națională — spune Simion Bărnuțiu —, libertatea fără de naționalitate nu se poate înțelege la nici un popor de pe pămînt." Presa publică zeci de *Răsunete*, prin care românii din toate colțurile Transilvaniei și Banatului se pronunță în sprijinul *Pronunciamentului* și critică măsurile represive ale stăpînirii austro-ungare.

Eminescu însoțește în mai—septembrie 1868 trupa lui Mihail Pascaly în turneul din Transilvania și Banat [1]. Brașovul, Sibiul, Lugojul, Timișoara, Aradul, Oravița fac o primire triumfală artiștilor bucureșteni. Explicația stă în faptul că românii de sub stăpînirea austro-ungară văd în reprezentanțiile trupei lui Mihail Pascaly afirmarea spiritualității românești într-un climat de nedreptăți sociale și îngrădire a libertății naționale. Este semnificativ în acestă privință apelul către publicul din Arad, întocmit probabil de Eminescu în 16 iulie 1868 și semnat de Mihail Pascaly, în care se arată că artiștii bucureșteni urmăreau să facă cunoscută peste munți „arta

teatrală română"[2]. Poetul este martor și participă la mișcarea de protest a românilor de peste munți, mișcare ce căpătase după 1848 o amploare deosebită. Eminescu îl informează pe I. Negruzzi, în 16 mai 1871, că începe să scrie *Geniu pustiu* în București, „după impresiuni nemijlocite din 1868"[3]. Căci niciodată înainte nu-i apăruse mai evident contrastul, ca la întoarcerea din Transilvania, în septembrie 1868, între cosmopolitismul saloanelor bucureștene și lupta românilor, din provinciile de sub stăpîniri străine, pentru libertate națională.

Jurnalul lui Toma Nour, romanul propriu-zis, este după părerea noastră, textul mai vechi în jurul căruia se structurează narațiunea. *Jurnalul* este întocmit de Eminescu încă în 1866, cînd face la Blaj popasul mai lung din peregrinările sale transilvănene. Poetul era informat asupra luptei românilor transilvăneni înainte de a păși pe pămîntul acestei provincii românești. Aron Pumnul nu era numai cel mai iubit profesor al său, ci și unul din participanții la revoluția din 1848, refugiat în capitala Bucovinei să scape de represalii. Activitatea revoluționară a lui Aron Pumnul nu încetează în 1848 și profesorul cernăuțean propagă ideile revoluției și pe pămîntul Bucovinei. Nu este o întîmplare că Eminescu se oprește, în 1870, tocmai asupra acestui aspect din activitatea sa. Aron Pumnul „e personificarea unui principiu — scrie Emniescu —, sufletul — nemuritor neapărat — care a dat consistența și conștiința națională maselor și a făcut din ele o națiune"[4]. Activitatea revoluționară a lui Aron Pumnul pe pămîntul Bucovinei se concretizează într-o serie de acțiuni politice și la unele din ele participă și elevi ai săi din clasele superioare. Nu insistăm asupra lor, întrucît Eminescu, elev în clasele inferioare, nu ia parte la ele. Aron Pumnul crește cîteva generații de școlari în cultul pentru trecutul de luptă al poporului român și pentru valorile sale spirituale. Biblioteca gimnaziștilor cernăuțeni, pe care o întemeiază, avea menirea să sprijine formarea în acest spirit a junimii studioase. Eminescu găsește aici, înainte de 1866, cînd întreprinde călătoria peste munți, scrieri fundamentale asupra istoriei românilor, precum și lucrări speciale închinate Transilvaniei[5]. Poetul citește aceste lucrări și, cum îndeplinește și funcția de bibliotecar, înregistrează unele din ele în catalogul bibliotecii. De un interes particular pentru discuția noastră este lucrarea lui A. Papiu Ilarian, *Istoria românilor în Dacia superioară*. A. Papiu Ilarian, istoricul revoluției din 1848, cum îl numește I. A. Lapedatu, unul din cei mai apropiați prieteni ai lui Eminescu, consacră al doilea volum al *Istoriei românilor*... desfășurării revoluției pașoptiste în Transilvania.

Jurnalul lui Toma Nour, *romanul* revoluției din 1848, este întocmit de Eminescu pe baza cunoștințelor sale de istorie dinainte de 1866 și a informațiilor pe care le culege în drumurile sale prin Transilvania între anii 1866 și 1868. Poetul îl informează pe Iacob Negruzzi, în aceeași scrisoare din 16 mai 1871, la care ne-am referit mai sus, că la baza *Geniului pustiu* stă „un episod ce mi l-a povestit un student din Transilvania". Studentul transilvănean, care îi istorisește „episodul" din revoluția din 1848 este, după părerea noastră, Filimon Ilea, originar din „scaunul" Arieșului [6]. Eminescu îl cunoaște la Blaj, în 1866, și-i închină poezia *Amicului F.I.*, scrisă acum, în 1866, dar pe care o publică în *Familia* în 1869. După glorificarea lui Aron Pumnul, „geniul mare al deșteptării" naționale *(La mormîntul lui Aron Pumnul)* și după elogierea meritelor lui I. Heliade Rădulescu pentru „cîntarea de mărire" *(La Heliade)*, Eminescu închină această a treia odă a sa unui elev blăjean și faptul acesta este de natură să stîrnească nedumeriri. Dar poetul se întîlnește cu „studentul" blăjean în cultul pentru istoria națională. Filimon Ilea stenografiază, înainte de 1864, *Istoria românilor în Dacia superioară*, tratatul lui A. Papiu Ilarian [7], tratat pe care îl înregistrează și Eminescu în catalogul bibliotecii gimnaziștilor cernăuțeni. A Papiu Ilarian acordă în istoria sa o mare importanță celor trei adunări de la Blaj — aprilie, mai și septembrie 1848 —, precum și rolului jucat de junimea studioasă în difuzarea manifestelor lui Aron Pumnul și Simion Bărnuțiu pînă în cele mai îndepărtate colțuri ale Transilvaniei și Banatului. Eminescu structurează *jurnalul* lui Toma Nour în funcție de cele trei adunări de la Blaj, iar Toma Nour și Ioan, protagoniștii romanului, sînt „studenți" care participă la adunările de la Blaj.

Climatul cultural din Blaj, prezența, aici, a multor participanți la evenimentele din 1848, istorisirile lui Filimon Ilea — și poate și ale altora — fac asupra lui Eminescu o impresie puternică. Armatele imperiale suferiseră grave înfrîngeri, încă în 1859, la Magenta și Solferino, și intelectualitatea din Blaj era însuflețită, ca de altfel și cea din alte orașe transilvănene, de lupta poporului italian pentru unitatea națională. I. C. Drăgescu, unul din cunoscuții lui Eminescu, întreține legături cu Garibaldi, eroul național al poporului italian în lupta pentru unitatea națională și tipărește, în 1867, romanul *Nopțile carpatine*, în care descrie răscoala din 1784 condusă de Horia, Cloșca și Crișan. Eminescu este și el însuflețit de lupta poporului italian pentru unitatea națională și o cîntă în poezia *Junii corupți*, scrisă în 1866, poate la Blaj. Poetul îndreaptă atenția acelei părți a generației sale, care se înstrăinase

de lupta națională, spre Italia unde „șiruri triumfale știndardul îl înșiră“ și unde avea cuvîntul hotărîtor „poporul împărat“.

Eminescu întocmește *jurnalul* lui Toma Nour încă la Blaj, în 1866, în acest climat cultural și de însuflețire pentru lupta națională. *Jurnalul* se prezenta, desigur, într-o formă mai schematică și nu vom ști niciodată, în absența textului primar, cum arăta el. Nu încape însă discuție că unele episoade sînt introduse în *jurnal* ulterior și putem indica cel puțin unul dintre ele. Episodul cu aprinderea morii este dintre acestea, fiind întocmit pe baza relatării cuiva, în 1868, cînd poetul însoțește trupa lui Mihail Pascaly în turneul prin Transilvania. Textul care stă la baza acestui episod se află în manuscrisul *2257, 168r—169r* și este scris în Banat [8]. Eminescu intenționa să publice *jurnalul* lui Toma Nour, întocmit la Blaj, sub forma unei „novele“. Poetul îi scrie lui Iosif Vulcan, redactorul *Familiei*, în legătură cu această intenție a sa și-l informează că „novela“ era cam lungă. „Trimite-mi novela aceea — îi răspunde I. Vulcan în 26 august 1866 —, dacă e prea lungă se va scurta“ [9]. Cîteva luni mai tîrziu, în octombrie 1866, I. Vulcan îi scrie din nou, lăsînd să se înțeleagă că putea publica, acum, o scriere mai lungă. „Nu e gata novela — întreabă redactorul *Familiei* — despre care mi-ai scris ? Dacă e gata, trămite-mi-o de loc, căci acum s-ar putea publica“ [10]. Eminescu îl va fi informat pe I. Vulcan că „novela“ sa înfățișa întîmplări din revoluție. Numai așa se explică insistențele acestuia să-i poată face loc în paginile revistei. Eminescu nu-și poate reglementa situația școlară la Blaj, cum spera, și părăsește Transilvania. *Jurnalul* lui Toma Nour, proiectat sub formă de „novelă“ în 1866, și alte însemnări, făcute după această dată, capătă finalitate în 1868, cînd asistă la mișcarea de protest a românilor transilvăneni în sprijinul revendicărilor din 1848. Eminescu face, din *jurnalul* lui Toma Nour, un *jurnal al revoluției*, iar din descrierea societății bucureștene — o satiră la adresa generației sale.

Eminescu are în față, cînd trece la elaborarea romanului, în toamna anului 1868, *jurnalul* lui Toma Nour, însemnări din drumurile sale prin Transilvania după această dată, la care vom alătura, acum, însemnările privind societatea bucureșteană, făcute în timpul șederii în București, între 1866 și 1868. Însemnările privind societatea bucureșteană formează totuși numai un prolog ce servește drept cadru pentru *jurnalul* lui Toma Nour, în care poetul introduce și episoade noi, dar pe care nu le putem izola decît în puține cazuri. Dintre episoadele introduse în *jurnalul* lui Toma Nour la elaborarea romanului fac parte și acele scene în care Eminescu descrie cu multe amănunte iubirea protagoniștilor. Poves-

titorii transilvăneni, de la care își notează Eminescu întîmplări din revoluție, nu puteau relata asemenea scene. Nu s-ar putea aduce un argument mai convingător în sprijinul opiniei noastre decît faptul că din textele din această categorie, păstrate în manuscrisele lui Eminescu, intră în *jurnalul* lui Toma Nour numai fragmente, unele doar de cîteva rînduri. Nu încape discuție că între însemnările din manuscrisele lui Eminescu se află și alte texte destinate, inițial, romanului, însă din care poetul nu a făcut transferuri în narațiune. Problema identificării lor rămîne deschisă pe mai departe, cu atît mai mult cu cît Eminescu reia texte mai vechi, neutilizate sau utilizate parțial și le încorporează în narațiunile ulterioare.

Eminescu îl informează pe I. Negruzzi în scrisoarea din 16 mai 1871, cum știm, că începe elaborarea romanului în București, în 1868, dar nu spune și cînd o termină. Problema aceasta nu este nici astăzi clarificată și comentatorii operei eminesciene, începînd cu I. Scurtu și sfîrșind cu G. Călinescu și Perpessicius, propun diferite date, ce se extind pînă în 1871. Se întîmplă chiar ca unii comentatori să propună, la intervale mai mari, date diferite. Și totuși există în manuscrisele eminesciene cîteva elemente care pot constitui un punct de plecare în clarificarea acestei probleme. Romanul, așa cum se găsește în manuscrisul *2255, 21—84*, este o transcriere după un alt text. Comentatorii operei eminesciene sînt de acord în această privință. Transcrierea romanului aparține aceleiași epoci, cum se vede din manuscrise, în care Eminescu își copiază și poeziile scrise înainte de 1870. Elaborarea romanului și transcrierea lui se situează înainte de această dată și propunerile care ne aduc dincoace de ea nu intră în discuție. Spre deosebire de poezii, pentru care Eminescu folosește caiete de format mijlociu, confecționate de el, romanul îl transcrie pe foi de format mare, provenind din două surse. O parte a romanului, mai mică *(21—44)*, este scrisă pe foi de format mare, desprinse dintr-un registru, inițial șnuruit, asemănătoare cu cele în care Gheorghe Eminovici, tatăl său, ținea socotelile moșiei ori cu cele în care Nicolae, fratele poetului, copiază pentru Aron Pumnul numere din *Foaie pentru minte, inimă și literatură*[11]. Pentru cealaltă parte a romanului, mai extinsă *(45—84)*, folosește tot foi mari, însă de hîrtie obișnuită, care se găsea în comerț. Transcrierea este făcută într-un timp relativ scurt, cum se vede din scrisul unitar, fără prea multe întreruperi. Nu este hazardat să lăsăm pentru transcrierea romanului un spațiu de timp de numai cîteva săptămîni. Și aceste săptămîni ar putea fi cele de la Ipotești, din vara anului 1869, înainte de plecarea la Viena, pentru studii universitare. Ro-

manul se termina, la transcrierea sa, cum se vede din manuscrise, cu înfrîngerea revoluției, căsătoria Finiței și moartea tatălui lui Toma Nour. „Întristarea-mi intrase-n inimă — putea spune, pe drept cuvînt, eroul poetului —, întristarea și pustiul."

Eminescu ia cunoștință, îndată după sosirea sa la Viena, în toamna anului 1869, de lupta popoarelor din Imperiul austro-ungar pentru dreptate socială și libertate națională. Poetul este însuflețit de lupta popoarelor asuprite de sub stăpînirea austro-ungară și încă în ianuarie 1870 recomandă scriitorilor din generația sa să urmeze exemplul lui Victor Hugo „adoratoriu al poporului" în „luptele sale, în simțirea sa, în acțiunea sa" [12]. Cîteva luni mai tîrziu, în aprilie 1870, Eminescu publică în *Federațiunea* cele trei articole, *Să facem un congres, În unire e tăria* și *Echilibrul,* în care cere ca românii de sub stăpînirea austro-ungară să se alăture cehilor, galițienilor, tirolezilor, triestinilor în lupta împotriva asupririi sociale și naționale [13]. Lupta popoarelor oprimate din imperiu se bucura de sprijinul mișcării muncitorești, fapt care se impune să rețină atenția pentru definirea poziției lui Eminescu din anii 1869—1870. Nu avem nici o mărturie că poetul cunoaște nemijlocit mișcarea muncitorească. Pomenirea numelui lui Karl Marx în manuscrisul *2261, 90* este o însemnare în vederea unei eventuale lecturi. Interpretarea care i s-a dat în unele studii eminesciene — și i se mai dă — nu este în spiritul adevărului. Eminescu face lecturi din opera lui Marx, însă mai tîrziu, cum se vede din articolele sale politice. Poezia *Proletarul,* scrisă de Eminescu înainte de august 1870, cu îndemnuri să fie zdrobită „orînduiala cea crudă și nedreaptă" și care va intra, ca primă parte, în *Împărat și proletar,* se încadrează în mișcarea generală a luptei ce se ducea în Austria multinațională din acei ani împotriva asupririi sociale și naționale.

Eminescu se gîndea, în acest context social-politic din 1869—1870, să-și intituleze și romanul *Geniu furtunatecu.* Însemnarea o găsim în manuscrisul *2257, 58v.* Este urmată de un text german, separat printr-o linie orizontală și datat : *1870, 17 Febr.,* fapt care ne dă dreptul să o încadrăm în preocupările de acum ale poetului. Însemnarea este precedată de alte cuvinte din care reținem *furtunatec* pentru care dă ca sinonim : *flușturatec.* Cu o asemenea opinie despre semnificațiile cuvîntului *furtunatec* se explică de ce Eminescu renunță să-și intituleze romanul *Geniu furtunatecu* și vorbește, un an mai tîrziu, de *Naturi catilinare.*

Problema romanului *Naturi catilinare,* pe care voia să-l scrie Eminescu după 1870, a format obiectul unor comentarii încă din 1903, cînd I. Scurtu publică *Geniu pustiu* în volum. [14] Se invocă

de fiecare dată scrisoarea lui Eminescu către I. Negruzzi din 16 mai 1871, în care poetul respinge, ca neîntemeiată, presupunerea acestuia că îl urma în *Naturi catilinare* pe Friedrich Spielhagen, cu *Problematische Naturen*, roman destul de cunoscut la acea vreme. G. Bogdan-Duică reține numele lui Friedrich Spielhagen (1829—1911), însă stabilește apropieri între roman și scrierile lui I. Heliade Rădulescu și ale lui Karl Gutzkow (1811—1878), unul din întemeietorii societății Das junge Deutschland [15], a cărei activitate stătea și în atenția studenților români din Viena. [16]

Eminescu reia discuția asupra *Geniului pustiu* în scrisoarea către I. Negruzzi din 6 februarie 1871, cînd arată că își însemna *cugetări* în caietele sale, pe care voia să le introducă în roman, spre a-i da un „sîmbure, ca să fie mai consistent decît părțile ce se așează împrejurul lui". [17] Eminescu desfășoară în anii studiilor la Viena o activitate susținută în societatea studențească „România jună", care se călăuzea după principiile lui Giuseppe Mazzini în lupta națională. „România jună" organizează, în august 1871, cum se știe, serbarea de la Putna, manifestare a solidarității românești din toate provinciile. Eminescu credea că pentru acțiuni de mare amploare pe tărîmul luptei naționale se cereau personalități excepționale. Însemnările din manuscrisele sale privind „naturile catilinare" aparțin acestui moment din activitatea sa. Asemenea însemnări găsim în manuscrisul *2257, 82, 83*, în vecinătatea *Panoramei deșertăciunilor*, și ele sînt încadrate într-un context filosofic. Eminescu vorbește de existența unui „punct comun de concentrațiune a tuturor puterilor lumii" și de stat, ca „organizare a puterilor în lupta cea mare a oamenilor cu natura". „Nat[uri] cat[ilinare] — notează Eminescu — *Ideile cugetătorului organic*". A doua însemnare, de pe pagina următoare, este scrisă cu creionul. „O naturi catilinare — se arată aici — în voi e dezorganizarea, va să zică moartea!" Dar *cugetarea* cea mai importantă o găsim în manuscrisul *2285 (160v, 159)*. „Sînt atîția oameni cu priviri mari — scrie Eminescu — încît n-a mai rămas nime cu privirea mică, îngustă însă sigură a risipitelor referințe reale. Dacă privirea e folositoare ca centru, într-un organism, ea trebuie să dispuie însă și de organe sigure și precise în formațiunea lor, organe, a căror ochi să fie numai pentru unicul lucru de care sînt legate.

Însă cum omu[l] nu-și va cunoaște niciodată tema sa, de-aceea nu are nici timpul fizic de-a și-o cunoaște. Mobilitatea funcționărilor." [18]

Eminescu arată, în continuare, că apariția „naturilor catilinare" era determinată de modul de organizare a unor state, care

întreţineau, prin sistemul lor de guvernare, o stare permanentă de nemulţumire. „Naturile catilinare“ sînt cugetătorii care priveau în dimensiuni mari, dar a căror luptă dusă împotriva orînduirii sociale de atunci, individual, fără sprijin larg în masele populare, nu putea fi încununată de succes. „Oamenii aceştia se cred mari, pentru că cugetă în proporţiuni mari — scrie Eminescu —. Cugetarea în proporţiuni mari [cuvinte ilizibile] însă în orce stat centralistic. Statele centrale [19] romanice produc cele mai multe naturi catilinare [20].

Asemenea naturi sfîrşesc sau cu *indiferentism*, dacă spiritul de conservaţiune a învins — sau în nebunie, dacă el n-a[u] învins. În orice caz însă sînt naturi nobile.“

Considerînd că statele romanice produceau cele mai multe „naturi catilinare“ ne explicăm de ce Eminescu trece acum în fruntea *Geniului pustiu*, ca subtitlu, *Tasso în Scoţia*. Numele lui Torquato Tasso este invocat şi în *Contrapagină*, scrisă, iniţial, ca precuvîntare la *Geniu pustiu*. Aici se vorbeşte chiar de nebunia scriitorului italian.

Eminescu continuă consideraţiile cu privire la „naturile catilinare“ cu încă o *cugetare*, pe care o transcriem, pentru a cunoaşte toate aspectele acestei probleme. „Om rău nu există — scrie Eminescu —. Ci într-o societate în disoluţiune fiecare individ neprivilegiat caută numai interesul lui propriu, şi prin astă deconsideraţiune a interesului comun, fie el cît de bun, la urmă el devine de iese rău pentru că e-n colisiune de interese. Şi-apoi fiecare om e rău cînd interesu[l] aproapelui nu-i destul de bine păzit. Răul e-n societate, nu în indivizi. Şi-o epocă de tranziţiune e o epocă de disoluţiune internă.“

Eminescu numeşte în însemnările sale din manuscrise cu termenul de „naturi catilinare“ două lucruri diferite. Mai tîrziu va folosi pentru „cugetătorii în proporţiuni mari“ termenul de *naturi catilinare*, iar pentru cei care se ridicau la suprafaţa vieţii sociale prin „colisiune de interese“ termenul de *straturi catilinare*. Poetul îşi dezvoltă ideile în linia lui J. J. Rousseau şi susţine, ca şi acesta, că omul este bun de la natură, dar îl perverteşte societatea rău întocmită. Semnul distinctiv al „naturilor catilinare“ îl formează, după părerea poetului, acele trăsături ale personalităţii umane prin care se opune influenţelor nefaste ale societăţii.

Eminescu schiţează în lumina acestor consideraţii despre naturile catilinare şi „conţinutul filosofic“ al personalităţii protagoniştilor romanului. Caracterizarea o găsim în manuscrisul *2291 (17, 16v, 17v* şi *18)* şi a fost publicată fragmentar de G. Bogdan-Duică într-o lectură cu care nu putem fi de acord pe tot parcursul ei [21]

și de Perpessicius în comentariile sale din 1954 [22]. Transcriem textul integral, cu respectarea paragrafelor și a sublinierilor din manuscris.

„Sofia — natură dulce și înțeleaptă, care face pe Ion să aibă priviri adînci și mari ; ea nu-i dă privirile însuși, ci numai prisma privirei ; prin adîncimea ei sufletească el capătă ochii ei mari și adînci și nu se oprește la aparințe exterioare, ci caută ideea lucrurilor ; ea nu-l învață lucrurile înșile, ci-l învață *a vedea*.

Ion [23] se simte prin urmare nenăscut la punctul acela în timp care ar conveni caracterului lui ; însă, sătul și desgustat de viață, el *decide* a se arunca întreg în curentul timpului și de-a se lăsa dus dacă nu poate duce. Pentru că o țintă ideală nu e con[ve]nabilă în timp, pentru că el *în timp* nu e la locul său, de aceea el își alege o țintă secundară, contrapusă naturei lui interne și o esecută după puteri, căci e fidel principiului : că în timpi mari, chiar dacă acești timpi nu i-ar aparține lui, e o lașitate de-a nu fi de nici o partidă.

Poesis — fantastică, voluptoasă, plină de închipuire și vis : capul ei [e] în eternă iregulară asociațiune de idei, nu-și poate fixa niciodată pr[i]virea asupra *unui* obiect, ci are mintea ei totdeauna mai multe, adesea contradictorii, în eternă neliniște sufletească — un caos de imagini ; ea împărtășește și lui Ioan acest mod de-a vedea și face din el o natură sfîșiată, neconstantă, catilinară. Sufletul lui Ioan în întregul, în viața lui internă devine identic cu al [lui] Poesis. Gînduri sclipitoare, dar fără adîncime — iată caracteristica ei.

Și această receptivitate largă, tocmai pentru că e largă nu e adîncă, ci seamănă cu undele crește a unui vad. Ele sînt ca un material întîmplător și netrebuincios, pînă ce nu cade în ele ideea, sămînța individualității poporului, care sămînță crește apoi ca un stejar și suge din materialul receput ca dintr-un pămînt, indiferent în sine pentru ideea ce stejarul o reprezintă, sucul creșterei și a înverzirii sale. Materialul receput de la streini nu e decît gunoi, grăsime de pămînt (oxigen, Stickstoff) [24], în aer pe care stejarul întru dezvoltarea ideei ce-[o] urmărește, îl suge în nervii săi.

Capitol. Ioan.

Capitol. Dacă doi fac aceeași, ei nu fac aceeași. Roșii [25]. Reversul : *Boliachiștii*, aceeași neclaritate de idei, aceeași nesiguritate, aforisticitate, aceeași fără de-a fi aceeași.

Transilvăneanu. Pînă voi [spori] acea [virtute]. Componentele orațiunii de căutat în *Gazetă*.

Vorbirea în pilduri, în comparațiuni în genere neadecuate. Vorbirea în pilde arată însă necultura celui ce scrie, care nu poate

să-și reprezinte o idee abstractă, fără de-a pune alături cu ea una concretă, sau necultura publicului cu care vorbește. Pildele fiind însă întotdeuna neadecuate, prin partea lor neadevărată pot duce-n-totdeauna pe vorbitoriu ad absurdum."

Eminescu își propunea, cum se vede din aceste însemnări, să scrie un capitol despre Ioan, tribunul din revoluția din 1848 și să caute în *Gazeta Transilvaniei* textul cuvîntării, prin care să caracterizeze unul din eroii săi transilvăneni. Este posibil ca poetul să-i aibă în vedere pe Avram Iancu, Axente Sever sau Simion Balint, care figurează și în roman, cu numele, printre conducătorii revoluției din 1848 din Transilvania.

Romanul *Naturi catilinare* trebuia să rezulte, potrivit concepției lui Eminescu, din fuzionarea *cugetărilor* cu *Geniu pustiu*, pe care îl avea în transcriere înainte de venirea sa la Viena. Poetul îl informează pe I. Negruzzi în scrisoarea din 6 februarie 1871, la care ne-am mai referit, că își însemnase în „cartea de notițe" un număr mare de *cugetări* și că unora dintre ele le și destinase „de pe-acuma locul în scheletul romanului". Problema care se pune este de-a ști cîte din aceste *cugetări* au intrat în roman și care anume sînt ele. Cercetarea manuscrisului arată că poetul operează cîteva modificări — nu ne oprim, firește, la îndreptările stilistice — prin care elimină unele părți din roman. Eminescu barează cu creionul negru spre a fi eliminată discuția cu privire la cosmopolitism *(25—26)*. Opiniile sale despre consmopolitism se schimbă, cum se vede din manuscrise, încă în 1871 și-l prezintă după această dată „simulațiune" și „fățărnicie"[26]. A doua modificare importantă, operată cu creion negru, privește acea parte a *jurnalului* lui Toma Nour în care se prezintă raporturile românilor cu ungurii și se insistă asupra tezelor lui Roesler *(50)*. Eminescu barează această parte a *jurnalului* cu o linie verticală, trasă în marginea textului, la dreapta, și scrie: *„prea lung"*. Nu încape discuție că se gîndea să rescrie această parte și nu să renunțe la ea, cum procedează în cazul cosmopolitismului. Se așteaptă de la noi un răspuns și cu privire la *cugetările* introduse în roman. Poetul nu introduce în textul *Geniului pustiu* nici una din *cugetările* pe care și le înseamnă în caietele sale. Singura *completare* este cea de la sfîrșitul romanului *(83v și 84v)*, intitulată de Eminescu *Poesis*, care se alătură, ca un epilog, la jurnalul lui Toma Nour. Dar *cugetările* pe care le scrie poetul în vederea realizării romanului *Naturi catilinare* sînt reluate — măcar în parte după cîte știm pînă acum — în prozele sale din epoca ieșeană.

Eminescu este preocupat și mai tîrziu de ideea realizării prototipului revoluționarului din mișcarea europeană a vremii. Dacă

în *Geniu pustiu* îl putem urmări pe Toma Nour în mișcarea revoluționară din Danemarca, Italia și Germania, într-un alt final, intitulat de editori *[Toma Nour în gheţurile siberiene]*, protagonistul romanului este prezentat în închisorile Rusiei țariste și în deportarea în Siberia. Eminescu are cunoștință de răscoala decembriștilor din 1825, precum și de represaliile autorităților țariste împotriva participanților la ea. Toma Nour este înfățișat în închisoarea Petropavlovsk din Petersburg, devenită celebră ca loc de osîndă pentru revoluționarii ruși. Poetul descrie închisoarea după lecturi, iar pentru partea exterioară este posibil să fi cunoscut unele litografii de epocă. Descrieri ale Siberiei, unde este deportat Toma Nour după detențiunea în închisoarea din Petersburg, găsea, cum s-a arătat, în însemnările de călătorie ale spătarului Milescu, al cărui nume figurează în manuscrisul *2257 (55v)*, într-o istorisire de la sfîrșitul *Alexandriei* (ediția din 1824), *Vrednica de însemnare întîmplare a patru corăbieri ruseşti carii au fost strimtorați de iarnă în ostrovul Spitzberg la anul 1743 într-o sălbăticie şase ani şi trei luni*, precum și în poezia lui Alecsandri *Pohod na Sibir*. Să mai alăturăm la acestea și lucrarea lui Mór Jókai, *Proscrisul din Sevastopol*, scriitor citat de poet în roman, precum și un manuscris, *Elisaveta sau cei surghiuniți în Siberia (3142, 80 f)*, transcris la Nicolaev în 1830 și care a făcut parte din biblioteca poetului. În manuscrisul *2257 (274—275)* găsim un text care se referă la situația țărănimii din Rusia țaristă după reforma țărănească din 1861, cînd se desființează iobăgia. Eminescu analizează starea revoluționară din Rusia țaristă și-o explică prin acțiunile întreprinse de moșieri, care își refăcuseră, în scurt timp, proprietățile, anulînd în felul acesta prevederile reformei din 1861. Spre a-și ajunge scopul, moșierii speculaseră buna credință a țărănimii și se folosiră de cele mai josnice mijloace, cum sînt băuturile. Un rol important în această acțiune au avut și purtătorii de capital străin, în parte evrei. Nici statul nu ia apărarea țărănimii și lucrează în înțelegere atît cu moșierii, cît și cu purtătorii de capital străin.

„Fiecare membru al unui sat răzășesc — scrie Eminescu — cînd își făcea așezarea și vatra lui, căpăta de la comună sub titlul de feud o bucată anume de pămînt, care după moartea posesorului era iarăși a comunei și se dădea unui alt membru. Posesorul vremelnic avea deci usufructul liber și neîngrădit, dar nici putea să dispue de feud nici să-l testeze cuiva. Cînd s-au ridicat boerescul în Rusia și li s-au recunoscut țăranilor dreptul de a se muta și de a dispune cum or voi de pămînturile lor, atunci n-au avut altă grabă mare, decît [a] desface pe bani proprietatea lor nemișcătoare. Nici nu le venea în minte că ei pot și testa ogorul, precum nu le-a

venit în minte, că au a se îngriji și de copiii lor ; ei trăiau în rătăcirea, că feciorii, cînd s-or face gospodari, or căpăta de la stat pămînt, precum în trecut au fost căpătînd ogoară de la proprietari sau de la comună. Proprietarii și agenții lor jidovi îi întăreau și mai mult pe mojici în această credință deșartă, și astfel s-au făcut că proprietarii au recîștigat pămînturile, ce le dedese, cu te miri ce și mai nimică, iar boierescul există și astăzi de facto. Cînd țăranii se treziră din beția permanentă pe cîtă vreme le-au ajuns banii, scoși de pe părticelele vîndute, au trebuit să cerșească de lucru de la proprietari, pentru a-și ținea sufletul ; deci au fost *colonizați*, din nou de către proprietari. Pentru uzul unui ogor dat din nou, de pe care pot fi alungați în orice moment, țăranul face azi un boeresc mult mai greu decît înainte vreme. Deci s-au găsit și aici un modus vivendi care nimicea toate bunurile cîștigate. Așadar nu-i minune dacă 16 milioane de țărani ruși caută azi a cîștiga cu puterea libertatea ce au fost cîștigat-o, dar care au pierdut-o prin vina lor proprie. Rusia e-n adevăr subminată de o mișcare agrarie socialistă care va izbucni — poate-n curînd cu foc și sînge !“ [27]

Eminescu prevede, cu trei decenii mai devreme, izbucnirea în Rusia țaristă a revoluției din 1905—1907.

Există mărturii documentare care arată că Eminescu se gîndea să-și publice romanul într-o foaie transilvăneană în 1870. Cînd trimite cele trei articole *Federațiunii, Să facem un congres, În unire e tăria* și *Echilibrul*, la care ne-am referit mai sus și pe care le semnează cu pseudonimul *Varro*, Eminescu îi propune lui Ioan Poruțiu, redactorul ziarului, să-i tipărească și romanul în foiletonul foii sale. I. Poruțiu îi răspunde la *Poșta redacției* în chiar numărul din 5/17 aprilie 1870, în care îi publică, ca editorial, primul articol, cum apar de altfel și celelalte două. „*Răspunsuri. D-lui Varro* — Mulțămită — scrie I. Poruțiu — pentru cele trămise. Primim cu plăcere promisiunile D-Tale. Ziarul nostru este deschis toturor acelora care-și dau osteneala de-a lucra pentru binele intelectual și material al națiunei noastre. Nu putem determina însă cu acurateția timpul, cînd vom putea începe în — Foișoara — ziarului nostru publicarea romanului ce menționezi. Te rogam să ni-l trămiți ca *data ocasione* să-l putem întrebuința.“ [28]

Propunerea lui Eminescu nu poate fi adusă la îndeplinire. Judele de instrucție din Budapesta îi intentează un proces de presă pentru articolul *Echilibrul*, publicat în *Federațiunea* la începutul lui mai 1870. I. Poruțiu se scuza la *Poșta redacțiunii*, probabil tot în legătură cu dificultățile întîmpinate în publicarea articolelor poetului. „D-lui *Varro*. Să nu te superi, căci în situațiunea

noastră nu se poate altmintre."[29] Poetul amînă publicarea romanului. Momentul nu era prielnic apariției într-o foaie transilvăneană a unei scrieri în care se înfățișa revoluția de aici din 1848—1849.

Eminescu își recitește romanul înainte de 1881 într-un moment cînd lipsa de patriotism a unei părți a societății românești îi apărea mai evidentă ca oricînd și-l găsește la fel de actual ca în vremea cînd îl scrie. Se explică de ce nu introduce modificări în tabloul satiric privind viața saloanelor bucureștene și nici în *jurnalul* revoluției. Face îndreptări stilistice, desigur în vederea tipăririi romanului. Nu vom ști însă niciodată dacă se hotărîse să-l dea la lumină în lectura de-acum sau în alta, ce și-o propunea pentru mai tîrziu, dar pe care n-a apucat s-o facă, cum s-a întîmplat și cu poeziile sale din tinerețe.

„SĂRMANUL DIONIS" — NUVELĂ CU DUBLU FINAL

Exegezele consacrate identificării izvoarelor din opera lui Eminescu, în general, și din această nuvelă în special, au ca trăsătură comună metoda de cercetare nu întotdeauna cea mai potrivită. Orientarea investigațiilor în direcția colecționării de descrieri din natură, situații, portrete etc. din operele scriitorilor străini spre a fi ilustrate cu texte din proza lui Eminescu nu duce la rezultate concludente, putînd crea chiar o imagine falsă asupra personalității sale. Genialitatea lui Eminescu ar sta în buna lui orientare în literatura universală, în care știe să caute ce-i trebuie, și în capacitatea de-a construi, cu elemente de împrumut, opere în măsură să dea iluzia de originalitate. Situațiile în care își poate pune un scriitor eroii sînt însă limitate, după cum sînt limitate și elementele pe care le poate folosi în descrierea unui peisaj din natură sau în compunerea unui portret. Dacă scriitorii se întîlnesc în folosirea acelorași date și procedee literare nu este aici neapărat dovada unor influențe și nici a unor împrumuturi.

În finalul nuvelei *Sărmanul Dionis* — ultimul din ele —, Eminescu îl citează pe Théophile Gautier și reproduce textual fragmente din opera sa. Și tocmai aici, unde poetul indică autorul de la care pornește, lucrurile au rămas încurcate.

Eminescu citește nuvela la Junimea în ședința din 1 septembrie 1872, care s-a ținut acasă la Maiorescu. Criticul locuia, la acea dată, la Iași. O descriere memorabilă a acestei întruniri lasă

G. Panu în amintirile sale[1], însă autenticitatea relatărilor sale este pusă la îndoială. „D. Eminescu citește fragmente din Diorama — consemnează A. D. Xenopol în procesul-verbal al ședinței— și anume Egipetul și începutul Evului de mijloc. Apoi citește novela sa *Sărmanul Dionisie*. Asupra acesteia D. Pogor și Maiorescu observă că sfîrșitul și modul dezlegării nu corespunde cu caracterul întregei scrieri. Se primește pentru a se tipări.“[2] Nuvela se publică în *Convorbiri literare* în numerele pe decembrie 1872 și ianuarie 1873.[3] *Sărmanul Dionis* se termină, la lectura la Junimea, cum se desprinde din procesul-verbal al ședinței, cu un final care îi nemulțumește pe Pogor și Maiorescu. Nu este greu să identificăm acest final în două pasaje cu care se încheia nuvela. „Două vorbe concluzive. Cine este omul adevărat al acestor întîmplări, Dan ori Dionis? Mulți din lectorii noștri vor fi căutat cheia întîmplărilor lui în lucrurile ce-l încunjurau; ei vor fi găsit elementele constitutive a vieții lui sufletești în realitate: Ruben e Riven; umbra din părete, care joacă un rol atît de mare, e portretul cu ochii albaștri; cu dispariţiunea acestuia dispare ceea ce veți fi îndemnați a numi o idee fixă; în fine, cu firul cauzalității în mînă, mulți vor fi gîndi a fi ghicit sensul întîmplărilor lui, reducîndu-le la simple vise a unei imaginații bolnave.

Fost-au vis sau nu, asta-i întrebarea. Nu cumva îndărătul culiselor vieței e un regisor a cărui esistență n-o putem esplica? Nu cumva sîntem asemenea acelor figuranți cari, voind a reprezenta o armată mare, trec pe scenă, încunjură fondalul și reapar iarăși? Nu este oare omenirea istoriei asemenea unei astfel de armate ce dispare într-o companie veche spre a reapărea în una nouă, armată mare pentru individul constituit în spectator, dar același număr mărginit pentru regisor. Nu sînt aceiași actori, deși piesele sînt altele? E drept că după fondal nu sîntem în stare a vedea. — Și nu s-ar putea ca cineva, trăind, să aibă momente de-o luciditate retrospectivă cari să ni se pară ca reminiscențele unui om ce demult nu mai este?“[4]

Se pun aici, în adevăr, o serie de întrebări, pe care Eminescu le lasă fără răspuns. Ar fi interesant de știut cui aparține separarea, printr-un rînd alb, a finalului, transcris mai sus, de textul narațiunii. Înclinăm să credem că reprezintă o intervenție a lui I. Negruzzi în consens cu criticile din ședința Junimii ieșene.

Eminescu nu împărtășea punctul de vedere al junimiștilor. În manuscrisul *2258, 261rv* își copiază un text francez, pe care îl transcriem. „On n'est pas toujours du pays, qui vous à vu naître, et alors on cherche à travers tout sa vraie patrie. Ceux, qui sont faits de la sorte se sentent exilés dans leur ville, étran-

gers dans leur foyers et tourmentés des nostalgies inverses. C'est une bizarre maladie. — L'on est comme des oiseaux de passage encagés. Quand le temps du départ arrive, les grands désirs vous agitent, et vous êtes pris d'inquiétudes en voyant les nuages qui vont du côté de la lumière. — Si l'on voulait, il serait facile d'assigner à chaque célébrité d'aujourd'hui *non-seulement le pays, mais le siècle où aurait dû se passer son existence veritable :* Lamartine et de Vigny sont Anglais modernes : Hugo est Espagnol-flamand du temps de Charles-Quint, Alfred de Musset, Napolitain du temps de la domination espagnole ; Decamp Turc Asiatique ; Marilhat Arabe ; Delacroix Marocain. L'on pourrait pousser fort loin ces remarques, justifiables jusque dans les moindres détails, et que viennent confirmer même les types de figures. Toi tu es Allemand ; moi je suis Turc, non de Constantinopole mais d'Égypte. Il me semble que j'ai vécu en Orient, et, lorsque pendant le carnaval, je me déguise avec quelque caftan et quelque tarbouch authentique, je crois reprendre mes vrais habits. J'ai toujours été surpris de ne pas entendre l'arabe couramment ; il faut que je l'aie oublié. En Espagne, tout ce que rappelait les Maures, m'intéressait aussi vivement que si j'eusse été un enfant de l'Islam, et je prenais partie pour eux contre les chrétiens."

Textul stă în atenția lui I. M. Rașcu în studiul *Anexă la „Ecouri franceze în opera lui Eminescu"* din 1930, căruia îi aduce completări ulterioare.[5] Criticul arată că textul copiat de Eminescu face parte dintr-un foileton al lui Théophile Gautier, publicat în ziarul *La Presse* în 25 iulie 1843 și în care se ocupă de baletul *La Péri* reprezentat la Opera din Paris.[6] Foiletonul se publică sub formă de scrisoare, adresată lui Gérard de Nerval, care se afla în Egipt. Gautier răspundea în felul acesta la o scrisoare a lui Gérard de Nerval, trimisă din Egipt în 2 mai 1843, în care îl informa asupra expediției lui Karl Richard Lepsius, începută cu un an mai înainte. Se va termina în 1846. Karl Richard Lepsius este, cum știm, profesorul lui Eminescu de *Istoria Egiptului* și *Monumentele Egiptului* la Universitatea din Berlin. Gautier reproduce fragmentul transcris mai sus în lucrarea *Histoire de l'art dramatique en France depuis vingt-cinq ans*, în șase volume, tipărită la Paris în 1858—1859.[7]

Gérard de Nerval răspunde în *Le Journal de Constantinople* în 7 septembrie 1843[8] și reproduce scrisoarea în revista *La Sylphide* în decembrie 1843.[9] Acțiunea baletului lui Théophile Gautier, scris în colaborare cu Jean Coralli Peracini, se petrece într-un harem din Cairo și personajele aparțin tot lumii orientale. „*La Péri* — scrie Gérard de Nerval — : c'est à la fois un ballet et un poème."

Foiletonul lui Théophile Gautier este comentat de Philibert Audebrand într-un articol din revista *Le Mousquetaire* din 12 februarie 1854 [10], și din nou, în alt articol, *Courrier de Paris*, publicat în *L'Illustration* în 2 noiembrie 1872 [11], scris la moartea lui Théophile Gautier, întîmplată în 23 octombrie 1872.

G. Călinescu tipărește textul din manuscris în ediția nouă a exegezelor sale eminesciene, însă comentariul său lasă deschisă problema identificării originalului francez. [12] Eminescu își face extrasul, presupune criticul, probabil, din cartea lui Théophile Gautier, *Histoire de l'art dramatique en France*, ca în notă să precizeze că „și-l putea copia din felurite locuri". Rezervele criticului se explică prin faptul că între textul din manuscrise și cel din cartea lui Gautier se constată deosebiri.

Eminescu își face extrasul din revista *L'Illustration*, pe o foaie desprinsă dintr-un caiet, dovadă că descoperă textul francez întîmplător. Poetul și-l copiază în una din cafenelele din Berlin, care puneau la dispoziția celor ce le frecventau publicațiile vremii. Philibert Audebrand integrează în articolul său fragmentul din scrisoarea lui Théophile Gautier către Gérard de Nerval, transcris și de Eminescu, și-l însoțește cu comentarii elogioase. „C'est dans cette lettre — scrie Philibert Audebrand —, si belle, qu'il avance lui, le premier, une observation originale et d-un sens des plus profonds." Asemenea aprecieri puteau reține atenția poetului. Philibert Audebrand comentează, în continuarea scrisorii, și unele întîmplări din viața scriitorului francez. „En 1845 — scrie Philibert Audebrand —, les artistes ayant commencé à singer les millionaires, Théophile Gautier céda comme tant d'autres à l'ascendant de la mode. Il voulut avoir un équipage et il en eut un. La petite presse d'alors est zébrée d'innocentes épigrammes sur cette fantasie du poète."

Există unele deosebiri între textul retipărit de Philibert Audebrand și cel din ziarul „La Presse" din 1843. Acolo apare „maladie bizarre" în loc de „bizarre maladie"; după Victor Hugo, cu caracterizarea ce i se face, se continuă: „Alexandre Dumas est Italien, de la Renaissance comme Vernet", pentru Delacroix se trece și numele Eugène" și în final figurează „Mores" în loc de „Maures". Modificările și omisiunile operate de Audebrand apar și în copia lui Eminescu, o dovadă mai mult că poetul pornește de la revista franceză.

Eminescu întocmește, pe baza scrisorii lui Théophile Gautier, un nou final pentru nuvela *Sărmanul Dionis* și-l trimite *Convorbirilor literare* în noiembrie-decembrie 1872. „Nu ezitam de-a cita cîteva pasage dintr-o epistolă a lui Théophile Gautier care colo-

rează oarecum ideea aceasta : „Nu totdeauna sîntem din țara ce ne-a văzut născînd și de aceea căutăm adevărata noastră patrie. Acei cari sînt făcuți în felul acesta se simt ca esilați în orașul lor, străini lîngă căminul lor și munciți de-o nostalgie inversă... Ar fi ușor a însemna nu numai *țara* dar chiar și *secolul în care ar fi trebuit să se petreacă existența lor cea adevărată*... Îmi pare c-am trăit odată în Orient și, cînd în vremea carnavalului mă deghizez cu vrun caftan, cred a relua adevăratele mele veșminte. Am fost întotdeauna surprins că nu pricep curent limba arabă. *Trebuie s-o fi uitat.*"

Eminescu operează în extrasul din scrisoarea lui Gautier modificări, aparent neînsemnate. Poetul subliniază în manuscris segmentul mai lung : *secolul în care...*, pe care îl transferă, în această formă și la integrarea în nuvelă, în traducerea sa. Mai subliniază, însă numai în nuvelă, încheierea : *Trebuie s-o fi uitat.* Eminescu punea în lumină și în felul acesta teza sa filozofică. Poetul separă în manuscris, pe de altă parte, cu o linie orizontală extrasul din scrisoarea lui Gautier de comentariul lui Philibert Audebrand, care îi urmează. Din acest comentariu nu reține însă decît segmentul final : „*Zebrée* d'innocentes épigrammes sur cette fantasie du poète" Se oprește la el, desigur, pentru cuvîntul *zebrée*, pentru care dă și echivalentul românesc : *zebrată*. Comentariul lui Philibert Audebrand nu este utilizat și în nuvelă.

I. M. Rașcu și G. Călinescu nu reproduc segmentul transcris de Eminescu din comentariul lui Philibert Audebrand, dar tocmai el indică, cu exactitate, originalul francez după care își face extrasul. Poetul oferă și un exemplu din care se vede că citarea cu numele și reproducerea textuală nu constituie întotdeauna mărturii incontestabile privind frecventarea operei unor scriitori străini. Se cuvine observat și faptul că nuvela, elaborată la Viena și încheiată, în forma definitivă, la Berlin, ne conduce de la izvoare germane, cu precădere filozofice, la izvoare franceze, acum literare, însă în care se expun și teze filozofice.

Eminescu nu împărtășește, cum am văzut, opinia junimiștilor cu privire la finalul nuvelei și, plecat la studii la Berlin, dă peste revista *L'Illustration* și scrie un al doilea final. Succesiunea de *finaluri* este evidentă. Poetul propune, în primul final : „Două vorbe concluzive...", să vină apoi cu segmente din scrisoarea lui Gautier, al doilea final : „Nu ezitam de-a cita cîteva pasage dintr-o epistolă a lui Théophile Gautier" și cu motivarea că acestea : „*colorează oarecum ideea...*" Semnificativ este și faptul că finalul

al doilea debutează cu o afirmație categorică: „*Nu ezitam de-a cita...*“ Eminescu găsea în scrisoarea lui Gautier o confirmare de prestigiu a tezelor sale filozofice și demonstra junimiștilor că prin nuvela sa se încadra în mișcarea literară europeană.

[AVATARII FARAONULUI TLÀ] ȘI FANTASTICUL LIVRESC

[Avatarii faraonului Tlà] este cea mai extinsă proză eminesciană, după *Geniu pustiu*, rămasă în manuscrise și ridică în descifrare dificultăți considerabile. Este scrisă într-un caiet confecționat de poet, încorporat în manuscrisul miscelaneu *2255, 92r-161r* și la dificultățile ridicate de lecțiune se alătură și alte neajunsuri. Caietul este paginat de Eminescu de la *1 la 78*, însă lipsesc filele *39—44* și *60*, iar patru file sînt legate greșit: *78, 77, 74, 75*. Filele *102—107*, numerotate de Eminescu: *11—16* au și o a doua numerotare făcută de poet, de astă dată cu cifre romane: I—IV. În nuvelă sînt intercalate, pe de altă parte, nouă strofe din prima versiune a poeziei *Venere și Madonă (124v* și *125v)*, pe care însă unii cercetători le consideră ca făcînd parte din textul ei. Pe fila *122v* poetul schițează un concept de telegramă, către părinții săi, cu solicitări de bani. Judecată sub raportul structurii narative, nuvela nu este terminată, însă în manuscrise nu găsim filele care lipsesc nici continuarea ei. Este meritul lui G. Călinescu de-a fi pus ordine aici, la prima publicare a nuvelei în *Adevărul literar și artistic* în 1932 și de-a fi dat o transcriere coerentă. Criticul împarte textul în capitole: *Memfis noaptea, Tinerețea unui faraon, Taina piramidei, Cerșetorul nebun din Sevilla, Din cerșetor marchiz, Marchizul Alvarez și umbra sa, Un mort viu, Societatea mistică „Amicii întunericului“* [1]. Editorii ulteriori nu mențin această împărțire, dar titlul dat de G. Călinescu nuvelei s-a impus în istoria noastră literară.

Contemporanii lui Eminescu ne informează că poetul arată mult interes pentru vechile culturi ale omenirii (orientale, egipteană, greacă) încă din anii școlarității la Cernăuți. „Odată a venit la mine cu o carte *Mythologie für Nichtstudierende* — scrie T. V. Ștefanelli — și mi-a spus că după această carte învață mitologia grecilor și a romanilor. Cînd i-am făcut observarea că această carte nu este pentru studenți, mi-a răspuns că el, dacă are gust să învețe ceva temeinic, nu ține seama de programa de școală.“ [2] T. V. Stefanelli se referă la tratatul lui G. Reinbeck,

tipărit la Viena în 1865. Eminescu îl donează bibliotecii gimnaziștilor cernăuțeni, de unde o împrumută T. V. Stefanelli, fără s-o mai restituie.[3] Și mai important pentru discuția noastră este tratatul lui Theodor Bernhard Welter, *Lehrbuch der Weltgeschichte für Gymnasium und hoher Bürgschulen*, de care Eminescu, cum ne spune același T. V. Stefanelli, „nu se putea despărți" și o „purta chiar și la plimbări".[4] Tratatul lui Welter, în trei volume, se tipărește în mai multe ediții la Münster, din care cunoaștem două — din 1856—1858 și 1859. Egiptul este prezentat în primul volum (p. 46—64) și se dau informații despre situarea geografică, organizarea socială, scriere, artele frumoase, precum și descrieri ale Nilului, piramidelor, „labirintelor", practicilor religioase. Eminescu găsea în *Lehrbuch der Weltgeschichte* informații bogate și despre istoria și cultura popoarelor din Asia, Africa și Europa, de unde și interesul său pentru tratatul istoricului german. Din *Lanțul de aur*, „novela svediană" a lui Onkel Adam (C. A. Wetterbergh), pe care Eminescu o publică în traducere în *Familia*, în octombrie-noiembrie 1866[5], rezultă că putea cunoaște și unele tratate despre „istorii de viziuni și spirite". Contele Legonswärd, din nuvela suedeză, citește lucrările lui Jung-Stilling, desigur *Szenen aus dem Geisterreiche*, apărută în trei volume între 1797 și 1801 și *Theorie der Geisterkunde*, tipărită în 1808. Johann Heinrich Jung-Stilling (1740—1817) cunoaște scrierile lui Paracelsus și caută să demonstreze existența unei legături strînse între plante și spiritele de pe pămînt. *Lanțul de aur* poate fi invocată și pe linia interesului ce-l arată Eminescu pentru Spania în *[Avatarii faraonului Tlà]*, precum și a modului cum descrie unele interioare de castele spaniole.

[Avatarii faraonului Tlà] aparține epocii studiilor universitare la Viena și Berlin din anii 1869—1873 și trebuie pusă în legătură cu cursurile profesorilor săi, cu tratatele acestora și cu alte lucrări în care se prezintă cultura egipteană. Cursurile de istoria filosofiei, ținute atît la Universitatea din Viena cît și la cea din Berlin, se ocupau și de gîndirea egipteană, ca parte integrantă a celei universale. Sînt de amintit cursurile lui Robert Zimmermann, *Geschichte der Philosophie*, ținute la Universitatea din Viena și cele ale lui Eduard Zeller, *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, ținute la Universitatea din Berlin. Importante sînt, evident, și lecturile ce le face Eminescu concomitent cu frecventarea prelegerilor universitare. Se impune atenției lucrarea lui A. Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung*, în care se face o prezentare a filosofiei popoarelor orientale și se dă și o bibliografie privind metempsihoza.[6]

Eminescu audiază la Berlin în 1872—1873 și cursurile lui Karl Richard Lepsius, unul din cei mai mari egiptologi ai vremii, Din îștiințările Universității din Berlin, *Anmeldungs-Buch*, păstrate în manuscrisul *2255, 281—290*, se vede că frecvenează, cum am mai arătat, cursurile *Ägyptische Geschichte, Ägyptische Denkmäler* și *Sitten und Gebrauche der Ägypter*. Lepsius face expediții arheologice în valea Nilului și tipărește lucrări fundamentale despre cultura și civilizația egipteană. Sînt de amintit *Die Chronologie der Äegipter* (1849), *Denkmäler aus Ägypten und Äthiopen* (1849—1859), *Königsbuch der alten Ägypter* (1858), *Die Metalle in den Ägypt. Inschriften*. Lepsius face în cursurile și în lucrările sale trimiteri la Eratostene (Eratosthenes, c. 275—c. 195 î.e.n.), matematician, astronom și geograf grec, Eusebiu (Eusebios, c. 260 — c. 340), istoric grec, autorul unor lucrări ca *Historiae ecclesiasticae* și *Chronicon bipartititum*, Christian Karl Iosias Bunsen (1791—1860), erudit, anticar și diplomat german. Lepsius are în vedere lucrarea acestuia *Ägyptus Stelle in der Weltgeschichte* (1845—1856). Bunsen figurează și în manuscrisul *2257, 174* cu lucrarea *Gott in der Geschichte oder [der] Fortschritt des Glaubens an eine sittliche Weltordnung* într-o însemnare făcută cu creionul. Poetul își propunea, desigur, să consulte și această lucrare privind cultura și civilizația egipteană.

Eminescu își face note la cursurile lui Lepsius de egiptologie păstrate în manuscrisele *2257, 221—223* și *2287, 35—37* și aici apar numele faraonului Tlà și al Rodopei, soția sa. Tlà figurează în manuscrisul *2257, 221*, în lista celei de-a doua dinastii egiptene. Domnește 17 ani și numele său este ortografiat Tlas. Se precizează că „hieroglific se scrie Nas“, iar „coptic T. -Las“. Numele eroinei, Rodopi, apare atît în manuscrisul *2257, 210v*, cît și în manuscrisul *2287, 37*. Poetul notează în însemnarea din urmă că faraonul Psam II îi face acestei regine „un prețios mormînt“. Numele Rodope apare și în poezia *[Unde-i vremea aurită]*, ca soție a lui Rhamses. Din însemnările la cursurile lui Lepsius se desprinde că profesorul german prezenta, concomitent cu cronologia faraonilor și arhitectura din timpul lor, monumentele, scrisul. Piramidele sînt descrise atît sub raportul dimensiunilor lor, cît și al altor aspecte, cum sînt camerele mortuare, cu statui și pereții pictați. „Egiptenii aveau puține culori precise — notează Eminescu în manuscrisul *2287, 35v* —, deci le puneau pe toate — dar știau a le pune astfel încît raportul lor e frumos. Pe un grund roșietic sau auriu. Formau o armonie înaintea ochilor. Și amestec de colori provine însă mai rar. Însă pe consistența colorilor dădeau mult ogru încît pe unde nu venea aer și străini, colorile pînă astăzi

au rămas proaspete.“ [9] Lepsius vorbește despre statui în mai multe rînduri și precizează că cele din camerele mortuare erau realizate „cu mare naturalism“ încît „arătau vorbitoare, ochi, nas“. [10] Sculptura și pictura egipteană sînt prezentate și în însemnările germane din manuscrise. [11]

Eminescu își scrie nuvela într-un climat intelectual cu preocupări egiptologice și își construiește narațiunea cu informații de această natură, pe care le culege din izvoare ca cele de mai sus și, desigur, altele încă neidentificate. Poetului îi plăcea să facă lecturi, cum mărturisește în însemnările sale din manuscrise, din unele scrieri obscure, însă care îi rețineau atenția prin problemele puse în discuție. Faraonul Tlà și Rodope, soția sa, sînt personaje istorice atestate documentar. Același lucru trebuie spus despre cea mai mare parte a elementelor ce formează cadrul în care se desfășoară acțiunea. Faraonul Tlà este bolnav de tristețe la moartea soției sale, Rodope, depusă în piramidă, în camera mortuară. Invocă pe zeița Isis, în răspunsul căreia se cuprinde „filozofia veșnicei migrații a tipurilor eterne prin pulbere adică panteismul budisto-schopenhauerian“. [12] Faraonul vede într-un pahar cu apă, în care a turnat o licoare, reîncarnările lui viitoare. Coboară în piramidă și moare lîngă sicriul soției sale. Peste cîteva mii de ani ne aflăm în Spania, la Sevilla, unde asistăm la întîmplările lui Baltazar, un cerșitor, mai înainte, probabil, marchizul de Alvarez. Din Spania sîntem conduși, după cîteva veacuri, în Franța, unde facem cunoștință cu Angelo, tipul iubirii angelice, Lilla, femeia burgheză și Cezara, femeia demonică. Eminescu ne conduce, cum se vede, în spațiul culturii egiptene, al celei spaniole și al celei franceze, cu salturi considerabile în timp. Nuvela nu este terminată. Iubirea dintre Cezara și Angelo rămîne fără dezlegare și ar fi trebuit să urmeze măcar o a treia reîncarnare. Narațiunea se organizează ca o succesiune de trei „micromonografii“, căreia ar fi trebuit să-i urmeze și o a patra, care însă lipsește din manuscrise. [13]

Eminescu concepe materia ca fiind eternă și nu variază decît formele în care ea se înfățișează. „Pulbere e ceea ce există întotdeauna... tu nu ești decît o formă prin care pulberea trece... Ceea ce înainte de doi ani se numește regele Tlà este atom cu atom.“ [14] Poetul vorbește chiar de compenetrația regnurilor. „Pe tabla mare se zugrăvi un cerc mare roșu... de acest cerc erau aninate ființe ca o scară... Jos, minerale în care plantele își duceau rădăcinile... animalele își duceau rădăcinile în plante, omul în animale; minerale în om, plante în minerale, animale în plante, omul în animale.“ [15]

Problema circulației materiei în natură și a interpătrunderii regnurilor va forma una din preocupările lui Eminescu și mai tîrziu, cînd își face ample extrase, cum arătam în altă parte, din tratatul lui H. C. Carey, economistul american.

Eminescu descrie cele trei culturi și civilizații prin trăsături caracteristice, așa cum le cunoaștem din istorie sau din literatura secolului trecut. Mai bogată în elemente de culoare locală, atestate documentar, este prezentarea Egiptului. Nuvela se deschide cu o descriere a cetății Memphis, a piramidelor și a Nilului. „Sara... sara... sfînta și limpedea mare își întinde pînzăriile transparente de azur sub luna care-n nalțimea depărtată a cerului trece ca un mare măr de aur neținut de nimic în eterul albastru... pustiile Nubiei lucesc verzui-sur ca cîmpii de gheață pe care a căzut o ninsoare ușoară și Memfis, divina Memfis, își ridică colosalele ei zidiri ninse de lună în depărtarea țărei... pare că-ntr-o noapte de vară ar fi nins deodată o pulbere de diamant peste toată lumea și urmele acelei străluciri ar fi muiat și-ndulcit aerul cel dulce al Egipetului și numai Nilul își leagănă mișcătoarele și lungele lui maluri de papură printre cari curg oglinzile lui mari, cari reflectă lumea cerului și pare că apele lui, mișcîndu-se una peste alta ca lințolii de cristal mișcător sună în adînc cîntarea-cîntărilor. Ușor zboară luntrea mică și neagră asemenea unei cugetări printre tablourile mărețe desfășurate de-o parte și de alta a rîului... orașe vechi ce-și construiesc zidirile lor sure și colonadele lor infinite în lumina nopților, piramidele — morminte de regi —, crînguri de palmieri și numai păsări călătoare străbat cu aripile-ntinse, într-un lung triunghi, adîncimile fără de margine.“ [16]

Descrierea ne îndrumă spre poezia *Egipetul*, publicată în *Convorbiri literare* în octombrie 1872.

Nilul mișcă valuri blonde pe cîmpii cuprinși de Maur,
Peste el cerul d-Egipet desfăcut în foc și aur ;
Pe-a lui maluri gălbii, șese, stuful crește din adîne,
Flori, juvaeruri în aer, sclipesc tainice în soare.
Unele-albe, nalte, fragezi, ca argintul de ninsoare,
Alte roșii ca jeratec, alte-albastre, ochi ce plîng.

. . . . . .

Se-nserează... Nilul doarme și ies stelele din strungă,
Luna-n mare își aruncă chipul și prin nori le-alungă.
Cine-a deschis piramida și-năuntru a intrat ?
Este regele : În haină de-aur roș și pietre scumpe
El intră să vad-acolo tot trecutul. — I se rumpe
Al lui suflet cînd privește peste-al vremurilor vad.

Piramidele și situarea lor în cadrul civilizației și spațiului geografic egiptean formează și preocuparea dominantă a cursurilor lui Lepsius, cum procedează, de altfel, și în tratatele sale de egiptologie. În atenția sa stă și cetatea Memphis, cu minunățiile sale. „Sîntem la finea primei epoce — notează Eminescu la cursul lui Lepsius — a istoriei Egiptului. Nu avem documente afară doar de-o piramidă. Aceste prime dinastii iară măsură lungimea a două, căci [a] 2[-a] și-a treia domniră sincronistic. Menes, Memphis, Bubastis. Menes făcu o escursiă în Libia. Arhitectură; scrisoarea, minuni.“ [17]

Spania este înfățișată prin clima toridă, cetăți și castele vechi, marchizi generoși care fac dote fetelor sărace și cerșetori. „Era vechea zidire de piatră cubică a sfatului orășenesc din Sevilla, unde-l depusese pe bietul cerșetor. Cerul cu întunecatul lui azur și cu soarele-i arzător se destindea asupra orașului vechi, stradele cele strîmte erau mai deșerte, [era] o căldură moleșitoare și nesuferită care-nfierbînta pietrele pavagiului, nisipul și murii și care făcuse ca la orce fereastră să fie lăsată perdeaua... astfel încît părea un oraș orb și nelocuit, așa nu se vedea nici o ființă pe strade și pe piețe.“ [18]

Franța este în concepția lui Eminescu, cum se desprinde și din alte scrieri ale sale, țara cu „peșterile demonului amorului“, în care se dau spectacole de teatru, țara vieții burgheze de familie, și a iubirilor demonice, în afara ei. „Cortina căzu... De Lys îi făcu semn să vie pe scenă... Erau copile blonde cari jucau piesa în tricourile lor de mătase cafenii și cu pourpoinuri de atlas vișinii, cu pălării de catifea neagră cu pene albe... Ele i s-aninară de gît... El se desfăcu [cu] dulceață din îmbrățișările [lor], se-mbrăcă însuși, în cabină, în tricouri negre și cu pourpoin de catifea neagră, luă o mantie frumoasă și strălucită a cărei poale le aruncă romantic peste umeri... El juca pe un cavaler tînăr în care-i-namorată o regină... Viața lui în acea dramă este încunjurată de mîni de fee, pretutindenea vede că e-mprejmuit de intrigi de iubire, așa încît îi vine să-și piardă mintea în acele dulci încurcături... Era o poveste frumoasă aceasta... Într-o scenă el apare în fața ei... pe regină o joacă Cezara.. Niciodată atîtea vorbe de foc și de un desperat amor n-a vorbit o femeie.“ [19] Descrierea, care se continuă, îl arată pe Eminescu familiarizat cu viața actorilor, în culise, și jocul lor pe scenă.

[Avatarii faraonului Tlà] oferă, prin fantasticul livresc, un cîmp larg pentru studiul comparativ atît în cuprinsul literaturii române cît și al celei universale. Nu este o întîmplare că G. Călinescu îi consacră teza sa de doctorat, *Analiza literară a unui ma-*

nuscris eminescian „Avatarii faraonului Tlà", susținută la Universitatea din Iași în 1936 [20], și se ocupă de ea și în exegezele sale eminesciene. G. Călinescu întreprinde studiul comparativ pe baza părților descriptive ale nuvelei. Cele mai multe referiri se fac la scrierile lui Théophile Gautier *Avatar*, *Le roman de la momie*, *Le Club des hachichins*. Théophile Gautier este un scriitor cu preocupări „egiptologice" și descrie cultura și civilizația egipteană la „modul artistic-arheologic". [21] Poetul găsea în operele lui Gautier descrierea interioară a piramidelor, prezentarea unor practici, cum este consultarea viitorului în cupa cu apă din Nil, precum și a operației magnetice de transportare a sufletului. G. Călinescu extinde investigațiile și la alți scriitori, atît francezi cît și germani, englezi și din alte literaturi. [22] Eminescu descrie dorințele afrodisiace ale faraonului Tlà față de demon, cum face și Jacques Cazotte în *Le diable amoureux*, „nuvela spaniolă", unde ne întîmpină același „transformism și iluzionism". Meditațiile mizantropice ale lui Alvarez de Bilbao în subterană în fața unei țeste goale se înrudesc cu cele din piesa lui Shakespeare *Timon Atenianul*, din care poetul traduce. Wieland este citat cu *Oberon*, unde ne întîmpină strigătul : „Trăiască Almanzor". Chemarea zeiței Isis ne îndrumă la poezia lui Schiller, *Das verscheierte Bild zu Sais*, care stă și în atenția lui Novalis în *Die Lehrlinge zu Sais*. Panteismul din nuvelă poate fi pus în legătură cu poeziile lui Goethe din ciclul *Gott und Welt*. G. Călinescu se oprește la raporturile nuvelei cu opera poetului german și într-un studiu special, *Eminescu și Goethe*, din 1935 [23], cînd invocă și opiniile lui Lessing din *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, cu privire la metempsihoză. „Ist diese Hypothese darum so lächerlich, weill sie die älteste ist ? [...] Warum sollte ich nicht so oft wiederkommen, als ich neue Kenntnisse, neue Fertigkeiten zu erlangen geschickt bin ? Bringe ich auf Einmal so viel weg, dass es der Mühe wieder zu kommen etwa nicht lohnet ?" [24] Goethe, îndrăgostit de Charlotte von Stein, îi scrie lui Wieland în 1776 că-și explică această iubire prin migrațiunea sufletelor. „Ich kann mir die Bedeutsamkeit — die Macht, die diese Frau über mich hat, anders nicht erklären als durch die Seelenwanderung. — Ja, wir waren einst Mann und Weib ! — Nun wissen wir von uns — verhüllt, in Geisterduft. — Ich habe keine Namen für uns — die Vergangenheit — die Zukunft — das All." [25] O explicație asemănătoare pune și Eminescu în seama eroilor săi. „— Să-ți explic *eu* această simțire ?... Îmi pare ades că noi am trăit odată și că eu te-am iubit c-un amor nebun și copilăresc... Visez ades, și în fundul visărilor mele văd Egipetul cu toată măreția istoriei lui și-mi

pare c-am fost rege și c-am avut o femeie frumoasă ce se numea Rodope și că acea femeie ești tu."[26] În poemul lui Goethe, *Warum gabst du uns die tiefen Blicke*, găsim două versuri : „Ach, du warst in abgelebten Zeiten // Meine Schwester oder meine Frau"[27] ce par transcrise de Eminescu în nuvela sa : „Pare c-aș fi femeia ta, dar de mult, ori parecă muma ta."[28]

Eminescu manifestă predilecție pentru descrierea universului subteran, reprezentat în general ca „domă", atît în poemele cît și în prozele sale. „Doma" de aici are înfățișarea de cramă, cu buți cu vin vechi, însă și de muzeu cu statui. „El ajunse într-o cămară naltă și fără ferești... Afară de ușa pe care intrase nu mai era alta... El închise acea ușă după sine, trase, pe dinăuntru, un drug de fier peste ea... s-apropie de un părete de piatră pătrată și împinse într-un loc cu mîna... Păretele de piatră se-ntoarse ca-ntr-o țițînă... el țușni iute cu lumînarea pin crăpătura deschisă și se trezi, cu lumînarea-n mînă, asupra unei scări ce ducea în jos... El întoarse păretele la loc... și coborî scările ce sunau tîmpit sub pași... un aer bolnav îi îngreuna pieptul... Ajunse în o suterană mare... De jur împrejur erau boltiri în muri în care erau statue de piatră... chipuri de cavaleri îmbrăcați în fier... ce se uitau cu ochii lor răci de piatră la el... O manta era spînzurată-ntr-un cui... într-un colț era o bute așezată pe talpi, de mult putrezite, și o cupă de argint alături cu ea...

El scoase cepul de la bute... Nu curgea nimic... Desigur că cămașa prinsă asupra vinului era foarte groasă. El bagă spada în bute și ținu cupa... Un vin ca chihlimbarul, transparent... mirositor, curse din bute... El o astupă, își apropie buzele de acel lichid vechi ... și bău paharul întreg. I se cutremură corpul de plăcere... Părea că chipurile de piatră începeau a se legăna pe piedestalele lor balanțînd cu mînile, apoi el se culcă pe manta la pămînt ca să privească... Stanurile de piatră se coborîră și-ncepură a juca în pivniță, și sub greoaiele lor tălpi de granit urla cerul suteranei... Mai stîngaci decît urșii se-nvîrteau țopăind și strigau și se certau... Hoopp ! hoopp, zupp, zupp ! Și-și legănau taliile lor țepene, și-și mișcau picioarele lor, și ochii lor de piatră se-nvîrteau uscați și morți în încoifatele lor capete."[29]

Descrierea subteranei se întîlnește la Johann Ludwig Tieck în *Der Runenberg* și *Die Elfen*. Palatul subteran este descris de Al. Dumas în *Contele de Monte Cristo* și de Th. Gautier în *Le club des hachichins*. Pot fi invocate și scrieri în care se înfățișează subterana cu statui. Sînt de amintit scrierile lui Ferdinand Raimond, *Der Diamant des Geisterkönigs*, Al. Dumas, *Aventures de Syderic*. Statuile de piatră, care joacă se înrudesc și cu păpușile

de lemn ale lui Hoffmann și cu giganții de fier înfățișați de Wieland în *Oberon*. Multe din aceste elemente se găsesc și în povestirea *Istoria prințului Zeyn Alasnam și a regelui geniilor* din *O mie și una de nopți*. Dacă nu avem nici o dovadă că Eminescu cunoștea scrierile lui Ferdinand Raimond, era însă perfect informat asupra cărților populare, cu circulație la noi.

Un cîmp larg pentru studiul comparativ oferă și onomastica. G. Călinescu arată că numele Alvarez este tipic literaturii fantastice și se întîlnește în *Le diable amoureux* a lui Jacques Cazotte, scriere cu mare trecere în romantismul german. Numele Baltazar îl poartă doctorul Cherbonneau din *Avatar* de Th. Gautier, însă și studentul din *Klein Zaches genannt Zinnober* de Hoffmann, ale cărui povestiri fantastice formează una din lecturile preferate ale lui Eminescu încă din anii studiilor gimnaziale la Cernăuți. Numele Lilla se întîlnește la Wieland în *Indris und Zenide*, la Musset în *Suzon*, iar pentru Cezara se pot aminti numeroase opere din literatura universală. Îl folosește și Jean Paul în *Titan*, pentru eroul său Graf von Cesara, un tînăr spaniol. Acesta are și o soră cu numele Cesara. Eminescu îl folosește și el pentru mai multe din eroinele sale. Dintre scriitorii români se cuvine menționat Al. Depărățeanu, cu poezia *Lila*, nume folosit și de Eminescu pentru o eroină din nuvela sa.

Studiul comparativ întreprins de G. Călinescu nu poate investi cu valoare absolută constatările ce le face. Nu este desigur o întîmplare că apelează la formule neutre, care nu angajează. Scena cutare din nuvelă „seamănă" cu unele descrise de Gautier; ideea consultării viitorului în cupa cu apă din Nil „pare-se că a fost luată" din *Avatar;* bătrînul are halucinații „asemănătoare" cu cele ale eroului lui Gautier; descrierea palatului Pimodon din *Le club des hachichins* „putea izbi" imaginația poetului; în compenetrația regnurilor și ideea transformistă „e de crezut că l-a înrîurit întrucîtva și panteismul goethean". Atunci cînd este vorba de onomastică, criticul recurge la formule ca: „numele se găsește". „numele se întîlnește".

G. Călinescu analizează nuvela, cum spunem, pe baza părților descriptive, tocmai acelea care cuprind mai multe elemente atestate documentar și putînd fi utilizate de scriitori independent unii de alții. Stăm în fața unei narațiuni construită cu elemente livrești, extrase din izvoare la îndemîna oricărui scriitor cult, ce se informa în asemenea probleme. Importante nu sînt aici elementele în sine, ce se pot întîlni prin natura lucrurilor la mai mulți scriitori, ci modul personal de integrare a lor în narațiune. Și în această privință Eminescu este nu numai poet original, ci și pro-

zator original. Nimic nu demonstrează mai bine acest lucru decît modul cum este construit personajul Cezara și cadrul în care este pusă să acționeze. Sînt utilizate aici elemente întîlnite și la alți scriitori, chemate să ilustreze ideea schopenhaueriană potrivit căreia iubirea nu este decît un mijloc de perpetuare a speței. Dar Cezara face, în viziunea lui Eminescu, profesiune de credință împotriva acestui precept schopenhauerian și trăiește pentru iubirea ei. Poetul reia personajul în *Cezara*, la altă vîrstă și cu altă experiență erotică, fără însă să-i modifice structura fundamentală și semnificațiile umane, ce infirmă schopenhauerismul.

Nuvela se înrudește îndeaproape cu *Egipetul*, publicată, cum arătam, în *Convorbiri literare*, în octombrie 1872. Descrierea cu care se deschide ne îndrumă spre *Sara pe deal* și *Călin*, dar și spre fragmentul de roman *[La curtea cuconului Vasile Creangă]*. Asistăm la înfățișarea unor cazuri de dedublare a personalității și în poemul *Gemenii*, iar prezentarea stărilor onirice formează în *Sărmanul Dionis* și în alte scrieri ale sale materia epică. Evlavia pentru mamă se întîlnește în *Visul din 11—12 februarie 1876* și în poezia *O, mamă*, așternută pe hîrtie în 1880. Expresia „spiritul Universului" o întîlnim în poezia *Împărat și proletar* și în mai multe însemnări din epoca studiilor universitare, integrate de Eminescu în povestirea *[Archaeus]*, elaborată în epoca ieșeană. Imaginea statuilor, care dansează, este folosită în editorialul *[Depeșa din urmă...]* din 1882 sub forma „atotputernicia cu picioare de lut".[30] Sînt mărturii care demonstrează organicitatea operei eminesciene.

[Avatarii faraonului Tlà] reprezintă, chiar în stadiul în care a rămas în manuscrisele eminesciene, un moment important în dezvoltarea prozei fantastice în literatura noastră. „În *Avatarii faraonului Tlà*, poveste neterminată și nerotunjită — scrie G. Călinescu — oglindind întocmai mentalitatea senzațională a tînărului poet, sînt totuși pagini în stare de a da sugestii unui autor fantastic. Coborîrea lui Tlà în piramidă, analiza eului metafizic al individului, simbolismul panteistic al consultării Isidei, nebunia cosmogonică a lui Baltazar, castelul putrezind sub colb al marchizului de Bilbao (Eminescu e un mare poet al prafului), beția cu vin închegat din bute, salonul de basm tapetat cu atlas alb din Clubul «Amicii Întunericului», unde tinerii în haină neagră au veste cu flori ca crinul, mănuși ca mărgăritarul și bumbi de diamant la manșetă, sînt invenții poetice care bucură ochiul și imaginația. Și cum Eminescu unea întotdeauna ideea cu imaginea, ca în *Sărmanul Dionis*, ca în *Archaeus*, am fi avut, dacă trăia, un număr de proze fantastice lipsite de orice zgură realistică, alimen-

tate numai pe dedesubt de complexe intelectuale."[31] Ar mai fi de adăugat că asemenea probleme îl vor preocupa și pe Liviu Rebreanu în *Adam și Eva*, o jumătate de secol mai tîrziu.

„CEZARA" ÎN GEOGRAFIA MANUSCRISELOR EMINESCIENE

Cezara este proza lui Eminescu care oferă cele mai extinse texte pentru studiul comparativ între versiunea antumă, versiunea din manuscrise și o a treia versiune, postumă. Drumul care îl urmează aceste texte în laboratorul creației lui Eminescu merge de la versiunea din manuscrise[1], la versiunea antumă, căreia îi face loc în coloanele *Curierului de Iași* în august 1876[2] și de la versiunea din ziarul ieșean, la o a treia versiune, aparținînd tot poetului, însă care se publică în *Epoca*, ziarul bucureștean, în 1904, la aproape trei decenii de la elaborarea ei.[3]

Eminescu proiectează nuvela în 10 capitole, cum se vede din numerotarea sa, făcută cu creionul, și din textele care se păstrează în manuscrise. Poetul dă forma definitivă primelor opt capitole care apar în *Curierul de Iași*, iar celelalte două rămîn în manuscrise în stadiul primei redactări. Eminescu nu păstrează în caietele sale și textele paralele, în primă redactare, pentru capitolele I—V, încît pentru această parte nu ne putem adresa decît versiunii din *Curierul de Iași* și versiunii din *Epoca*, publicată postum. Se poate susține, dacă ținem seama de metoda de lucru a lui Eminescu, că ele au existat, însă poetul nu a crezut necesar să le păstreze, după transcrierea lor integrală în versiunea din ziarul ieșean. Versiunea din manuscrise este distribuită în patru caiete eminesciene, cum a hotărît întîmplarea la legarea foilor între copertele lor. Nu putem urma nici ordinea numerotării manuscriselor pentru faptul că nu corespunde și succesiunii capitolelor din narațiune. Versiunea în primă redactare, paralelă cu textul definitiv al capitolelor V, VII și VIII, prima parte, așa cum apare în *Curierul de Iași*, o găsim în manuscrisul *2276 II, 43—61v*. Versiunea în primă redactare pentru a II-a parte a capitolului VIII se află în manuscrisul *2286, 62v* și *63*. Textele capitolelor [IX] și [X] rămîn în primă redactare și le găsim în manuscrisul *2255, 225* și în manuscrisul *2284, 34—42v*. Alături de aceste texte paralele cu versiunea din *Curierul de Iași* și continuarea narațiunii, cu încă două capitole ([IX] și [X] mai găsim un text în manuscrisul *2286, 64, care* ne trimite la capitolul VI din versiunea publicată în ziarul ieșean. Nu se poate face, evident, studiul com-

parativ pe baza capitolului [IX], în care se schițează viața Cezarei și a lui Ieronim în edenul din insula lui Euthanasius, și a capitolului [X], intitulat de editori *[Moartea Cezarei]*, întrucît nu se păstrează decît în primă redactare.

Studiul comparativ al versiunilor paralele arată că deosebirile între cea din manuscrise și cea din *Curierul de Iași* sînt de ordin stilistic. Poetul se abate de la acest mod de lucru numai în cazul textului din manuscrisul *2286, 64*. Îl transcriem: „Ș-adesea, în nopțile-namorate ale Italiei or în diminețele pline de aromă, o vedeai prin bolțile nalte de frunziș ale aleelor large pe acea melancolică Venere îmbrăcată bărbătește, și de sub marginile pălăriei nalte de catifea neagră se vedeau, vii și nebuni, ochii ei cei rotunzi și mari, de un întunecat, un demonic albastru, cu acel zîmbet steoreotip pe buzele coapte de sete de amor, cu acele umbre dulci aruncate abia sub umerii feței ei de marmură, cu părul care cădea-n inele strălucite și în creți splendizi și osteniți pe umerii ei...

Și alături cu ea mergea el... cu capul lui neacoperit de Antinous. Asemenea unor aripi de vultur sălbatec cuprindea părul, negru și urcat ca un privaz, acea frumoasă și ostenită față de marmură de Paros... pleoapele pe jumătate lăsate-n jos trădau mărimea ochilor lui dezgustați, buzele subțiri și-ntredeschise arătau o energică și crudă durere... și numai gîtul lui înalt se îndoia cu mîndrie, ca și cînd nu și-ar fi pierdut mîndria sub greutatea jugului vieței... Și nici un creț pe acea frunte albă și curată... [unei] mîni de femeie i-ar [fi] plăcut s-alunece pe netezimea ei... și nici o sărutare depusă pe acea frumoasă frunte n-ar fi știut pe ce depune și n-ar fi știut ce trezește de desuptul acelui os... un tezaur de vise... o Arabie-ntreagă de sentențe, de gîndiri, de basme.“ [4]

Textul are corespondent în capitolul VI, în care protagoniștii nuvelei sînt înfățișați în plimbările lor prin grădina palatului Bianchi. Eminescu operează, pentru versiunea publicată în *Curierul de Iași*, schimbări neașteptate. Poetul inversează portretele celor doi eroi și trece în față pe cel al lui Ieronim. Reține aproape toate elementele care intră în compunerea sa „Asemenea unor aripi de vultur sălbatec cuprindea ca un privaz părul negru și urcat acea frumoasă și ostenită față de marmură de Paros. Pleoapele pe jumătate lăsate-n jos trădau mărimea ochilor lui de-un întunecos și demonic albastru și cu toate acestea dezgustați; buzele-ntredeschise arătau o energică durere și numai gîtul se-ndoia cu mîndrie, ca și cînd nu și-ar fi pierdut-o sub greutatea vieței.“ Poetul modifică radical portretul Cezarei. „Fața ei nu mai era

trasă; ci se rotunzea vădit, sînii ei erau mai plini, numai roșața din obraz dispăruse, făcînd loc unei palori care-i da un aer de nespusă blîndețe. Ochii nu mai aveau acea sălbatică și noptoasă strălucire în adîncimea cărora fulgera întunecosul amor și întunecoasa dorință... ci, limpeziți, nespus de adînci, te-ai fi uitat zile întregi în ei. Liniște și o melancolică pace era în adîncimea lor... Și în acea față atît de palidă, plină dar tristă, surîdea suferitor oarecum gura de purpură... o roză a Ierihonului a cărei frumusețe nu se trece." Portretul Cezarei din manuscrise, „Veneră îmbrăcată bărbătește" este transformat într-o Cezară „roză a Ierihonului".

Eminescu operează și alte modificări. Segmentul : „buzele coapte de sete de amor" îl întîlnim în capitolul VIII sub forma : *„sînii crescuți în sete de amor"*, iar un alt segment : *„cu capul lui neacoperit, de Antinous"* are, parțial, corespondent în capitolul II al nuvelei : *„ș-atunci gîtul nalt lua acea energie marmoree și doritoare totodată ca gîtul lui Antinous"*. Aici textul nu mai face parte din portretul lui Ieronim, ca în manuscris, ci al Cezarei

Arta lui Eminescu în a opera *tăieturi* în textele din manuscrise și *transferuri* în versiunea publicată în foaia ieșeană se relevă în finalul nuvelei. Îl transcriem așa cum apare în manuscrisul *2296, 63*. „Tu ești... chiar tu ?... întrebă ea cu glasul înnecat și amar... căci toată cugetarea ei se-mprospătase amar... toate visele ei revenise splendide și doritoare de viață... și numai atîta ținea minte, că el n-o voise, că el n-o iubea, dar simțindu-i brațul împrejurul grumazului ei, [î]i plăcea a crede că el fusese un copil ce se înșelase pe el însuși." [5]

Eminescu reține din versiunea din manuscrise numai cîteva secvențe și introduce o propozițiune, ca final, revelatorie pentru arta sa de-a opri acțiunea unde dorește, fără a lăsa impresia de lucru neisprăvit.

„— Tu ești ? *chiar tu ?* întrebă ea cu glasul înecat căci toată cugetarea ei se-mprospătase, toate visele ei reveneau splendide și doritoare de viață... Ea nu se mai sătura privindu-l... și uitase starea în care era." [6]

Eminescu face dintr-un final de capitol un final de nuvelă. „Acesta este sfîrșitul logic al nuvelei — scrie G. Călinescu — peste care nu se mai poate gîndi nimic, și se înțelege de ce Eminescu a renunțat la alte idei de dezvoltare ce-i umblase odată prin cap." [7] Poetul trece, după sfîrșitul nuvelei, transcris mai sus, un șir de puncte de suspensie. Cititorul este lăsat să-și imagineze, cum dorea, continuarea narațiunii. Capitolul X, rămas în manuscrise, pregătit ca final, în care descrie moartea protagoniștilor,

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

nu este lipsit de măreție. Altele sînt motivele pentru care versiunea din *Curierul de Iași* se oprește la capitolul VIII și nu merge mai departe, ca în manuscrise. Situația poetului în redacția ziarului ieșean era destul de precară și va trebui să-și dea demisia. Acesta pare să fie motivul pentru care nu definitivează ultimele două capitole și rămîn în faza de elaborare din manuscrise.

Geografia manuscriselor eminesciene înregistrează și un text german, care trimite la scrisoarea lui Euthanasius, cu loc important în economia narațiunii.[8] Textul se păstrează în manuscrisul *2287, 25rv—26rv*. „Man sollte die Idee in die Natur hereinbringen nach Analogie menschlicher Verhältnisse — also wir beurtheilen die staatlichen Organisationen der Thiere nur insofern sie den menschlichen ähnlich sehen u[nd] verziffern unsere Welt in die ihrige? Nein. — Die Menschen selbst führen ein staatlich-instinctives Leben, au Gebräuch[e]n u[nd] Institutionen, die ganz auf natürliche[r] Grundlage erwachsen, klammern sich subjective Religionen-Thaten schlecht u[nd] erbärmlich jedoch fast zweckmässig u[nd] gerade der Scharfköpfigkeit der meisten Menschen angemessen — u[nd] das geht eine lange Weile — so einer wird geboren, heirathet, u[nd] macht Kinder, stirbt gerade so wie bei Hunden u[nd] Thieren, nur dass da oft anstatt der Dorfstrasse, wo die Hündinnen wie ihren vierfüssigen Donjuans durch din Strasse paradiren kommt oft der Ball-saal, der Tag, wo auch die Äffchen mit Monocles die jungen Weibchen beschnüffeln — freilich oft an unrechter Stelle. Das geht so la[n]g[en] zeitraum hindurch, man glaubt o[der] nicht man lebt daher sein thierisches Dasein hindurch — stirbt dann, ohne dass jemanl so noch dem *[ilizibil]* fragt, welcher wissenschaftlich Blech predigt, gelegentlich gepredigt, republicanisch geredet, agitirt u[nd] s[o] w[eiter] u[nd] höchstens kommen dann u[nd] wann Momente der Besinnung in denen man wie vom Schlaf aufgeweckt, aufwacht, dass man eigentlich in einem strengen gesellschaftlichen *Organismus* gelebt hatte, ohne es recht zu wissen. Und dieser Verstand, dieses Bischen Brei, das hie u[nd] da einen hellen Moment in trüben u[nd] wüsten Dingen u[nd] Kämpfen der Menschengeschichte, der Geschichte des elementaren Willens hat, dieses bischen Unsinn soll auch mitreden? Soll etwas bedeuten! Soll etwas, als solches hineinsinnen? Keine Rede. So wandern die minorinen Söhne generationsweise aus ihren ursprünglichen Sitzen, ganz der Art des Bienenschwärmes gemäss, in andere Länder, während der ursprüngliche Bienenkorb an Ort u[nd] Stelle bleibt, u[nd] das scheint den Leuten ganz natürlich, die Pfaffen — u[nd] es hat immer welche gegeben — sagen, dass es eigentlich nach göttlichen Willen

wirklich so gehen musste, u[nd] es muss auch wirklich so gehen nach dem *[ilizibil]* des Willens — denn die absolute Idee Hegels ist eigentlich die Entwickelung des Willens u[nd] Hegel selbst ist nichts als ein bedeutender Pastor u[nd] das Treffen hic u[nd] das in diesem Unbewussten Streben, Schaffen, sich beizeiten Augenblicke der Lucidität wo man auf einmal einsieht, dass ohne es zu wissen man dennoch nach Art des thierischen Staates gelebt hat.

Die jeweilligen Staatsdoctrinen sind nur die jeweiligen Plaidoyers des Advocatus diaboli ; der das alles was geschiecht in glänzendes Licht stellen, *will*, will — denn sonst wäre der Instinct zum Leben zum Teufel u[nd] er müss da sein, damit diese Welt besteht, u[nd] es bejaht sich — weil aber das Sein gar zu elend ist, so willman den Schein des Seins möglicht ausschmücken, damit er in Schule u[nd] Kirche die kleinen Götter und die Welt Generationen betrügen soll über den Wert, dieses wertlosen Lebens. Den Beamten wird *Ehre* vorgewacht, den Soldaten Ruhm, den Prinzen Glanz, den Gelehrten Berühmtheit, den Dummen der Himmel, u[nd] so betrügt eine Generation die andere durch diesen Advocatus diaboli, durch die Wüste, der hier als Pfaffe plärrt, dort als Philosophie-professor ernste Gesichter schneidet, dort als Abgeordneter parlamentiert, dort als Bettler miserable Mienen macht, um ein Gläschen Schnaps. Freilich bei einem ist es das Intel[lekt], bei dem andern die Krone, beim dritten, das Diplom, beim vierten der Schnaps — im Grunde dasselbe — ein Räuschechen.“ [9]

Eminescu integrează textul german în scrisoarea lui Euthanasius într-o traducere pe care o adaptează la discursul narativ. „Dar, vei răspunde, părinte, duci idei și cugetări în natură după analogia împrejurărilor omenești, judeci așadară organizațiunile de stat ale animalelor numai întrucît le vezi asemănătoare cu cele omenești și încifrezi lumea noastră în lumea lor. Nu. Oamenii înșii duc o viață instinctivă. De obiceiuri și instituțiuni crescute pe temeiul naturei se lipesc religiuni subiective, fapte rele și mizerabile, însă foarte cu scop și tocmai acomodate cu strîmtoarea de minte a celor mai mulți oameni. Asta merge multă vreme astfel. Te nești, te-nsori, faci copii, mori, tocmai așa ca la animale, numai că-n loc de ulița satului, unde paradează donjuanii patrupezi, esistă la oameni sala de bal, jocul, muzica, unde vezi asemenea junele maimuțe cu monoclul mirosind femelele. Și astfel trec multe bucăți de vreme, crezi ori nu crezi ceea ce ți se argumentează escelența acestei lumi, și mori apoi, fără ca cineva să mai întrebe după acea muscă care, ca învățat, a produs maculatură științifică,

ori, după împrejurări, a predicat, a agitat republican ș.a.m.d. Și poate că din cînd în cînd ți-vin momente de luciditate în care privești ca trezit din somn și vezi deodată cu mirare c-ai trăit într-o ordine de lucruri strict organizată, fără ca s-o știi sau s-o vrei aceasta. Și această minte, care în turburarea și pustia împingere și luptă a istoriei oamenilor, a istoriei, unui ce elementar, are din cînd în cînd cîte o fulguraţiune de luciditate, această lecuţă de nonsens să vorbească și ea? Să aibă vo influiinţă, să însemneze ceva, să încifreze ceva în natură, ea care nu-i decît o încifraţiune a aceleiași naturi? Nici vorbă măcar.

Astfel vedem în marile migraţiuni ale popoarelor, unde fiii minoreni ieșeau din ţară pe cînd stupul matern stă locului, o analogie cu roiurile albinelor. Nu esplicările ce se dau faptelor, ci faptele înșile sînt adevărul.

Doctrinele pozitive, fie religioase, filozofice, de drept ori de stat nu sînt decît tot atîtea pleduarii ingenioase ale minţii, ale acestui advocatus diaboli care e silit de voinţă ca să argumenteze toate celea. Acest mizerabil advocat e silit să puie toate într-o lumină strălucită și, fiindcă esistenţa este în sine mizerabilă, el e nevoit să împodobească cu flori și c-o aparenţă de profundă înţelepciune mizeria esistenţei, pentru a înșela în școală și în biserică pe ţucanii cei mici, cari intră abia în scenă, asupra valorii vieţei reale. Pentru lucrătorii statului onoarea, pentru soldaţi gioria, pentru principi strălucirea, pentru învăţaţi renumele, pentru proști cerul, și astfel o generaţiune înșală pe cealaltă prin acest advocatus diaboli moștenit, prin acest sclav silit la șireţie și sofisme, care aicea se vaieră ca popă, colo face mutre serioase ca profesor, colo parlamentează ca advocat, dincolo taie feţe mizerabile ca cerșitor. Acest din urmă o face pentr-un păhar de vin ce-l are in petto, altul pentr-un titlu, altul pentru bani, altul pentru o coroană, dar la toţi în esenţă este aceeași, un moment de beţie.“ [10]

Scrisoarea lui Euthanasius oferă prin descrierea naturii cea mai desăvîrșită „viziune paradisiacă din literatura noastră“. [11] Se cuvine însă observat că textul german integrat de Eminescu în scrisoare se constituie într-o secţiune distinctă. Se exemplifică aici teze schopenhaueriene, care se înscriu în fond ca o critică la adresa societăţii omenești. Poetul nu integrează în scrisoare, pe de altă parte, întreg textul german din manuscrise, pentru motive ușor de înţeles. Omite astfel fragmentul în care este criticat Hegel: „die Pfaffen — u[nd] es hat so langen Zeitraum hindurch... Art des thierischen Staates gelebt hat“. Atacul la adresa filozofului ger-

man nu putea figura într-o demonstrație privind înțelepciunea și seninătatea în viață.

Metoda de lucru a lui Eminescu ni se relevă și aici, cum o cunoaștem din *Sărmanul Dionis* și cum vom mai avea prilejul să arătăm. Însemnări făcute în epoca studiilor universitare sînt integrate, cu finalitate bine determinată, în scrierile literare.

Eminescu elaborează o nouă versiune a *Cezarei* înainte de 1881 și operează modificările pe un text din *Curierul de Iași*, unde se publică prima dată. Foiletoanele din ziarul ieșean s-au păstrat în biblioteca lui Maiorescu într-o revistă germană din 1881, care publică poezia lui Schiller *Mănușa*, în 13 limbi.[12] Traducerea românească este făcută de Eminescu și ea se retipărește în noiembrie 1881 în *Amicul Familiei*, revistă care apărea la Gherla.[13] I. Rădulescu-Pogoneanu, unul din cei mai apropiați discipoli ai lui Maiorescu, publică în *Epoca*, în 11 iunie 1904, un articol, *O baladă de Schiller tradusă de Eminescu*, în care reproduce poezia *Mănușa* și o însoțește cu comentarii, fără însă să știe că poezia fusese reprodusă încă în 1881 în foaia din Gherla.[14] I. Scurtu se oprește la această problemă într-o cronică din *Sămănătorul*, publicată în 20 iunie 1904 și insistă asupra prieteniei lui Eminescu cu Eduard Grisebach din îndemnul căruia traduce poezia lui Schiller.[15] Eduard Grisebach (1845—1906), poet german de mai mică însemnătate, îndeplinește funcții diplomatice la consulatele din Iași (1878) și București (1880) și este editorul operei lui Schopenhauer, în prețuirea căruia se întîlnea cu poetul român. I. A. Rădulescu-Pogoneanu comunică în articolul său și o serie de informații în legătură cu noua versiune a *Cezarei* și le reținem pentru interesul lor documentar. „În acel volum care cuprinde traducerea baladei — scrie I. A. Rădulescu-Pogoneanu — erau puse, desigur de însuși Eminescu, foiletoanele din *Curierul de Iași* cu nuvela *Cezara*, avînd foarte multe suprimări și cîteva îndreptări, făcute în două rînduri : la o primă revizuire, Eminescu introduce mici schimbări de redacție și suprimă pe ici pe colo cîte un cuvînt, cîte o propoziție, sau pasagii de puțină întindere, toate aceste modificări sînt făcute cu cerneală ; la o a doua revedere a nuvelei, Eminescu șterge nu numai cuvinte și pasagii mici, ci părți foarte întinse din lucrarea sa. Aceste îndreptări și suprimări numeroase sînt interesante de cunoscut pentru spiritul critic și pentru gustul literar al lui Eminescu ; prin ele novela cîștigă în sobrietate de stil și concentrare de gîndire ; de aceea vom reproduce în jurnalul nostru și această nuvelă originală a lui Eminescu, care, în forma ce i-a dat-o autorul, e ca și o nouă lucrare.“ I. A. Rădulescu-Pogoneanu nu s-a dovedit în nici o împrejurare a fi de rea credință încît

informațiile sale să fie puse la îndoială. Este de mare însemnătate și precizarea ce-o face că Eminescu intervine în text, în două rînduri, ceea ce se confirmă și în lumina documentelor.

Discuția în legătură cu această versiune a nuvelei este reluată de I. Crețu într-un studiu, *Ultima formă a nuvelei „Cezara“*, publicat în 1961.[16] „Metoda folosită în această revizuire — arată I. Crețu — este aproape exclusiv suprimarea. Se observă ușor două genuri de suprimări : susprimări masive de pagini întregi și suprimări parțiale de fraze, propoziții și cuvinte în text.“ Dintr-un număr de aproape 12.000 de cuvinte, cîte are textul din *Curierul de Iași*, sînt suprimate în versiunea din *Epoca* aproximativ 2.250 de cuvinte, se adaugă 25 de cuvinte noi, iar 31 de cuvinte sînt schimbate cu echiavalente ale lor. Modificările operate de Eminescu sînt grupate în mai multe categorii : „1. pasaje descriptive suprimate integral ; 2. reflecții ori considerații subiective ale autorului înlăturate ; 3. fraze și propoziții ori numai părți de propoziție abandonate ; 4. adjective și alte determinative suprimate ; 5. alte categorii de cuvinte înlăturate ; 6. unele cuvinte, schimbate cu echivalentul lor ; 7. forma schimbată a unor cuvinte ; 8. îndreptarea unei erori“. Examenul filologic conduce la concluzia că modificările sînt operate de un foarte bun cunoscător al textului și că acesta este călăuzit de-o înaltă conștiință artistică. I. Crețu crede că este vorba de o „nouă artă a compunerii“, prin care poetul caută să elibereze narațiunea de balastul romantic. Explicația este cu totul alta.

Operația de revizuire a nuvelei este cerută de Maiorescu, într-o împrejurare binecunoscută. Criticul solicită scriitorilor junimiști — și nu putea fi omis tocmai Eminescu — încă din 1879, să-i pună la dispoziție texte reprezentative din prozele lor spre a fi tradusе de Mite Kremnitz în germană. *Neue rumänische Skizzen*, volumul la care ne referim, se tipărește la Lepzig în 1880 și el se deschide cu nuvela lui Ioan Slavici, *Gura satului*, căreia îi urmează *Andrei Florea Curcanul* de Nicolae Gane, *Budulea Taichii* de Slavici, *Ioniță Cocovei* de Iacob Negruzzi și *Noaptea Sfîntului Andrei* de Gane.[17] Maiorescu oprește traducerea *Cezarei* din considerente pe deplin justificate din punctul său de vedere. Criticul urmărea ca publicul german să ia cunoștință prin traducerile Mitei Kremnitz de aspectele mai caracteristice din viața poporului român. În această privință nu se înșela și *Gura satului, Budulea Taichii, Andrei Florea Curcanul* și chiar *Ioniță Cocovei* stîrnesc, cum arată Maiorescu în studiul *Literatura română și străinătatea* mult interes în lumea cititorilor germani.[18] Nuvela lui Eminescu cîștigă în privința acțiunii, prin înlăturarea pasajelor descriptive, însă ea nu

înfățișează oameni din popor. O povestire ca *Noaptea Sfîntului Andrei* prezintă mai mult interes pentru cititorul german. Poetul nu reclamă textul noii versiuni, de vreme ce operase toate suprimările doar în vederea unei traduceri. Posteritatea nu-i poate totuși ierta lui I. A. Rădulescu-Pogoneanu faptul că nu copiază, din comoditate, textul nuvelei și trimite redacției *Epocii* foiletoanele ziarului ieșean încît s-a pierdut un text eminescian cu intervenții autografe de mare amploare în vederea republicării sale.

Cezara cuprinde descrieri remarcabile de peisaje mediteraneene, cum nu întîlnim în alte proze eminesciene. Interesul poetului pentru Italia este semnalat de unii memorialiști încă din anii studiilor la Cernăuți.[19] Una din cărțile sale preferate ar fi fost în acei ani, alături de povestirile fantastice ale lui Hoffmann, și romanul lui August Gottlieb Meissner, *Bianca Capello*, tipărit în 1785.[20] Profesor de estetică și filozofie clasică la Praga, Meissner situează acțiunea în Italia, la Florența și Roma, și îi complică intriga amoroasă cu arta picturii. În biblioteca gimnaziștilor români din Cernăuți se afla și cartea lui Alexandre Dumas, *Suvenire de călătorie în Italia*, în traducerea lui S. Andronic, tipărită la București în 1853. Mai importantă este, fără îndoială, cea a lui I. Codru Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, pe care Eminescu o înregistrează la 19 decembrie 1866, în catalogul bibliotecii gimnaziștilor cernăuțeni[21] și în care găsea descrieri ale orașelor Roma, Milano, Neapole. Însemnările de călătorie ale lui I. Codru Drăgușanu din 1830 și 1842 îi ofereau poetului și informații bogate asupra vieții sociale și politice din Italia, precum și asupra artei italiene. Poetul putea rămîne cu cîteva impresii din aceste lecturi ale sale, care îl urmăresc și mai tîrziu. Eminescu audiază la Viena cursurile lui A. Mussafia, profesorul de limbi romanice,[22] cînd descoperă și poezia lui Gaetano Cerri, *Venedig*, datînd din 1850, de la care pornește în realizarea sonetului *Veneția*. Elaborarea nuvelei este contemporană cu o epocă foarte febrilă în munca la sonetul *Veneția*, începută în 1871—1872 și termniată în 1879—1880. Din cele peste 20 de variante, încercate de poet în acest lung interval de timp, 7 aparțin anului 1876, cînd publică nuvela în foaia ieșeană.[23]

Onomastica din nuvelă o întîlnim și în alte scrieri ale lui Eminescu și ea are contingențe și cu unele scrieri din literatura universală. *Cezara* este una din eroinele nuvelei *[Avatarii faraonului Tlà]*. Numele este scos, arată G. Călinescu, din romanul lui Jean Paul (Johann Paul Friedrich Richter), *Titan*, publicat în 1800—1803[24], satiră împotriva vieții libertine în societatea germană. Numele *Ieronim* apare într-o versiune pregătitoare a poeziei *Scrisoarea I*: „Arald, Calin, Ieronim și alți mulți băieți".[25] Jeronim

este și eroul lui Karl Ferdinand Gutzkow din romanul *Wally, die Zweiflerin*, tipărit în 1835, în care întreprinde un rechizitoriu sever împotriva căsătoriei burgheze. Athanasius și Hierronymus sînt citați de Christian Wilhelm Hufeland în *Makrobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängen*, tipărită în 1796 și tradusă în românește de Pavel Vasici în 1844—1845.[26]

Eminescu se întîlnea cu numele *Castelmare* în scrierea lui Iacob Negruzzi, *Primblări*, publicată în *Convorbiri literare* în 1868.[27] Numele *Onufrei* apare și într-o descriere cu caracter istoric din manuscrisul *2257, 220*. Este în rolul de popă, ca în nuvelă și cu puțin respect pentru claustrarea monahală.[28] Numele ar putea fi o reminiscență din anii studiilor la gimnaziul din Cernăuți. *Onufri* se numea „pedelul" (servitorul) gimnaziului, foarte iubit de școlarii români pentru înlesnirile ce le acorda, împotriva măsurilor disciplinare luate de conducerea liceului.[29] Dintre personajele mitologice este citată mai des Venus, zeița frumuseții, la care se alătură și Antinous, tînărul grec din Bitinia, favoritul împăratului Adrian. Ne întîlnim cu numele lor și în cartea lui Gérard de Nerval, *La Bohème galante*, în care evocă scene din timpul prieteniei sale cu Théophile Gautier. „Nos vêtements — scrie el — étriqués sont si absurdes, que l'Antinoüs, habilé d'un habit, semblerait énorme, comme la Venus, habillée d'une robe moderne."[30] Cartea lui Gérard de Nerval este comentată pe larg de Philibert Audebrand în articolul din *L'Illustration*, din care Eminescu își face extrasul pentru finalul nuvelei *Sărmanul Dionis*.

Cezara trece ca cea mai „schopenhaueriană" din prozele lui Eminescu și faptul acesta se impune să fie cercetat mai îndeaproape. Eminescu îl informează pe Maiorescu în scrisoarea din 5 februarie 1874 și asupra legăturilor sale cu filozofia gînditorului german. „Die Schopenhauer'sche Metaphysik ist in ihrer Zweitheilung der Welt in Wille und Vorstellung richtig. Das Ding an sich, insofern es nicht durch innere noch durch ässere Wahrnehmung erforscht werden kann, muss man auf sich beruhen lassen. Schopenhauer selbst findet keinen Ausdruck dafür als den des Nichtausdrückenkönnens nämlich *Nichts*, ein relatives zwar, aber dennoch nur nichts. Ueber die Grundlage eventueller Vorlesungen wäre ich also mit mir selbst einig; wenn ich aber an die Ausführung denke, so muss ich gestehen, dass mir dasjenige womit ich hätte anfangen müssen, fehlt, die naturwissenschaftlichen Kentnisse, speciell Anthropologie."[31] Eminescu nu se referă aici atît la filozofia lui Schopenhauer cît mai ales la unele discipline științifice pentru care considera că nu avea pregătirea necesară să poată preda la Universitate. I. Slavici menționează lucrările lui

Schopenhauer pe care le comentează, împreună cu Eminescu, încă în 1869, la sosirea lor la Viena, pentru studii universitare. Eminescu „mi-a dat *Die verfache Wurtzel des Satzes vom zureichenden Grund* — arată Slavici — o scriere care abia mai tîrziu am fost în stare s-o cetesc. Mi-a dat apoi scrierea despre fundamentul moralei, *Parerga și Paralipomena*, și abia după aceste două opere principale, mereu discutam asupra celor citite de mine.“ [32] Importantă este și precizarea lui Slavici că poetul nu vindea cărțile lui Kant și Schopenhauer după ce le citea, cum proceda cu alte scrieri. Informațiile lui Slavici privind preocupările schopenhaueriene ale lui Eminescu concordă cu însemnările din manuscrise, așternute pe hîrtie în marea majoritate înainte de 1875.

Comentatorii operei lui Eminescu consideră că protagoniștii nuvelei reprezintă, în concepția poetului, moduri diferite de manifestare a „voinței“ schopenhaueriene. [33] Cezara ar întruchipa triumful instinctului, al voinței de-a trăi, împotriva inteligenței. Eminescu notează, în adevăr, în manuscrisul *2287, 20,* că inteligența omenească este condamnată la „rolul de salahor al voinței“. [34] Ieronim ar întruchipa lupta dintre inteligență, nu îndeajuns de puternică, și voință, care triumfă. Personalitatea desăvîrșită ar fi Euthanasius, care știe să înfrîngă tirania voinței. Bătrînul sihastru ne îndrumă și prin nume spre *euthanasia,* de care vorbește Schopenhauer în unul din aforismele sale. „Daher ist der grösste Gewinn — scrie Schopenhauer —, den das Erreichen eines sehr hohen Alters bringt, die Euthanasie, das überaus leichte, durch keine Krankheit eingeleitete, von keiner Zuckung begleitete und gar nicht gefühlte Sterben.“ [35] Euthanasius îi scrie lui Ieronim în acești termeni schopenhauerieni despre bătrînețe și moartea în *euthanasie,* ușoară, fără spasmuri și dureri.

Cezara este invocată, în mai multe rînduri, și în demonstrarea antischopenhauerismului lui Eminescu, cînd se aduc în discuție și alte scrieri ale sale. [36] „În vreme ce Schopenhauer admiră la anahoreți mortificarea voinței — scrie G. Călinescu —, postul, castitatea, maceração, flagelația, sărăcia, renegarea în sfîrșit a naturii, călugărul Ieronim își întinde toți mușchii în soare «ca un dulău», sau doarme gol în ierburi. Cezara înoată în ocean și amîndoi duc o viață genitală pur instinctivă în gloria cosmosului întreg. Dispersiunea lui Euthanasius în natură nu e traducerea acelei euthanasii schopenhaueriene în spiritul ei adevărat, adică nu e o dorință de anulare, ci o beție de regenerare într-o serie nouă de fenomene și cu voluptate de compenetrare a regnurilor.“ [37]

Eminescu integrează deliberat în scrisoarea lui Euthanasius un text din manuscrise prin care caută să dea o bază documentară

tezei schopenhaueriene după care viața monahală reprezintă calea cea mai potrivită pentru stingerea voinței și moartea în *euthanasie*. Comentariul naratorului vine să opună acestei teze practica vieții monahale cotidiene. Ieronim își face un ideal din a-și petrece timpul în „trîndăvie plăcută", acopere pereții chiliei cu tot felul de figuri, iar în cărțile bisericești își desenează papucii. Onufrei își minte superiorul „ca totdeauna" și-l ia pe Ieronim, călugărul mai tînăr, în oraș, unde beau vin bun, fumează din lulele lungi și joacă cărți cu alți „frățiori". Ieronim frecventează atelierele artiștilor și pozează în demon, pe motiv că aceștia sînt „îngeri de geniu", spre deosebire de cei rămași în cer, „cam prostuți".

Schopenhauerismul constituie în *Cezara* materia narațiunii și se impune să fie judecat cu această perspectivă. Nu este în spiritul realităților din nuvelă evaluarea sa, fie numai sub aspectul expunerii teoretice a tezelor filozofice, fie numai sub cel al practicii vieții monahale cotidiene. Poetul aplică metoda oglinzilor paralele și investește schopenhauerismul cu finalitate artistică.

„LA ANIVERSARĂ" ȘI VÎRSTA INOCENȚEI

Schița se publică în foiletonul ziarului *Curierul de Iași* în iulie 1876, cu mențiunea „Narațiune originală".[1] Eminescu îi dă un titlu care nu se potrivește cu conținutul întrucît nu este vorba de sărbătorirea zilei de naștere, ci a numelui. Sărbătoarea mucenicului Ermil cade în 13 ianuarie și schița ar fi trebuit să se intituleze *La onomastică* sau *La ziua numelui*. Mai potrivit este titlul din traducerea germană: *An seinem Namenstage*[2] și *Am Namenstag*[3].

Schița are la bază un text anterior, așternut pe hîrtie în epoca studiilor universitare, păstrat în manuscrisul *2255, 250—254* și care purta, inițial, titlul *Prim-amor*, înlocuit ulterior cu *Întîia sărutare*. Eroii sînt înfățișați aici la două vîrste, cea a copilăriei, cu alte cuvinte a inocenței, și cea a maturității, cu o viață fericită de familie, cînd își rememorează primii pași făcuți în iubirea lor. Eminescu șterge primul titlu, probabil pentru faptul că nu este vorba de o iubire, urmată de altele, ci de una singură, iubirea de-o viață, neîncetat proaspătă în toate etapele ei.

Eminescu preia din textul din manuscrise numai prima parte, pe care o supune la o nouă elaborare. Poetul înlătură, în primul rînd, considerațiile filozofice în legătură cu iubirea, declamatorii

și care nu se integrau, firesc, în structura narațiunii. „Ah, fiecare a gustat-o care-a iubit! Cum este ea? Cine o poate ști spune! Și cu toate astea ce n-ar da cineva pe ea — tot. Dacă e vo plăcere pe acest pămînt pentru care ai sacrifica toate celelalte, apoi e prima sărutare, inocentă, copilăroasă, pedantă chiar, dar, o! cîtă dulceață e tocmai în această copilărie, în această falsă închipuire asupra valorii ei, în această abandonare mută a gurei de copilă. Timidă — pare cu toate astea o cutezanță dulce — pare un act de violință, dăruită — pare răpită, și ah, cel ce răpește și cel păgubaș sînt în aceeași măsură fericiți, adică peste măsură. Cîte lucruri în lume se pot întîmpla de două ori, revin, dar întîia sărutare, cu toate deliciile, rămîne întîia suvenire — dulce, neștearsă, neprețuită.“ [4]

Eminescu înlocuiește această prezentare introductivă, în care teoretizează asupra primei iubiri, cu prezentarea eroilor și a cercului lor de preocupări, cu lecturile preferate, la această vîrstă. „Ea se numea Cleopatra, iar el Gajus Iulius Caesar Octavian August. Adică ea citise un roman ș-ar fi voit să fie de douăzeci și șase de ani și nu era decît de paisprezece; el, istoria romanilor și voia să fie de patruzeci de ani. Era numai de optsprezece și îmbla la școală. Cu toate acestea, astăzi, în ziua sf-tului Ermil, el uitase pe Octavian August și aștepta felicitări de ziua lui. Tata i-a dat un ceasornic frumos — mama, o besectea de toaletă, — sora, o pereche de papuci — Elis, nimic — adică Cleopatra, vară-sa. El se retrăsese în odaia lui, unde clasicii erau așezați pe-un scrin în religioasă regulă și neviolabilitate și se primbla cu pași mari prin casă. Era brunet și cam poetic. Avea ochi albaștri, ceea ce vra să zică mult, și era frumos băiet. Acum stătu cu mirare înaintea oglinzii, se uita cu mirare în ochii lui proprii și părea că-i întreba ceva. «Tolla mi-a făcut-o». Era o vreme în care, în urma unui roman spaniol, regina de astăzi a Egipetului se numea Tolla. El se numea pe atunci Bertrand... tempi passati!“ [5]

Eminescu transferă în schiță părțile descriptive din textul din manuscrise, nu însă fără a opera și aici reduceri, prin care elimină „încărcăturile“ de cuvinte, așternute pe hîrtie în fuga condeiului. În manuscrise, în prima formă: „Era o noapte de iarnă, cu lună, cu nori, cu stele; un frig aspru și reîntineritori și fără vînt. Brumă și ninsoare se așezase pe garduri[le] și zaplauzuri[le] de amîndouă părțile ulicioarei, lumina lunei albea încă zăpada încărcată pe crenge de copaci și pe zăplazuri, ca pe niște bulgări de bumbac.“ [6] În *Curierul de Iași*, în forma definitivă: „Era o noapte frumoasă, lună, un ger aspru fără pic de vînt. Ninsoarea se lăsase pe garduri și zăplazuri de-amîndouă părțile ulicioarei. Zăpada

încărcase crengile de copaci și acoperămintele caselor. Ghețușul trosnea sub pași.“ [7]

Din compararea celor două versiuni ale aceluiași text se desprinde că Eminescu nu reține din descriere decît cîteva elemente și acelea adaptate stilului narativ.

Eminescu transferă din manuscrise și „scena-cheie“ în care operează, de asemenea, schimbări ce merită să rețină atenția. În manuscrise, în prima formă : „«Ah, că prostu-i, gîndi ea surzînd, nu poate vorbi și el de altceva, azi cel puțin, dar adaose, uitîndu-se timid și șiret în sus la el, ce frumușelu-i, ș-așa, cînd spune prostii ! Îmi place ș-așa», gîndi tot ea. Apoi nu mai gîndi nimic, sau Dumnezeu știe ce ; destul, după ce tăcu mult fără s-asculte, zise cam întins și cam ca și cînd n-ar fi băgat de seamă :

— Tu, Alec... și, ca speriată de ceea ce spusese, nu mai spuse nimic. Fața era purpură de rușine.

El stătu în loc... Îi strînse mîna și, rugător, cavaleresc, se înclină și zise-ncet :

— Mai zi o dată.

— Nu.

— Nu ? Mă supăr, să știi.

— Tu... repetă ea încet, cu ochii pe jumătate închiși, cu glasul tremurător.

Era un *tu* improvizat, fără de-a fi pus în legătură cu vo frază — și cu toate astea ce *tu ?* Cine n-ar da toate măririle lumești pe-acest *tu ?* Și cît de mult onoră el — cînd vine din gura *ei* mai întîi — pare o conchetă de care el e mai mîndru decît de laurii lui Alexandru Macedon.“ [8]

În *Curierul de Iași*, în forma definitivă : „Ah ! că prostu-i — gîndi ea — nu poate vorbi și el altăceva, azi cel puțin — adaose uitîndu-se timid în sus la el. Ce frumosu-i ! *ș-așa*, cînd spune prostii, îmi place ș-așa — gîndi tot ea. Apoi nu mai gîndi nimic sau Dumnezeu știe ce — destul, după ce tăcu mult fără s-asculte, zise cam întins, și cam ca și cînd n-ar fi băgat de samă :

— *Tu*, Ermil, — și speriată de ceea ce spusese, nu mai zise nimic. Fața ei era roșie de rușine.

El stătu pe loc, îi strînse mîna și zise încet :

— Mai zi o dată.

— Nu.

— Nu ? Mă supăr... s-o ști.

— *Tu*... repetă ea încet, cu ochii pe jumătate închiși, cu glas tremurător. Era un *tu* singuratec, fără de-a fi pus în legătură cu vo frază — și cu toate acestea ce *tu ?* Din gura ei mai întîi.“ [9]

Eminescu operează în transferul ce-l face din manuscrise înlocuiri de cuvinte și părți de frază pe linia adaptării expresiei la fondul discursului narativ. Omite însă să transfere comparația cu Alexandru Macedon întrucît suna ca o ironie la adresa vîrstei inocenței. Poetul modifică onomastica și numele Alec și Alecu, chemat să sugereze intrarea într-o anume vîrstă, este înlocuit cu Ermil poate nu atît pentru sugestii privind vîrsta, cît mai ales pentru motivarea întîlnirii protagoniștilor. Motivarea consta tocmai în sărbătorirea numelui, prilej pentru oferirea de daruri și vizită prelungită. Eminescu optează în fixarea onomasticii pentru studiul psihologic și motivarea acțiunii, spre deosebire de V. Alecsandri care urmărea să dea prin ea, în general, sugestii asupra statutului social al protagoniștilor.

Eminescu surprinde aici psihologia tinerilor care fac primii pași în iubire. Piedica principală în fața mărturisirii iubirii lor sta în trecerea de la formele convenționale de politețe la cele intime. Poetul completează „scena-cheie", transferată din manuscrise, cu noi întîmplări, spre a adînci psihologia eroilor.

Schița este elaborată într-un moment în care Eminescu și Veronica Micle se întîlnesc în preocupările lor literare. Poetul scrie cîteva din cele mai frumoase poezii, *Povestea codrului*, *Povestea teiului*, *Singurătate*, *Departe sînt de tine*, iar Veronica Micle traduce *Morella*, care se publică în foaia ieșeană. Lecturile la care se fac referiri în schiță sînt cele ale lui Eminescu și probabil și ale Veronicăi Micle. Un roman sentimental al lui Edmond About se intitulează *Tolla* și el putea sta în atenția celor doi poeți. Eminescu preia numele Tolla de aici, sau din altă parte, și-l dă eroinei din schiță, însă și Veronicăi Micle, cum se vede din una din versiunile poeziei *Departe sînt de tine* din manuscrisul 2262, 110:

Optzeci [de ani] îmi pare
În lume c-am trăit
Că sînt bătrîn — că Tolla
De mult va fi murit.[10]

Veronica Micle își semnează: *Tolla* mai multe scrisori trimise din Iași, după plecarea lui Eminescu la București în octombrie 1877. Scrisoarea din 27 octombrie 1877, prima din ele, este semnată: *Tolla malheureuse* și prezintă interes și pentru fixarea datei intrării lui Eminescu în redacția *Timpului*, cotidianul bucureștean. Sînt semnate apoi *Tolla* scrisorile din decembrie 1878, aprilie 1879 și mai 1879[11], iar în scrisoarea din 28 martie 1882 se declară: „Moi la petite femme de Gajus".[12] Eminescu se folosește de acest nume în corespondența cu Veronica Micle, cu cîțiva ani mai înainte.

Poetul își semnează *Gajus* scrisoarea din 1876, care se păstrează în manuscrisul 2255, 316 — 321.[13] Eminescu și Veronica Micle împrumută numele eroilor din schiță într-un moment cînd iubirea lor cunoaște, asemeni acestora, o evoluție capricioasă.

Schița se bucură de aprecierea lui G. Ibrăileanu, a lui Perpessicius și a altor comentatori ai prozei eminesciene. *La aniversară* „este o schiță admirabilă — scrie G. Ibrăileanu — ; observație, psihologie, umor, delicateță, compoziție, stil, limbă. Cronologic, e prima schiță psihologică din literatura română. Din punct de vedere estetic nu există alta superioară ei.“ [14]

Schița oferă un exemplu ilustrativ și pentru urmărirea procesului de elaborare de la textul din manuscrise la forma definitivă. Schița este și proza lui Eminescu cu cea mai largă circulație în țară, fiind și cea dintîi tradusă în limbi străine. Joacă aici un rol important, desigur, dimensiunile reduse, însă nu mai puțin și realizarea artistică.

„ICONOSTAS ȘI FAGMENTARIUM“, AHASVER, PERSONAJUL LEGENDAR ȘI CAVALERUL RĂTĂCITOR

Eminescu grupează sub titlul *Iconostas și fragmentarium* trei fragmente numerotate de el cu : *1*, *2* și *3*, și ele deschid manuscrisul miscelaneu 2255, în care sînt cuprinse cele mai multe din prozele sale. La aceste trei fragmente mai alăturăm trei, înrudite prin problematică. Fragmentele se repartizează în manuscrise după cum urmează :

2255, 1rv—3rv.	*Iconostas și fragmentarium*
	1. *[„Pe podelele reci de caramidă...“]*
	2. *[„Ciudată ca o scrisoare de ieroglife...“]*
	3. *[„Luna apusese și tînăra evreică...“]*
2255, 3v—4rv—5r	*[„După această întîmplare minunată...“]*
2255, 5r	*[„Fondalul acestei scenerii salbatice...“]*
2258, 167—168	*[„Noaptea era întunecoasă...“]* [1]

Eminescu face o mărturisire prețioasă pentru cunoașterea împrejurărilor în care se oprește la acest titlu. „Cînd eram încă la Universitate — notează Eminescu în manuscrisul 2278, 14—15 — aveam o ciudată petrecere. Îmblam adesea ziua pe uliți, stînd numai pe ici, pe colo la cîte-un anticvar și răscolindu-i vechitu-

rile, luam din cărțile lui tot ce-mi părea mai bizar și mai fantastic și, venind apoi acasă, citeam și transcriam într-un caiet numit fragmentarium toate pasagele cîte-mi plăceau.“ [2] Caietul de care vorbește Eminescu nu se păstrează în manuscrisele sale. Cele trei bucăți, cărora le dă titlul de *Iconostas și fragmentarium* sînt scrise pe foi de format mare (21,5 cm × 35,5 cm), încît nu pot fi considerate un caiet, în care să găsim și alte însemnări de lectură din anii studiilor universitare.

Din cele trei texte din *Iconostas și fragmentarium*, mai importante sînt primele două pentru faptul că aici „bizarul“ și „fantasticul“, de care vorbește Eminescu, pot fi urmărite într-o desfășurare narativă mai largă, fără însă a depăși stadiul de *fragmentarium*. Acțiunea este situată în Suceava și Eminescu schițează un cadru de ghetto. „Ciudată ca o scrisoare în ieroglife stă ulița jidovească a Sucevei în lună. Șiruri de case sărace, peticite, cînd uniforme ca legile Pentateuchului, cînd pestrițe și mestecate ca hainele rupte și lucrurile vechi din desacul unui jidov. În ferești, bucăți de steclă colorată, lipite cu hîrtii sfîșiete din Gemara, pe care se coc colacii de sărbătoare. Perdele de atlaz roș înșirate pe-un fir de ață și singurul spectator, luna, privea cînd într-o casă, cînd într-alta, în toate deodată și pe rînd. El văzu cărți vechi, în dulapuri vechi, sfeșnice de alamă, copii ce dormeau la pămînt, caftane de atlas și caftane sărace. Astfel lumina le revedea pe rînd aceste odăi de-o pestriță diferință, deși casele păreau uniforme. În mijlocul mahalalei adormite, templul sur — Sionul ruinat — de jur împrejur proptit de bîrne de stejar și, înaintea casei cahalului, un bou jungheat ca spre jertfă. Era un aspect trist ca o viziune a lui Isaia, ca o tînguire a lui Iezechil. Sur era templul pe dinafară, tăcut înăuntru, legea pe balustrada de mijloc, hainele albe pe bănci. Grilagiul de la corul femeilor zugrăvea în părete o mreajă de umbră. Eloimii asupra intrărilor străluceau ca scrișii cu stele... Nu era aceasta cu bolți mîndre nălțate, cu icoane luminoase pe ele, cu șiruri de stîlpi sfințiți de cîntări melodioase — era o arhitectură țapănă, rece, goală.“ [3]

Eminescu cunoștea Suceava încă din anii studiilor gimnaziale și face popasuri aici și după căsătoria Aglaiei, sora sa, cu Ioan Drogli, inspector școlar în cetatea de scaun a lui Ștefan cel Mare. Poetul reține în schițarea cadrului elemente de civilizație medievală și de cultură biblică.

Personajul principal, Levy Canaan, este imaginat după tipul lui Ahasverus, cu largă circulație în literatura secolului trecut. „Compunerea se inspiră din viața de ghetto medievală — scrie G. Călinescu — și eroul de seamă, rabinul Levy Canaan, pare a fi

născocit după tipul lui Ahasveros, personagiu legendar, care a preocupat pe Eminescu ca pe toți romanticii, precum poate fi și un ecou îndepărtat al literaturii de zugrăvire a iudaismului de ghetto, ce se scria în acele decenii."[4] Legenda lui Karhaphilos — Ahasverus, personajul legendar simbolizînd destinul rătăcitor, cunoaște o mare răspîndire în literatura universală. G. Călinescu invocă numele lui Goethe, Karl Gutzkow, Wilhelm Hauff, H. Heine, N. Lenau, E. Quinet și alți cîțiva. Dintre scriitorii români este pomenit S. Bodnărescu, cu *Ahasverus în veacul nostru*. G. Călinescu revine asupra acestor probleme și în articolul *Eminescu și Müllner etc.*, publicat în *Națiunea* în 1947, cînd insistă asupra informației biblice a poetului și asupra onomasticii din proza sa. „Istoria de ghetto din *Iconostas și fragmentarium* — scrie G. Călinescu — conține nume (Hagar, Ismail, Levy Canaan, Ruben) evident scoase din *Geneză*. Agar este (*Facerea*, 16) roaba egipteană dată de sterila Sara soțului ei Avram spre a avea copii. Iar Agar naște pe Ismail. Mai departe întîlnim și numele Ruben, Levy. Probabil că lui Levy, Eminescu i-a mai zis și Canaan pornind de la noțiunea că Avram locuia în Canaan. Agar este izgonită și ea pleacă cu copilul care suferă de sete, cînd apa din burduf s-a isprăvit. Dumnezeu îi scoase în cale un izvor, făgăduind a face din copil un popor mare. De aici a putut să iasă ideea de a închide pe Hagar la închisoare, a morții copilului, probabil de sete, a urciorului spart, aluzia la izvor în temniță [...]. Levy va mărturisi că a jertfit-o pe Hagar «ca Iephta din Galaad». Asta e semn că poetul cunoștea de asemeni *Cartea judecătorilor*, în care se găsește de altfel și episodul «Samson și Dalila».[5] Erudiția lui G. Călinescu se întemeiază pe apropieri tematice și de nume, fără legături directe cu proza poetului. Criticul renunță la ea cînd reia aceste probleme în exegezele sale eminesciene.

Legenda lui Ahasverus cunoaște o circulație largă în literaturile europene în Evul Mediu. Goethe o tratează artistic în poemul *Die Geschichte des erwigen Juden*, elaborat fragmentar, probabil în 1774 și publicat postum în 1836. Poetul german lasă informații prețioase despre munca la acest poem și interpretarea ce voia să o dea legendei.[6] După Goethe, legenda stă în atenția lui William Wordsworth în *The Song for the Wandering Jew*, P. J. Béranger, în *Le Juif-errant*, Hans Christian Andersen în *Ahasverus*, Robert Hamerling în *Ahasverus in Rom*. De un interes aparte pentru noi sînt romanul lui Eugène Sue, *Le juif errant*, care circulă în spațiul cultural românesc în traducere încă din prima jumătate a secolului trecut și epopeea lui Edgar Quinet, în proză

dialogată, *Ahasverus*, comentată în cercurile frecventate de poet în epoca preuniversitară.

Problema lui Ahasverus se discută și în cercul literar al lui Gr. H. Grandea, din care face parte și Eminescu înainte de plecarea la studii universitare. Gr. H. Grandea publică în *Albina Pindului* lucrările lui Eug. Poitou, *Ideile religioase în literatura contemporană* [7] și *Morala literaturii contemporane* [8], în care se ocupă și de romanul lui Eugène Sue, *Le juif errant*, precum și de poemul în proză al lui Edgar Quinet, *Ahasverus*. *Albina Pindului* comentează poemul lui Edgar Quinet în termeni elogioși și reproduce două fragmente în traducere românească. Eug. Poitou se referă și la două din scrisorile lui Th. Gautier, *Fortunio* și *Mademoiselle de Maupin*.

Eminescu invoca simbolul lui Ahasverus nu numai ca personaj, ci și în definirea mișcării materiei în univers.

„Schema cursului naturei — notează Eminescu în manuscrisul 2287, 29v — este ca un cerc de forme prin care materia trece ca prin punctele de tranziţiune. Astfel fiinţele privite în sine sînt asemenea unui rîu curgător pe surfaţa căruia sînt suspendate umbre. Aceste umbre stau pe loc ca o urzeală, ca ideea unei fiinţe supt care undele rîului etern altele formează o bătătură, sigură ce dă consistenţă acestor umbre şi totuşi ea însăşi într-o eternă tranziţie, într-un pelerinaj de fiinţă în fiinţă, un Ahasver a[l] formelor lumii. Acuma căutînd la organele acestei fiinţe, găsim asemenea că ele sînt ca părţi constitutive ale întregului, forme mai mici de tranziţie — prin urmare esenţa fiinţelor este forma, esenţa vieţii trecerea, mişcarea materiei prin ele.“ [9]

Eminescu reproduce în *Curierul de Iaşi*, în iulie 1876, îndată ce i se încredinţează răspunderea pentru partea neoficială a ziarului, *Ahasver, jidovul rătăcitor*, „imitaţie de la povestea neamţă“. [10] Cînd reproduce această prelucrare a lui G. Filipescu, publicată în *Gazeta Teatrului Naţional* [11], Eminescu scrie povestirea *[Archaeus]* în care vorbeşte şi de Ahasverus în termenii asemănători cu cei din însemnarea din manuscrise. „E unul şi acelaşi punctum saliens care apare în mii de oameni, dezbrăcat de timp şi spaţiu, întreg şi nedespărţit, mişcă cojile, le mînă una-nspre alta, le părăseşte, formează altele nouă, pe cînd carnea zugrăviturilor sale apare ca o materie, ca un Ahasver al formelor, care face o călătorie ce pare vecinică.“ [12]

Acest text, pe care Eminescu îl integrează în povestirea *[Archaeus]*, face parte dintr-o însemnare, în germană, păstrată în manuscrisul 2255, 7, aşternută pe hîrtie în epoca studiilor universitare. „Es ist ein und dasselbe punctum saliens — notează Emi-

nescu — welches in tausenden [Menschen], Zeit- u[nd] raumlos, ganz und ungetheilt zum Vorschein kommt, [die] Schalen bewegt u[nd] sie gegeneinander zittern macht, sie verlässt, neue bildet, während das Fleisch seiner Zeichnungen, die Materie, als ein Ahasverus der Formen seine ewigscheinende Wanderung macht.“ [13]

Numele lui Ahasverus apare, sub forma de titlu, în cuprinsul poeziei *E împărțită omenirea*, scrisă tot în epoca ieșeană.

„Text enigmatic — scrie Perpessicius — și prin implicația între strofele 3 și 4 a cuvîntului *Ahas[verus]*, subliniat și în chip de titlu — el poate fi apropiat prin tonul lui sentențios primelor forme din *Glossa*“. [14]

Eminescu îl asociază lui Ahasver și pe cavalerul rătăcitor, pe care îl înfățișează în fragmentele *[„După această întîmplare minunată...“]*, *[„Fondalul acestei scenerii salbatece...“]* și *[„Noaptea era întunecoasă...“]*. Cavalerul rătăcește prin Buceag, ținut înfățișat și de D. Cantemir pe harta sa, printr-un ținut mlăștinos, cu numeroase încrucișări de drumuri. „Cavalerul meu își grăbi calul spre Măgura unui deal depărtat, ca să treacă bălțile și mlaștinele periculoase ale Buceagului. Dar abia isprăvise jumătatea drumului și drumuri multe veneau în cruce și oriîncotro se-ntorcea nu vedea în zare decît ponor, ponor pustiu și sur îl înconjura și nici mai știa încotro s-apuce. Îl apucă noaptea. Era una din acele nopți negre în care luna plutește ca o pată abia văzută pe cer.“ [15]

Eminescu plasează, în spațiul deschis din Buceag, castelul medieval, la porțile căruia bate cavalerul și în care primește găzduire. Descrierea interiorului, populat cu statui mișcătoare, se înrudește cu cea din *[Avatarii faraonului Tlă]*. „Coridorul boltit se deschise deodată într-o galerie mare și spațioasă în mijlocul căreia el zări un om îmbrăcat în fier și armat pe deplin care, cu fața sinistră și cumplită, ridica cu o mînă sabia și-și arăta cealaltă, truncheată și sîngerîndă. Cavalerul sări cu curagiu la ea, dar ea dispăru deodată, lăsînd să-i cadă o cheie grea de fier. Flacăra rămase suspendată asupra aripelor unei uși mari la sfîrșitul galeriei. Cavalerul înaintă spre ea, băgă cheia în broasca cea grea de fier, o întoarse cu putere, aripile ușii săriră în amîndouă părțile și [se] arătă o sală mare și largă în a cărei adîncime era un sicriu înălțat pe un catafalc și de jur împrejur ardeau în șfeșnice nalte făclii de ceară albă. De-a lungul murilor salei stăteau, în șiruri lungi, statui urieșești de marmură neagră, îmbrăcați ca mauri și cu sabii mari în mîni. Cînd cavalerul înaintă, toți ridicară sabiile și-și puseră un picior înainte. Flacăra mică plutea mereu nainte-i, el o urma mereu, pînă ce mai era șase pași departe de sicriu ; în momentul acela capacul sări de pe sicriu, clopotul sună

a alarmă... o damă în giulgiu a[l]b și lung, de moartă, cu un văl negru pe față, se ridică încet din sicriu și-și întinse brațele spre el. În acelaș moment statuele sunară din săbii și se porniră asupră-i. Cavalerul năvăli ca fulgerul asupra femeii și s-anină de gîtul ei, ea-și dădu vălul într-o parte și-l sărută pe gură. Deodată toată zidirea veche se cutremură și se nărui în jur împrejur parecă. Pe cavaler îl apucă un leșin la inimă parecă și el căzu la pămînt." [16]

Cînd îi înfățișează pe Ahasver și cavalerul rătăcitor Eminescu situează acțiunea în spațiul românesc. Elementele care intră în descrierea cadrului ne îndrumă însă spre civilizația și cultura medievală apuseană. Cele două personaje simbolizează călătoria veșnică în timp și spațiu, însă nu în căutarea unui ideal, ci mînate de un destin inexorabil. Călătoria veșnică este, în fond, a materiei, care îmbracă tot alte forme, în mișcarea sa în imensitatea și infinitul universului.

„ARCHAEUS", POVESTIRE NOUĂ DIN „CUGETĂRI" VECHI

Povestirea este printre ultimele proze filozofice ale lui Eminescu și aparține, ca elaborare, epocii ieșene (1875—1877). Poetul pune în discuție problema lui „archaeus", ca principiu, care face ca oamenii — și nu numai ei — să fie aceiași, deși sînt supuși mișcării din univers. Problema aceasta stă în atenția filozofilor, medicilor și chimiștilor din timpuri îndepărtate și preocupă și pe unii învățați români încă la începutul secolului al XVIII-lea. Philippus-Aureolus-Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493—1541), cunoscut sub numele Paracelsus, medic elvețian, care trece în peregrinările sale și prin Transilvania, vorbește de „archaeus" în mai multe rînduri în tratatele sale de medicină. Pentru el „archaeus" este forța generatoare a vieții, care menține echilibrul în organism și care este supusă influenței plantelor și astrelor. Influența plantelor se exercită și pe calea alchimiei prin produsele preparate din ele. Influența astrelor are și alte explicații și o carte întreagă din *Opere* tratează despre ea în linia vechii astrologii (*De spiritibus planetarum, De occulta philosophia, De medicina celesti, sive signis zodiaci et mysteris eorum).* Un secol mai tîrziu, Jean Baptiste Van Helmont (1577—1644) reia discuția în legătură cu „archaeus" în lucrarea sa, *Ortus medicinae id est intra physicae inaudita,* tipărită postum la Amsterdam în 1648 și 1652. Medicul și

chimistul olandez consacră discutării acestei probleme un capitol special, *Archaeus faber*, și-și ilustrează teoriile filozofice cu numeroase exemple din activitatea sa. După el, „archaeus“ face parte dintre forțele vieții, alături de *fermenti* și *blas*, termen introdus de el, și este agentul seminal („aura vitalis seminum“, „causa efficiens“). Deosebirea mai importantă între Paracelsus și Van Helmont cu privire la „archaeus“ stă în faptul că primul îi fixează drept sediu stomacul, în vreme ce pentru al doilea, sediul său este seminal. Atît filozofia lui Paracelsus cît și cea a lui Van Helmont se folosesc de „abstracții cabalistice — cum arată G. Călinescu — pentru niște constatări foarte cuminți, că anume materia cosmică fermentează veșnic, adică e mereu păstrătoare de viață, după tipuri sau genuri stabile, care se refac mereu cu ajutorul fermenților.“ [1]

Filozofia lui Van Helmont stă și în atenția lui D. Cantemir care îi consacră în lucrarea sa rămasă în manuscris, *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago*, un capitol întreg : *Archeus creatur, definitur, et modus productarum specierum negativarum praefiguratur.* [3] Susține aici că „archaeus“ este agentul seminal, cu comportări diferite în regnul animal și în cel vegetal. Archaeus „specierum faber — scrie D. Cantemir —, seminum fautor, atque propagator extitit qui in intimo nucleo conditus, centraliter in semine collocatus, et extrinsecus, in animalibus quidem, spumosa materia, obductus, et circunseptus ; in vegetativis autem, crasiori, spissiorique nucleo, et siliqua incrustatus, sopitus est.“ [4]

Filozofia lui Van Helmont constituie pentru D. Cantemir o revelație, de vreme ce îi închină și un elogiu, *Encomion in J. B. Van Helmont et virtutem physices universalis doctrinae ejus.* Deși cărturarul român nu expune în *Imaginea științei sacre* prea multe idei originale, lucrarea marchează trecerea de la literatura religioasă la filozofie.

Eminescu discută problema lui „archaeus“ în termenii lui Paracelsus și Van Helmont. Paracelsus este pomenit într-o însemnare germană din manuscrisul *2286, 63v*, iar în alt manuscris *2257, 290* și *291* își notează că dezvoltarea regnului animal începe în stomac. Poetul știa că această teză a lui Paracelsus era împărtășită și de Goethe și invocă numele poetului german în sprijinul afirmațiilor sale. „În stomacul plantei — zice Goethe — se-ncepe dezvoltarea. Fără acest stomac, fără actul de mistuire schimbarea formelor angulare a lumii anorganice în cele ovale și frumos formate a organismelor cu dezvoltare înaltă, n-ar fi putut începe nicicînd ; pămîntul n-ar fi putut deveni vreodată locuința omului, care are nevoie de alimente animalice și vegetale.“ [5]

Acest text se găsește și în manuscrisul *2267, 84*[6] și reprezintă un extras din tratatul lui H. C. Carey, *Principles of social Science*, făcut de Eminescu din ediția germană, *Die Grundlagen der Socialwissenschaft* din 1863—1864. „«In dem Magen der Pflanze», sagt Göthe, «beginnt die Entwicklung». Ohne diesen Magen, ohne diesen Verdauungs-Prozess hätte der Prozess der Umwandlung der angularen Formen der anorganischen Welt in die ovalen und schön gebildeten der hochentwickelten Organismen nicht einmal Anfang nehmen, hätte die Erde nie die Wohnung des Menschen werden können, der zu seinem Unterhalt animalischer und vegetabilischer Nahrung berdaf".[7]

Despre Paracelsus vorbește și Schopenhauer în mai multe rînduri[8] și-l vedem pe Eminescu încercînd să traducă filozofia schopenhaueriană în termenii medicului elvețian și ai celui olandez. Este semnificativă în acest sens însemnarea din manuscrisul *2255, 379v*. *„Schopenhauer*. Voința lui — notează Eminescu — nu e decît fractura organică adică propensiunea din om a punctului de gravitație ; om după împrejurări din afară — ca după motive abstracte. Capacitatea motivelor abstracte în om își are temeiul în compoziția omului din gazuri *organogene* care au propensiune și către centrul pămîntului și către soare. Aceste gazuri sînt, se-nțelege, grade de disociațiune, deci de *căldură*."[9] Factorul care pune în mișcare corpul, mai notează Eminescu, „e în om *voința*". Găsim în manuscrise și însemnări asupra influenței plantelor asupra organismului uman. Mai importantă este însemnarea din manuscrisul *2306, 3* în care se descrie comportarea oamenilor sub influența unor produse narcotice preparate din plante. „Carus Sterne aduce aminte — notează Eminescu — de-o poveste în care o fată, fermecată, s-ar fi zis, ia un pai drept bîrnă și un lan de cînepă înflorit îl trece cu poalele ridicate ca și cînd ar fi o apă largă".[10] Din această *cugetare* trec în povestire descrierea comportării oamenilor sub influența nocivă a produselor preparate din plante și chiar exemplificările cu lanul și paiul ce-și măresc dimensiunile.

[Archaeus] este în proza lui Eminescu opera care ne oferă cel mai bun prilej să arătăm cum construiește poetul o narațiune la sugestii venite din afară și cu texte vechi din însemnările sale.

Eminescu scrie povestirea sub impresia lecturii nuvelei lui Edgar Allan Poe, *Morella*, pe care o traduce Veronica Micle, iar poetul o tipărește în *Curierul de Iași* în octombrie 1876.[11] O foaie din textul autograf al Veronicăi Micle, după care Eminescu publică traducerea *Morellei*, se păstrează în manuscrisul *2255, 339* și se văd intervențiile poetului. Sînt mărturii suficiente să ateste trecerea traducerii Veronicăi Micle prin mîinile lui Eminescu,

înainte de-a ajunge în coloanele ziarului ieșean. Nuvela scriitorului american răspundea stadiului în care se găsea prietenia lui Eminescu cu Veronica Micle în 1875—1876.

„Dans mon âme — îi scrie V. Micle lui Eminescu cîțiva ani mai tîrziu — il n'y a pas d'intervale de ce temps à celui où je vous écris, et si du temps quand je traduisais *Morella* je n'étais pas si expansive dans mon amour, je crois que vous en savez bien la cause.“ [12] Din aceeași scrisoare luăm cunoștință că V. Micle îi trimite o nouă versiune a nuvelei, probabil pentru foiletonul *Timpului*, pe care poetul o aruncă în foc : „Pauvre Morella ! — se plînge Veronica Micle —. Vous l'avez mis au feu ! Et pourquoi celà ? vous-a-t-elle jamais fait quelque mal ? Mais j'oublie, ce sont toujours les innocents qui subisent le martyre !“ [13] Veronica Micle traduce nuvela după textul francez al lui Charles Baudelaire din *Histoires extraordinaires*, volum tipărit la Paris în 1856 și retipărit în mai multe ediții. *Povestirile extraordinare* se deschid cu studiul lui Charles Baudelaire consacrat vieții și operei lui Poe și nu încape discuție că el stă și în atenția lui Eminescu. Aceasta cu atît mai mult cu cît Eminescu se întîlnea cu scriitorul american în dezbaterea aceloraşi probleme filozofice.

Morella, eroina nuvelei lui Poe, este o tînără inteligentă, care face studii de filozofie la Presburg într-o vreme cînd această disciplină era considerată „spuma întîiei literaturi germane“. Problemele care o interesează în mod deosebit și care formează obiectul discuțiilor cu prietenul ei privesc *identitatea* personalității umane, cu alte cuvinte a lui „archaeus“, ca principiu fundamental al vieții. În centrul nuvelei stă comentariul naratorului, care expune opiniile Morellei în această problemă filozofică. „Ciudatul pantheism al lui Fichte, palingenesia modificată a Pytagorienilor și mai presus de toate doctrina *Identității*, astfel cum a fost dezvoltată de Schelling, erau totdeauna puncte de discuție, care prilejuiau mai mult farmec imaginativei Morella. Această identitate, numită personală, M. Locke cred c-a făcut foarte înțelepțește să o stabilească în permanența ființei raționale. Prin persoană noi înțelegem o esență gînditoare, înzestrată cu judecată și întrucît există o conștiință care întovărășește întotdeauna gîndirea, aceasta ne face pe toți să fim ceea ce numim noi înșine, deosebindu-ne astfel de celelalte ființe gînditoare și dîndu-ne identitatea noastră personală. Însă *principiul individuationis*, noțiunea unei identități, *care prin moarte s-ar putea pierde sau nu*, fu pentru mine întotdeauna o problemă de cea mai mare însemnătate, nu numai din cauza felului încurcat și greu a urmărilor sale, dar și din cauza chipului

ciudat, și pornit cum îmi vorbea Morella de ea". Să mai notăm că nuvela lui Poe se deschide cu un motto din Platon, pe care îl reproducem după textul francez: „Lui-même, par lui-même, avec lui même, homogène, éternel".

Eminescu întocmește povestirea *[Archaeus]* în acest climat intelectual. Poetul transcrie din manuscrisele sale mai multe însemnări așternute pe hîrtie în epoca studiilor universitare. Însemnările se încadrau în preocupările sale din acei ani în legătură cu problemele de filozofie și nu se gîndea să le dea o utilizare într-o lucrare și cu atît mai puțin în una literară.

Povestirea se păstrează în manuscrisul *2269, 19r—39r,* un caiet unitar, de format mijlociu, cu însemnări din epoca ieșeană. Este scrisă caligrafic, cu puține modificări ulterioare. Este o transcriere și o așezare în pagină a unor *cugetări,* din alte patru manuscrise:

2287, 70r—75r	*[„Cugetări imposibile..."]*
2268, 22r, 23r	*[„Nu... Dar înainte de-a-mi povesti..."]*
2255, 7r	*[„O călătorie veșnică..."]*
2262, 42v	*[„În fiecare om Universul s-opintește..."]*
2262 42v	*[„Oamenii sînt probleme..."]*

[„Cugetări imposibile..."] intră în structura narațiunii ca partea cea mai extinsă. G. Călinescu o considera o introducere la *[Avatarii faraonului Tlà],* depășită însă în intențiile inițiale prin dezvoltarea care i se dă.[14] Argumentele invocate în sprijinul acestui punct de vedere, preluate și de alți cercetători, privesc ideile din povestire și pomenirea numelui Tlà în finalul *cugetărei.* Numele Tlà este invocat și atunci cînd se afiliază acest text la *[Avatarii faraonului Tlà]* și nu la *[Archaeus].* Perpessicius îl prezintă ca făcînd parte din plănuita introducere la *[Avatarii faraonului Tlà]* și reproduce din final rîndurile în care se pomenește numele faraonului egiptean.[15] Transcriem începutul acestei *cugetări:*

„Cugetări imposibile! Ce este imposibil? Condițiile a orce posibilitate sînt în capul nostru. Aicea sînt legile ciudate cărora natura trebuie să se supuie, aici e timp, aici spațiu, aici cauzalitate și dacă le ștergi acestea, și un somn adînc le șterge pentru cîteva ore, ce simțemînt îi rămîne despre acest interval al ștergerei? Nimic. Și cu toate aceste ne vin momente în viață în care aceste trei elemente ale minții noastre, aceste sertare în care băgăm o lume, dispar pentru un moment — e drept — ca o fulgerare numai — dispar sau în parte sau în tot și stai ca înaintea unei minuni și te-ntrebi, așa ca omul care-a crezut că tot ce vede e

chiar așa cum este, că oare ce să-nsemneze asta... Cînd privești cîte-o fizionomie ciudată îți vine de sine întrebarea : oare cum dracu a fi gîndind acest om — ba lipsa a unuia din cele cinci simțuri, chiar venind mai tîrziu, modifică radical lumea cugetărei. Așa Be[e]thoven compusese opera *Fidelio* după ce uitase de mult natura vocei omenești... el scrie muzica pentru voci cum crede el c-ar trebui să fie și te trezești față c-o operă care ți se pare că fuge dinaintea ochilor, c-ai privi-o cu binoclul întors... ș-ai vedea departe, departe, în fundul cugetărei *unui* om ceva straniu ce pari a nu pricepe bine, ș-apoi abia vezi că sînt închipuirile unui surd despre vocea omenească, a cărei natură normală el o uitase sau era numai o reminiscență slabă despre ea. Dar închipuindu-ți cumcă toți oamenii ar avea în urechea lor numai o reminiscență de memorie ca acea [a] lui Beethoven — toată opera s-apropie vădit, ca și cînd ai privi cu sticla așezată normal la ochi — ba s-apropie așa încît toată scena ți s-așază-n cap ș-auzi opera urlîndu-ți în craniul deșert, cu boschete, cu temnițe, cu actori și actrițe, cu tot. Cum va fi arătînd capul unui om care are o operă ori o dramă, cu oamenii ei costumați, cu lumina de lampe, cu pînzele zugrăvite, cu totului tot, în capul lui... Un teatru întreg la care sufletul lui, ghemuit într-un colț al salei, e singurul spectator.“ [16]

Transcriem și din povestire această parte, pentru studiul comparativ :

— Ascultă-mă nepoate, tu ești un prost, zise el. Ai auzit tu vreodată despre Archaeus ?

— Ba nu.

— Nu ? Ei bine, Archaeus este singura realitate pe lume, toate celelalte sînt fleacuri — Archaeus este tot.

— Ptiu ! bată-te vina, unchiule, cu tot Archaeusul tău... Cum văd [vrei] să mă iei peste picior. Cine ți-i Archaeus ?

— Șșut ! Taci, nepoate... Toate la vremea lor. Am să-ți spun eu îndată cine-i Archaeus, numai mai întîi bea-ți păharul de vin și ascultă următoarele cuvinte a moșului. Cugetări imposibile nu există, căci, îndată ce o cugetare există, nu mai e imposibilă, și dac-ar fi imposibilă, n-ar exista. Ce este imposibil ? Am să-ți pun îndată o mulțime de probleme. Condițiile a orice posibilitate sînt în capul nostru. Aicea sînt legile ciudate cărora natura trebuie să li se supuie. Aicea-i timpul cu regulele lui matematice, aicea spațiul cu legile geometrice, aicea cauzalitatea cu necesitatea ei absolută, și dacă le ștergi acestea... și un somn adînc le șterge pentru cîteva ore... ce simțemînt ne rămîne pentru acest interval al ștergerei ? Nimic. Și cu toate acestea sosesc momente în viață în cari aceste trei elemente ale minții noastre, aceste sertare în

cari băgăm o lume dispar pentru-o clipă... e drept, ca o fulgerare numai, dispar sau în parte sau în tot și stai ca înaintea unei minuni și te-ntrebi... așa ca omul care crezuse că tot ce vede e chiar așa cum este... că oare ce-nsemnează asta. Cînd privești o fizionomie ciudată, îți vine de sine întrebarea : oare cum dracu-o fi gîndind acest om ? Ba lipsa unuia din cele cinci simțuri, chiar venind mai tîrziu, modifică radical lumea cugetării.

— Cum așa ? Apoi tocmai Beethoven a compus muzică pe cînd pierduse auzul.

— Știam c-ai să-mi obiectezi aceasta. Da, Beethoven compune opera *Fidelio* după ce uitase de mult natura vocii omenești... el scrie muzică pentru voci cum crede el c-ar trebui să fie și te trezești față c-o operă care ți se pare că fuge dinaintea ochilor... c-ai privi-o cu binoclul întors... ș-ai vedea departe, departe, în fundul cugetării *unui* om, ceva straniu ce pari a nu pricepe bine, pînă bagi de seamă că sînt închipuirile unui surd despre vocea omenească, a cărei natură normală el o uitase sau avea numai o reminiscență slabă despre ea. Dar închipuindu-ți cum că toți oamenii ar avea în urechea lor numai o reminiscență de memorie ca aceea a lui Beethoven... toată opera s-apropie vădit, ca și cînd ai privi-o cu stecla așezată normal la ochi... ba s-apropie așa încît toată scena ți s-așază-n cap ș-auzi opera urlîndu-ți în cranul deșert, cu boschete, cu temnițe, cu actori, cu actrițe, cu tot. Cum va fi arătînd capul unui om care are-o operă ori o dramă-n el, cu oamenii ei interesanți, cu lumina de lampe, cu pînzele zugrăvite, cu totului tot în capul lui... Un teatru întreg în care sufletul lui, ghemuit într-un colț al sălei, e singurul spectator.“ [17]

Dintre celelalte patru cugetări integrate în povestire, toate de mai mică extindere, două, cea din manuscrisul *2255* și una din manuscrisul *2262*, sînt scrise în germană. Ideile din însemnările în românește și în germană din manuscrisul *2262* sînt versificate pe pagina următoare din același manuscris.

În orice om o lume își face încercarea
Și spiritu-Universului s-opintește-n van
În orice minte lumea își pune întrebarea
Din nou — de unde este și unde merge. Floarea
Dorințelor obscure sădite în noian.

Poezia cuprinde cinci strofe și este reluată, ca final, în *Împărat și proletar*.

De un interes aparte este și *cugetarea* în germană din manuscrisul *2255*, pe care Eminescu o integrează în povestire în tra-

ducerea sa. O transcriem spre a avea o imagine cît mai completă asupra laboratorului său de creație.

„Wenn jemand bedenkt, dass die zur Grösse des Körper[s] keineswegs in Verhältniss stehende Heftigkeit od[er] Maasslosigkeit des Willens, dass der Mensch (die Schale) oft hingehauchter Anlass der schrechlichsten Leidenschaften ist, und dass der Träger dieser Leidenschaften in jedem Augenblicke zu einer Schale werden kann, wie der Gefäss, der vom Wein gesprengt worden ist — wenn man sieht, wie ein u[nd] dasselbe Lebensprincip tausende und übertausende von solchen Blüthen treibt, von denen die meisten bis zum halben Wege abfallen, wenige bestehen u[nd] das[s] auch diese am Ende dasselbe Schicksal haben, — so sieht man ein[,] dass das Wesen des Menschen unsterblich ist. Es ist ein und dasselbe punctum saliens, welches in tausenden [Menschen] zeit-u[nd] raumlos, ganz und ungetheil zum Vorschein kommt, [die] Schalen bewegt u[nd] sie gegeneinander zittern macht, sie verlässt, neue bildet, während das Fleisch seiner Zeichnungen, die Materie, als ein Ahasverus der Formen seine ewigscheinende Wanderung macht.“ [18]

Cugetarea germană este integrată de Eminescu în povestire cu o singură completare, referirea la Napoleon și ea pusă în paranteză.

„Cînd gîndește cineva că neînsemnata mărime a corpului omenesc nu stă de fel în raport cu puterea, cu imensitatea voinței (gîndește la Napoleon), cum că omul e numai prilejul, adesea slab, abia suflat, pentru niște patimi cumplite, cînd gîndești cumcă purtătorul acestor patimi poate în orice moment să devină o coajă, ca un vas pe care l-a spart vinul, apoi cînd vezi că unul și același princip de viață încolțește în mii de mii de flori din cari cele mai multe se scutură la drumul jumătate, puține rămîn, și aceste puține au în sfîrșit aceeași soarte, atuncea vezi cum că ființa în om e nemuritoare. E unul și același punctum saliens care apare în mii de oameni, dizbrăcat de timp și spațiu, întreg și nedespărțit, mișcă cojile, le mînă una-nspre alta, le părăsește, formează altele nouă, pe cînd carnea zugrăviturelor sale apare ca o materie, ca un Ahasver al formelor, care face o călătorie ce pare vecinică.“ [19]

Cugetarea aceasta, așa cum o integrează Eminescu în povestirea sa, reprezintă textul cel mai hegelian din proza sa. G. Călinescu urmărește antehegelianismul lui Eminescu în mai multe scrieri ale poetului [20], spre a scoate încheierea că el reproduce „vagi generalități de manuale“ [21]. Demonstrația criticului iese din nevoia de a pune stavilă interpretărilor abuzive. Eminescu ia cu-

noștință de filozofia lui Hegel înainte de 1869 în cercul lui Gr. H. Grandea și apoi la cursurile universitare la Viena și Berlin. Întîlnim și în manuscrise numele lui Hegel și unele însemnări sînt prilejuite de lectura unor texte ale filozofului german. „În Hegel găsim propoziția ce glăsuiește asemănător — scrie Al. Dima în legătură cu *[Archaeus]* — : „Spiritul destrugîndu-și *învelișul călătorește* nu numai într-alt înveliș etc.»*(Vorlesungen*, p. 10). Metafore precum «coajă» și «Hulle» (înveliș), ce întîlnim de mai multe ori în textul eminescian, «părăsirea cojilor» și «formarea altora nouă», asemănător cu : «wandert in eine andere Hülle», sînt coincidențe izbitoare ce indică precise înrîuriri hegeliene pînă și în expresii.“ [22] Al. Dima nu cunoștea *Cugetarea* germană din manuscrise, pe care Eminescu o traduce în termeni hegelieni la integrarea sa în povestire.

Eminescu audiază în anii studiilor universitare cursuri despre Hegel, cum am arătat, și în manuscrisul *2280, 1—3v, 7r—9r* se păstrează un text, *Über die Prinzipien der Hegelschen Philosophie*, iar în manuscrisul *2286, 39r-39v, 41v-43v* găsim un alt text german, *Hegel*, care reprezintă de asemenea note de curs. [23] Deși nu stăm în fața unor texte originale, este important să vedem ce reține din prelegerile profesorilor săi.

Eminescu imaginează un cadru pentru acțiune, Corabia lui Noe, o cîrciumă, unde se putea discuta în voie în fața unui pahar de vin și introduce un personaj, bătrînul înțelept, în seama căruia trece *cugetările* din manuscrise, ca materie epică. Pregătirea pentru discutarea problemei lui „archaeus“ este făcută într-un prolog, cu considerații despre adevăr, expuse cu umor în spiritul tradiției prozei moldovene. „Care-i adevărul ? Cel văzut clar de un gînsac sau cel abia întrevăzut ca printr-o negură de Kant ? Într-adevăr, iată un lucru ciudat. Cel dintîi deosebește lămurit grăuntele de porumb de prundul galbăn, el înoată cu siguranță pe apă, măsură cu ochiul distanțele ce le poate ajunge și nu-i fără oarecare înduioșare în fața unei gîște în epoca virginității. Cel de-al doilea uită să mănînce, voind să sară peste o groapă cade-n mijlocul ei, iar frumusețile virgi- sau nevirginale trec pe lîngă dînsul fără ca el să-și [fi] ridicat ochii.

Cu toate acestea noi presupunem că filozoful e mai cuminte decît un gînsac, ba că în *problemele* aceluia e mai mult adevăr decît în *siguranțele* acestuia.

Un semn că pentr-o minte mare totu-i *problem*, iar pentru 75 de dramuri de crier totu-i *sigur*.“ [24] Ce credea Eminescu despre Kant aflăm din manuscrisul *2267, 9v*. „Kant — cel mai profund dintre muritori — notează Eminescu aici —, a descoperit că spa-

ţiul ca mărime este pururea egal cu sine însuşi, că orice parte am lua din el, aceasta e determinată în mod *a priori* de inteligenţa noastră, aît în privirea mărimei ei, cît şi în privirea raportului faţă cu restul spaţiului. Tot astfel se-ntîmplă cu timpul. Deşi închipuindu-ni-l ca infinit, fiece parte a lui determină tot trecutul şi tot viitorul, e o linie de demarcare între ceea ce a rămas îndărăt şi ceea ce se va-ntîmpla înainte. În privirea cauzalităţii, el rămîne mai obscur." [25]

Prologul este o excelentă pregătire a cititorului pentru o participare afectivă la expunerea, altfel abstractă, a unei probleme de filozofie.

Povestirea se impune să fie pusă în legătură şi cu publicistica eminesciană. „Cînd văd nas omenesc — se pune întrebarea în final — totdeuna-mi vine să întreb ce caută nasul iesta-n lume ?" Eminescu deschide cu o întrebare asemănătoare editorialul [*„Intîlnind pe cîte un om..."*] din 17 octombrie 1880. „La ce-o mai fi existînd şi creştinul acesta în lume ?" [26] Expresia : „pentru-o minte mare totu-i *problem*" o întîlnim în editorialul [*„Cînd, mulţumită..."*] din 7 februarie 1880 : „pentru înţelept un problem" [27]. Aici apare şi expresia „caracter problematic", folosită de poet des în publicistica sa.

Modificările la care sînt supuse *cugetările* transcrise din manuscrise constau, în primul rînd, în eliminarea unor pasaje. Mai importantă este suprimarea din [*„Cugetări imposibile"*] a relatării privind reprezentarea piesei *Monte Cristo* la Craiova, dramatizare după cunoscutul roman al lui Al. Dumas. Asemenea informaţii nu se încadrau în povestirea filozofică. *Cugetările* sînt supuse, pe de altă parte, unor modificări, prin care le adaptează la genul narativ. Aspectul cel mai important îl formează transcrierea *Cugetărilor* sub formă de dialog. Se înlocuiesc şi punctele de suspensie, în manuscrisele destul de numeroase, cu linioara de dialog. Meditaţiile lui Eminescu despre „archaeus", aşternute pe hîrtie în anii studiilor universitare, sînt transformate, prin adaptarea la genul narativ, în materie de discuţie, pe o temă filozofică între narator şi „moşneagul" înţelept, interlocutorul său.

[*Archaeus*] oferă cel mai ilustrativ exemplu din proza eminesciană din care vedem cum texte aşternute pe hîrtie la diferite date şi risipite prin manuscrise sînt reluate şi asamblate într-o structură narativă. Prezenţa aceloraşi idei în însemnările din manuscrise, în poezii, proze şi articole politice sînt atîtea mărturii care demonstrează organicitatea operei eminesciene.

Povestirea *[Moș Iosif]* se păstrează în manuscrisul *2286, 2r-5r*, cu o completare pe fila *3v*. Găsim în acest manuscris și proiectul piesei de teatru *Decebal* precum și poezia *Pustnicul* din 1874. Este publicată de G. Călinescu cu titlul *Un fragment eminescian: Pustnicul* în *România literară*, din 29 octombrie 1932 [1].

Povestirea se deschide cu un portret al eroului, un bătrîn, cu înfățișare de mag, ce trăiește o viață de sihastru, înconjurat de cărți religioase și de astrologie. „Astfel cum ședea pe scaunul lui, plecat cu pieptul înainte, fiindcă scaunul n-avea spate și sprijoane, cu mînile căzute cruciș peste genunchi, fruntea lui puternic lucrată căpăta prin acea poză aplecată un fel de arătare adîncită, părul prin poziția asta era urcat în sus, parte cădea fără ordine peste tîmple, unele vițe împleau fruntea cu argintul lor mătăsos, parte se mai ținea urcat, dară înfoiat în vechea lui ordine. Ochii, adînciți în bolțiturile lor, păreau a fixa un punct sub încrețitele sprîncene, buzele gurei se îmflase crețe în meditațiune, iară barba îndoită de aplecarea pieptului își răstea în sus capătul stufos și argintiu, dînd întregei fețe o arătare nemulțumită și rebelă. Lumînarea subțire și încolăcită de ceară arămie care sta lipită de masa plină cu cărți deschise întindea mucul negru și crestat și lumina roșie și turbure în cămară, abia ajungînd icoanele călugărești de pe pereți, adîncind umbrele din fața visătorului zăhastru și îngalbinînd părul său cel alb și trăsăturile cele bătrîne a feței. Mîna mică și păroasă întoarcea, cu degetul muiat, paginile unse a unui manuscript grecesc de astrologie zugrăvit cu cercuri și figuri geometrice roșii. Literele încăpătoare a fiecărui capitol erau ca de tipar și roșii... Ce căta el în acea carte? Adesea nimerea între foi zăloage de matase cadrilată or verde, acolo-și oprea privirea mai multă vreme, apoi iar întorcea și scria cifre pe o hîrtie, însă bisericește — adică cu slove; o tăcere adîncă era în cămară și numai pana cea veche de gîscă scrîșnea pe hîrtia vînătă și grunzuroasă or suna izbită [de] călămările pline c-o cerneală cleioasă și oțețită. În urmă el închise manuscriptul vechi, plin de note marginale scrise foarte mic și legat în pergament; îl aruncă cu nemulțumire peste o claie de cărți și-și netezi barba cu espresia unei profunde neîndestuliri de sine însuși." [2]

Eminescu audiază la Viena, cum am văzut, cursurile lui Robert Zimmermann, de istoria filozofiei. Profesorul vienez tratează

problema „monadologiei“ în lucrarea *Leibniz's Monadologie*, tipărită în 1847. Importantă pentru discuția noastră este și o altă lucrare a sa, *Leibniz und Herbart*, tipărită tot la Viena în 1849. O influență mai mare în formarea intelectuală a lui Eminescu pare să fi avut Eduard Zeller, profesorul său de filozofie la Universitatea din Berlin. Acesta tipărește chiar în timpul studiilor poetului aici lucrarea *Geschichte der deutscher Philosophie seit Leibniz* (Berlin, 1873). Eminescu îi scrie lui T. Maiorescu în 5 februarie 1874, cum am văzut, că frecventă la Viena cursurile lui Robert Zimmermann, dar că prelegerile sale îl dezamăgiră. Explicația o găsea în orientarea lor herbartiană, care conducea la ignorarea filosofiei lui Kant. Considera nefastă o asemenea orientare pentru pregătirea filozofică. Poetul ține să precizeze că Zimmermann recunoștea existența sufletului, dar că îl prezenta ca „un atom“ [3]

Eminescu își face în manuscrisul *2257, 82* o însemnare în spiritul interpretării lui Zimmermann a „monadologiei“ leibniziene. „Dumnezeu e un atom — notează poetul cu creionul — un punct matematic; punctul comun unde se lovesc toate puterile pămîntului, spre a constitui organismul de legi, sistema cosmică. Fără acest punct comun de atac (Angriffspunct im Kraftsparalelogramm) lumea neapărat că era un caos de materie inertă și fără putere; căci o materie nici nu are putere nepusă într-un raport propriu de a trezi această putere. Două atome se pot atrage singure fiind, dar atrase în toate părțile de altele asemenea lor, nedominate de un centru de o putere comună, ele rămîn în suspensiune și punctul în care se-ntîmplă a se afla în mijlocul soarelui e un atom, împrejurul căruia s-a cristalizat corpul soarelui — acel atom prin poziționea sa e inima sistemei noastre planetare — se-nțelege că și altul i-ar putea mijloci locul, cînd n-ar fi tocmai el acela, el e însemnat nu prin sine, ci prin poziționea care o ocupă — în centrul organismului omenesc e un atom împrejurul căruia se cristalizează simțire fiziologică, simțămînt intern, cugetare, funcțiuni trupești și psihice: *sufletul* în mijlocul Creațiunii întregi e un atom, punctul matematic comun de concentrațiune a tuturor puterilor lumii, punctul prin esistența și poziționea căruia puterile sînt un organism Dumnezeu. Astfel Dumnezeu e în lume ceea ce sufletul atomistic e în om.“

Eminescu se oprește la numele lui Leibniz în însemnările sale de la cursul lui Eduard Zeller, profesorul berlinez de filozofie. „Inchipuiri și idei — notează Eminescu în manuscrisul *2257, 11v* — nu esistă în fundul sufletului nostru de-a gata (Leibniz — ar fi închipuiri de care n-avem conștiință).“ [4] Poetul își propunea să întocmească o lucrare în care urma să consacre, cum se vede

din manuscrisul *2255, 372*, un capitol special lui Giordano Bruno și Leibniz[5] în manuscrisul *2267, 13—14* găsim și o expunere asupra certei dintre cartezieni și leibnizieni în chestiuni de fizică. „Unii, carteziani, în partea cărora s-a pus vestitul Voltaire cu un anume tractat admiteau că : măsura mișcării este simplu productul de masă și repejiune. Contrarii, numiți leibniziani, pentru că părerea lor de Leibniz fusese mai întîi exprimată, admiteau că măsura mișcării este productul din masă și din pătratul repejiunei."[6] Considerațiile acestea fac parte din prelegerile populare ale lui Adolf Fick traduse de Eminescu, cum știm, în epoca gazetăriei bucureștene. Voltaire intervine în cearta dintre cartezieni și leibnizieni cu tratatul *Exposition du livre des Institutions physiques dans laquelle on examine les idées de Leibnitz* din 1741.

Filozoful german este menționat și într-un raport din epoca revizoratului școlar păstrat în manuscrisul *2264, 213rv*. Aici arată că școlile din Vaslui erau cele mai bune posibile „precum lumea lui Leibniz cu toată mizeria și nimicnicia ei vădită, este cea mai bună lume posibilă, căci posibilitatea și existența sînt identice și ceea ce e posibil există".[7] Eminescu invocă această teză a lui Leibniz în două articole *[„Dacă ar fi de crezut..."]* și *„Pomăritul întocmit cu deosebită privire la grădina școlară" de D. Comșa*, publicate, primul în *Curierul de Iași* în 6 februarie 1877[8], al doilea în *Convorbiri literare* în 1 august 1877[9], amîndouă contemporane cu elaborarea povestirii.[10] Leibniz face această apreciere în lucrarea *Essais de Theodicee sur la Bonté de Dieu, la Liberté de l'homme et l'origine du mal*. „C'est (comme la Déesse l'expliqua) — scrie Leibniz — parce qu'entre une infinité de Mondes possibles, il y a le meilleur de tous, autrement Dieu ne se seroit point déterminé à en créer aucun ; mais il n'y en aucun qui n'en ait encore de moins parfaits au dessous de lui."[11] Eminescu cunoaște textul francez, cum se desprinde din articolul din foaia ieșeană.

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716) scrie *Monadologia* în franceză, pentru Eugeniu de Savoia, ca o expunere sistematică, în 90 de paragrafe aforistice a sistemului său filozofic. Lucrarea se tipărește după moartea lui Leibniz și-i dă acest titlu Johann Eduard Erdmann, editorul ei. „La Monade, dont nous parlons ici — se arată în primul paragraf — n'est autre chose qu'une substance simple, qui entre dans les composés ; simple, c'est-à-dire sans parties."[12] Monadele nu pot fi schimbate sub raportul structurii lor și nu au ferestre pe care să se poată intra sau ieși ceva. „Les Monades n'ont point de fenêtre — scrie Leibniz —, par les-

quelles quelque chose y puisse entrer ou sortir. Les accidents ne sauraient se détacher, ni se promener hors des substances comme faisaient autrefois les espèces sensibles des scolastiques. Ainsi, ni substance ni accident peut entrer de dehors dans une Monade.“ [13] Monadele sînt concepute ca entități care reprezintă Universul întreg. „Ainsi quoique chaque Monade créée représente tout l'Univers — scrie Leibniz — elle représente plus distinctement le corps qui est affecté particulièrement et dont elle fait l'Entéléchie : et comme ce corps exprime tout l'univers par la connexion de toute la matière dans le plein, l'âme représente aussi tout l'univers en représentant ce corps qui lui appartient d'une manière particulière.“ [14] Monada monadelor este reprezentată, în concepția lui Leibniz, de Dumnezeu, care „a reglementat o dată pentru totdeauna, de la începutul începuturilor toată urmarea care are loc sau va avea loc în Univers.“ [15] Dar fiindcă le-a reglementat toate în Univers o dată pentru totdeauna nu mai are libertatea să procedeze la schimbarea hotărîrilor sale.

Eroul lui Eminescu concepe Universul în termeni leibnizieni. „După el, fiecare atom era centrul lumii int[r]egi, adică a nemărginirei, și fiecare stă în legătură cu toate lucrurile lumii. Fiecare, după ideea lui, este numărat de ochiul Domnului și neapărat în esistența sa să [piară] unul din lume și toată lumea se turbură și cade.“ [16]

Moș Iosif concepea și prezența lui Dumnezeu în termeni leibnizieni în sensul reglementării, o dată pentru totdeauna, a tot ce există în Univers. „El citise încă-n tinerețe scrieri de-ale enciclopedeștilor, dar ei-i insuflase apatie. Dovezile lor îi păreau silite, căci se-ndreptau toate contra unei axiome pe care el nu permitea nimănui s-o nege : atotputernicia lui Dumnezeu. El își închipuia că un om trebuie să fie bolnav sau foarte nenorocit pentru ca să compuie cărți contra bibliei.“ [17]

Povestirea situează în același plan, cum s-ar părea la prima vedere, monadologia și astrologia. Influența astrelor asupra destinului oamenilor stă în atenția lui Paracelsus, Van Helmont și D. Cantemir, la care se referă și Eminescu în scrierile sale. Schopenhauer caută să legitimeze științele oculte în *Parerga și Paralipomena* [18], lucrare pe care Eminescu o comentează cu I. Slavici, îndată după sosirea lor la studii universitare la Viena, în 1869. [19] Leibniz nu vorbește în *Monadologia* sa despre astrologie. Comentariul naratorului face rezerve, poate nu întîmplător, asupra explicațiilor astrologiei. „Toate deslegările pe care i le insufla mintea lui sănătoasă și ageră el gîndea că provin numai din combinările astrologice, în care el incifra ceea ce nu era în ele. Unde

mintea lui proprie nu-i da o deslegare, acolo nici astrologia cea grecească n-o putea face nemijlocit. Ea aproba numai a posteriori ceea ce el pusese în calculele sale apriori.[20]

Eminescu vorbește în însemnarea din manuscrisul *2257, 82*, transcrisă mai sus, de „un punct matematic", „organism de legi" și „sistema cosmică". G. Călinescu insistă asupra acestui aspect. „Cine nu recunoaște în arheul eminescian — se întreabă criticul — pentru care unica putință de cunoaștere este priceperea de sine, monada spirituală leibniziană, fără fereastră «prin care să poată intra sau ieși ceva»? Și, pentru unul și pentru alta, legătura cu macrocosmosul se face printr-o potrivire automată, a cărei origine este în gîndirea divină cuprinzătoare a tuturor posibilităților. Un determinism mecanic acordă deosebitele momente ale monadelor, ceea ce îngăduie calcularea pe cale speculativă a fazelor lumii. Cosmosul e desfășurarea unei socoteli în care orice rezultat posibil atrage, prin infinitatea substanței divine, fenomenalitatea. A gîndi după legile Cosmosului va să zică a descoperi aritmetica gîndirii supreme, origine a tot ce există."[21]

Eminescu introduce în narațiune și comparația cu ceasornicul, cu care ne-am ocupat mai sus, însă în alt context și cu alt scop. Aci ea este invocată să ilustreze faptul că eroul era un adept al heliocentrismului.

[Moș Iosif] se înrudește prin discutarea problemelor de filozofie și științele oculte cu *Sărmanul Dionis, [Archaeus], [Avatarii faronului Tlà], Povestea magului călător în stele și Cezara.*

Povestirea este proza mai caracteristică a lui Eminescu în care se înfățișează viața de ermit într-o claustralitate deosebită de cea monahală.

[LA CURTEA CUCONULUI VASILE CREANGĂ] ȘI ORIENTAREA SPRE PROZA REALISTĂ

Eminescu se orientează în epoca ieșeană spre proza realistă așa cum o înțelegea el, și explicația stă în experiența sa de viață din acești ani. Poetul părăsește lumea cărților, frecventată în anii studiilor universitare, și intră, ca revizor școlar și redactor la *Curierul de Iași*, în legătură nemijlocită cu viața satului și a saloanelor ieșene.

Orientarea spre proza realistă se materializează în realizări fragmentare: *[La curtea cuconului Vasile Creangă], Aur, mărire*

și amor, [Părintele Ermolachie Chisaliță...“] și ele se păstrează în manuscrisul miscelaneu *2255, 162—167 ; 85—91,* cu o completare pe fila *86v ; 188—193,* cu completări pe filele *188v, 189v, 194v.* Pentru *[Părintele Ermolachie Chisaliță]* se găsesc și două variante parțiale în manuscrisul *2290, 46r, [Și cine, o muză, numește...“]* și *[„Iar acel tînăr...“].* Prozele sînt publicate de G. Călinescu în *Adevărul literar și artistic în 1932.*[1] Criticul dă primei proze titlul *Boierimea de altă dată,* iar celei din urmă *Iașii în 1840,* cu intenția evidentă de-a marca orientarea lor.

Eminescu își propunea să zugrăvească societatea românească de la jumătatea secolului trecut, descrisă și de V. Alecsandri, M. Kogălniceanu, C. Negruzzi și chiar de unii scriitori străini, ca Wilhelm de Kotzebue, al cărui roman, *Lascar Viorescu,* se tipărește la Leipzig în 1863.

[La curtea cuconului Vasile Creangă] se deschide cu o descriere amănunțită a cadrului în care se petrece acțiunea. Poetul preferă să o situeze în Moldova de sus, desigur pentru cunoașterea nemijlocită a peisajului și oamenilor din această parte de țară. „Pe valea Siretului, întinsă sub arcurile de safir ale cerului, ale căror fluvii de aer tremurau de căldura soarelui de vară, stau risipite, cu întunecata lor umbră, păduri și dumbrave, dosind printre ele sate întinse, încungiurate cu șanț, a căror căsuțe mici și acoperite cu paie și stuf dogorit par ca niște stupi scunzi, și din fumul ce le împle atmosfera biserica-și ridică turnul ei boltit și rătund, acoperit cu tinichea albă care strălucește frumos în soare, ca o argintoasă gîndire, din mijlocul satelor cufundate în tăcere și a verzii și-ntunecatei lumi a pădurilor.

Siretiul, în văratica sa lene, e oprit adesea în drumul său de iazuri mari, încungiurate cu papură ce-și înalță ciucălăii copți în soare, cu stuf, cu maturile, mohorîte ca blană de urs și răgoz verde. Pe malurile iazurilor jur împrejur mătreața de un verde tînăr strălucește ca mătasa, iar în mijloc ochiul verde cel clar al apei pare negru, reflectînd în el umbra lumii ce-l înconjură.

Pe cîte-un plan mai ridicat se văd curți văruite cu îngrijire, cu arătarea plăcută și liniștită. Ferestile dreptunghe strălucesc în soare, în cerdacul nalt duc la scări curate, în fața curții se-ntinde o ogradă mare în semicerc, încunjurată cu zăplaz șindrilit, umbrit de plopi, salcîmi sau nuci. În dreapta curții care se numește «sus» sînt, în genere, grajduri și hămbare, în stînga acarete pentru bucătărie și servitori, numită «jos», iar din dosul curții se întinde-n pătrat, cu șanț, pomătul, florăriile, via și prisaca.

Aceasta este arătarea stereotipă a satelor și curților, fără privire la modificațiunile întîmplătoare cari individualizează pe fiecare din ele."[2]

Descrierea curții boierești amintește de cea a familiei Balș de la Dumbrăveni, unde Gh. Eminovici, tatăl poetului, îndeplinește funcția de administrator de moșie, înainte de a-și întemeia gospodăria sa, la Ipotești, în ținutul Botoșanilor. Eminescu reține în descrierile sale amănunte care nu-și află locul într-o compoziție strînsă ca schița ori nuvela, însă importante în fixarea cadrului pentru desfășurarea largă a acțiunii, cum pretinde romanul.

Procedeul acesta este urmat și atunci cînd descrie, în *Aur, mărire și amor,* interiorul saloanelor ieșene de la jumătatea secolului trecut. „Pereții salonului, altfel albi, erau acoperiți cu covoare lucrate de scorțari din țară, un ram de meserie care-a-nceput a se pierde cu totul. Marginile acestor covoare sau scoarțe era cudrate roșii și verzi, iar în mijloc, țesut în linii, cîte-un idil întreg. Colo o fată dă iarbă verde un[ei] capre, dincolo doi copii îmbrăcați ca-n poveștile dramatizate și cari, prin pozițiunile lor, par a afecta reciproc intențiuni subversive. Scîndurile de pe jos erau ceruite deschis, cam în culoarea alămîiei, în opozițiune cu ceruiala întunecată ce se-ntrebuințează. Dară auroasa lor netezime se vedea numai p-ici, pe colea, căci podelele erau acoperite cu scoarțe trainice de lînă, în pătrate ce reprezentau în piezișurile lor toate colorile simple. Pe jilțuri cu sprijoane nalte, boltite și negre, a căror scaun [era-] îmbrăcat cu lînă verde, ședea risipită societatea, [la] acele ingenioase mese cari în starea lor normală reprezentează un dreptunghi de lemn de nuc lustruit, dar cari cu orice ocazie se puteau desface și întoarce astfel încît reprezentau un pătrat îndoit, așa de mare ca dreptunghiul îmbrăcat în postav verde. N-am nevoie să adaog că-n saltare găseai orișicînd cărți și cridă.

Am vrea să-i dăm a înțelege cititorului cumcă acesta nu era salonul principal de paradă, căci într-acela l-ar fi uimit luxul sau mai bine zis acea superfluență de mobile scumpe aduse din străinătate, ci o odaie mare destinată plăcerilor intime a băutului de ceai, a jocului de cărți și a limbuției răutăcioase asupra tuturor întîmplărilor, altfel atît de corupte, de pe vremea aceea."[3]

Eminescu completează descrierea interiorului cu tablourile de pe pereți, litografii de Asachi și reproduceri după pictori străini.

Descrierile de peisaje și de interioare nu mai păstrează nimic din cele întîlnite în prozele din epoca studiilor universitare. Peisajele lunare, boreale și paradisiace de acolo sînt înlocuite cu descrierea Văii Siretului, iar *doma,* palatele și sălile subterane,

cu salonul ieșean. Eminescu merge foarte departe și face distincție între peisajul Moldovei de Jos și cel al Moldovei de Sus. „Pe cînd țara de jos a Moldovei — precizează poetul în fragmentul *[La curtea cuconului Vasile Creangă]* — e semănată numai de coline cari, arate primăvara, par, cu brazdele lor răsturnate în soare, niște mușunoaie mari și negre, în țara de sus colinele devin dealuri și văile — rîpe. Cei dintîi înalță coaste albe și neroditoare de lut, prin rîpele adînci cresc ierburi mari și nepăscute, pietre grunțuroase dar fără consistență se văd clădite ca păreți în huma cenușie și umedă și prin adîncituri de bălți și pîraie leneșe se așează pe grunzurii pămîntului o salitră albă și strălucitoare ca bruma. Spata dealurilor e adesea întinsă, șească ca palma și de-o productivitate mare și regulată, de aceea adevăratul grînar al Moldovei rămîne țara de sus. În văi și deasupra rîpelor neroditoare stau risipite satele, pe planul dealurilor, arătura. O deosebire de la această regulă face însă valea Siretului și Sucevei care, prin perspectiva sa frumoasă, prin mîndra depărtare a dumbravelor sale și prin acea întinsoare molatecă și strălucită sub o boltă ce pare menită a fi etern albastră, pare un rai pămîntesc.“ [4]

Peisajul Moldovei este prezentat sub o dublă înfățișare și de D. Cantemir în *Descrierea Moldovei*, iar după Eminescu de I. Creangă în *Amintiri din copilărie*.

Salonul ieșean este descris ca un interior țărănesc, cu obiecte și țesături produse de industria casnică, în curs de ruinare prin concurența capitalistă, însă și prin obiecte care să ofere o imagine asupra nivelului cultural al societății ieșene. Poetul nu inventează, nici aici, tot ce descrie.

Metoda de lucru a lui Eminescu amintește de cea balzaciană și poetul o folosește și în prezentarea protagoniștilor romanului său. „Cuconul Vasile Creangă era bogat și om bun de suflet. Oamenii din satul lui și din cele-nvecinate povesteau că el are-n pivniță poloboace de irmilici și dimirlii de galbeni, dar — lucrul ce se-ntîmplă rar — nime nu-i bănuia aceasta. Se-nțelege că polobacele și dimerliile erau creațiuni ale fanteziei, însă într-o scătulcă veche de fier ce era șurubnită de podelele unui iatac mic se adunase, din moși strămoși, fără avariție, dar cu economie, mulți ochi de vulpe și mulți bani albi, încît rafturile ei n-ar fi fost pentru nimenea indiferente. Creangă era un bătrîn bun și prietenos, vesel și glumeț la petreceri, îngăduitor cu supușii lui și, unde trebuia, își punea și el mîna ca să mai ușureze greul. El nu-nvățase multe-n viața lui, pe vremea aceea nici nu se cerea multe, dar avea o înțelepciune și o isteție firească, care prețuiau mai mult decît pretențiosul semidoctism de astăzi. Astfel, veci-

nic la moșie, viața-l costa puțin.“ [5] În compunerea portretului lui Vasile Creangă intră elemente predominant de ordin moral. Portretul soției sale este realizat, pentru contrast, cu elemente ce țin de prezența fizică. „Femeia cuconului Vasile era cu mult mai tînără decît el și încă destul de frumoasă. Era o damă naltă și foarte albă la față, avea ochii mari și albaștri, față lungăreață și plină, nasul foarte corect, iară gura ei roșă purta todeuna acel surîs voluptos și satisfăcut care-l au femeile frumoase și fără dorințe. Fruntea ei, boltită sub un păr castaniu, împletit cu multă măiestrie și unit dinapoia capu[lui] cu un pieptene de aur, mînele dulci și pline, cu degete lungărețe, ea se primbla totdeuna gătită, cînd prin grădină, cînd prin odăi, fără a vorbi nici un cuvînt. Îmbla cu acea superbă maiestate în salele nalte ale casei sale, ca acele regine din epopeele nordice cari cu voința lor țin mărirea casei și a neamului. Ea era de-o blîndețe rară, însă niciodată întratîta, încît să nu rămîie mîndră și niciodată atît de mîndră încît în fața ei să nu rămîie urmele unei neșterse și adînci blîndețe. Cînd ședea nu avea ținuta plecată proprie femeilor nalte — splendidul ei bust de marmură rămînea drept și mîndru — ai fi gîndit că se simte pe tron.“ [6]

Portretul copilului este întocmit cu elemente care să sugereze descendența maternă și paternă și cu consemnarea de întîmplări specifice mentalității vîrstei. „Iorgu era încă în epoca pantalonilor cu basma, un copil frumos și plăcut. Cu ochii albaștri ai mîni-sa și cu părul cel negru al tătîni-său, cu fața albă gingașă de-ai fi tăiat-o c-un fir de păr și curios ca un motan, el își crease multe plăceri domestici, cari altfel nu supărau pe nimenea. Dușmănia lui cu gînsacii și cu gîștele cu pui, amicia intimă cu Soltuz, cînele de la stînă, pe care umbla și calare, puii de gîscă mici pe care-i închidea în cușcă ca să vadă de-or cînta cum canarii, în fine stima ce-o avea pentru moș Miron prisăcarul, care-i spunea povești și-l ținea pe genunchi, sînt amănunțimi neinteresante. Adesea s-ascundea în cîte-un saltar de scrin, ca să nu știe nimeni unde-i, ori în vo ladă veche cu lumănări de său, din care ieșea uns ca dracul. El observase că nu pe el, ci pe dădacă o batjocoresc totdeuna și de aceea nu trecea zi fără comedii.“[7]

Dintre personajele care frecventează casa lui Vasile Creangă rețin atenția Drăgan Ciufă, tipul răzeșului Harță, cu o „moșioară mică pînă la disparițiune“, înrăit în neputința de a-și reface averea, însă mîndru, ca orice mazil „față cu toată lumea“. [8] Personajul cel mai interesant, sub un anume aspect, este fratele mai mare al lui Vasile Creangă. Înțelept ca un Solomon, cu o întinsă cultură biblică, deținea manuscrise vechi și propovăduia prin exemplul

vieții sale întoarcerea la acele timpuri, cînd fiecare om își făcea tot ce-i trebuia, de la mîncare, pînă la îmbrăcăminte și locuință. „Ședea într-o cameră fără încuietoare și toate mobilele lui erau lucrate din topor de mîna lui proprie. Cîteva scînduri pe două scăunieșe erau patul lui, acoperit cu-un mindir de paie, o masă plină cu cărți bisericești și mirene de pe vremea lui, un scaun de lemne fără spate, niște icoane vechi lucrate de mîni călugărești pe pereții albi ca omătul — atîta era totul. Fereastra lui era-n soare, ceea ce da întregului simplu o arătare plăcută. El nu se supăra de nimic în lume, nimeni n-auzise vorbă slabă din gura lui. Altfel toată ziua își făcea de lucru. Lega cărți, lucra roți foarte solide, zugrăvea icoane pe scînduri mici geluite, pe care le dăruia oamenilor din sat. Tot ce-i trebuia lui însuși își făcea singur. El era cusătoreasă, spălătoreasă, croitorul și ciubotarul propriu.“ [9]

Portretul este construit cu elemente întîlnite și în prezentarea protagonistului din *[Moș Iosif]* cu deosebirea că în fragmentul de roman eroul este implicat și în practicarea îndeletnicirilor vieții cotidiene de la țară.

Portretele făcute intelectualilor satului în *[Părintele Ermolachie Chisăliță]* sînt caricaturale. Preotul, dascălul, palimarul, pădurarul au ca trăsătură comună neștiința de carte, aerul de superioritate, grosolănia în purtări și vulgaritatea în limbaj. „Părintele era cam nalt de boiul [lui], nu-i vorbă, dar i se ședea, ca popă vezi Doamne. Trecea stînjenul și mai bine, îmbla țapăn, din care cauză reaua omenire îi pusese numele : popa Melesteu. Avea părul și barba roșie și arăta mai mult a talhar decît a popă, dar ce are a face ? Cele mai [mari] merite ale părintelui erau că se deprinsese a fi prost și bețiv. Tată-său fusese porcar la sat și, fiindcă băiatul lui era leneș, rău și tîrziu la minte, a găsit că-i bun de popă. Apoi pe lîngă toate astea îl mai chema și Ermolachie Chisăliță. Evangheliile le știa pe de rost, unde nu știa ce să zică, zicea Doamne miluiește. Or punea pe pălămar să zică-un tatăl nostru, iar el îl secunda cu gagaga ! Cînd popa se-ncurca rău și oamenii se-ntreba : «Ci Doamne ! oare ce-o fi zicînd», palamarul răspundea categoric : «Tăceți, măi, nu vedeți că părintele cîntă grecește ?» Asta impunea. Foarte frumos îi ședea potcapul părintelui Ermolachie, cam pe ceafă, pentru că era larg, da-i ședea, nu glumă. Gîndeai că-i un rus cu coadă. Cînd cetea, potcapu-i cădea peste ochi, și popa suduia urît. În biserică, ne-n biserică, puțin îi pășa.“ [10]

Din tabolul critic privind intelectualii satului lipsesc învățătorii. Eminescu considera că ei reprezentau adevărații intelec-

tuali ai satului și își consacrau munca ridicării nivelului cultural al țărănimii. Sînt elocvente în această privință rapoartele sale din timpul revizoratului școlar, precum și articolele din *Curierul de Iași* și *Timpul*, cotidianul bucureștean.

Saloanele ieșene sînt descrise în *Aur, mărire și amor* pe linia lui M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, C. Negruzzi și A. Russo. Persoanele care le frecventează aparțin aristocrației moldovene, cancelariilor diplomatice și tinerei generații cu ideile și obiceiurile aduse din țările apusene. Se practică jocurile de noroc și se conversează în franceză. Doamnele îmbrăcate după moda nouă de la Paris clevetesc „cu mult spirit“.[11] Acestei societăți a unei „veselii elegante“ îi lipsea tocmai o „cultură adevărată“.

Eminescu evocă saloanele ieșene și în poezia *Pustnicul*, scrisă tot în perioada ieșeană și păstrată în manuscrise în mai multe versiuni.

Sala-mbrăcată cu-atlas alb ca neaua,
Cusut cu foi și roze vișinii,
Și ceruită strălucea podeaua
Ca și-aurită sub lumine vii —
Lumini de-o ceară ca zahăru — o steauă
Diamant topit pe-oricare din făclii,
Argint e-n sală și de raze nins
E aerul pătruns de mari oglinzi.[12]

Onomastica este aleasă intenționat „comună“, să contribuie la împlinirea viziunii realiste asupra lumii, îndeosebi a celei de la țară. Numele *Creangă* se întîlnește încă în 1840 în piesa tradusă de M. Kogălniceanu, *Două femei împotriva unui bărbat*, și nu poate fi dovadă, cum cred unii cercetători, că Eminescu scrie această proză după ce se împrietenește cu Ion Creangă. Numele eroilor sînt alese intenționat, să dea sugestii privind poziția lor în ierarhia curții boierești de la țară. *Creangă*, inițial *Oleanu (2255, 162)*, nume la care Eminescu renunță, este reprezentantul boierimii patriarhale, asemeni lui Stîlpeanu, eroul lui V. Alecsandri din *Boieri și ciocoi*. Creangă adună în jurul său „boierinașii sărăciți“, nu urăște pe cei de alt neam și le dă chiar slujbe la curtea sa. Numele lui *Ermolachie Chisaliță* este folosit de Eminescu și într-o compunere dramatică, *Împăratul, Împărăteasa*, din manuscrisul *2255 12rv*, în care apar ca personaje Strolea, Pepelea, Haplea, Baba Casandra.[14] Numele nu era neobișnuit și se întîlnea în onomastica ținutului natal al poetului. Este coleg cu un Artemie Chisăliță și la liceul din Cernăuți.[15] Unele nume din *[Părintele Ermolachie Chisăliță]* se înrudesc cu cele din comedia lui I. Slavici,

Toane sau Vorbe de clacă, scrisă de prozator în popasul său ieșean din 1874.[16] Slavici îl pune în rolul preotului de țară pe Chiriac Chisaliță, iar în cel al dascălului, pe Averchie Buchilat. Eminescu îi numește Ermolachie Chisaliță și Pintilie Buchilat. În comedia lui Slavici apare și un Iftimie Egorovici, ca numele să-l întîlnim și la Eminescu sub forma Iftimie Fedeleș. Poetul pare să-l urmeze pe Slavici și în formarea unor nume compuse și după Tănase-a Popii, Ioța lui Busuioc *(Fata de Birău)*, Marcu Florii Cazacului, Mitru Cătănaș *(Popa Tanda)*, *Cesar Gaetan Sante-Pede (Toane sau Vorbe de clacă)*, creează și el o onomastică asemănătoare: Neagule a lui Șolomon, Ftoma lui Culbeci, Mitruță Buruiană, Damian Cușmălungă. Să mai notăm că toate aceste nume se întîlnesc într-un singur pasaj, care urmează unei invocații către muză, compusă în spiritul lui I. Budai Deleanu. „Și cine, o, muză, numește numele acele ilustre a acelora cari, pentru ca să deie foc bisericei, se adunase în țintirim [?]. Înainte mergea cu o prajină lungă viteazul Mitruță Buruiană. Lui îi urmează, cu parii, strașnicii și înțelepții Ftoma lui Culbeci și mărinimosul Toader Zurgalău. Și pe cine mai zărește ochiul meu în strălucite șiruri? Oare nu-i acela teribilul Dămian Cușmălungă? Și oare cine te întrece în fapte strălucite pe tine, de berbeci adunătorule Curcă? Și v-am văzut și pe voi pe cale mărirei, pre tine, între toți isteții mai cu cap Văsălie Cotcodac, și pre tine Neagule lui Șolomon.“[17]

Eminescu avea în minte, desigur, întîmplările din *Țiganiada*, pe care Teodor Codrescu începe să o publice în *Buciumul român*, revista ieșeană, în 1876.[18]

Cînd se ocupă în *Aur, mărire și amor* de limba care se vorbea în saloanele ieșene la 1840, Eminescu presupune că nu putea fi alta decît cea a cucoanei Chirița, cunoscuta eroină din piesele lui V. Alecsandri, sau cea din filosofia lui Gane. Comentatorii operei poetului îl identifică pe acest Gane cu Nicu Gane, junimistul de mai tîrziu. Prozatorul moldovean abia se născuse la data cînd se petrece acțiunea și poetul nu face erori de informație de această natură. Eminescu îl ironizează pe Costachi Gane, care traduce lucrarea lui Franz Rudolf Weiss, *Principes philosophiques, politiques et moraux*[19] și o tipărește la Iași în 1846.[20] Eminescu avea această carte, probabil din biblioteca tatălui său, și o donează bibliotecii gimnaziștilor români din Cernăuți, în 1866.[21]

Deși se păstrează fragmentar, Eminescu concepea romanul ca o frescă socială, cu o desfășurare a acțiunii pe mai multe planuri. Aspectul acesta apare mai evident în fragmentul *[La curtea cuconului Vasile Creangă]*. Sînt ilustrative în această privință formulele folosite de Eminescu pentru integrarea în narațiune a „bio-

grafiei“ protagoniștilor. „Să ne familiarisăm cu casa întreagă în simpla ei frumusețe și cu copilăria eroului nostru.“ Naratorul face promisiuni, cînd își întrerupe istorisirea întîmplărilor, să le reia mai departe. „Astfel era și arătarea curții lui Creangă, la a cărei componenți caracteristici vom reveni mai tîrziu.“ Fragmentele care se păstrează în manuscrise nu ne îngăduie să cunoaștem și în ce măsură asemenea promisiuni sînt aduse la îndeplinire.

G. Călinescu scrie că romanul se anunța fără elemente „bizare“, întîlnite în nuvele, „plin de culoare“ și ne relevă un Eminescu „mai puțin romantic și mai sociolog“.[22]

Orientarea lui Eminescu spre proza realistă se impune atenției prin observația concretă în întocmirea cadrului general, prin conducerea acțiunii în limitele plauzibilului și prin schițarea de personaje cu un statut bine definit prin implicarea în viața cotidiană. Poetul nu face însă și pasul următor spre o deplină obiectivare în prezentarea societății românești de la jumătatea secolului trecut.

[„MOARTEA LUI IOAN VESTIMIE“] ȘI EXPLICAREA ȘTIINȚIFICĂ A VISULUI

Nuvela se păstrează în manuscrisul *2255, 268—280* și este o transcriere, după cîte se pare, după texte mai vechi, care nu se găsesc în caietele poetului. După scris, ortografie și cerneală, transcrierea aparține epocii gazetăriei bucureștene (1878—1881). Este publicată cu acest titlu de G. Călinescu în *Adevărul literar și artistic* în iulie 1932.[1]

Eminescu descrie visul de deces al eroului său în cele trei zile de veghe mortuară. „Ioan Vestimie nici nu era predispus să fie vrun om mare, nici pretindea să fie. Se poate însă că era mai lipstit de invidie decît alții, că recunoștea cu multă ușurință meritele altora și nemeritele sale, din care cauză lume-ai zicea că e un spirit observator, deși nu știm ca finețea de observațiune și reumatismul unit cu bătaie de inimă să fi stat vreodată în legătură. Avem cu toate acestea să ajungem la halul moral în care justiția pur și simplu a vederii să treacă drept spirit de observație... dar nu e vorba de asta.

Vorba e d[e] Ioan al nostru, care-n toate zilele își urma regulat drumul de la căsuța lui la cancelarie, de la cancelarie la o cafenea din colț, unde citea jurnale ilustrate, de-acolo la birt, de

la birt acasă, fără ca în această circulațiune a mersului său să se-ntîmple vro întrerupere sau iregularitate, pe cînd, din contra, în pulsațiunea și în bătăile inimei sale, se-ntîmplau foarte des iregularități.

Fie cauza aceasta, fie altele la mijloc, dar de la [o] vreme încoace Ioan, care avuse o memorie splendidă, începu s-o piardă încetul cu-ncetul. Astfel s-a-ntîmplat că-ntr-o seară, voind să scrie o epistolă unei fetițe blonde, pe care o iubea cu credință de 16 ani și mai bine, să-i uite cu totul numele fetei. A deschis un dicționar de nume proprii, a alăturat terminații de nume femeiești la orice literă a alfabetului, în zădar, numele ei a rămas uitat.

Prima lui idee a fost că poate ar fi fost lovit de-o afazie parțială, c-a uitat o literă din alfabet, a doua că în vasele craniului ar fi căpătat o umflătură care-i apasă creierul și multe idei ipocondriace îi veniră lui Ioan Vestimie. Opinia noastră este însă că Ioan închisese prea timpuriu cahla de la sobă și că-l durea poate capul.

Dar aceasta nu era, se vede, ideea lui. El se culcase și-ncepu a simți o stranie amorțeală în brațul drept. Deși era hotărîtor treaz, nu-i era cu putință să miște acel braț. Apoi urmă amorțirea piciorului stîng, apoi adormi în sfîrșit.“ [2]

De aici înainte Ioan Vestimie visează despre propriul său deces și Eminescu putea imagina o suită nedeterminată de întîmplări. Pentru acest motiv nu se poate preciza cu certitudine dacă nuvela este încheiată.

Eminescu considera, cum se vede dintr-o însemnare din manuscrisul *2255, 293v*, că numai în somn sîntem activi. „Numai în somnul adînc, în visul clar asemenea vederii obiectelor sub apă, asemenea orașului pe care după povești îl vezi cu case, strade, biserici, oameni în fundul unui lac limpede — numai în somn sîntem activi — de aceea visul are atîta dramaticitate. Altfel sîntem pasivi.“ [3]

Visul ocupă un loc important în opera lui Eminescu încă din primele sale scrieri, de la *Făt-Frumos din lacrimă* și *Geniul pustiu* la *Sărmanul Dionis* și *[Avatarii faraonului Tlà]*. Visul îl întîlnim și în poeziile *Vis, O stradă lungă îngustă, Rime alegorice, Melancolie* și în alte poeme eminesciene. În manuscrisul *2306, 28rv* Eminescu își notează propriul său vis. „În noaptea de 11 spre 12 fevr. 876 am avut următorul vis. Se făcea la noi acasă, la Ipotești. Sora mea Aglaia mă chiamă ca să mă prezinte lui Don Alfons și vărului său Don Carlos cari se aflau la noi în gazdă. Într-adevăr citisem pare-că cu puțin înainte că ei se-mpăcase și că Don Carlos găsise o combinație ca să scape Spania de grenadirii

și brigadirii săi — anume : regina Spaniei, Isabella — înifase pe un rege american. Acesta murind, țările sale erau de drept ale Spaniei, dar micile republice ale Americii de Sud își apropiase acele țări. Acum Spania voia să ceară mai întîi de la ele aceste țări, apoi să facă un memorand către puterile Europei, în urmă dacă n-ar fi ajutat nici aceasta, să-nceapă a-ntări cetăți și strînge oameni ad hoc pentru acest scop. Don Carlos ar fi plecat apoi în război cu oamenii săi. Iată soră mea îmi dă un surtuc negru (am gîndit îndată și la pantalonii de o dubioasă culoare) ș-am intrat, pe podelele ceruite ale odăii unde erau cei doi regi. Soră mea îmi spune la ureche :

— Spune-ți numele și meseria !

Eu mă înclin înaintea lui Don Alfons.

— Eminescu, rumänischer Schriftsteller.

— Was für ein Schriftsteller ist der ? întrebă Don Carlos, care era femeie.

— Verzeihen, ich bin selbst Schriftsteller im Rumänischen.

— A ! So wird man wohl im Moldauschen sagen. Wahrscheinlich schreiben sie bei den *Convorbiri literare*.

Don Carlos mă invitează să șed pe un divan-sofa care ocupa amîndouă laturile unui unghi al odăei și pe care dormeau vreo trei femei îmbrăcate. Am șezut și am vorbit mai multe lucruri." [4]

Visul are aici un caracter predominant autobiografic în care apar nu numai Aglaia, sora sa, ci și Raluca, mama poetului și Șerban, fratele său mai mare. Descrierea visului este însoțită pe de altă parte de desene, în care indică poziția sa în salonul de la Ipotești, în timpul conversației cu cei doi rivali la tronul Spaniei și a străzilor din Iași, pe care întîlnește servitoarea lui Samson Bodnărescu, prietenul său.

Eminescu introduce elemente autobiografice și în proza *Visul unei nopți de iarnă*, păstrată în manuscrisul *2255, 265r—266r, 244r—249r* și publicată de G. Călinescu în *Adevărul literar și artistic* în 1932. [5] Aici se face o referire la poemul simfonic al lui Camille Saint-Saëns, *La danse macabre*, din 1874, de unde deducem că proza este contemporană cu descrierea visului din 11—12 februarie 1876. Poemul este prezentat de Pensionatul normal de domnișoare din Iași la serata muzicală din 18 martie 1877 și face „mare senzație în lumea muzicală". [6] Eminescu consacră și el un articol acestui eveniment, *Serata muzicală [„Astăzi opt oare..."]*, pe care îl publică în *Curierul de Iași* în 18 martie 1877. [7] Sînt informații care vin în sprijinul cronologizării elaborării acestei proze eminesciene. Aici eroul se visează în cimitirul satului. „Țintirimul și biserica noastră erau alături cu grădina. Cum plecă mama, luai o pătură și mă dusei în țintirim... Era multă și clară lumină de

lună... ramurile salcîmilor erau negri, gratiile de la capela noastră, cu vîrfurile aurite, străluceau și vîntul atingea de clopot... clopotul abia atins suna dulce, foarte dulce și melodios...

— Vîntu-mi trage clopotul, zisei.

Mă-nfășurai bine, deschisei portița de la gratii și mă culcai pe piatra mare de deasupra. De departe vedeam din ungherul pomului desfrunzit castelul cu ferestrele luminate.“ [8]

Caracterul autobiografic al nuvelei stă în atenția exegeților operei eminesciene. „E de remarcat — scrie G. Călinescu — atmosfera de țară, familie cu capelă în țintirim, boierul din castel și dragoste rurală, elemente ce duc gîndul la Ipotești.“ [9] Portretul mamei ar putea fi al Ralucăi Eminovici, pentru care poetul avea o mare afecțiune.

Deși întîlnim în opera lui Eminescu „un roi de visuri“, cum spune G. Călinescu,[10] și modalități diferite de descriere a lor atît în poezie, cît și în proză, nicăieri nu se încearcă să li se dea o explicație științifică. Nu este, evident, o întîmplare că Eminescu își pune această problemă în epoca gazetăriei bucureștene. Există un climat intelectual favorabil unor asemenea preocupări. Un studiu al doctorului C. A. Polichronie, *Fiziologia și pathologia somnului*, se tipărește în 1877 [11] și *Timpul* anunță apariția sa. [12] Problemele de această natură îl preocupau și pe T. Maiorescu, cum se vede din jurnalul său din noiembrie-decembrie 1879. Criticul face lecturi din unele lucrări de specialitate la întrunirile literare care se țin în casa sa și la care participă și poetul. În jurnalul său sînt menționați Saigey cu *Sur l'unité des forces physiques*, probabil Emile Saigey, cunoscut prin tratatul *La Physique moderne. Essai sur l'unite des phénomènes naturels* (1867), Alexandre Bain, cu *The Sense and the Intelect* (Oxford, 1855), în traducerea franceză a lui E. Cazelles, *Les sens et l'intelligence* (Paris, 1874), G. Jäger (1832—1916), cu *Entdeckung der Seele* (Leipzig, 1878), Henry Maudsley, cu *Psychologie of Mind* (London, 1875), în traducerea franceză, *Physiologie de l'esprit* (Paris, 1879). [13] Apare surprinzătoare omisiunea lucrării lui L. F. Alfred Maury, *Le sommeil et les rêves* (Paris, 1878), cu circulație în cercurile intelectuale ale vremii. Despre lucrarea lui Jäger, Maiorescu face o dare de seamă și la aniversarea Junimii, ținută la Iași. [14] „În genere cu — notează criticul în jurnalul său — cu multă fiziologie, mai cu seamă despre somn și vise.“ [15] Maiorescu inaugurează în 10 februarie 1880 un nou ciclu de conferințe pe care le ține la Ateneu și a treia, din 24 februarie 1880, o consacră explicării științifice a visului. Eminescu face o dare de seamă, *Conferința d-lui T. Maiorescu ținută duminecă la 24 fevruariu în sala Ate-*

neului despre „Visuri“, pe care o publică în *Timpul*, în 24 februarie 1880.[16] Poetul se oprește la teza lui Maiorescu privind baza fiziologică a somnului. „Fiziologicește privit, îl rezumă Eminescu pe Maiorescu — somnul este o amorțire a nervelor, a creierilor, prin încordare, amorțire.“ Cînd trece la explicarea visului, Eminescu pare să expună propria sa opinie. „Mai fericiți sîntem cînd dormim, căci atunci sîntem mai aproape de adevărata realitate și obiectivitate.“ Explicația concordă cu însemnările din manuscrise. De altfel Eminescu însuși se justifică în finalul dării sale de seamă că rezuma rău punctele din conferință.

Eminescu elaborează nuvela în acest climat intelectual de care ținem seama în discutarea acestei ultime proze eminesciene. Mai notăm că cercetările mai noi recunosc în vis „o funcție psihică“, însă „cu rol încă obscur“,[17] Eminescu pleacă de la definirea condițiilor patologice ale visului. Ioan Vestimie este cardiac și tulburările inimii sînt explicate, medical, prin reumatism, care afectează și memoria. Vestimie suferă de-o amnezie progresivă, încît ajunge în situația de-a uita pînă și numele aceleia pe care o iubea de aproape două decenii. Vestimie mai suferea și de cefalalgii, pe care și le explica printr-o tumoare la creier, și are senzații de paralizie parțială. Eminescu procedează în descrierea cauzelor patologice care stau la baza visului, ca un medic specialist în boli nervoase. După această explicație, introduce în discuție și părerea sa personală. „Opinia noastră este însă — ține el să precizeze — că Ioan închisese cahla de la sobă și că-l durea poate capul“. Explicațiilor de natură medicală li se alătură astfel și una întemeiată pe experiența țărănimii noastre.

G. Călinescu se întreba dacă Eminescu pune în descrierea visului un „fapt“ autobiografic sau „o informație științifică“.[18] Unele întîmplări din nuvelă au, evident, caracter autobiografic. Eminescu consemnează și în manuscrisele sale momente de amnezie, care amintesc de cele prin care trece eroul său. „Unde am fost ieri — notează Eminescu în manuscrisul *2292, 39* — înainte de-a veni la Ienaki ???“ Poetul așterne pe hîrtie încă 13 semne de întrebare. Să mai notăm că manuscrisul *2292* aparține epocii bucureștene, în care găsim și alte însemnări autobiografice.

[Moartea lui Ioan Vestimie] ocupă, prin explicarea științifică a visului, un loc singular în proza eminesciană.

Există în manuscrisele lui Eminescu o descriere a pustei ungare, care ocupă un loc aparte în scrisul său. Se păstrează în caietul miscelaneu *2257, 371* și a fost descifrată și publicată de G. Călinescu în 1956 [1]. Criticul o prezintă ca o mărturie a interesului poetului pentru literatura ungară și-și punea întrebarea dacă nu cumva reprezintă o traducere. Deși G. Călinescu pune în discuție problema originalității acestui text eminescian încă acum trei decenii, statutul său a rămas, pînă astăzi, nedefinit și este tratat ca o proză literară [2].

„Șesul nemăsurat — scrie Eminescu — seamănă în adevăr cu marele ocean în formă solidă. Milă cu milă se-ntinde în apăsătoare monotonie care te-nfiorează și nu e întreruptă nici prin sat, nici prin casă, nici prin arbori. Numele «Puszta» înseamnă pustie. Și-ntr-adevăr e pleșuvă, goală, deșartă și n-are nici măcar apă curgătoare. Ici și colo se ridică în văzduh capătul lung al unei fîntîni cu cumpănă, ca brațul unei fantasme sau ca catargul unei corăbii înecate. Din cînd în cînd se vede o cireadă de vite căutînd pășune, păscute de-un om călare. Încolo nu se mai vede nici o ființă viețuitoare, doar cîte o cocoară or vreun cocostîrc singuratec care se leagănă într-un picior, pe vro mlaștină acoperită c-o coajă de natron sau cîte un uliu care sus, din aer, caută pradă. Cea mai adîncă tăcere domnește în pustiu și dacă o-ntrerupe strigătul unui păstor sau mugetul unei turme, sonul te sperie care, adus de aripile vîntului în ureche, nu știi de unde vine."

O descriere a pustei ungare găsim în lucrarea lui Victor Tissot, *Voyage au Pays des Tzigans (La Hongrie inconnue)*, tipărită și într-o altă ediție, *La Hongrie. De l'Adriatique au Danube. Impression de voyage*, cu bogate reproduceri de epocă [4]. Scriitor și ziarist de limba franceză născut în Elveția, Victor Tissot (1845—1917) tipărește și o altă lucrare, *Russes et Allemands* (1881), care putea sta în atenția lui Eminescu. Cuvîntul „puszta", arăta V. Tissot, numește spațiul pustiu („ce mot hongrois signifie espace vide"). Eminescu scrie, inițial, *pustiu*, ca să corecteze în *pustie*. Pusta este descrisă ca un spațiu imens („une steppe immense"), un ocean de pămînt („un océan de terre"). V. Tissot introduce în descrierea sa elemente pe care le întîlnim și în textul eminescian. I. Slavici întocmește și el în *Crăciunul*, publicat în *Timpul* în 25 decembrie 1877 [5], și în nuvela *Pădureanca*, scrisă înainte de 1883 [6], descrieri ale Cîmpiei arădane, cu multe elemente în-

tîlnite și în descrierea ziaristului francez. Se pot observa similitudini și între descrierea lui Eminescu și cele ale prozatorului transilvănean. Acesta se întemeiază, evident, pe experiența sa de viață.

Eminescu pornește de la Henry Charles Carey (1793—1879), economistul american, din tratatele căruia își face cum arătam mai departe, numeroase extrase în manuscrise. Tratatele sale, *Principles of social Science,* în trei volume, tipărit la Philadelphia între 1837 și 1840, și *Principles of social Science,* tot în trei volume, tipărit de asemenea la Philadelphia între 1858 și 1859, sînt traduse în germană și franceză și cunossc o largă circulație în secolul trecut.

Eminescu transcrie textul păstrat în manuscrisele sale din primul volum al tratatului *Principles of social Science,* capitolul IV, în care H. C. Carey prezintă ocupațiile oamenilor în diferite părți ale globului pămîntesc. Poetul transcrie textul în traducerea sa, din ediția germană.

„Die ungeheure Fläche — scrie Carey — gleicht in Wahrheit dem grossen Ocean in fester Form. Meile auf Meile dehnt sich in dumpfer, beängstigender Eintönigkeit aus, die durch kein Dorf, kein Haus, keinen Baum unterbrochen wird. Der Name Puszta, den die Ebene führt, bedeutet «leer» und sie ist durch diesen Namen treffend bezeichnet. Sie ist kahl, nackt und öde und besitzt nicht einmal strümendes Wasser. Hie und da erhebt sich der lange Pfosten eines Zugbrunnes, wie ein Geisterarm, oder der Mast eines gescheiterten Schiffes in die Luft. Gelegentlich sieht man eine von berittenen Hirten gehütete Viehheerde nach Futter suchend vorbeiziehen, Sonst sieht man kein lebendes Wesen, ausser einem einsamen Kranich oder Storch, der Sich auf einem Bein inmitten eines mit weisser Natronkruste bedeckten Morastes balancirt, oder einem Geier, der hoch in der Luft schwebend, nach Beute sucht. Die tiefste Stille herrscht auf der Ebene, und wenn sie durch den Ruf eines Hirten oder das Blöcken der Heerden unterbrochen wird, so erschreckt der Ton der auf den Flügeln des Windes, man weiss nicht woher getragen wird, das Ohr.“ [7]

Carey extrage acest text dintr-o scrisoare a lui Charles-Loring Brace, *Lettres on Hungary,* pe care nu o cunoaștem. Brace (1826—1890), filantropul american, este autor al mai multor lucrări, *Hungary in 1851* (1852), *Home life in Germany* (1853), *Norse Folk* (1857). Scrisoarea este inclusă, probabil, în prima lucrare.

Eminescu preia descrierea pustei ungare, cum se desprinde de mai sus, din tratatul economistului american, prin intermediar german. Nu stăm, astfel, în fața unei proze literare originale, ci a unei traduceri.

Stabilirea statutului textului din manuscrisele lui Eminescu nu este singura problemă care interesează discuția noastră. Carey reproduce extrasul din scrisoarea lui Charles-Loring Brace într-o notă, ca exemplificare în combaterea teoriei lui Ricardo privind renta funciară, teorie potrivit căreia oamenii ocupă mai întîi terenurile fertile. Economistul american demonstrează că aceștia se stabilesc pe terenurile mai puțin fertile, situate pe înălțimi, ca să coboare treptat în văile rîurilor [8]. Cîmpia ungară este invocată, printre alte numeroase exemple, spre a ilustra cum o cîmpie cu pămînt fertil se prezenta totuși ca un pustiu lipsit de viață. Extrasul lui Carey din scrisoarea compatriotului său cuprinde și o prezentare istorică privind originea poporului ungar. Poetul omite această parte și reține numai fragmentul în care se descrie pusta ungară.

Eminescu aplică și aici metoda sa de lucru, întîlnită des în manuscrise. Poetul extrage texte din diferite tratate în vederea utilizării lor ulterioare. Nu indică însă nici contextul și nici sursa bibliografică. Cunoașterea acestora reprezintă aici problema fundamentală. Sîntem îndemnați, altfel, să investim cu statut de proză literară originală un text, ca cel de mai sus, transcris dintr-un tratat străin de economie politică.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

MANUSCRISELE, INSTRUMENT DE LUCRU

DE LA HEINRICH THEODOR RÖTSCHER, LA KANT ȘI EUDOXIU HURMUZACHI

Există în activitatea lui Eminescu cîteva epoci, situate la mari intervale, cînd se ocupă de pregătirea unor instrumente de lucru care ocupă un loc important în activitatea sa scriitoricească. Contextul social-politic în care întreprinde această acțiune diferă de la o epocă la alta, după cum diferă și obiectivele urmărite. Din manuscrise luăm cunoștință și de rezultatele obținute, într-un efort intelectual cu totul ieșit din comun.

Eminescu întreprinde în epoca preuniversitară traducerea tratatului lui Heinrich Theodor Rötscher, *Die Kunst der dramatische Darstellung*, tipărit inițial în trei volume în 1841—1846 și retipărit într-un singur volum la Leipzig în 1846. Eminescu folosește această a doua ediție și traducerea sa se păstrează în manuscrisul *2254, 310—446.*[1] Poetul întreprinde această muncă dificilă, poate, la îndemnul lui Mihail Pascaly, din trupa căruia făcea parte în 1868—1869.[2] Traducerea era destinată să servească drept îndrumător în pregătirea actorilor. Scopul acesta nu a fost atins de vreme ce traducerea rămîne îngropată în manuscrise. Explicația stă în faptul că Eminescu părăsește trupa teatrală ca să-și înceapă studiile universitare în toamna anului 1869. Manuscrisele arată că se ocupă și după această dată de traducere, poate în speranța tipăririi ei în volum.

Munca dificilă de transpunere în românește a tratatului lui Rötscher îl familiarizează cu problemele fundamentale ale esteticii teatrale. Notele marginale cu care însoțește traducerea relevă independența de gîndire, cu totul remarcabilă pentru un tînăr de 18—19 ani. „E condițiunea absolută a unei istorii naționale — notează Eminescu — ca să ție cont de mișcările sufletești a unei națiuni, de toată suma impresiunilor pe care le produc împrejurări și întîmplări în sufletul ei. Firul cel roșu, antiteza împrejurărilor de din afară e individualitatea caracteristică și internă

a poporului însuși — aceasta trebuie să fie călăuza în labirintul istoriei, numai că individualitatea aceasta trebuie înțeleasă și trebuie înțeles totodată că toate combinările sale cu întîmplările timpului sînt organice și conforme cu individualitatea însăși. O recepțiune fără ca partea caracterizatoare a faptelor să fie individualitatea națională nici nu se poate cugeta măcar."[3] Observații interesante face Eminescu cu privire la accent în limba română și la alte aspecte ale pronunției. „La noi claritatea silabelor sau mai bine zis cualitatea muzicală a silabelor atîrnă mult de la accent. Dacă sînt accentuate, ele constituie sunetul etimologic original al cuvîntului, deși asta nu obligă ca el, schimbîndu-se și pierzîndu-și originalitatea, noi să nu le redăm cu schimbare cu tot."[4] Eminescu face și aplicații practice și notează marginal numele actorilor români care se încadrau în considerațiile esteticianului german prin jocul lor pe scenă. Sînt menționați astfel M. Pascaly, Gh. Alexandrescu, C. Bălănescu, V. Freivald.[5] Mai tîrziu, cronicar dramatic la *Curierul de Iași*, va judeca spectacolele de la Teatrul Național din capitala Moldovei în lumina concepției esteticianului german.[6]

Cultura noastră națională n-a avut decît de pierdut prin faptul că traducerea lui Eminescu rămîne îngropată în manuscrise mai bine de un secol.

Eminescu trece în epoca studiilor universitare la Berlin pentru pregătirea doctoratului la traducerea tratatului lui Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, pe care o continuă, mai tîrziu, la Iași. Traducerea se păstrează în manuscrisul *2258, 21r—44rv—56r, 57r—60rv—114r, 115rv, 116v—126v, 127rv, 128v—155r, 156—158r, 159rv, 160v—162r* și a fost tipărită în mai multe ediții ale operei sale.[7]

Maiorescu îi propune lui Eminescu să-și facă doctoratul în filosofie spre a ocupa o catedră la Universitatea din Iași. „Kant ist mir verhältnissmässig spät — îi scrie Eminescu lui Maiorescu în 5 februarie 1874 — in die Hände gekommen, Schopenhauer ebenfalls. Ich habe sie zwar inne, aber die intuitive Wiedergeburt ihrer Gedanken in meinem Innern mit dem specifischen Erdgeruche meines eigenen Gemüthes ist noch nicht vollendet."[8] De aici s-ar desprinde că Eminescu îl cunoaște pe Kant în epoca studiilor universitare la Berlin. Poetul invocă însă autoritatea lui Kant în articolul *O scriere critică* din ianuarie 1870, iar în *Echilibrul* din aprilie 1870 preia definiția kantiană a ridicolului.[9] Mărturiile lui Slavici vin și ele să arate că Eminescu cunoștea filozofia lui Kant și Schopenhauer încă din primii ani ai studiilor sale la Universitatea din Viena.[10] Eminescu caută să obțină prin formula „rela-

tiv tîrziu“ un răgaz cît mai lung pentru pregătirea doctoratului. „Ein Doctor-titel Würde mich zwar mit der Welt — îi scrie Eminescu lui T. Maiorescu — und ihrer gesetzlichen Ordnung in's Reine bringen, mit mir selbst, der ich mir vorderhand nicht genüge, nicht. Gerade diese con[c]rete Gelegenheit hat mir den Ernst der Aufgabe klar gelegt und das Motiv der Vortheile, die sich mir auf diese Weise bieten könnten überwindet nicht die Vorstellung der Pflicht. Deswegen würde ich Zeit verlangen. Wie viel, hängt wieder vom meinen Verhältnissen ab.“ [11] Informații cu privire la pregătirea doctoratului găsim în scrisorile lui Eminescu către Maiorescu datate *Charlottenburg, den 5. Februar 1874,* din care am citat mai sus, *Charlottenburg 26/2 [1]874, Charlottenburg 28/3 [1]874, Charlottenburg, d[en] 7. Mai [1]874,* precum și într-o telegramă, *Berlin 7/5 187[4].* De aici se desprinde că Eminescu considera că nu avea pregătirea necesară să țină un curs de filozofie la nivelul celor pe care le audia la universitățile germane.

Eminescu întreprinde în vara anului 1874 o călătorie la Königsberg, orașul de naștere al lui Kant, și face unele investigații în arhivele din Polonia. Poetul relatează despre această călătorie în scrisoarea către Ioan Al. Samurcaș din 19 septembrie 1874. Maiorescu îi oferi postul de bibliotecar la Biblioteca Centrală din Iași și Eminescu face precizarea, în aceeași scrisoare, că aici nu era împiedicat să-și întrerupă „preparațiunile pentru doctorat“ și „ocupațiunea“ sa care „rămînea științifică și literară“. [12] Eminescu își exprima speranța că în noiembrie 1874 se va putea întoarce în Germania să-și treacă doctoratul.

Pregătirile lui Eminescu pentru ocuparea unei catedre universitare sînt prezentate de I. A. Rădulescu-Pogoneanu într-un studiu, *Kant și Eminescu. Traducerea „Criticii rațiunii pure“*, publicat în *Convorbiri literare* încă în 1906. [13] Problema doctoratului este reluată de I. A. Rădulescu-Pogoneanu și în alt studiu, *O corespondență din anul 1874 între Eminescu și d-l Maiorescu. Pregătirea lui Eminescu pentru o catedră de filozofie la Universitatea din Iași,* publicat tot în *Convorbiri literare* în 1910. [14] C. Noica arată în studiul introductiv la *Lecturi kantiene* că doctoratul nu se putea trece cu o traducere. [15] Nu rezultă însă de nicăieri că Eminescu intenționa să prezinte traducerea sa ca teză de doctorat. Ține însă să precizeze în scrisoarea către T. Maiorescu din 5 februarie 1874 că putea ține un curs asupra filozofiei lui Kant sau Schopenhauer, limitat la analiza de texte, cum se proceda de altfel la universitățile germane. „O docență liberă deci privată — scrie Eminescu —, relativă la prelegerile asupra unui teren absolut mărginit din filozofie, de pildă specială din aceea a lui Kant

ori Schopenhauer, așa cum e expusă în scrierile lor respective, aș fi îndrăznit s-o iau asupra mea, din cauză că nu te poți abate de la text, și depinde mai mult de redarea exactă și clară a celor știute, decît de elaborarea întinsă a numitelor sisteme.“ [16]

Eminescu face și acum note marginale, cum procedează și în cazul traducerii tratatului lui Heinrich Theodor Rötscher, esteticianul german. Un aliniat în care se face sinteza expunerii de mai înainte este barat cu o linie verticală și notat marginal : „toată poliloghia de mai sus e clar expusă aici“. [17] Eminescu procedează în chip asemănător și în alte cazuri. Barează finalul capitolului *Tranziție la deducerea transcendentală a categoriilor* și notează marginal : „Sistemul lui Kant *in nuce*“. “[18]

Eminescu pregătește traducerea *Criticii rațiunii pure* pentru un curs practic de interpretare de texte kantiene. Drumurile sale nu duc însă la trecerea doctoratului și nici la ocuparea unei catedre de filozofie la Universitatea din Iași.

Epocii ieșene aparține traducerea *Gramaticii paleoslave*, pregătită tot pentru o activitate practică. Eminescu vizitează în călătoria întreprinsă la Königsberg, Cracovia și Lemberg în vara anului 1874 arhivele din aceste orașe. Poetul cunoaște vechiul scris românesc, însă nu avea pregătire de specialitate să descifreze documentele istorice. Își propunea să reia investigațiile în arhivele străine privind documentele relative la țara noastră. „Călătoria mea — îi scrie Eminescu lui Ioan Al. Samurcaș în 19 septembrie 1874 — va avea de scop înainte de toate depunerea doctoratului. Pînă atunci mă voi pune însă în corespondență cu D-nul Hâjdău, pentru a afla de la el numele dicționarelor auxiliare (a limbei latine corupte din acel timp și prescurtărilor uzitate pe atunci) și toate preservativele critice, pe cari cineva trebue să le aplice la documente, pentru a afla dacă sînt autentice sau apocrife ; căci în critica documentelor nu e permis a visa.“ [19]

Eminescu traduce în contextul acestor preocupări manualul lui A. Leskien, *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslawischen) Sprache*, tipărit la Weimar în 1871. Traducerea se păstrează în manuscrisul *2307, 36r-76r, 79r-148r, 152r-153v* și a fost editată în ultimii ani. [20] Manuscrisul acoperă 114 pagini din manual și au rămas netraduse 44 pagini din care 25 din *Glosar*.

Gramatica paleoslavă era chemată să-i servească ca instrument de lucru în viitoarele cercetări în arhivele din străinătate. De altfel în scrisoarea către Ioan Al. Samurcaș, secretarul agenției diplomatice a țării noastre la Berlin, îi cere să mijlocească eliberarea unui act să poată „vizita archivele secrete ale Statului prusian“. [21] Eminescu părăsește însă pregătirile pentru doctorat

și munca din bibliotecă îndată ce ocupă, în iulie 1875, postul de revizor școlar și apoi de redactor la *Curierul de Iași*. Astfel *Gramatica paleoslavă* se înscrie printre instrumentele de lucru pregătite pentru activitatea științifică, căreia nu-i poate da o utilizare în creația artistică și proza politică.

Comisia documentelor istorice, al cărei secretar era I. Slavici, îl însărcinează pe Eminescu să traducă primul volum din cele cinci ale tratatului lui Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, tipărit la București între 1878 și 1888. Poetul face traducerea la Florești, în Oltenia, în vara anului 1878. Acest prim volum, *Fragmente din istoria românilor*, se tipărește în 1879. Slavici traduce și el două volume în 1900, iar ultimele două nu se pot consulta decît în originalul german. Eminescu și Slavici aduc o contribuție din cele mai importante în domeniul istoriografiei noastre naționale.

Orientarea lui Eminescu spre istoria națională este anterioară traducerii tratatului lui Eudoxiu Hurmuzaki, cum se vede din *Geniu pustiu*, romanul scris în epoca preuniversitară, și din proiectele dramatice schițate, în cea mai mare parte, în epoca studiilor universitare. Poetul apela la cronici, pe care le consulta în edițiile lui M. Kogălniceanu, la tratatele de istorie, ca cel al lui A. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioară*, publicații de specialitate, *Magazin istoric pentru Dacia*, precum și la lucrările de inspirație istorică ale unor scriitori români.

Eminescu găsea în tratatul lui Eudoxiu Hurmuzaki evocarea în culori luminoase a unor epoci din istoria noastră națională cum sînt domniile lui Mircea cel Bătrîn, Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Matei Basarab. Sînt domnii de stabilitate și progres în istoria națională și poetul le invocă frecvent în proza sa politică. În manuscrisul *2257, 413* se păstrează o pagină din traducerea lui Eminescu în care se descrie lupta de la Kossopolje din 1389, la care participă și Mircea cel Bătrîn și în care armatele creștine sînt învinse de cele otomane.[22] Poetul găsea în prezentarea domniei lui Mircea cel Bătrîn, din tratatul lui Eudoxiu Hurmuzaki, informații ce-i puteau servi la elaborarea *Scrisorii III, publicată în 1881*.

Eminescu traduce, ca subbibliotecar la Biblioteca Centrală din Iași, în 1884—1886, tratatul lui Franz Bopp, *Kritische Grammatik der Sanskrita Sprache in kurzer Fassung*, rămasă în manuscris în trei caiete. Asupra acestor probleme stăruim în altă lucrare. Traducerea este mărturie impresionantă a activității intelectuale a poetului în ultimii ani din viață.

Considerațiile noastre privind traducerea celor cinci lucrări, realizată în contexte diferite ale activității sale scriitoricești, ilustrează capacitatea lui Eminescu de-a se supune, foarte de tînăr, la travaliul greu și de mare amploare în munca intelectuală. Munca aceasta se reflectă inegal în creația artistică și în publicistica sa. Sînt valorificate mai bogat informațiile din *Arta reprezentării dramatice* în cronicile teatrale și din *Fragmente din istoria românilor* în proza politică.

CAREY ÎNTR-UN DICȚIONAR DE ECONOMIE POLITICĂ ȘI DESPRE TRANSPORT, COMERȚ ȘI SOCIALISM

Eminescu plănuia să întocmească în epoca gazetăriei bucureștene un dicționar de economie politică în care să organizeze materialul pe o idee călăuzitoare. Își propunea ca aceasta să fie „producțiunea". Luăm cunoștință dintr-o însemnare din manuscrisul *2264, 319v* și de numele economiștilor ale căror tratate urma să le ia ca texte de bază, precum și de metoda sa de lucru. „Pe Carey îl cumpăr în ediția mare — notează Eminescu — [î]l leg cu hîrtie intercalată, șterg toate pasajele netrebnice din el, traduc juxta linea tot ce e sănătos ca idee. Tot așa fac și cu List și cu alți economiști *ce-mi convin*. Fac un mic dicționar de Grundbegriff der N[ationalen] Oekonomie cu un sistem prevăzător de rezultante ale ideii generale *Producțiune*." [1]

Henry Charles Carey (1793—1879), economistul și sociologul american, este autorul unor tratate ca *Principles of political Economy*, în trei volume, tipărit la Philadelphia între 1837 și 1840 [2] și *Principles of social Science*, tot în trei volume, tipărit de asemenea la Philadelphia între 1858 și 1859, precum și al unor lucrări, *Lettres on political Economy*, în două volume, și *The Unity of Law; ex exhibited in The Relations of physical, social, mental and moral Science*, tipărite *la Philadelphia*, prima în 1860 și 1865, a doua în 1870. Tratatul *Principles of social Science* se traduce în franceză. *Principes de la science sociale* [3] și în germană *Die Grundlagen der Socialwissenschaft* [4]. M. McKean întocmește o ediție prescurtată, *Handbook of social Science*, într-un volum, tradusă de asemenea în germană, *Lehrbuch der Volkswirthschaft und Socialwissenschaft* [5]. Să mai notăm și o altă traducere germană, *Socialökonomie*, făcută, de asemenea, după textul original [6]. Tratatele lui Carey, traduse desigur și în alte limbi, cunosc o largă

circulație în mișcarea științifică din a doua jumătate a secolului trecut.

Economistul american se bucura de multă trecere și la Junimea, societatea ieșeană. Este prezentat aici de D. A. Xenopol și schimbă, cum arată I. Negruzzi, opinia junimiștilor în materie de economie politică [7]. A. D. Xenopol îl considera „un mare geniu economic" și sub influența lui ia în discuție în *Istoria românilor*, alături de faptele istorice, și pe cele economice [8].

Eminescu cunoaște opera lui Carey încă din anii studiilor universitare la Viena și Berlin. I. Slavici arată în *Fapta omenească*, lucrarea sa memorialistică din 1888, că la Viena comentează împreună cu Eminescu lucrările lui Roscher și ale altor economiști [9]. Wilhelm Roscher (1817—1894), profesor de economie politică la Universitatea din Göttingen și la cea din Lipsca, se număra printre cei mai de seamă popularizatori ai operei lui Carey în Europa. Eminescu audiază la Berlin cursurile lui Eugen Dühring, și el un mare admirator al economistului american, căruia îi închină și o lucrare, *Carey's Umwälzung der Volkeswirtschaftslehre und Sozialwissenschaft*, tipărită la München în 1866. Poetul se familiarizează la cursurile profesorului berlinez și cu literatura socialistă. În manuscrisul *2291, 45—46* își întocmește și o listă bibliografică în care figurează și numele lui Carey, alături de cele ale lui Proudhon, Louis Blanc, Karl Marx. Transcriem începutul ei. „Proudhon, *Contradictions économiques* (Bastiat, *Harmonies économiques)* Organisation naturelle (Carey plagiirt) ; Max Wirth (Ferrara) Bastiat, *Die Werththeorie (die ersparte Dienstleistung). Er will das Sozialismus bekampfen* etc. ; Louis Blanc, *Er dachte implicite polemisch. Mischung des Socialismus und politischen fragen* etc. *Bis jetzt keine neue Formulirung des Sozialismus ;* Marx, *Das Capital.*" Poetul reia numele lui Karl Marx ceva mai departe și-l repetă de mai multe ori.

Eminescu nu întocmește dicționarul de economie politică, cum își propunea, însă își face extrase din tratatul *Principles of social Science* și ele se păstrează dispersate în manuscrisele *2267, 84r-88r* și *2270, 40r-42r, 53r-54r*, cele două caiete consacrate problemelor de fizică și în manuscrisele miscelanee, *2257, 290r-298r, 313r-322r, 371-375r, 378r,-379r* și *2264, 324r, 328r-332r, 336r-340r*. Extrasele se tipăresc mai întîi în *Fragmentarium*, în secțiunea *Matematică. Fizică. Științe naturale* [10] și le retipărim în *Opere XIV. Traduceri*, în secțiunea *Articole și excerpte*, unul în *Opere VII. Proza literară* [11], iar alte două în *Opere XII. Publicistica* [12] și *Opere XIII. Publicistica* [13]. Schițăm un tablou al acestor extrase făcute de Eminescu, păstrînd titlurile date de noi în *Fragmentarium*,

Opere XIV, *Opere VII*, *Opere XII* și *Opere XIII*, și completîndu-le cu alte cîteva după sintagma inițială. Cum Carey își împarte materia pe volume și o tratează în capitole și paragrafe, orînduim și noi extrasele în succesiunea din cele trei volume și facem trimiteri la capitolul și paragraful respectiv și la pagina din *Fragmentarium*, *Opere XIV*, *Opere VII*, *Opere XII* și *Opere XIII*. Aici se găsesc și indicații privind manuscrisele în care se păstrează extrasele. Adoptînd acest sistem putem fi urmăriți, fie după ediția americană, fie după traducerile în alte limbi.

Din *Principles of social Science* vol. I :

1) [„*Economia politică*...“]
Cap. I, § 5 ; *Fragm.*, p. 149—150 ; *Op. XIV*, p. 947
2) [„*Din considerații de natură practică*...“]
Cap. I, § 5 ; *Fragm.*, p. 150 ; *Op. XIV*, p. 950
3) [„*Simbria naturală*...“]
Cap. I, § 5 ; *Fragm.*, p. 150 ; *Op. XIV*, p. 941
4) [„*Unii economiști*...“]
Cap. I, § 5 ; *Fragm.*, p. 150 ; *Op. XIV*, p. 936
5) [*Cum ? Bogăția*...“]
Cap. I, § 5 ; *Fragm.*, p. 177 ; *Op. XIV*, p. 938
6) [*Sociologia*...“]
Cap. I, § 7 ; *Fragm.*, p. 151 ; *Op. XIV*, p. 911—912
7) [„*Păgînul, închinătorul la idoli*...“]
Cap. I, § 7 ; *Fragm.*, p. 236—237 ; *Op. XIV*, p. 930—931
8) [„*Foaia e pentru plantă*...“]
Cap. I, § 7 ; *Fragm.*, p. 532 ; *Op. XIV*, p. 972
9) [„*Toate generațiile*...“]
Cap. I, § 7 ; *Fragm.*, p. 54 ; *Op. XIV*, p. 931
10) [„*S-a dezvoltat o literatură*...“]
Cap. II, § 1 ; *Fragm.*, p. 549 ; *Op. XIV*, p. 930
11) [*Fierul e izvorul*...“
Cap. II, § 1 ; *Fragm.*, p. 549 ; *Op. XIV*, p. 936, 938
12) [„*Pretutindenea s-arată*...“]
Cap. II, § 1 ; *Fragm.*, p. 147 ; *Op. XIV*, p. 944
13) [„*Cu cît o făptură e mai imperfectă*...“]
Cap. II, § 2 ; *Fragm.*, p. 526 ; *Op. XIV*, p. 951
14) [„*Varietatea sau diversitatea*...“]
Cap. II, § 2 ; *Fragm.*, p. 526 ; *Op. XIV*, p. 958
15) [„*Populația Franței*...“]
Cap. III, §1 ; *Fragm.*, p. 133 ; *Op. XIV*, p. 950
16) [„*Fenomenele universului văzut*...“]
Cap. III, § 1 ; *Fragm.*, p. 284—285 ; *Op. XIV*, p. 956

17) *[„În perioada silurică...“]*
Cap. III, § 1 ; *Fragm.*, p. 501 ; *Op. XIV*, p. 966
18) *[„În stomahul plantei...“]*
Cap. III, § 1 ; *Fragm.*, p. 507, 510 ; Op. XIV, p. 959
19) *[„În orice clipă planta...“]*
Cap. III, § 1 ; *Fragm.*, p. 532 ; *Op. XIV*, p. 966
20) *[„Chimia nouă...“]*
Cap. III, § 1 ; *Fragm.*, p. 510—517 ; *Op. XIV*, p. 959, 965—966
21) *[„200 de funți...“]*
Cap. III, § 1 ; *Fragm.*, p. 517 ; *Op. XIV*, p. 966
22) *[„Dezvoltarea începe așadar în stomacul plantei...“]*
Cap. III, § 2 ; *Fragm.*, p. 517—518 ; *Op. XIV*, p. 966—967
23) *[„Cantități nemăsurate...“]*
Cap. III, § 2 ; *Fragm.*, p. 518—519 ; *Op. XIV*, p. 967
24) *[„Să se observe numai...“]*
Cap. III, § 2 ; *Fragm.*, p. 519—520 ; *Op. XIV*, p. 967—968
25) *[„Materii vegetale...“]*
Cap. III, § 2 ; *Fragm.*, p. 520 ; *Op. XIV*, p. 968
26) *[„Planta e așa dar...“]*
Cap. III, § 2 ; *Fragm.*, p. 520—522 ; *Op. XIV*, p. 968—969
27) *[„În păduri seculare...“]*
Cap. III, § 3 ; *Fragm.*, p. 522—524 ; *Op. XIV*, p. 969—970
28) *[„Planta e slujnica animalului...“]*
Cap. III, § 3 ; *Fragm.*, p. 524 ; *Op. XIV*, p. 970
29) *[„Toate părțile azotate...“]*
Cap. III, § 3 ; *Fragm.*, p. 532 ; *Op. XIV*, p. 970
30) *[„Concluzia e deci următoarea...“]*
Cap. III, § 3 ; *Fragm.*, p. 532—533 ; *Op. XIV*, p. 970
31) *Teoria lui Ricardo*
Cap. IV, § 2 ; *Fragm.*, p. 149 ; *Op. XIV*, p. 942
32) *[„Șesul nemăsurat...“]*
Cap. IV, § 7 ; *Op. VII*, p. 324
33) *[„Valoarea e măsura economizării de muncă...“]*
Cap. VI, § 4 ; *Op. XII*, p. 386
34) *Despre muncă*
Cap. VI, § 6 ; *Fragm.*, p. 171—172 ; *Op. XIV*, p. 938
35) *[„Mașina societății consistă...“]*
Cap. VIII, § 10 ; *Fragm.*, p. 114—115 ; *Op. XIV*, p. 908-909
36) *[„Darea cea mai mare și mai grea...“]*
Cap. X, § 4 ; *Fragm.*, p. 190 ; *Op. XIV*, p. 946
37) *[„Plantatoriul era îndealtmintrelea...“]*
Cap. XI, § 4 ; *Fragm.*, p. 172—173 ; *Op. XIV*, p. 942

38) [*„Căderea orașelor din Irlanda...“*]
Cap. XII, § 4 ; *Fragm.*, p. 173 ; *Op. XIV*, p. 944
39) *Transport*
Cap. XIV, § 2 ; *Fragm.*, p. 189—190 ; *Op. XIV*, p. 944, 946
40) [*„Moara e netribuincioasă...“*]
Cap. XVII, § 9 ; *Fragm.*, p. 186—188 ; *Op. XIV*, p. 947—949
41) [*„Oricine, care a avut ocazia...“*]
Cap. XVII, § 9 ; *Fragm.*, p. 188 ; *Op. XIV*, p. 949
42) [*„Omul sărac în Irlanda...“*]
Cap. XVII, § 9 ; *Fragm.*, p. 188—189 ; *Op. XIV*, p. 949—950
43) [*„Sistemul are tendința...“*]
Cap. XVII, § 9 ; *Fragm.*, p. 188 ; *Op. XIV*, p. 939
44) [*„Dacă MacCulloch ne arată...“*]
Cap. XVII, § 9 ; *Fragm.*, p. 189 ; *Op. XIV*, p. 946—947
45) [*„Țăranul în Anglia...“*]
Cap. XVIII, § 4 ; *Fragm.*, p. 148 *Op. XIV*, p. 941
46) [*„E timp ca oamenii de stat...“*]
Cap. XVIII, § 6 ; *Fragm.*, p. 148 ; *Op. XIV*, p. 911
Din *Principles of social Science*, vol. II
47) [*„Onorabilul Josua Quincy...“*]
Cap. XXVIII, § 15 ; *Op. XIII*, p. 133
Din *Principles of social Science*, vol. III
48) [*„Centralizare și absenteism...“*]
Cap. XLIV, § 11 ; *Fragm.*, p. 173 ; *Op. XIV*, p. 944
49) [*„Un fapt vrednic de însemnat...“*]
Cap. XLVI, § 2 ; *Fragm.*, 531—532 ; *Op. XIV*, p. 977

Eminescu își face extrasele din ediția germană și un text, ca [*„Fenomenele Universului văzut...“*], ce părea a cuprinde considerații personale cu privire la structura materiei și circulația ei în Univers, se dovedește a fi o traducere din tratatul economistului american. „Die Phänomene des sichtbaren Universums — se arată în Cap. III. *Zunahme der Bevölkerung* — lassen sich auflösen in Stoff und Bewegung. Verbunden bilden diese din Kraft ; und der Stoff selbst wurde in einer metaphysischen Analyse als das Resultat und zeichen des Gleichgewichts der Krafte betrachtet. Sie sind in einem anhaltenden Fluss und Umlauf begriffen. Der Mensch kann weder ein Stoffheilchen schaffen, noch zerstören, noch kann er die Quantität der in der Welt existirenden Kraft umändern. Er besitzt nur die Fähigkeit, die Art ihrer Aeusserung, Richtung und Vertheilung zu modificiren. Sie ist latent im Stoff und er kann sie entbinden durch Zerstörung des Gleichgewichts anderer Kräfte, die sie in der Ruhe gebunden halten. Er kann

diess dadurch bewirken, dass er irgend einer in dem Magazin der Natur ruhenden unabhängigen Kraft die geeignete Richtung gibt welche Kraft nach Vollendung ihrer Aufgabe, in ein neues Gleichgewicht mit einer oder mehreren der befreiten Krafte eintritt, um dann in den Ruhe zu verharren, bis sie wieder zu neuer Wirksamkeit erweckt wird. Jede Entwickelung der Kraft bedingt übrigens Verbrauch des Stoffs, nicht die Zerstörung desselben, sondern seine Formveränderung.“ [14]

Și Eminescu : „Fenomenele Universului văzut se pot dizolva în materie și mișcare. Unite formează forța, și materia însăși s-a considerat într-o analiză metafizică ca rezultat și semn al echilibrului forțelor. Ele sînt în perpetuă curgere și circulațiune. Omul nu poate nici crea, nici nimici o părticică de materie, nici poate schimba cantitatea forțelor ce există în lume. El nu are decît facultatea de-a modifica modul manifestării lor, direcția și repartiția lor. Forța e latentă în materie și el o poate libera (dezlega) prin distrugerea echilibrului altor puteri cari o țin în repaos. El o poate efectua aceasta dînd direcție unei puteri neatîrnate ce repaosa pîn-acum în magazinul naturii, care putere, după ce și-a împlinit misiunea, reintră în echilibru cu una sau mai multe din puterile eliberate, pentru a persista în repaos pînă ce iar e trezită spre acțiune. Orice cheltuială de putere condiționează o uzare a materiei, nu o nimicire, ci o modificare a formei.“ [15]

Carey preia acest text din lucrarea lui E. Peshine Smith, *Political Economy*, pe care n-o cunoaștem decît în ediția franceză a lui Camille Baquet, *Manuel d'économie politique*, tipărită la Paris în 1854. Transcriem de aici același text pentru studiul comparativ. „Les phénomènes de l'univers visible se résolvent en matière et en mouvement. Ces deux éléments, par leur union, produisent la force ; et la matière elle-même a été regardée, d'après l'analyse métaphysique, comme le résultat et la preuve d'un équilibre de forces ; une circulation, un va-et-vient perpétuels sont l'attribut des forces de la nature. L'homme ne peut ni créer ni détruire une particule de la matière, et il ne peut modifier en rien la quantité de force qui existe dans le monde. Son pouvoir, quant à cette dernière, se borne à changer le monde de sa manifestation, de sa direction et de sa distribution. Elle est latente dans la matière, et il peut la mettre en liberté en détruisant l'équilibre d'autres forces qui la tiennent au repos. Il arrive à ce résultat en donnant une direction convenable à quelque force indépendante, existant en dépôt dans la nature, qui, après avoir accompli sa mission, entre dans un nouvel équilibre avec une ou plusieurs forces libres, et reste en repos jusqu'à ce qu'elle soit

évoquée de nouveau pour un autre usage. Chaque développement de force exige, cependant, une consommation de matière, — non sa destruction, mais son changement de forme.“ [16]

E. Peshine Smith, profesor de economie politică la un colegiu din Statele Unite, schițează în manualul său, cum singur spune „une économie politique fondée sur des lois purement physiques.“ [17] Această orientare în economia politică, inițiată de Carey, era îndreptată împotriva teoriilor lui David Ricardo, după care se călăuzeau economiștii englezi de mai bine de patru decenii. Se explică de ce Carey integrează în expunerea sa extrase ample din manualul compatriotului său.

Eminescu reține din tratatul lui Carey, cum am văzut și două scheme privind circulația materiei în Univers. [18].

Extrasele din tratatul lui Carey aparțin, în mare parte, altor cercetători, însă sînt preluate prin intermediul economistului american. Se găsesc în această situație extrasele pentru care se fac trimiteri la François-Xavier Joseph Droz, Joseph Kay, S. Laing, John Stuart Mill, Hugues Miller, Marc-René-Anne-Marie de Montalembert, Blaise Pascal, David Ricardo, Jean-Baptiste Say, Mathias Jakob Schleiden, Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi, Alexis-Charles-Henri-Maurice Clérel de Tocqueville, precum și cele privind diferite publicații ca *New York Daily Times, North British Review.*

Din manuscrise nu putem cunoaște statutul pe care îl au aceste extrase în tratatul lui Carey și nu ne putem face o părere nici asupra criteriilor care stau la baza selecționării lor. Este interesant de observat că extrasul din manuscrisul *2267, 84r—89r* este reluat, cu unele modificări, în manuscrisul *2257, 290r—297r*, unde se dă și continuarea. [19] Extrasele *[„Păginul, închinătorul la idoli...“]* *[„Varietatea sau diversitatea...“]* *[„In orice clipă planta...“]*, *[„200 de funți...“]*, *[„Să se observe numai...“]*, *[„Planta e slujnica animalului...]*, *[„Toate părțile azotate...“]*, *[„Concluzia e deci următoarea...“]*, *Teoria lui Ricardo*, *[„Șesul nemăsurat...“]*, *[„Oricine, care a avut ocazia...“]*, *[„Dacă MacCulloch ne arată...“]*, *[„E timp ca oamenii de stat...“]*, *[„Onorabilul Josua Quincy...“]*, *[„Centralizare și absenteism...“]*, *[„Un fapt vrednic de însemnat...“]* sînt note de subsol. Eminescu reține pentru cea mai mare parte din ele indicațiile bibliografice și sîntem trimiși la lucrările lui S. Laing, David Ricardo, François-Xavier-Joseph Droz, Hugues Miller, John Stuart Mill, Marc-René-Anne-Marie Montalembert, Alexis-Charles-Henri-Maurice Clérel de Tocqueville, Smith and Trall. Sînt note de subsol și trimiterile la tratatul lui Mathias Jakob Schleiden, *Die Pflanzen*. Poetul omite indicațiile bibliografice pen-

tru extrasul [*„Varietatea sau diversitatea...“*], care reprezintă o notă făcută de Carey din lucrarea lui Arnold Henri Guyot (1807—1884), *Eart and man*, ediția franceză *(La Terre et l'Homme)*.

Două extrase, [*„Unii economiști...“*] și [*„Cu cît o făptură e mai imperfectă...“*], sînt reluate, primul în Cap. X § 7, al doilea în capitolul XIII, 8, ca note de subsol. Mai notăm că Eminescu parafrazează unele idei ale economistului american atît în manuscrise cît și în proza politică.

Orînduirea tematică, după care s-au grupat aceste extrase la tipărirea în volum, înainte de identificarea surselor folosite de Eminescu, nu mai poate fi menținută. Aceasta pentru faptul că nu se precizează statutul lor, încît texte unitare în tratatul lui Carey sînt dispersate în fragmente și plasate în locuri diferite. Retipărirea lor va trebui să se facă în succesiunea și cu titlurile capitolelor și paragrafelor din tratatul economistului american.

Dacă Eminescu nu are răgazul să întocmească dicționarul de economie politică, utilizează din extrasele sale în articolele politice publicate în *Timpul* între 1877 și 1883.

Carey este menționat de Eminescu pentru prima dată în publicistica sa în articolul *Situația din Franța*, publicat în noiembrie 1877. „Carey, ni se pare — scrie Eminescu — spune că toată civilizația omenească se află într-un vecinic pericol. Împrejurul micului cerc de oameni într-adevăr luminați și binevoitori sînt milioane de oameni, pe cari dorința de cîștig, ambiția și invidia, dacă nu instincte, și mai de rînd, îi face totdauna gata de a răsturna tot ce există.“ [21] Suita de articole *Icoane vechi și icoane nouă* publicate în *Timpul* în decembrie 1877 se deschide cu o definiție a sociologiei, ca știință. „Sociologia nu este pînă acum o știință — scrie Eminescu — dar ea se întemeiază pe un axiom care e comun tuturor cunoștințelor omenești.“ [22] Definiția ne îndrumă spre tratatele lui Carey. „Die Socialwissenschaft — scrie economistul american — ist unter allen anderen Wissenschaften die concreteste und speciellste, sie ist am meisten abhängig von den ältern und abstractern Zweigen der Wissenschaft.“ [23] Carey acorda mare atenție încadrării tuturor categoriilor sociale în munca productivă, un motiv mai mult ca Eminescu să se orienteze spre tratatele sale științifice.

Economistul american insistă asupra construirii căilor ferate și în Cap. XIV *Orttsveränderungen des Stoffs* exemplifică cu situația din India. Eminescu își extrage acest text și-i dă titlul *Transport*, dovadă că îi acorda mare însemnătate. Transcriem un fragment. „Drumurile de fier se fac acum pentru inzi, nu de către ei, dar efectul lor trebuie să fie ca și în Irlanda. Scopul pentru care

au fost durate este transportul esportului de materii brute ale pămîntului și întinderea și mai mare a puterii centralizatoare a negoțului, sleirea și mai mare a pămîntului, căderea puterii de asociație între cultivatori și o decadență repede a comunicației concentrice. Puținul ce-au mai rămas din manufactură indică trebuie să dispară și bumbacul cată să fie din ce în ce mai siluit de-a lua drumul de la producătorul din inima Indiei pîn-la neamul lui, adesea pîn-la copilul și nevasta lui, *ocolind* prin Bombay, Calcutta, Manchester, o procedere care cere întrebuințarea de bivoli, căruțe, corăbii, drumuri de fier, sporindu-se mereu suma de muncă *relativă*, pe care comunitatea cată s-o întrebuințeze pentru schimbări de loc, și o *scădere* a sumei de muncă care se poate întrebuința pentru înmulțirea cantității capabile de schimb. Cu cît mai multe drumuri de fier se vor construi în India, cu atît mai mică va fi căutarea de muncă, cu atît mai mic prețul bumbacului." [24]

Eminescu elaborează în 1879—1882 poezia *Doina* și în descrierea situației din India, cum o întreprinde Carey, găsea elemente de comparație cu cea din țara noastră.

Convocarea Adunării deputaților și Senatului pentru 15 noiembrie 1881 îi oferă lui Eminescu prilejul să facă un tablou asupra stărilor de lucruri din țara noastră. Aspectul cel mai îngrijorător îl constituia, în opinia sa, exportul materiilor prime pe prețuri scăzute și importurile pe prețuri ridicate. Aduce în discuție situația din India și parafrazează extrasul ce și-l face din tratatul lui Carey, din care am transcris mai sus. „Drumurile de fier — scrie Eminescu în editorialul [*„Adunările legiuitoare sînt convocate..."*] publicat în *Timpul* în 31 octombrie 1881 — au scopul de-a întinde tot mai mult esportul materiilor brute precum și puterea centralizatoare a negoțului, lucru căruia-i urmează sărăcia pămîntului, scăderea puterii de asociație, decadența comerțului dinlăuntrul țării. Precum noi exportăm grîne, India exportă bumbac. Puțina manufactură locală a trebuit să dispară repede; bumbacul pleacă de la producătorul din centrul Indiei, ocolește prin Calcutta, Bombay, Manchester, spre a se întoarce manufacturată, la nevasta, la copiii producătorului chiar. Tot astfel lîna noastră ocolește lumea pentru a se întoarce manufacturată la noi și a fi plătită înzecit. Cu cît mai multe drumuri de fier și căi de comunicație se vor deschide, cu atît mai puțin se va întreba munca, cu atît mai mic va fi prețul produselor noastre. Toate țările cari n-au comerț înlăuntru și cari sînt avizate la esport la piețe depărtate decad intelectual, economic, moralicește chiar." [25]

Eminescu compară situația din țara noastră cu cea din India și în editorialul [*„Nu se poate ridica movilă..."*], publicat în *Timpul*

în 27 iulie 1882, ca să exemplifice și cu cifre. „Locuitorul Indiei orientale — scrie Eminescu — vinde bumbacul brut cu 35 bani funtul, din cari guvernul ia jumătate sub formă de bir, cămătarul altă jumătate și cînd, după ani de zile, același bumbac se-ntoarce în formă de materie țesută, el plătește 120, 150, 200 de bani funtul, adică de 10, de 20 de ori atîta cît primise el însuși pentru același bumbac. Ce se face toată diferența aceasta și cine-o înghite? Ea se absoarbe pe drumul de la locul pe care bumbacul se produce pînă la coliba, în același cîmp, în care locuiesc cei ce au să-l poarte. Dar ce ocol a făcut? Din fundul Indiei la Bombay și Calcutta, de-acolo la Manchester și-ndărăt. Ocolul lumii, pentru a ajunge de la cîmpul muncitorului pîn-la coliba lui.

Tot acest lucru se-ntîmplă cu lîna pe care-o plătim înzecit cînd se-ntoarce-ndărăt sub formă de postav.“ [26]

Opiniile lui Eminescu cu privire la scumpirea produselor de către „mijlocitorii improductivi“ sînt întîmpinate cu rezerve de ziarul *Cumpăna*, care aduce în discuție teza lui J.-B. Say cu privire la comerț. Asupra acestei probleme stăruim în altă parte. *Cumpăna* găsea potrivit să amintească și de definiția ce-o da W. Roscher comerțului. Eminescu răspunde în editorialul *[„Atît «Cumpăna» cît și «Apărătorul» găsesc...“]*, publicat în *Timpul* în 30 octombrie 1881 [27]. Definiția lui Roscher, arată poetul, nu aducea nimic nou în raport cu cea a lui Say, economistul francez. „Noi credem însă — scrie Eminescu —, și ne declarăm în apostazie împreună cu Carey, că negoțul e într-atîta folositor, întrucît sporește puterea de muncă și aptitudinile unui popor. Întrucît el o împuținează și simplifică ori reduce aptitudinile unui popor, e stricăcios.“ Poetul își avertizează preopinenții asupra antinomiei comerțului în sensul că meritul său constă în a cumpăra de pe piața cea mai ieftină, iar „demeritul“ de a vinde pe aceeași piață sau pe alta cît mai scump. Aceasta era și opinia economistului american. „Da, zice umanul Carey — scrie Eminescu —, el opune piedici oricării comunicații ce se întîmplă fără mijlocirea lui, căutînd a cîștiga un monopol: pentru ca producătorul de alimente să capete cît se poate mai puțin postav pentru productele lui, iar postăvarul cît se poate de puțină pîne pentru postavul lui.“

Eminescu trimite pentru acest extras integrat în comentariul său la *Principles of politica Economy* (Philadelphia, 1837, I, cap. VIII, § 4). Dar în același editorial recomandă preopinenților săi ediția lui Carl Adler, în trei volume, tipărită la München „în bună traducere germană“. Textul se găsește și în ediția germană din 1866. „Der Waarenhändler setzt ebenso jedem Verkehr, der ohne seine Mitwirkung geführt wird, Hindernisse entgegen, indem er

überall ein Monopol zu erlangen trachtet, damit der Nahrungsproducent nur wenig Tuch und der Tuchfabrikant nur wenig Nahrung erhalte; dem sein Hautprincip ist, um den billigsten Preiss zu kaufen und den höchsten Preis zu verkaufen.“ [28]

Cumpăna se referea în respingerea tezei lui Eminescu și la François Quesnay (1694—1774), a cărui lucrare fundamentală, *Tableau économique*, se tipărește la Paris în 1758. Medicul și economistul francez, prieten apropiat al lui Diderot și Mirabeau, susține, cum se știe, că pămîntul este principala sursă a bogăției și că industria nu face decît să le valorifice. Partizan al liberului schimb, Quesnay se pronunță împotriva oricărui amestec al statului în producție. „Laissez faire — era principiul său —, laissez passer.“ Acela care formulează mai întîi acest principiu pare să fie Jean-Claude-Marie Vincent, Seigneur de Gournay (1712—1759), fiziocratul francez. Poetul împărtășea ideile fiziocratice, însă considera, cum arată în editorialul [*„Ceea ce dă guvernului...“*], publicat în *Timpul* în 1 aprilie 1882, că François Quesnay le dădea o interpretare unilaterală. [29]

Eminescu obiectează ziarului *Cumpăna* faptul că citarea fiziocraților era de prisos. „În realitate fiziocrații au cuvînt — scrie Eminescu —, deplin cuvînt, cînd pun producțiunea asupra negoțului, și citarea genialului pamfletist Voltaire în contra școalei lui Quesnay nu are tocmai multă putere de convingere.“

Problema terminologiei în economia politică merită și ea să rețină atenția. Eminescu face observația că aceasta nu operează cu date absolute, ca matematica, și că fiecare economist are, chiar pentru noțiuni elementare, ca *valorea*, definiția sa. „Pentru noi e exactă — scrie Eminescu — definiția lui Carey: «Valoarea e măsura economizării de muncă».“ „Der Werth — scrie Carey — ist also das Mass des Widerstandes, welcher zur Erlangung der zu unseren Zwecken erforderlichen Lebenddedürfnisse oder Gegenstände überwunden werden muss — das Mass der Uebermacht der Natur über den Menschen.“ [30]

Apărătorul, alt ziar cu orientare politică asemănătoare *Cumpenei*, îl învinuiește pe Eminescu că își extrăgea argumentele din lucrările lui Carey, ale cărui teze nu erau prea departe de cele ale socialiștilor. „Departe sau nedeparte — scrie Eminescu —, Carey *nu este* socialist. Dacă Eugen Dühring, care este socialist, utilizează idei ale lui Carey în contra teoriei rentei fonciare a lui Ricardo, asta nu dovedește că scriitorul american are a face cu socialiștii.“

Eminescu susține în editorialul [*„Într-un studiu de politică...“*] publicat în *Timpul* în 9 decembrie 1878, că importante nu sînt nu-

mele care se citează ci fenomenele social-politice, pe care le examinează persoanele respective. Poetul comentează aici broșura lui George Mârzescu, *Martirii de la 48 și Salvatorii de la 66*, deputat liberal, care se pronunță împotriva politicii lui I.C. Brătianu, șeful Partidului liberal și a colaboratorilor săi apropiați. „Un Mârzescu german ar zice poate — scrie Eminescu — că socialismul din Germania există, pentru că 10, 20 de persoane citate anume, precum Marx, Lasalle, Bebel, Liebknecht ș.a. au voit să ajungă la însemnătate în viața statului, exploatînd mizeriile poporului. Acestea ar fi poate adevărat pentru unii din ei — dar n-ar fi cauza adevărată a răului. Existînd cauza socială efectul trebuia să vie de la sine, încît e cu desăvîrșire indiferent numele individual, care ar fi ieșit deasupra pentru a cristaliza în el soiul de mizerie socială în cestiune.“ [31]

Marx este menționat, cum am arătat, și în manuscrise. Găsim aici și o însemnare despre August Bebel. „Socialistul Bebel — notează Eminescu în manuscrisul *2257, 288* — zice în organul său *Volksstaat* a. 1873. — «Sau există un Dumnezeu ș-atunci sîntem trași pe sfoară, sau nu există, ș-atunci putem să ne facem de cap, putem începe orice om pofti.»[32] Poetul integrează această însemnare în articolul *Frază și adevăr*, publicat în *Timpul* în 23 decembrie 1877 [33]. Se desprinde de aici că poetul parcurge și presa socialistă cînd își face studiile la Berlin și audiază cursurile lui Eugen Dühring, personalitate științifică cu preocupări enciclopedice. Scrierile sale sînt examinate de Friedrich Engels cîțiva ani mai tîrziu, cînd face „o expunere închegată a bazelor teoriei marxiste“ [34].

Eminescu dă ziarului *Apărătorul* o replică necruțătoare. „E în genere foarte ieftin — scrie el — de-a numi pe orice om care se ocupă cu cestiuni sociale,socialist.“ Poetul formulează și o concluzie în termeni tot așa de categorici. „Socialismul consistă în anume *soluțiuni* ale cestiunii sociale, de-un caracter propriu și revoluționar“.

Socialismul este definit de Eminescu pentru prima dată în publicistica sa prin cîteva trăsături fundamentale [35].

Constatările noastre lasă deschisă problema consultării directe a lucrărilor pe care le citează Eminescu în însemnările din manuscrise și în publicistica sa. Poetul își face extrasele din manuscrise să-i servească în susținerea tezelor sale politice și de altă natură. Unele din extrase, ca *[„Onorabilul Josua Quincy...“]*, sînt anulate în manuscrise după utilizarea lor în publicistică [36]. Sîntem îndreptățiți să susținem, cum facem și cu alt prilej, că manuscrisele lui Eminescu se impune să fie privite, chiar și numai sub acest aspect, ca instrumente de lucru.

DAVID RICARDO DESPRE ORIGINEA PROPRIETĂȚII, MUNCĂ ȘI SALARIU

Eminescu își face cele mai multe extrase din tratatele de economie politică în epoca gazetăriei bucureștene și îndeosebi între anii 1880—1882. Poetul nu le utilizează însă toate în proza sa politică și mare parte din ele rămîn în manuscrise. Ne oprim, pentru exemplificare, la extrasele din opera lui David Ricardo, economistul englez.

Extrasele făcute de Eminescu se găsesc în lucrarea fundamentală a lui David Ricardo, *On the Principles of political Economy and Taxation*, tipărită la Londra în 1817 și ele se păstrează în manuscrisele *2257, 320—322, 2264, 329* și *2270, 172*.

Extrasul din manuscrisul *2257* — cel mai amplu — este făcut din capitolul *On rent*. Eminescu îi dă și un titlu, *Teoria lui Ricardo și* îl însoțește de trimiterea la ediția engleză : „Ricardo. *Political Economy*. Chap. 11". Transcriem primul aliniat. „On the first settling of a country in which there is an abundance of rich and fertile land, a very small proportion of which is required to be cultivated for the support of the actual population, or indeed can be cultivated with the capital which the population can command, there will be no rent ; for no one would pay for the use of land when there was an abundant quantity not yet appropriatend, and, therefore, at the disposal of whosoever might choose to cultivate it" [1]

Și Eminescu. „La întîia colonizare a unei țări, care e bogată în pămînt bun și roditor, din carele numai o mică parte are nevoie de-a fi cultivat pentru întreținerea populațiunii reale, sau mai bine care poate fi cultivat cu capitalul de care dispune populațiunea, nu există *rentă funciară ;* căci nimeni nu va plăti ceva pentru întrebuințarea pămîntului, care nu e ocupat și care stă la dispoziția oricui voiește [să-l] cultive." [2]

Deși trimite la opera lui David Ricardo, cu indicarea și a capitolului respectiv, Eminescu își face extrasul din tratatul lui H. C. Carey, *Principles of social Science* în traducerea germană. Textul reprezintă o notă de subsol la capitolul IV. *Die Occupation der Erde*. Transcriem de aici fragmentul reprodus mai sus. „Bei der erster Besiedelung eines Landes, das Reich ist an guten und fruchtbarem Boden, von welchem nur ein kleiner Theil für den Unterhalt der wirklichen Bevölkerung gebrietet, angebaut zu werden braucht oder vielmerh mit dem Capital, über das die Be-

völkerung gebietet, angebaut werden kann, gibt es keine Grundrente; denn Niemand wird für die Benützung des Landes zahlen, so lange es noch eine reichliche Quantität von Land gibt, das nicht occupirt ist und desshalb jedem zu Gebote steht, der es anbauen mag.“ [3]

Eminescu extrage, de fapt, trei fragmente, din care am reprodus numai primul din ele. Originalul german marchează distinct cele trei fragmente, ca în manuscrise să apară ca un text continuu. Poetul nu era preocupat să facă o traducere, în adevăratul înțeles al cuvîntului, ci reține numai fragmente care îi puteau servi în polemicile cu presa vremii.

Economistul american combate teoria lui David Ricardo, potrivit căreia primii locuitorii se stabilesc pe pămînturile cele mai fertile, și demonstrează că aceștia ocupă locurile mai puțin productive, situate, de obicei, la înălțimi de unde coboară în văile rîurilor. O teză asemănătoare pune în discuție și I. Slavici în monografia sa *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina din 1881.* [4]

Extrasul din manuscrisul *2270* reprezintă și el trei fragmente, marcate prin linii de dialog. Se reține aici teza lui David Ricardo cu privire la prețul plătit pentru pămînt, importanța comerțului intern și problema transmiterii puterii de muncă. „Dintre toate necesitățile — se arată în manuscrise — puterea de muncă e mai greu de transmis și mai trecătoare; dacă nu se întrebuințează numaidecît se pierde pentru totdeauna.“ [5]

Extrasul din manuscrisul *2264* este făcut din capitolul *On Wages.* „The natural price of labour is that price which is necessary to enable the labourers, one with another, to subsist and to perpetuate their race, without either increase or diminution.“ [6]

Și Eminescu. „*Simbria naturală*, prețul de care toți lucrătorii împreună au nevoie pentru a-și ține sufletul și a-și propaga neamul, nici mai mult nici mai puțin.“ [7]

Eminescu își face și acest extras din tratatul lui H. C. Carey, capitolul I *Die Wissenschaft und ihre Methoden.* «als den Preis, den Arbeiter, zusammengenommen, nöthig haben, um ihr Leben zu fristen und ihr Geschlecht fortzupflanzen, ohne Vermehrung oder Vermiderung.“ [8]

Eminescu nu reține din expunerea lui David Ricardo privind salariul decît această definiție, pe care însă o însoțește, fapt semnificativ, și cu comentariul său: „adică un preț care pune pe unii în poziția de-a îmbogăți și de a-și propaga neamul, pe cînd alții

pier de foame, sete și frig." Asemenea delimitări nu face și economistul englez.

Eminescu aduce în discuție „teoria rentei fonciare" în editorialul *[„Atît «Cumpăna» cît și «Apărătorul» găsesc..."]*, publicat în *Timpul* în 30 octombrie 1881, în care trimite la tratatul lui H. C. Carey și laudă traducerea făcută în germană.[9]

Guvernul liberal întocmește un *Proiect de reformă a legii tocmelor agricole*, în jurul căruia se poartă discuții aprinse în presa noastră din 1881—1882. Eminescu critică *Proiectul*... în mai multe editoriale pentru faptul că reprezenta, în opinia sa, o „negustorie politică". *Românul*, oficiosul guvernului liberal, îl avertizează în editorialul *București, 16/28 Calendar 1882*, publicat în *Românul* în 17 ianuarie 1882, că problema țărănească, nerezolvată la timp putea duce la situația din Irlanda. „În Irlanda curge sîngele șiroaie — scrie oficiosul liberal —; oamenii se omoară pe strade și forța publică e neputincioasă d-a potoli ura și indignarea. Patriotismul, interesul național și însuși conservația noastră ne impune de-a nu pierde din vedere un singur moment asemenea învățăminte."[10] Eminescu respinge această acuzație gravă în editorialul *[„Nu mai e la modă..."]*, publicat în *Timpul* în 21 ianuarie 1882[11] și arată că *Românul* ignora deosebirea fundamentală între România și Irlanda în privința orginii proprietății. „Ignoranța *Românului* merge atît de departe — scrie Eminescu — încît compară stările de lucruri din Irlanda cu cele de la noi. Fără a cunoaște originea proprietății din Irlanda, unde un popor cuceritor și-au apro-p[r]iat averea imobiliară a unui popor cucerit, fără a ține seamă de împrejurarea că irlandezul, în țara sa proprie, nu poate deveni nicicînd proprietar și e supus acelui sistem de rentă, pe care a formulat-o cu toată cruzimea ei inerentă David Ricardo; fără a vedea că Irlanda e condamnată a fi săracă, fiind pusă de împrejurări în imposibilitatea de-a avea vreodată industrie și manufactură, acest corelat necesar al unei dezvoltări agricole sănătoase."

Extrasele din manuscrise nu sînt integrate în editorial însă apare evident că Eminescu le are în vedere pe cele despre rentă.

G. Călinescu îl menționează pe David Ricardo în exegezele sale numai în legătură cu extrasul din manuscrisul *2257*.[12] Criticul nu merge mai departe să arate cum aplică poetul tezele economistului englez în demonstrațiile sale. Explicația stă și aici în faptul că editorialul de mai sus, în care trimite la aceste teze, nu figura în nici o ediție a prozei sale politice.

Eminescu situează la baza concepției sale munca și în funcție de ea judecă toate aspectele vieții social-politice. Poetul adoptă în această chestiune o atitudine intransigentă și se pronunță împotriva oricăror concesii făcute acestui criteriu de promovare în ierarhia socială. Munca este privită sub o dublă înfățișare, munca manuală, producătoare de valori materiale și munca intelectuală, producătoare de valori spirituale. Eminescu împărtășea opinia lui Jean-Baptiste Say, la care aderau Friedrich List și alți economiști, cu numele cărora ne întîlnim în manuscrise și în proza politică.

Jean-Baptiste Say (1767—1832), economistul francez se face cunoscut prin două lucrări, *Traité d'économie politique*, în două volume, tipărită la Paris în 1803 și *Cours complet d'économie politique pratique*, în șase volume, tipărită la Paris în 1828—1829. Sînt de amintit și alte două lucrări ale sale, *De l'Angleterre et des Anglais* (Paris, 1815) și *Lettre à Malthus* (Paris, 1820).

Eminescu își face în manuscrisul *2270, 56* un extras din *Tratatul de economie politică* în care Say definește munca. „Munca consistă — scrie Eminescu — în aplicarea facultăților omului la producțiune. J. B. Say o definește astfel: «Acțiunea stăruitoare la care cineva se supune pentru a executa una din operațiunile industriei sau măcar o parte a acestor operațiuni. Oricare ar fi acea operațiune la care se aplică munca, ea e productivă pentru a concurge la crearea unui produs. Astfel munca învățatului care face experimente și cărți e productivă; munca antreprenorului, deși nu pune el însuși mîna pe lucru, e productivă; în fine munca lucrătorului cu mîna, de la salahorul care sapă pămîntul pînă la matelotul care manipulează o corabie, e asemenea productivă»". [1]

Extrasul este făcut din Cartea I, Capitolul VII, *Du travail l'homme, du travail de la nature, et celui des machines*, de unde îl transcriem și noi. „J'appelle *travail* — scrie Say — l'action suivie à laquelle on se livre pour exécuter une des opérations de l'industrie, ou seulement une partie de ces opérations. Quelle que soit celle de ces opérations à laquelle le travail s'applique, il est productif, puisqu'il concourt à la création d'un produit. Ainsi le travail du savant qui fait des expériences et des livres, est productif; le travai de l'entrepreneur, bien qu'il ne mette pas immédiatement la main à l'oeuvre, est productif; enfin, le travail du

manouvrier, depuis le journalier qui bêche la terre, jusqu'au matelot qui manoeuvre un navire, este encore productif"[2].

Eminescu traduce, inițial, *l'action suivie*, cu *acțiune constantă*, ca să prefere, pe bună dreptate, forma *acțiunea stăruitoare*. Poetul însoțește extrasul din manuscrise și cu o notă, ce merită să rețină atenția„ „Dar dacă într-un mod artificial — se întreabă Eminescu — se *monopolizează* căile de comunicație ?" Însemnarea este făcută la o lectură ulterioară a extrasului din opera economistului francez.

Cînd situează la baza concepției sale social-politice munca, Eminescu avea în vedere și condiționarea reciprocă între producătorul de valori și valorile pe care le produce. „Unii economiști — notează Eminescu în manuscrisul *2264, 329* — se rostesc astfel ca și cînd omul ar fi făcut pentru producte, nu productele pentru om."[3]

Eminescu trimite pentru acest extras la lucrarea moralistului și istoricului francez François-Xavier-Joseph Droz (1773—1851), *L'économie politique ou Principes de la science des richesses*, tipărită la Paris în 1829. „En lisant certaines économistes — scrie Droz —, on croirait que les produits ne sont pas fait pour les hommes, et que les hommes sont faits pour les produits."[4]

Poetul își face extrasul din tratatul lui H. C. Carey, *Principles of social Science*, în traducerea germană. Această opinie a lui Droz este comentată în capitolul *I Die Wissenschaft und ihre Methoden*: «Einige Nationalökonomen», sagt ein ausgezeichneter französischen Schriftsteller, entrüstet über den materiellen Charakter dieser sogenannten Wissenschaft «drucken sich derart aus, als glaubten sie, der Mensch sei für din Producte geschaffen, nicht die Producte für den Mensch»."[5] Droz este citat cu această opinie și într-o notă la capitolul *X Ortsveränderungen des Stoffes*: „Seine Nachfolger verherrlichen den Handel; und desshalb werden die letztern, wie Droz sagt, verleitet, den Menschen als «für die Producte, nicht die Producte für den Menschen geschaffen» anzusehen."[6]

Problema aceasta stă în atenția lui Eminescu și atunci cînd trimite la scrierile lui Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi (1773—1842), istoricul și economistul elvețian. „Cum ? — notează Eminescu în manuscrisul *2264, 329* — bogăția e totul, omul nimic."[7] Sînt cunoscute tratatele lui Sismondi, *Histoire des républiques italiennes au moyen âge*, în 16 volume, tipărit la Zürich și Paris între 1807 și 1818, *Histoire des Français*, în 31 volume, tipărit la Paris între 1821 și 1844. *De la littérature du midi de l'Europe*, în patru volume, tipărit la Paris în 1813. Dintre lucrările de economie po-

litică i se citează mai des *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population,* în două volume, tipărită la Paris în 1819 și *Études sur l'économie politique,* în două volume, tipărită la Paris în 1837—1838.

Extrasul lui Eminescu se găsește în lucrarea *Nouveaux principes d'économie politique.* „Quoi donc ? — se întreabă Sismondi — la richesse est totut, les hommes ne sont absolument rien ?) [8] Este o replică a economistului elvețian la opiniile lui David Ricardo cu privire la venitul brut și net. [9]

Deși trimite la scrierile lui Sismondi și acest extras este făcut din tratatul lui H. C. Carey, Capitolul *I Die Wissenschaft und ihre Methoden.* „Wie ? — se arată aici — ist denn der Richthum Alles und der Mensch ganz und gar nichts ?" [10]

Sismondi este printre economiștii care se ocupă și de sistemul de exploatare din Transilvania și din alte provincii românești. Desființarea iobăgiei, arată el, nu rezolvă situația țărănimii și ordinea socială continua să se mențină prin violență („l'ordre social ne peut être maintenu que par la violance") [11].

Eminescu manifestă mari rezerve față de activitatea comercială pe motiv că se interpune între producător și consumator și scumpește produsele pe care le pune în circulație. Poetul își extrage argumentele tot din tratatul economistului francez. „J.-B. Say... [comerțul] — notează Eminescu în manuscrisul *2270, 43* — ridicînd valoarea unui product prin transportul dintr-un loc într-altul. Un chintal de bumbac în Brazilia a căpătat mai multă întrebuințare și valorează mai mult într-un magazin din Europa decît într-unul din Pernambouc." [12]

Eminescu nu face, ca de obicei, trimitere bibliografică însă textul se găsește în același tratat al economistului francez. „L'industrie commerciale concourt — scrie J.-B. Say — à la production de même que l'industrie manufacturière, en élevant la valeur d'un produit par son transport d'un lieu dans un autre. Un quintal de coton du Brésil a acquis la faculté de pouvoir servir, et vaut davantage dans un magasin d'Europe que dans un magasin de Pernambouc." [13]

Teza economistului francez potrivit căreia comerțul scumpește prețul produselor este invocată de Eminescu în editorialul *[„Atît «Cumpăna» cît și «Apărătorul» găsesc..."],* publicat în *Timpul* în 30 octombrie 1881 [14], într-un context mai larg decît însemnarea din manuscrise. „Despre mijlocire și negoț în genere — scrie Eminescu — avem o altă opinie decît cea a *Cumpenei.* E prea adevărat, cum zice J. -B. Say, că «le commerce est l'industrie qui met un produit à la portée de celui qui doit le consommer» și asupra pro-

ductivității lui se exprimă tot el în acest chip : «L'industrie commerciale concourt à la production *en élevant la valeur d'un produit* par son transport d'un lieu dans un autre». Definiția lui Roscher nu cuprinde mai mult în numirea specială de valori de loc și de timp."

Problema scumpirii produselor prin comerț, stă în atenția lui Eminescu în multe din articolele sale. Poetul nu se limita la J.-B. Say și în manuscrise își face extrase și din tratatele altor economiști, mai puțin cunoscuți. Comerțul „operează împărțeala — notează Eminescu în manuscrisul *2270, 43* — sau distribuțiunea acestor mărfuri la negustoriu de detaliu cari se aprovizionează la el.

Industria care pune un product la îndemîna celui ce are a-l consuma.

Funcțiunea comerțului, chipul său de-a concurge la producțiune este a deplasa, a transporta lucrurile, a le pune la-ndemîna oricărui are trebuințe. Nu realitatea funcțiunii o contest ; a fost foarte util semnalată și foarte exact definită." [15]

Dunoyer, la care trimite Eminescu, este Barthélemy- Charles-Pierre-Joseph Dunoyer (1786—1862), economist francez, autor al tratatelor *L'Industrie et la morale considérées dans leurs rapports avec la liberté,* tipărit la Paris în 1825, și *De la liberté du travail ou simple exposé des conditions dans lesquelles les forces humaines s'exercent avec le plus de puissance,* tipărit la Paris în 1845.

Extrasul privind definirea comerțului ca activitate umană este făcut din lucrarea din urmă. „La fonction du *commerce* — scrie Dunoyer —, sa manière de concourir à la production consiste, a-t-on observé, à déplacer, à transporter les choses, à les mettre à la portée de quinconque en a besoin. Ce n'est pas la realité de la fonction qui se conteste : elle a été très utilement signalée, et trés exactement définie." [16]

Eminescu trimite și la Pietro Verri (1726—1797), economist italian. „Comerțul nu e în realitate — notează poetul în același manuscris — decît transportul mărfurilor de la un loc la altul, zice contele Verri *(Meditazioni sulla economia politica).*" [17] Tratatul lui Verri *Meditazioni sulla economia politica* se tipărește la Livorno în 1771. „Come ogni contratto — scrie Pietro Verri — consiste nella translazione della proprietà, cosi il Comercio fisicamente considerato ha inerente il transporto delle mercanze da un luogo all'altro." [18] Deși trimite la economistul italian, Eminescu își face extrasul dintr-o notă din tratatul lui Say. „Le comte de Verri est — se arată aici —, à ma connaissance, le premier qui ait dit en quoi consistait le principe et le fondement au commerce. Il a dit en 1771 : «Le commerce n'est réellement autre chose que

le transport des marchandises d'un lieu à un autre» *(Meditazioni sulla Economia politica* § *4).*“ [19]

Presa guvernamentală liberală întîmpină cu rezerve tezele lui Eminescu și-l acuză că în susținerea lor apără idei depășite. Poetul propaga, scrie *Românul* în 25 iulie 1882, la sfîrșitul secolului al XIX-lea „ideile economice ale fiziocraților“ și „c-o ardoare și-o convingere de neofit.“ [20]

Eminescu răspunde în editorialul *[„Nu se poate ridica movilă...“]*, publicat în *Timpul* în 27 iulie 1882. „E pură naivitate din partea *Românului* — scrie Eminescu — de a-și închipui că nouă ne sunt necunoscute definițiunile ce le copiază dumnealor din Dunoyer sau J. -B. Say.“ [21]

Oficiosul guvernamental se înșela cînd îl considera pe Eminescu un neofit în materie de economie politică. Din manuscrise și din editorialele publicate în cotidianul bucureștean se desprinde că poetul cunoștea tratatele de economie politică, chiar și cele cu mai mică circulație. Extrasele ce și le face demonstrează că reține textele fundamentale, de care se servește ca argumente în polemicile cu presa vremii.

Orizontul cultural al lui Eminescu este mult mai larg decît lasă să se întrevadă exegezele consacrate vieții și operei sale. Dintre cei cinci economiști, patru : F. X. -J. Droz, J.-Ch. L. S. de Sismondi, B.-Ch.-P. Dunoyer și P. Verri nu sînt nici măcar pomeniți. Împlinim astfel cu nume noi biografia sa intelectuală.

ADAM SMITH ȘI PAUL LEROY-BEAULIEU DESPRE MUNCĂ, BUGET ȘI BALANȚĂ COMERCIALĂ

Eminescu își face un extras despre muncă pentru care trimite la tratatul lui Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* tipărit la Londra în 1776. „Munca, zice Adam Smith *(Wealth of Nation,* Book I, Chap. 6), este cel dintîi preț, banul de cumpărătură cel de-ntîi, cu care s-au plătit toate lucrurile ; este cea din urmă și cea mai reală măsurătoare, după care se poate prețui și compara valoarea ei.“ [1]

Definiția muncii așa cum o dă Eminescu în extrasul din manuscrisul *2270, 53* nu se află în tratatul economistului englez și ea este întocmită din două fragmente din capitolul la care trimite. „Labor was the first price, the original purchase — money that was paid for all things“ și „Labour alone, therefore, never vary-

ing in its own value, is alone the ultimate and real standard by which the value of all commodities can at all times and places be estimated and compared.“ [2]

Trimiterea la sursa bibliografică primară este un procedeu des întîlnit în însemnările lui Eminescu, pe cînd în realitate preia informațiile prin intermediar german. Definiția muncii, așa cum o transcrie Eminescu, o găsim în tratatul lui H. C. Carey, capitolul *VI Der Werth*. „«Arbeit» sagt Adam Smith — se arată aici — «war der erste Preis, das ursprüngliche Kaufgeld, mit welchem alle Gegenstände bezahlt wurden; und sie ist nach seiner Meinung»; «der letzte und reele Masstab, nach welchem ihr Werth geschätzt und verglichen werden kann».“ [3]

Eminescu își transcrie, în continuare, în însemnările din manuscrise, definiția muncii dată de McCulloch, cu care ne ocupăm în altă parte. Carey face reflecții personale pe marginea celor două extrase din economiștii englezi. „Es gibt also nach diesen beiden — scrie Carey — Gewährsmännern zwei Ursachen des Werthes, die Arbeit und das Monopol, die erste alleinstehend in Betreff aller «spontanen Productionen der Natur»; und beide vereinigt in Bezug auf das Land, die grosse Quelle aller Production.“ [4] Poetul reține această teză principală și omite celelalte considerații. „Există după ei doi — notează poetul — două cauze a valorii, munca și monopolul.“ [5]

Eminescu împărtășea opinia lui Adam Smith potrivit căreia clasa care produce bunurile necesare existenței noastre este țărănimea. „Producătorul materiei brute pentru aceste trebuințe — spune Eminescu în prelegerea *Influența austriacă asupra românilor din Principate*, publicată în *Convorbiri literare* în august 1876— este țăranul. De acolo proverbul francez: «Pauvre paysan, pauvre pays — pauvre pays, pauvre *roy*». Aceasta este într-o țară clasa cea mai pozitivă din toate, cea mai conservatoare în limbă, port, obiceiuri, purtătorul istoriei unui popor, nația în înțelesul cel mai adevărat al cuvîntului.“ [6]

Popoarele de agricultori pot trăi bine însă ele, ține să precizeze Eminescu în articolul *Paralele economice*, publicat în *Timpul* în 13 decembrie 1877 [7], nu-și pot îngădui „luxul națiilor industriale înaintate“. Eminescu scoate de aici și o încheiere, pierdută adesea din vedere cînd se discută despre concepția sa social-politică. „Neapărat că nu trebuie să rămînem popor agricol — scrie el —, ci trebuie să devenim și noi nație industrială, măcar pentru trebuințele noastre.“

Eminescu polemizează în editorialul *Balanță comercială* din 31 octombrie 1880 cu *Presa*, organul lui V. Boerescu și ironi-

zează lipsa de gîndire personală. „Liber-schimbiștii de la «Presa» — scrie Eminescu —, cari, întemeiați pe praful așezat pe cartea lui Adam Smith se cred dispensați de-a gîndi singuri ceva, au încălecat, numaidecît, declarîndu-ne cu o nespusă suficiență că balanța comercială nu atîrnă de guverne.“ [8] Poetul se pronunță în sprijinul urmăririi, cu cea mai mare strictețe, a raportului dintre consum și producție în mecanismul economic. „Pentru noi era ceva învederat — scrie Eminescu — că, dacă un individ ce consumă mai mult decît produce se ruinează, o colectivitate politică de indivizi cată să se ruineze asemenea, făcînd același lucru.“ Eminescu integrează în editorial, în traducerea sa, un articol, *Die Bedeutung der internationalen Handels-Bilanz,* publicat în ziarul *Post* în 25 octombrie/6 noiembrie 1880. [9] „Doctrina liberului-schimb — se arată aici —, ce se bucura de atîta vază odinioară, a aruncat multe lucruri între basmele învinse ale unei politici economice răsuflate; între acestea era și însemnătatea balanței comerciale internaționale pentru viața economică a unui stat. Urmînd pe Adam Smith, școala economistă din Anglia și credincioșii ei ucenici din Germania au crezut a putea susține despre balanța comercială că este o eroare definitiv invalidată a școalei mercantile sau, precum se exprimă un autor englez, o «exploded fallacy». Dar precum multe lucruri declarate moarte de către teoria liberului schimb și-au dovedit mai pe urmă vitalitatea și dreptul la existență, tot astfel noua direcție critică a economiei politice i-a recunoscut balanței comerciale marea însemnătate ce are pentru viața economică a unei nații.“

Economistul englez este citat de Eminescu și într-un alt context, împreună cu Paul Leroy-Beaulieu (1843—1916), profesor de finanțe, fondatorul publicației *Économiste française.* Adversar al protecționismului, Leroy-Beaulieu este și autor a numeroase lucrări de specialitate: *Recherches économiques sur les guerres contemporaines (Bruxelles,* 1863—1869), *La question ouvrière au XIXe siècle* (Paris, 1871), *Le travail des femmes au XIXe siècle* (Paris, 1873), *La colonisation chez les peuples modernes* (Paris, 1874), *Traité de la science des finances* (Paris, 1877), *Essai sur la répartition des richesses* (Paris, 1880). Bibliografia lucrărilor lui Leroy-Beaulieu este mult mai bogată. Am reținut numai pe acelea dintre ele care stau în atenția lui Eminescu în anii gazetăriei bucureștene.

Presa liberală guvernamentală justifică sporirea bugetului cheltuielilor cu un citat din Paul Leroy-Beaulieu. „Dacă totul crește în preț într-o țară, ne spune Paul Leroy-Beaulieu — scrie *Românul* —, fie că bogăția generală a sporit, fie că metalele pre-

ţioase existînd în mai mare abundenţă şi nefiind concurenţa mijloacelor de credit, precum biletele de bancă etc. au pierdut din puterea lor de cumpărare; este evident că cheltuielile statului trebuie să crească într-o proporţiune analoagă.“ [10]

Eminescu răspunde în editorialul [„*Citeodată ne cuprinde...*“] publicat în *Timpul* în 25 septembrie 1882, tot cu opiniile profesorului francez în materie de finanţe. „Dacă examinăm curentul general al civilizaţiei noastre — scrie Eminescu —, de *două secole* încoace mai cu seamă, sîntem izbiţi în mod singular de progresiunea cheltuielilor statului. Cei mai mulţi contimporani sînt *spăimîntaţi* de acest fenomen, pe cari sunt ispitiţi a-l atribui relei administraţii şi neprevederii guvernanţilor. Cum că această *neprevedere şi dezordine* figurează asemenea între cauzele dezvoltării cheltuielilor publice, n-o poate contesta nici un om cuminte; însă dezvoltarea aceasta e un fenomen prea universal pentru a nu-i recunoaşte cauze mai adînci şi cum am zice mai independente de voinţa oamenilor... Lăsînd de-o parte războaiele, cari se pot considera ca imputabile viciilor oamenilor şi guvernelor, trebuinţele statului augmentează din două cauze: *sporirea serviciilor* pe care o *populaţie mai rafinată* le exige de la stat, apoi augmentarea preţurilor, fie a salarelor fie a substanţelor... Dacă de la 1818 pînă la 1877 (59 de ani) budgetul Franţei s-au *întreit*, nu trebuie să uităm că moneda însăşi şi-a schimbat valoarea reală în acest interval, aşa încît deosebirea între cheltuielile efective d-atunci şi cele d-acum e mai mică în fond decît în aparenţă.“ [11]

Eminescu traduce acest text pe care îl integrează în editorialul său din lucrarea lui Paul Leroy-Beaulieu, *Traité de la science des finances*, de unde îl reproducem şi noi.

„Si l'on examine le courant général de notre civilisation, depuis deux siècles surtout, on est singulièrement frappé de la progression des dépenses des États. La plupart des contemporains sont effrayés de ce phénomène qu'ils sont tentés d'attribuer à la mauvaise administration et à l'imprévoyance des gouvernants: que cette imprévoyance et ce désordre figurent parmi les causes du développement des dépenses publiques nul esprit sensé ne saurait le contester; mais ce développement est un phénomène trop universel pour ne pas lui reconnaître des causes plus profondes et, pour ainsi dire, plus indépendantes de la volonté des hommes.

Dans la période de civilisation que nous traversons, en mettant de côté les guerres qui peuvent être considérées comme imputables aux vices des hommes et des gouvernements, les besoins de l'État augmentent, par deux causes: l'accroissement des services qu'une population plus raffinée exige de l'État; en second

lieu l'augmentation des prix, c'est-à-dire soit de salaires, soit des subsistances.

Si l'on constate, par exemple, que de 1818 à 1877 le budget de la France a triplé, on ne doit pas oublier que la monnaie elle-même a changé de valeur réelle dans cet intervalle, si bien que l'écart entre les dépenses effectives de l'État à la première de ces dates et les dépenses effectives à la seconde est moindre au fond qu'en apparence." [12]

Eminescu întocmește un extras din trei fragmente pe care le marchează prin puncte de suspensie, introduce o precizare, („*59 de ani*"), și face sublinieri, cum procedează ori de cîte ori vrea să atragă atenția în mod deosebit asupra unor teze. Dar ceea ce uimește este promptitudinea cu care răspunde cu documentele pe masă. La numai o zi de la apariția editorialului din *Românul*, poetul găsește în numeroasele lucrări ale lui Paul Leroy-Beaulieu textul ilustrativ prin care infirmă opiniile oficiosului guvernamental. Eminescu învinuiește *Românul* că substituia tezelor lui Paul Leroy-Beaulieu maniera ușoară a liberalilor de la noi în tratarea problemelor economice. Profesorul francez demonstrează, arată Eminescu, că „membrii proporției cresc, dar proporția rămîne în fond aceeași". Situația din țara noastră se deosebea fundamental de cea din Franța. „Dar în nici o țară din lume — scrie Eminescu — cheltuielile n-au devenit, în douăzeci și cinci de ani, de *șase* ori mai mari [...]; nicăiri budgetul n-au devenit de *șase* ori mai mare, rămînînd populația *aceeași* la număr și fiind tot atît de săracă ca mai înainte."

Eminescu aduce în discuție și un articol al lui Paul Leroy-Beaulieu *[„Une des commissions de la Chambre..."]*, publicat în *Le Journal des débats* în 11/23 martie 1880 [13]. Poetul integrează de aici trei fragmente în editorialul *[Publicul nostru..."]* publicat în *Timpul* în 18 martie 1880. Se pronunță, pe linia lui Leroy-Beaulieu, împotriva răscumpărării căilor ferate de către stat. Își justifică această poziție prin faptul că la noi primau „cestiunile politice" în dauna „cestiunilor economice și administrative". [14]

Presa liberală guvernamentală este criticată de Eminescu pentru poziția contradictorie în problema balanței comerciale. După ce în 1879 *Românul* se ocupă în mai multe articole de importanța balanței comerciale, în 1882 vine să declare că ea nu avea nici o însemnătate în viața statului. Oficiosul guvernamental invocă și de astă dată autoritatea lui Paul Leroy-Beaulieu, din scrierile căruia reproduce și în paginile sale. [15] „Ca importațiunile, zice Paul Leroy-Beaulieu — scrie *Românul* în 30 noiembrie 1882 — să întreacă exportațiunile, aceasta nu este un fapt nici extraordinar,

nici regretabil. Francia continentală se află în același caz, fără a sărăci pentru aceasta.“ [16]

Eminescu răspunde în editorialul *[„În numărul său din urmă...]*, publicat în *Timpul* în 1 decembrie 1882, cu aceeași promptitudine și bună informare. Poetul reproduce extrase din articolele apărute în *Românul* în 1879, prin care demonstrează poziția contradictorie a oficiosului guvernamental în privința balanței comerciale. Considera că opiniile lui Paul Leroy-Beaulieu nu erau suficient de convingătoare în această problemă și le recomandă redactorilor de la *Românul* să apeleze la alți economiști, cu mai mare prestigiu științific. „Ca să veni mîn ajutorul confraților — scrie Eminescu — le putem spune că acum doi ani ne puteau opune o autoritate și mai mare încă, pe însuși Adam Smith, împreună cu toată școala anglo-franceză a liberului schimb. Autorități de citat în contra teoriei balanței există de mult.“ [17]

Economistul englez aprecia balanța comercială ca o doctrină absurdă. „Nothing, however, can be more absurd than this whole doctrine of the balance of trade.“ [18]

Eminescu scoate încheierea că nu discuția teoretică este importantă ci starea economică a țării. „Balanța comercială defavorabilă — scrie Eminescu — dovedește, pentru o țară agricolă, că ea consumă mai mult decît produce.“

Eminescu urmărea cu mare atenție presa vremii, răspundea cu promptitudine uimitoare și cu o bună informare pînă și în probleme ce păreau foarte îndepărtate de preocupările literare. Exegeții operei sale nu-l prezintă pe Adam Smith în acest context [19], iar Paul Leroy-Beaulieu nu este nici măcar pomenit. Sîntem încă departe de-a avea o imagine completă asupra orizontului cultural al poetului nostru național.

JOHN RAMSAY McCULLOCH, HUGH MILLER ȘI JOSEPH KAY DESPRE MUNCĂ ȘI SITUAȚIA DIN ANGLIA

Există cîțiva economiști care intră în atenția lui Eminescu în epoca gazetăriei bucureștene de vreme ce nu întîlnim referiri la ei în listele bibliografice ce și le întocmește în timpul studiilor universitare la Viena și Berlin. Unul dintre aceștia este și John Ramsay McCulloch (1789—1864), popularizator al operei lui David Ricardo, compatriotul său. Lucrarea care i se citează mai des, *The Principles of political Economy*, se tipărește la Londra în

1830 și în cea de-a patra ediție la Edinburgh în 1849.[1] Merită însă să rețină atenția și alte două lucrări ale sale, *A Dictionary, practical theoretical and historical of Commerce and Commercial Navigation*[2] și *A descriptive and statistical Account of the British Empire.*[3] Lucrarea din urmă, în două volume, este achiziționată și de A. I. Odobescu pentru biblioteca sa.[4]

Eminescu își face în manuscrisul *2270, 53—54* un extras privind importanța muncii în viața societății, pe care îl găsim în tratatul lui J. R. McCulloch de economie politică. „McCulloch «munca e singurul izvor al avuției» — nici apă, nici frunze, nici piei, nici o producțiune spontană a naturii nu are valoare, afară de valoarea muncii care s-a întrebuințat la cîștigarea ei. Se poate însă ca unul sau mai mulți indivizi să-și aproprieze puterile naturii sau să și le aroge cu escluderea oricărui altuia, și acei care și-au arogat-o aceasta pot să ceară un preț pentru serviciul puterilor naturii. Dar oare dovedește aceasta că-i costă ceva pe cei cari și-au arogat acest drept ? Dacă A are pe moșie un cataract, desigur că va primi rentă pentru el. E clar însă că munca pe care o face apa e tot atît de gratuită, ca și acea a vîntului care pune-n mișcare aripile unei mori. Singura deosebire între amîndouă e că nu stă în puterea oricărui individ de-a se servi de munca vîntului, că nimeni nu poate sustrage darul naturei și cere un preț pe cea ce dă de bunăvoie ; pe cînd A apropriindu-și căderea apei și obținînd stăpînire asupră-i, posedă puterea de-a opri ca moară să se [folosească] de căderea apei sale și poate vinde serviciile ei.“[5]

Definiția muncii se găsește în primul capitol al tratatului lui McCulloch de economie politică : „The wich is thus employed is the only source of wealth.“[6] Economistul englez stăruia, în continuare, pe mai multe pagini, asupra tezei potrivit căreia natura formează materia pentru producție și că omul, plasat în natură, moare de foame fără muncă. Insistă pe larg și asupra împrejurărilor în care unele persoane își pot aroga dreptul de-a folosi forțele naturii în folosul lor și exemplifică cu căderea de apă. ...It is true that natural powers — scrie McCulloch — may sometimes be appropriated or engrossed by one or more individuals to the exclusion of others, and those by whom they are so engrossed may exact a price for their services ; but does that show that these services cost the engrossers any thing ? Il *A* have a waterfall on his estate, he may, probably, get a rent for it. It is plain, however, that the work performed by the waterfall is as completely gratuitous as that wicht is performed by the wind that acts on a windmill. The only difference between them consists in this, that all individuals having it in their power to avail themselves of the services of the

wind, no one can intercept the bounty of nature, and exact a price for that which she freely bestows; whereas *A*, by appropriating the waterfall, and consequently acquiring a command over it, may prevent its being used at all, or sell its services." [7]

Eminescu își face, în manuscrisul *2270*, o suită de conspecte privind definiția muncii, cum o dau cei mai de seamă economiști. Conspectul cu care ne ocupăm este precedat de definiția lui Adam Smith privind munca. H. C. Carey scoate, pe baza definiției lui Adam Smith și McCulloch, cum arătăm și în altă parte, o încheiere pe care și-o notează și Eminescu privind valoarea, munca și monopolul. „Există după ei doi două cauze a valorii, munca și monopolul." [8]

Eminescu își transcrie definiția din tratatul lui H.C. Carey, *The Principles of Social Science*, în traducerea germană din 1863. „McCulloch belehrt seine Leser — se arată în capitolul VI, *Der Werth* — dass «die Arbeit die einzige Quelle de Reichthums sei» und dass «weder Wasser, Blätter und Felle, noch ein andere spontane Production der Natur einen Werth habe, ausgenommen den Werth der Arbeit, die zu ihren Erwerbung erforderlich ist»? «Inzwischen» fäahrt er fort, «können ein oder mehrere Individuen sich die Naturkräfte zueignen oder anmassen mit Ausschliessung Anderer und diejenigen, die sich dieselben angemasst haben, können einen Preis für die Dienste derselben verlangen; allein beweist diess», fragt er, «dass diese Dienste den Anmassern etwas kosten? Wenn A einen Wasserfall auf seinem Gute hat, wird er wahrscheinlich eine Grundrente dafür erhalten. Es ist aber klar, dass die Arbeit, die der Wasserfall verrichtet, ganz ebenso unentgeltlich ist, als die des Windes, der die Flügel einer Windmühle in Bewegung setzt. Der einzige Unterschied zwischen beiden besteht darin, dass, da es in der Macht eines jeden Individuums steht, sich der Dienste des Windes zu bedienen, Niemand die Gabe der Natur unterschlagen und einen Preis für das verlangen kann, was sie frei gewährt: während A., indem er sich den Wasserfall zueignet und folglich die Herrschaft über denselben erlangt, die Macht besitzt, zu verhindern, dass er benützt werde oder seine verkaufe» [9]

Eminescu urmează îndeaproape textul german, însă îl transcrie ca o expunere continuă, fără să marcheze citatele. Conspectul se încadrează între însemnările de lucru, foarte numeroase în manuscrise.

J. R. McCulloch consacră un capitol din tratatul său realizărilor economice obținute în Anglia de marea proprietate și fermele cu suprafețe extinse de pămînt. [10] Această problemă stă și în atenția

lui Hugh Miller (1802—1856), geolog scoțian și redactor la publicația *The Witness* (1840—1856). El se ocupă de situația din Anglia în lucrarea *First impressions of England and its People*, tipărită la Londra în 1847. Miller comentează ancheta lui McCulloch din Camera Comunelor cu privire la situația muncitorilor englezi și dezvăluie, în opoziție cu aceasta, stările reale de lucruri. Eminescu extrage în manuscrisul *2255, 319* replica ce-o dă geologul scoțian economistului englez. „Dacă McCulloh ne arată izbînda marilor noastre posesiuni — notează Eminescu — și a fermelor mai mari, noi vom privi asupra totalității populației și asupra faptului că, în momentul în care scriem aceasta, aproape al zecelea om în Anglia e un *pauper*, ne vom uita la temnițele noastre, la casele de muncă silnică, apoi la emigrația noastră unde vedem cetățeni fugind în ruptul capului din țară ca guzganii dintr-o corabie ce arde. Dacă privim la totalitate, sistemul repartițiunii sociale e ca și cînd am privi la un regiment unde pe de-o parte vedem ordine și aptitudine, pe de alta zdrențe, femei părăsite, copii lăsați în seama unei pomene întîmplătoare. O umbră de viciu și de mizerie trece în umbra instituțiunilor noastre mult lăudate.“ [11]

Eminescu își face și acest extras tot din tratatul lui H. C. Carey în traducerea germană. Extrasul reprezintă o notă de subsol la capitolul *XVIII Mechanische und chemische Formveränderungen des Stoffs*, pe care o transcriem, „Wenn uns McCulloch auf den Erfolg unserer grossen Besitzthümer und grösseren Farmen verweist, so wollen wir auf die ganze Bevölkerung blicken, wir wollen auf die Thatsache blicken, dass im Augenblick, wo wir dies schreiben, *ungefahr der zehnte Mensch* in England ein Pauper ist, wir wollen auf unsere Gefängnisse, unsere Armengesetze, unsere allgemeine Arbeitshäuser, unsere Vergiftungen zur Gewinnung der Begräbnissprämien, endlich auf unsere Auswanderung blicken, wo wir unsere Mitbürger über Hals und Kopf, wie Ratten aus einem sinkenden Schiffe, flüchten sehen. Rechnen wir das Ganze zusamen und dann werden wir vielleicht finden, dass unser gerühmtes System der socialen. Vertheilung nicht erfolgreicher ist, als die Musterung eines einzigen Regiments, wo wir auf der Seite Ordnung und Tauglichkeit finden würden, auf der anderen Lumpen und Lappen, verlassene Weiber, vernachlässigte Eltern, Kinder, die dem Zufall eines gelegentlichen Almosens anheimgegeben sind, und also nur zu oft einen dunkeln Schachten von Laster und Elend, der hinter unseren gepriesenen Institutuionen nachziecht„“ [12]

Situația țăranului din Anglia este prezentată și de Joseph Kay (1821—1878) în tratatul *The Social Condition and Education of the People in England and Europe*, la care trimite și Eminescu în extrasul din manuscrisul *2257, 320*. „Țăranul în Anglia e mai ignorant — se arată aici —, mai imoral, incapabil de a-și ajuta singur și mai sărac decît în orice parte a Europei, exceptînd Rusia, Turcia și unele părți ale Austro-Ungariei" (Kay, *Social Condition of England and of Europe*, vol. I, pag. 70).[13] Textul nu se află la această pagină, ci mult mai departe. „Hence it results — and i speak it with sorrow and with shame, but with not less confidence in the assertion — that our peasantry are more ignorant, more demoralised, less capable of helping themselves, and more pauperised, tham those of any other country in Europe, if we except Russia, Turkey, South Italy, and some parts of the Austrian empire."[14]

Extrasul este făcut, ca și cele de mai sus, din tratatul lui H. C. Carey în versiunea germană „Kay versichert — scrie Carey în capitolul *XVIIII Mechanische und chemische Fromveränderungen des Stoffs* — nach sorgfältiger Untersuchung der Zustände des Volkes auf dem Europäischen Continent, dass in Folge der Englischen Zustände das Landvolk, daselbst «unwissender, unmoralischer, weniger fähig, sich selbst zu helfen und mehr verarmt sei, als in irgend einem andern Lande Europa's, mit Ausnahme Russlands, der Türkei, des Südlichen Italiens und einiger Theile des Oesterreichischen Kaiserthums»."[15]

Economistul american face pe această pagină două trimiteri la tratatul lui Joseph Kay: una pentru pag. 70 și alta pentru pag. 359. Poetul reține, din neatenție, prima trimitere, care se referă la alte probleme.

Eminescu își notează în manuscrise, pentru extrasele din tratatele lui John Ramsay McCulloch, Hugh Miller și Joseph Kay, sursa primară, cum procedează și în alte împrejurări, pe cînd în realitate le preia prin intermediar german. Practica aceasta face parte din metoda de lucru a poetului.

G. Călinescu observa, pe bună dreptate, că în atenția lui Eminescu stau îndeosebi scrierile care tratează despre starea economică și politică a Angliei.[16] Poetul găsea aici expuneri documentate privind procesul de pauperizare a maselor muncitoare, problemă care îl preocupă în anii gazetăriei bucureștene.

Eminescu este un adept al protecționismului, cum s-a putut vedea de mai sus, și era de prevăzut că va adopta o atitudine critică față de liber-schimbism. În manuscrisul *2291, 45*, un caiet din epoca studiilor universitare, își notează, într-o listă bibliografică, probabil la recomandarea profesorilor săi și lucrarea lui Frédéric Bastiat, *Les Harmonies économiques*, tipărită la Paris în 1849.

Frédéric Bastiat (1801—1850), om politic și economist francez, își concepe lucrarea, *Les Harmonies économiques*, în două volume, din care nu apare decît unul singur. Lucrarea reprezintă testamentul său economic, la capătul unei activități publicistice scurte, însă de un dinamism rar întîlnit. Bastiat publică primul articol de economie politică în *Journal des économistes*. Este publicația pe care și-o notează și Eminescu în manuscrisul *2291, 46*, în epoca studiilor universitare.

Însemnările din manuscrise nu ne îndreptățesc să susținem că Eminescu cunoștea această lucrare a economistului francez. Poetul avea pe masă ediția scrierilor lui Frédéric Bastiat, *Oeuvres complètes*, în șase volume, tipărită postum și care reunește corespondența sa, articolele despre liberul-schimb, sofismele economice. *Les Harmonies économiques* este inclusă în ultimul volum, care se retipărește în mai multe ediții. [1]

Economistul francez este menționat în articolul *Școala normală. Secția București [2]*, publicat în *Timpul*, în 14/26 ianuarie 1881. [2] Eminescu respinge acuzația lui I. Crăciunescu potrivit căreia H. Baudrillart, alt economist francez [2], l-ar fi plagiat pe Bastiat în tratatul său de economie politică. „Desfidem în fine pe d. Crăciunescu — scrie Eminescu — a dovedi că Baudrillart a plagiat pe Bastiat. [Î]l citează, [î]i reproduce sistemele, dar nicicînd Baudrillart n-a deschis pe Bastiat la pag. 105 și, plagiind-o, n-a făcut din cuprinsul ei pag. 90 a operei sale [...]. Baudrillart cunoaște regulele omeniei."

Guvernul liberal se declara pentru liberul-schimb, însă tezele sale teoretice erau în contradicție cu politica ce-o ducea în domeniul economiei naționale. *Românul* susține în editorialul *București 31 August/12 Răpciune 1882*, publicat în 1 septembrie 1882, că protecționismul putea fi practicat doar ca o măsură temporară [4]. Eminescu răspunde în editorialul *[„Ce imperturbabili sunt confrații..."]*, publicat în *Timpul* în 4 septembrie 1882 și aduce în discuție manifestul lui Frédéric Bastiat, *Déclaration*, din

10 mai 1846, care stă la baza activității cunoscutei Association pour la liberté des échanges. Transcriem fragmentul integrat de Eminescu în comentariul său. „Schimbul e un *drept natural* — scrie Eminescu — ca și proprietatea. *Orice cetățean* care-a creat un produs trebuie să aibă opțiunea, sau de a-l aplica imediat la trebuința sa, sau de a-l ceda *oricui de pe suprafața pămîntului* care consimte a-i da în schimb obiectul dorințelor sale; a-l priva de această facultate cînd nu face un uz contrar ordinei publice și bunelor moravuri, numai pentru a satisface convenințele unui *alt* cetățean, înseamnă a legitima o *spoliațiune*, a atinge *legea justiției*.

Se violează *condițiile ordinei*, căci ce ordine poate exista în sînul unei societăți unde orice industrie, sprijinită de lege și puterea publică își caută succesele *în opresiunea* tuturor celorlalte.

Se ignorează *cugetarea providențială* care prezidă la destinele oamenilor, manifestată prin infinita varietate a climatelor, anotimpurilor, puterilor naturale și aptitudinilor, bunuri pe cari Dumnezeu nu le-a împărțit atît de inegal între oameni, decît pentru a-i uni prin schimb, cu legămintele unei *frății universale*.

Se contrariază *dezvoltarea prosperității publice*, pentru cel *ce nu-i liber nici a-și alege munca*, și capitalurilor și agenților pe cari natura i-a pus la dispoziția sa.

Se compromite *pacea* între popoare, căci înseamnă a sfărîma relațiunilor cari le unesc și cari vor face războaiele imposibile, pentru că le vor face oneroase.“ [5]

Eminescu face acest extras din cel de-al doilea volum al *Operelor complete* ale lui Bastiat și-l integrează în comentariul său cu respectarea desfășurării discursului critic. Transcriem textul pentru studiul comparativ.

„*L'échange* est un droit naturel comme la *propriété*. Tout citoyen, qui a creé ou acquis un produit, doit avoir l'option ou de l'appliquer immédiatement à son usage, ou de la céder à quiconque, sur la surface du globe, consent à lui donner en échange l'objet de ses désirs. Le priver de cette faculté, quand il n'en fait aucun usage contraire à l'ordre public et aux bonnes moeurs, et uniquement pour satisfaire la convenance d'un autre citoyen, c'est légitimer une spoliation, c'est blesser la loi de la justice.

C'est encore violer les conditions de l'ordre; car quel ordre peut exister au sein d'une société où chaque industrie, aidée en cela par la loi et la force publique, cherche ses succès dans l'oppression de toutes les autres?

C'est méconnaître la pensée providentielle qui préside aux destinées humaines, manifestée par l'infinie variété des climats, des saisons, des forces naturelles et des aptitudes, biens que Dieu

n'a si inégalement répartis entre les hommes que pour les unir, par l'échange, dans les liens d'une universelle fraternité.

C'est contrarier le développement de la prospérité publique, puisquie celui oui n'est pas libre d'*échanger* ne l'est pas de choisir son travail, et se voit contraint de donner une fausse direction a ses efforts, à ses facultés, à ses capitaux, et aux agents que la nature avait mis à sa disposition.

Enfin c'est compromettre la paix entre les peuples, car c'est briser les relations qui les unissent et qui rendront les guerres impossibles, à force de les rendre onéreuses." [6]

Eminescu operează în textul lui Bastiat o singură modificare, mai importantă, și ea privește sublinierile, destul de multe, spre a pune în lumină tezele pe care le combate. Poetul recunoaște că față de acest program, care proclamă toate libertățile în viața socială și economică, protecționismul putea fi oricînd condamnat ca reacționar tocmai prin restrîngerea acestor libertăți și cu deosebire a celor din sectorul economiei naționale. Eminescu manifesta o mare îngrijorare, cum s-a putut vedea, în privința ruinării unor sectoare ale economiei naționale prin concurența capitalului străin. Poetul își punea mari speranțe ca la adăpostul măsurilor protecționiste să se poată desfășura o vastă acțiune în privința „educațiunii economice" a elementelor autohtone. „Pentru a rezuma din nou ideile noastre — precizează Eminescu — zicem: nematuritatea economică e totdeuna însoțită de cea politică. Și pentru a ajunge la maturitate se cere educație. Precum copiii nu pot fi în școală absolut-liberi, ci trebuie să învețe, trebuie să se supuie disciplinei, trebuie să se deprinză a face singuri temele și socotelele pe cari numai profesorul le știe de mai nainte; tot așa orice măsură educativă pentru popor e o restrîngere a libertății, e reacționară. Dar se cere neapărat să avem industrie? Da, dar niciodată ea nu se va opera prin măsuri liberale."

Partidul liberal, susținător al dezvoltării industriale, se afla în contradicție cu sine însuși, cînd condamna protecționismul, însă sprijinea prin mijloace guvernamentale dezvoltarea unor ramuri ale industriei naționale. Eminescu numește această politică *epitropie* și *protecție* și că ea era, în realitate, „restringătoarea absolutei libertăți a capitalului și a muncii".

Din acest editorial se impune să reținem și teza lui Eminescu după care ideile conservatoare și cele liberale există pretutindeni „ca predispoziții ale spiritului public", și că aceste predispoziții sînt sechestrate de partidele politice.

Editorialul stîrnește ecou în presa vremii și este comentat de *România liberă* [7], *Binele public* [8], *Națiunea* [9], *L'Indépendance rou-*

maine[10], *Bukarester Tagblatt*[11]. Se remarcă faptul că Eminescu dădea o interpretare personală protecționismului și acuza guvernul liberal că-și uita „catehismul liberalismului".

Exegezele consacrate lui Eminescu prezintă raporturile sale cu opera lui Frédéric Bastiat numai pe baza însemnărilor bibliografice din manuscrise[12]. Însemnările de această natură nu pot constitui dovezi că poetul studiază scrierile respective. Se desprinde însă din articole, ca cele de mai sus, rămase îngropate în presa vremii, că Eminescu are pe masa de lucru lucrări fundamentale și le utilizează în proza sa politică.

LIST ȘI ROSCHER DESPRE PROTTCȚIONISM ȘI POLITICA EXPANSIONISTĂ GERMANĂ

Eminescu plănuia să întocmească un dicționar de economie politică și-și propunea să ia text de bază, cum am văzut, tratatele lui Carey, economistul american, și al lui List, economistul german. Poetul se orientează spre opera lor în anii studiilor universitare. Eugen Dühring, profesorul lui Eminescu de economie politică la Universitatea din Berlin, era nu numai un admirator al lui Carey, ci și al lui List, căruia îi consacră în lucrarea *Kritische Geschichte der Nationalökonomie* o prezentare deosebit de elogioasă[1].

Friedrich List (1782—1846) este cunoscut ca autor al tratatului de economie politică *Das nationale System de politischen Oekonomie,* tipărit la Stuttgart și Tübingen în 1841 și retipărit în mai multe ediții[2]. Este tradus și în românește încă în secolul trecut[3]. Economistul german se număra printre susținătorii „protecționismului educator", prin care înțelegea protejarea forțelor de producție de concurența străină și pregătirea lor să se ridice la nivelul dezvoltării mondiale[4]. Eminescu împărtășea acest punct de vedere, cum se desprinde din însemnările din manuscrise și din articolele sale. „Precum *a* trebuie să fie egal $\frac{a}{a}$ — notează Eminescu în manuscrisul *2267, 164* — și nu poate fi niciodată egal cu $\frac{a}{3}$ tot astfel o cantitate de muncă comunicată unuia altuia, *posito* că spoliare ar fi, nu se poate traduce decît iar într-o cantitate de muncă intelectuală [ilizibil], cum voiți, dar un echivalent de muncă. Cestiunea de căpetenie nu este aceasta. E vorba de altceva. Acel echivalent de muncă *unde* se prestează? la Paris ori la București. Pentru poporul *român* se-nțelege că lucrul nu e indiferent.

De aceea suntem fără îndoială protecționiști și adversari ai absenteismului.“ [5]

Statului îi revenea obligația să ia măsuri protecționiste prin care echivalentul de muncă să se presteze în țară. Eminescu salută măsurile de acest fel luate în Serbia în 1877. „Din Belgrad primim știrea telegrafică — scrie Eminescu în *Curierul de Iași* în 29 mai 1877 — că Scupcina va dizbate un proiect de lege care reglează un sistem vamal protecționist. Dorim tot succesul posibil guvernului sîrbesc pentru a-și realiza această excelentă idee. Serbia va fi cea dintîi care va rupe-o definitiv cu liber-schimbismul superficial și ruinător care istovește puterile tuturor popoarelor din valea Dunării de Jos.“ [6]

Măsurile protecționiste și de altă natură aveau menirea să favorizeze crearea de deprinderi și aptitudini noi de muncă. Calitatea muncii poate să nu fie, într-un anume stadiu, la nivelul celei din țările înaintate, însă nu aceasta este problema principală. Eminescu era convins că deprinderile și aptitudinile noi în muncă se creează îndeosebi în producția industrială. „Importanța producțiunii industriale — scrie Eminescu în editorialul *[„Nu numai motive...“]* publicat în *Timpul* în 29 aprilie 1882 — nu consistă în scumpetea sau ieftinătatea articolelor, ci în partea ei *educativă*. Un popor se crește prin industrie proprie. Toate calitățile lui, toate predispozițiile de gust, de arte, toate resorturile lui intelectuale și morale se pun în mișcare prin munca industrială ; el își deprinde mînile la o sumă de lucrări ce pîn-atunci [î]i erau necunoscute și toate deprinderile acestea sînt aptitudini nouă, talente nouă, activități nouă a căror sumă constituie puterea colectivă a poporului.“ [7]

Aprecieri asemănătoare întîlnim și în tratatul economistului german . „Im Manufakturstaat wird die Industrie der Massen durch die Wissenschaften erleuchtet, und die Wissenschaften und Kunste werden durch die Industrie der Massen genährt. Es gibt kaum ein Manufakturgeschäft, welches nicht mit der Physik, Mechanik, Chemie, Mathematik, oder mit der Zeichenkunst.“ [8]

Eminescu judeca primejdia liberului-schimb în implicațiile sale sociale și naționale. „Liberul-schimb absolut — scrie Eminescu în același editorial — e atît de periculos pentru calitățile unui popor, le tîmpește atît de mult pe toate, încît genialul List poate spune cu drept cuvînt : cel mai mare rău ce ne-ar putea face dușmanul e ca să ne dea marfa lui, nu ieftin, ci *gratis*. Toate puterile și toate instinctele naționale ar amorți și ar degenera ; o nație de matufi pe care cineva ar răsturna-o c-o lovitură de picior.“

Cînd List pleda pentru protecționism avea în vedere situația industriei germane concurată de cea engleză. Emigrările în America luară înfățișarea unui adevărat exod și economistul german stăruie ca ele să fie dirijate spre țările din răsăritul Europei, și îndeosebi spre România. De altfel List este și creatorul termenului *Mitteleuropa*[9], prin care înțelegea o Europă centrală bazată pe o uniune vamală *(Zollverein)*, ca etapă pregătitoare pentru unitatea politică[10].

Economistul german pune în discuție problema dirijării emigrărilor în ultimul capitol al tratatului său în care se ocupă de „politica comercială a națiunii germane". Eminescu comentează această teză a economistului german în editorialul *[„«Românul» nu are cuvînt..."]*, publicat în 15 ianuarie 1882[11]. Poetul își face un amplu extras din tratatul lui List, pe care îl integrează în editorialul său. Transcriem, în traducerea lui Eminescu, numai partea care se referă la țara noastră. „Cu de cinci ori mai puțini bani și timp de cum costă transportul pe malurile lacului Erie, un locuitor al Dunării de Sus poate merge în Moldova ori în Țara Românească sau în Serbia sau pe țărmul de sud-ost al Mării Negre. Ceea ce-l atrage de preferință către Statele Unite e marele grad de *libertate*, de siguranță și de ordine, care domnește acolo. Dar în situația în care se află Turcia nu va fi cu neputință statelor germane ca, *în înțelegere cu Austria*, să opereze în starea socială a acelor locuri îmbunătățiri cari să nimicească piedicile colonilor germani, mai cu seamă dacă guvernele vor fonda companii de colonizație la cari vor participa ele însele și cărora le-or da sprijin stăruitor."[12]

Eminescu urmează textul economistului german. „Ein Anwohner der obern Donau — scrie List — könnte sich mit dem fünsten Theil des Aufwandes an Geld und Zeit, womit seine Auswanderung nach des Ufern des Eriesees verbunden ist, nach der Moldau und Walachei oder nach Serbien oder auch nach den süd-westlichen Ufern des schwarzen Meeres versetzen. Was ihn mehr borthin als hieher zieht, das ist der dort herrschende höhere Grad von Freiheit, von Sicherheit und Ordnung. Unter den gegenwärtigen Verhältnissen der Türkei dürfte es aber den deutschen Staaten in Verbindung mit Österreich nicht unmöglich sein, in der Art auf die Verbesserung der offentlichen Zustände jener Länder zu wirken, dass der deutsche Colonist sich nicht mehr zurückgestossen fühlte, zumal wenn die Regierungen selbst Colonisationscompagnien stiften, daran Theil nehmen und ihnen fortwährend ihren besondern Schutz angedeihen lassen würden."[13]

Eminescu ține să arate că asemenea opinii împărtășea și Wilhelm Roscher (1817—1894), fondatorul școlii istorice germane de economie politică. Poetul se referă la economistul german într-un articol, *Gospodăria statului*, păstrat în manuscrisul *2264, 396—398*, în care descrie sistemul de exploatare din țara noastră și-l numește „cu termenul tehnic inventat de Roscher, —Raubssystem=, sistem de răpire“ [14]. Dintre lucrările lui Roscher sînt de amintit *Die Grundlage der Nationalökonomie* (Stuttgart und Tübingen, 1854), *Ansichten der Volkswirtschaft aus dem Geschichte Standpunkte* (Leipzig, 1861), *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland* (München, 1874), *National-ökonomie des Handels- und Gewerbfleisses* (Stuttgart, 1881), *System der Finanzwissenschaft* (Stuttgart, 1886). Roscher pleda pentru studiul economiei politice pe baza realităților concrete și în conexiune cu istoria dreptului, istoria politică și istoria civilizației. Întîlnim și în articolele lui Eminescu îndemnuri pentru studiul economiei politice pe baza realităților concrete din țara noastră.

Roscher se întîlnea cu List în soluția ce-o da pentru stăvilirea emigrărilor spre America și alte ținuturi îndepărtate și dirijarea lor spre Europa răsăriteană. Eminescu își face și din scrierile sale un extras, pe care îl integrează în traducere în editorialul său, în continuarea celui din tratatul lui List. „Emigranții noștri cari se duc în Rusia — scrie Roscher —, America, Australia, Algeria sînt pierduți pentru patria lor, devin clienți și furnizori ai altor popoare cari sînt adesea rivali și vrăjmași nouă. Altfel s-ar petrece lucrurile dacă emigranții germani s-ar duce să se așeze către alte colonii germane în localități fertile și mai de tot pustii ale Ungariei, în provinciile poloneze ale Rusiei, *în acele regiuni ale Turciei menite de-a fi într-o zi moștenirea Germaniei.* Fără îndoială nu s-ar putea să se invite emigranții ca să populeze acele regiuni decît cînd terenul va fi pregătit. Ei trebuie să afle acolo garanțiile legale în toată întregimea ; mai cu seamă dreptul de proprietate, libertatea personală, religioasă și, dacă nu libertatea politică, cel puțin libertatea comunală.

Ar trebuie ca nu numai germanii să fie un număr considerabil dar populațiunea locală *să nu posede în același grad dezvoltarea politică și sentimentul național.* Altfel, după puțin timp am vedea că emigranții se dezgermanizează.“

Eminescu extrage acest text din lucrarea *Die Grundlagen der Nationalökonomie,* din care se tipăresc între 1854—1858 trei ediții. Transcriem textul german pentru studiul comparativ.

„Unsere Auswanderer nach Russland — scrie Roscher —, Amerika, Australien oder Algerien gehen dem Vaterlande mit

Allem, was sie haben und sind, grösstentheils verloren: sie werden Kunden und Lieferanten fremder Völker oft genung unserer Nebenbuhler und Feinde. — Ganz anders könnte sich die Sache verhalten, wenn der Strom deutscher Auswanderer in deutsche Kolonien geleitet würde. Also z.B. nach den fruchtbaren, aber dünn bevölkerten Theilen Ungarns, nach den polnischen Provinzen von Osterreich und Preussen, endlich nach benjenigen Theilen der Türkei, welche künftig, so Gott will, das Erde Deutschlands bilden sollen. Hier könnte auf dem wege der Kolonisation ein neues Deutschland erstehen, das an Grösse, Volkszahl und Reichtum das alte sogar noch überträfe, das zugleich wieder jede Art von Russen = oder Polengefahr das sicherste Wolwerk bildete. Diess Land könnte nationalökonomisch ganz ähnlich von uns benutzt werden, wie das Missisippithal und der fernere Westen von den Vereinigten Staaten; besonders auch, was die factische Ausschliesslichkeit der Benutzung anbetrifft. Freilich wird man die Auswanderer nur dann mit gutem Gewissen und Erfolge in diese Gegenden einladen können, wenn der Boden zu ihrer Aufnahme vorbereitet ist: sie müssen volle Rechtssicherheit vorfinden, ganz besonders auch für das von ihnen zu erwerbende Grundeigenthum; ebenso volle persönliche, religiöse und mindestens auch communale Freiheit. — Ob sich auch in den übrigen Welttheilen geeignete Länder finden zu einer deutschen Kolonisation im hohern Sinne des Wortes? Es müssten natürlich Länder sein, welche durch Klima und Boden für den Ackerbau nach deutscher Weise gut passten, dabei an einer leicht zugänglichen Küste gelegen und ins Innere hinein mit schiffbaren Strömen versehen. Hier müssten die Deutschen nicht bloss in ansehnlichen Massen zusammen wohnen können, sondern es müsste auch die übrige Bevölkerung an politischer Ausbildung und Nationalgefühl ihnen nachstehen, weil sonst binnen Kurzem eine Entdeutschung der Ausgewanderten wahrscheinlich wäre.“ [15]

Eminescu introduce în traducerea sa, cum procedează și în alte împrejurări, sublinieri care nu se află în textul german și omite trimiterile bibliografice, deși în ele se vorbește de Transilvania. Poetul atrage atenția, în schimb, că lucrările lui Roscher serveau ca manuale la toate universitățile din Germania. Asemenea mențiune face și Roscher, cum se vede, la unele din tratatele sale.

Economiștii germani se găseau în contradicție cu ei înșiși. Atît List, cît și Roscher, pledau pentru protecționism, cînd era vorba de interesele Germaniei, însă nu luau în considerare faptul

că și țările spre care orientau emigrarea aveau același drept să ia măsuri pentru apărarea intereselor lor naționale.

Eminescu aduce în discuție tezele lui List și Roscher cu privire la politica expansionistă germană, *Drang nach Osten*, puse în circulație la jumătatea secolului trecut spre a demonstra că ea se continua și după 1880. Foaia germană *Berliner Boersen-Courier* publică în iulie 1881 un articol, *Drang nach Osten, nicht Wes ten*, în care face apel la populația germană să emigreze în țările din răsăritul Europei și îndeosebi spre România. Foaia germană aducea, ca argumente, faptul că România putea „primi un număr mare de coloniști", se aflau „însemnate găsiminte de petroleu" și „pături de cărbuni". Foaia mai ținea să precizeze că „muncitorul român e de-o lene extraordinară" și propunea Germaniei să oblige guvernul român să ia măsuri prin care să protejeze coloniștii germani și să plătească aceloraşi coloniști cheltuielile de transport.

Eminescu traduce integral articolul din foaia germană și-l comentează în editorialul *[„«Spre răsărit nu spre apus»..."]*, publicat în *Timpul* în 26 iulie 1881. „Nimic nu e mai admirabil — scrie Eminescu, ironic — decît naiva imperturbare a foii de bursă de a pretinde ca muncitorul cel trîndav român *să plătească pînă și cheltuielile de transport* a acelor nemți cari n-au cu ce trăi în țara lor, și cari să vie să-l *cucerească* pe același trîndav pe cale economică." [16]

Roscher este menționat, cum am văzut și în editorialul *[„Atît «Cumpăna» cît și «Apărătorul» găsesc..."]* din 30 octombrie 1881, cu definiția asupra comerțului [17], fără însă ca ea să fie reprodusă. „Der Handel bringt nach der physiokratischen Lehre — scrie economistul german — nur den schon vorhandenen Reichthum aus einer Hand in die andere. Was die Kaufleute dabei gewinnen, das geht auf Kosten der Nation ; man muss wünschen, diese Kosten moglichst verringert zu sehen. Also steril. — Es sind aber die wichtigsten Geschäfte, zumal des Grosshandels, mit einen Transport der Güter verbunden (Verri) entweder aus einem Orte, oder aus einem Zeitraume in den andern." [18] Sînt citați, alături, Pietro Verri, Jean-Baptiste Say, Cesare de Beccaria, Adam Smith, François Quesnay. Poetul avea dreptate să scrie că definiția economistului german nu cuprindea elemente noi, față de cea a predecesorilor, „în numirea specioasă de valori de loc și de timp".

Eminescu demonstrează că tezele lui List și Roscher, expuse în tratatele științifice la jumătatea secolului trecut, stăteau permanent în atenția politicii expansioniste germane. Spre a ilustra acest lucru transferă o parte din articolul din foaia germană și

în editorialul din 15 ianuarie 1882, în care expune tezele celor doi economiști germani.

Presa germană publică asemenea articole jignitoare la adresa poporului nostru într-un moment cînd se discuta chestiunea dunăreană. Imperiul austro-ungar ridica pretenții de control pentru tot cursul Dunării. Eminescu face vinovat guvernul liberal că nu protesta împotriva pretențiilor de dominare economică a țării noastre și a calomniilor la adresa poporului român. „Și nu se află în această neagră mulțime — scrie Eminescu indignat — *un* suflet generos, un braț de fier, care să pună capăt acestei mizerii fără de margini". Poetul îl invocă, tot acum, în *Scrisoarea III*, pe Vlad Țepeș, „brațul de fier".

Eminescu găsește în „protecționismul educator" al economiștilor germani argumente pentru susținerea tezelor sale în polemica cu presa liberală. Poetul este însă și personalitatea cea mai proeminentă a culturii noastre, care ia atitudine, încă în secolul trecut, împotriva politicii expansioniste germane.

MAX WIRTH ȘI JEAN GUSTAV COURCELLE-SENEUIL DESPRE INSTITUȚIILE BANCARE

Presa informează publicul în iulie 1881 că se proiecta înființarea a două noi societăți bancare: Creditul mobiliar și Societatea de construcțiuni și lucrări publice. *Românul*, oficiosul guvernului liberal, consacră acestei probleme editorialul *București, 15/27 Cuptor 1881*, publicat în 16 iulie 1881, în care insistă asupra importanței celor două societăți bancare în viața economică a țării. „Nu va fi în țară — scrie ziarul — nici o întreprindere industrială, comercială sau agricolă cu condițiune numai de-a fi serioasă, bine cumpănită și bine condusă, care să nu găsească la Creditul mobiliar ajutorul și resursele de cari ar avea trebuință"[1] *Românul* dă și lista instituțiilor bancare din străinătate, împreună cu care Creditul mobiliar român forma un „sindicat". Sînt menționate, astfel, Creditul general francez, Creditul mobiliar francez, Banca franco-egipteană, Creditul algerian, Deutsche-Bank, Societatea Eugène Perreire și alte cîteva. Ca interesul pentru Creditul mobiliar să sporească, oficiosul guvernamental ține să precizeze că Isaac Perreire, tatăl lui Eugène Perreire lăsa, la moartea sa, o avere de 200.000.000 franci.

Eminescu se angajează în această dezbatere în chestiuni bancare, cu promptitudinea ce i-o cunoaștem și din alte articole și care constituie una din trăsăturile generale ale publicisticii sale. Eminescu se angaja însă în dezbaterea în chestiuni bancare și cu o competență ce nu i se putea bănui. Aspectul acesta se impune să fie relevat încă de la început întrucît poetul „intra, cum arată G. Călinescu, pe un tărîm de obicei închis literaților“. [2]

Eminescu publică în *Timpul*, în iulie 1881, *Creditul mobiliar* [3], studiu în două părți, și tot în iulie 1881, *Creditul mobiliar și jocul de bursă* [4], ca a treia parte a studiului. Mai publică în iulie-septembrie 1881 încă patru articole, *Societatea de construcțiuni* [5]. *Creditul mobiliar și presa Capitalei* [6], *Statutele creditului mobiliar* [7], *[Acum cînd statutele]* [8], acestea tipărite prima dată în *Opere XII Publicistica* a ediției naționale.

Creditul mobiliar este prezentat de Eminescu ca o instituție bancară de speculă. Este mai concesiv față de cealaltă societate întrucît urma să se ocupe de lucrări edilitare, de un folos real pentru populație. Face însă și aici rezerve în sensul că și Societatea de construcțiuni și lucrări publice putea aluneca pe panta operațiilor de speculă. Eminescu întreprinde analiza noilor instituții înainte ca acestea să-și facă cunoscute operațiile bancare în competența lor. Oficiosul guvernamental publică *Statutele Societății de credit mobiliar român pentru dezvoltarea industriei, comerțului și agriculturei în România* în 1 august 1881 [9]. Guvernul liberal recurge la o diversiune și face cunoscute mai întîi statutele Societății de construcțiuni și lucrări publice [10], care nu era, cum arată și Eminescu ,o intreprindere de speculă. Publicarea statutelor Creditului mobiliar venea să confirme opiniile lui Eminescu cu privire la caracterul și scopurile urmărite de noua instituție. „În operații solide de comerț — scrie Eminescu în *Statutele Creditului mobiliar* — Creditul nu poate concura cu Banca Națională deoarece capitalul lui nu poate fi nicicînd atît de ieftin, precum e cel de hîrtie privilegiată, pe care aceasta din urmă are dreptul de a o emite. Prin urmare ținta Creditului e evidentă : speculațiunea“.

Competența cu care Eminescu discută chestiunile bancare are la bază studiul temeinic al acestor probleme, cum se desprinde din manuscrisele sale. Cele două studii se păstrează în manuscrisul miscelaneu *2264, 78—101, 102—115*. Poetul își face conspecte din tratatul lui Max Wirth, *Handbuch des Bankwesens* din 1870. Conspectele se păstrează tot în manuscrisul miscelaneu *2264, 38—58*, ca de altfel toate textele în această problemă. [11] Conspectele formează un mic compendiu în care se expun problemele mai importante legate de operațiile bancare. Eminescu folosește un caiet

dictando, liniat și pe verso-ul primei coperți trece sumarul problemelor care stau în atenția sa. Transcriem sumarul, reținînd și indicarea paginilor la care trimite poetul.

„37v pag. 1 Băncile *(Notenkanben)*
„ 2 Instituțiile de credit. Creditul fonciar, industrial, de întreprindere
„ 4 Societăți de scont
„ 6 Credit mobiliar
„ 8 Schimb. Plăți. Cont curent. Arbitraj. Accept.
„ 9 Speculă de bursă. Discont de polițe. Arbitraj. Report și deport.
„ 10 Vînzări în *blanco ori à découvert*
„ 11 Specula de timp. Fixe, cu prime.
„ 12 Panică de bursă. *Haut Finance.*
„ 14 Bancheri scontori. Cambiați. *Haute banque.* Depozit viriment."

Max Wirth (1822—1900), economist german, fondează în 1856, împreună cu fratele său, revista de economie națională *Der Arbeitgeber* și conduce între 1865 și 1876, ca director, Oficiul elvețian de statistică din Berna. Acestei perioade îi aparține tratatul *Allgemeine Beschreibung and Statistik der Schweiz*, în trei volume, tipărit la Zürich între 1870 și 1873. Dintre lucrările sale mai amintim *Gründzuge der Nationalökonomie* (I—IV, Colonia 1856 — 1873), *Geschichte der Handelskrisen* (Franfurt am Main 1858), *Österreichs Wiedergeburt* (Viena, 1876), *Kultur- und Wanderskizzen* (Viena, 1876), *Die Krisis in der Landwirtschaft* (Berlin, 1881), *Das Geld* (Leipzig, 1884), *Ungarn und seine Bodenschätze* (Frankfurt am Main, 1885). Max Wirth este principalul economist al școlii germane liberale și printre cei dintîi cercetători ai crizelor economice.

Eminescu se orientează, cum se desprinde de aici, spre o personalitate cu mare autoritate în materie de economie politică. Poetul extrage din tratatul său acele teze care îl edificau asupra naturii operațiilor bancare și care îi puteau servi, eventual, și în expunerea din studiile sale. Transcriem, spre exemplificare, un fragment din tratatul economistului german.

„In Wirtlichkeit ist die Sache — scrie Max Wirth — aber viel verwickelter, weil

1. alle Länder unter einander im Verkehr stehen und Schulden oft durch Vermitlung von dritten und vierten Plätzen in verschiedenen Ländern mittels der Wechsel gedeckt werden, indem die Kaufleute immer den niedrigsten Cours eines Ortes zu ihren Gunsten zu verwerthen suchen;

2. weil nicht bloss Waaren, sondern auch baares Geld, Barren und Schuldverschreibungen in Gestalt von Staädtspapieren, Actien und Obligationen von Gisenbahnen, Banken, Canälen, Bergwerken, Schiffahrtslinien und anderen industriellen Unteruhmungen in Frage kommen, welche von einem Lande zum anderen verkauft und verschickt werden ;

3. weil der Münzfuss zwischen verschiedenen Ländern nicht der gleiche ist ;

4. weil eine Differenz zwischen dem Nominalwerth des baaren Geldes und des Papiergeldes bestehen kann ;

5. weil mehr oder weniger Gefahr für den Transport von baaren Gelde z.B. wegen Krieg, Unruhen, Geeräuberei, Stürmen, schlechten Wegen und anderen Urfachen der Unsicherheit eintreten kann.“ [12]

Eminescu extrage din expunerea lui Max Wirth din tratatul *Handbuch des Bankwesens* numai tezele principale.

„Un prisos mic — scrie Eminescu în manuscrisul *2264, 40* — însă regulat asupra dobînzii asigură plata îndărăt a capitalului. Credit fonciar.

1. Siguranța capitalului. Totalitatea imobilelor declară a garanta pentru datoria unuia recunoscută de comunitate.
2. Siguranța dobînzilor. Se percep cu același drept ca și contribuțiunile către stat.
3. Uzurile. Scrisuri.
4. Plata îndărăt. Nu suma toată, ci un adaos la dobînda ordinară . Aceste adaose a tuturor debitorilor se adună într-o singură sumă sau se răscumpără sau se trag la sorți obligațiunilor parțiale. Obligațiile parțiale cîștigă capacitatea de a intra în comerț.

Planul plății.“

Max Wirth tipărește lucrarea *Handbuch des Bankwesens* ca al treilea volum al tratatului *Gründzuge der Nationalökonomie*. Economistul german însoțește prezentarea și cu o bibliografie a lucrărilor mai importante în acest domeniu (p. XV—XVI).

Problema principală care se punea pentru Eminescu o constituia demonstrarea, cu exemple concrete, a naturii operațiilor în competența noii întreprinderi bancare și a consecințelor în viața economică a țării. Poetul găsește că cel mai ilustrativ exemplu îl oferea Société générale du crédit mobilier, fondată în Franța în 18 noiembrie 1852, cu un capital de 60 milioane franci și putînd emite obligațiuni în valoare de 600 milioane franci.

„În anul întîi Creditul Mobiliar Francez — scrie Eminescu în primul studiu — n-a făcut decît afaceri pe cari le fac toate casele mari de bancă. În acel an a dat din asemenea afaceri un venit net de 7.582.722.

În al doilea an a *creat* trei întreprinderi : «Société des immeubles de la rue de Rivoli», «Société maritime», «Société des chemins de fer autrichiens». Beneficiile treceau peste zece milioane.

În anul al treilea societatea era la apogeul ei ; întreprinderi varii i-au adus un beneficiu de 3.870.776 fr.

Dar chiar în acest an dările de seamă ale societății *începură a deveni obscure și mai puțin amănunțite*. La 1860 se declară o pagubă de 7.933.136 fr. ; iar la 1867 fondatorii societății cari o administraseră în mod dictatorial, *se retraseră*. În adunarea acționarilor de la 30 noiembrie 1867, succesorii lor mărturisiră că pagubele se ridicau la... 47.542.000 franci. Societatea a trebuit să lichideze.

Ce s-a găsit în bilanț ?

Că societatea Creditul Mobiliar era creditoarea Companiei Imobiliare pentru 80 de milioane și că aceasta din urmă, încărcată de maidane și case ce nu le putea nici vinde, nici închiria, nu era în stare a plăti nimic.

«Totodată cată să recunoaștem — zice Courcelle-Seneuil în *Traité des opérations de banque* — că răul ar fi fost și mai mare dacă s-ar fi emis pentru 600 milioane sau pentru un miliard două sute de milioane, obligațiuni de ale societății, precum ne puteam teme cîțiva ani (lucru pe care l-a refuzat guvernul) sau dacă societatea ar fi parvenit a pune în serviciul său o bancă de circulație. S-ar fi ajuns la o catastrofă cel puțin egală cu a lui Law».

Iată dar ce este «Creditul mobiliar». O încercare de-a monopoliza toate întreprinderile din țară : împrumuturi, construcții, lucrări publice, fie ele oricît de hazardate. Odată titlurile desfăcute prin manipulații de bursă, treaba acționarilor dacă ele produc ceva sau nu."

Eminescu trimite pentru aceste informații la tratatul lui Jean Gustave Courcelle-Seneuil (1813—1892), tot un economist cu autoritate, reprezentant al școlii liberale franceze. Dintre lucrările sale reținem *Le crédit et la banque* (Paris, 1840), *Traité théorique et pratique des operations de banque* (Paris, 1853), *Manuel des affaires* (Paris, 1855), *Traité théorique et pratique d'économie politique* (Paris, 1858—1859), *Etudes sur la science sociale* (Paris, (1862), *La banque libre* (Paris, 1867, *Liberté et socialisme ou Discussion des principes de l'organisation du travail industriel* (Paris, 1868), *Protection et libre échange* (Paris, 1897). Courcelle-Seneuil

este și printre popularizatorii scrierilor lui John Stuart Mill în Franța. Dintre lucrările sale, mai importantă pentru discuția noastră este *Traité théorique et pratique d'économie politique*. tipărită la Paris în 1858, și retipărită în mai multe ediții. Istoricul Creditului mobiliar francez este expus pe larg în Cartea III, *Comment se combinent les diverses opérations de banque*, Capitolul IX *Haute banque par compagnies. Crédit mobilier*. Eminescu extrage de aici o suită de fragmente pe care le prezintă sub forma unei expuneri cursive. Transcriem fragmentele integrate de poet în discursul său critic.

Creditul mobiliar francez în primul an de activitate.

„Mais les bénéfices étaient brillants ; ils s'élevaient au 31 décembre 1853 à 7.582.722 fr."

În anul al doilea.

„En 1854, la Crédit mobilier crés trois entreprises nouvelles, à savoir : La Société des Immeubles de la rue de Rivoli, au capital de 24 millions ; la Société maritime au capital de 30 millions, et la Société des Chemine de fer autrichiens, au capital de 200 millions."

În anul al treilea.

„En 1855, le Crédit et l'activité de la Société du Crédit mobilier étaient à leur apogée."

Dar încă din acest an dările de seamă devin mai puțin detailate și obscure.

„À dater de 1855, les comptes rendus de la Société du Crédit mobilier sont devenus moins détaillés et plus obscures."

Se declară o mare pierdere și fondatorii care administrează societatea dictatorial se retrag.

„Il fallut avouer que l'exercice de 1866 avait laissé une perte de 7.933.136 fr. et dans le courant de 1867 les embarras devinrent tels, que les fondateurs de la Société qui l'avaient administrée jusque là dictatorialement se retirent. Dans l'assemblée des actionnaires du 30 novembre 1867, leurs successeurs avouèrent que les pertes s'élevaient, à cette date, à 47.542.000 fr."

Ce s-a găsit în bilanț ?

„Crédit mobilier se trouvait créancière de la Compagnie Immobilière pour près 80 millons et que celle-ci, surchargée de maisons et de terrains qu'ellle ne pouvaie ni loeur, ni vendre, était hors d'état de payer."

Concluzia lui J. G. Courcelle-Seneuil asupra Creditului mobiliar francez.

„Toutefois, il faut reconnaître que le mal aurait pu être beaucoup plus grand, si l'on avait émis pour 600 ou pour 1.200 millions

d'obligations de cette Société, comme on a le craindre pendant quelques années, ou si l'on était parvenu à mettre à son service une banque de circulation. On aurait pu aboutir à une catastrophe au moins à celle de Law."[13]

John Law baron de Lauriston (1671—1729) fondează Banque générale (1716), transformată în Banque Royale (1718), Compagnie d'Occident (1717) și Compagnie des Indes. Law emite un mare număr de bilete de bancă și dă faliment în urma cursului inflaționist al acestora (1720). Law este printre cei dintii oameni de afaceri care acționează în direcția economiei bazată pe credit și anticipează teoria modernă privind circulația monetară.

Eminescu aduce în discuție sistemul bancar al lui Law și în editorialul [„*Ziarul «Presa» în numărul...*"] publicat în 16 martie 1880.[14] Sistemul său este caracterizat și aici ca fiind „de tristă memorie".

Din textele din manuscrise se desprinde că Eminescu consultă și unele dicționare de specialitate.

„Ce e creditul mobiliar — se întreabă Eminescu în manuscrisul *2264, 154r*. Iată o întrebare la care *Dicționarul de economie politică* a lui Maurice Block nu ne poate răspunde, la o întrebare la care economiștii nu ne pot da nici o soluțiune". Maurice Block (1816—1906) tipărește *Dicționnaire de l'Administration française* (Paris, 1856), *Statistique de la France* (Paris, 1856) și *Dictionnaire général de la politique* (I—II, Paris, 1873—1874). Lucrările economistului și statisticianului francez se consultă și astăzi cu folos pentru bogăția de informații. Să mai notăm că *Dicționarele* sale sînt întocmite și cu concursul celor mai de seamă specialiști ai vremii.

Eminescu demonstrează caracterul de întreprindere de speculă al Creditului mobiliar îndeosebi în cel de-al doilea studiu, în care exemplifică și cu cifre și tabele. „Creditul mobiliar — scrie Eminescu — augmentează ordinile de vînzare sau diminuează ordinile de cumpărare, după curs, nu zi cu zi, ci sfert de ceas cu sfert de ceas, pînă ce toate titlurile sau cea mai mare parte a lor, sînt plasate.

Să admitem acum că în decursul acestei operații prima s-a ridicat numai cu 30 la sută. La fiecare titlu provizoriu ar fi un cîștig de 37,50 adecă titlul provizoriu de 125 s-ar vinde cu 162,50, lucru nu tocmai de mirare cînd am văzut titlurile primului vărsămînt al Băncii Naționale vînzindu-se cu 500.

Știm de la-nceput însă că 6.000 titluri au fost împărțite *al pari*, la alaiuri. Va să zică Creditul mobiliar a speculat numai 94.000.

De la 94.000 titluri cîte 37,05 premiu e în total.....3.525.000
Dar a cheltuit spre acest scop :
1) Prima de 10% plătită subscriptorilor din înalta sărăcime 25.000
2) Curtaj (samsarlîc) 305.000
3) Gazetari, administrație, pierderile 144.500 475.000
3.050.000

Adecă un cîștig de 3 milioane, învîrtind un capital [de] 12 milioane și jumătate în curs de două-trei săptămîni."

Eminescu îl urmează și în această demonstrație pe J. G. Courcelle-Seneuil, însă dă alte cifre.

„Soit . . . . . 14.100.000 fr.
Pour obtenir ce résultat, elle aura dépensé, savoir :
1° Prime de 10 p. % sur 1.000.000 aux souscripteurs nécessiteaux . . . . . .100.00 f.
2° Courtages d'achat et de vente sur une somme égale à huit fois le capital des actions émises à 650 fr., soit 2 p. & sur 61.100.000 fr 1.222.000
3° Frais d'adiministration, publicité, perte d'intérêts, etc. . . . 78.000 1.800.000
Bénéfice net 12.300.000 fr." [15]

Din manuscrise se desprinde că Eminescu pregătea un articol polemic în care să critice pe fondatorii Creditului mobiliar și să-i denunțe opiniei publice pentru întemeierea unor instituții bancare de speculă. „Unul cîte unul ziarele române cad ca muștele — scrie Eminescu în manuscrisul *2264, 166* — în laptele Creditului mobiliar. Din articolele lor pe cît de pline de laude pe atît de lipsite de cunoștințe elementare asupra acestui soi de speculă, aflăm că între fondatori sînt o sumă de nume românești, începînd cu inevitabilul prinț Dimitrie Ghica, prezidentul tuturor societăților, posibile și imposibile, și sfîrșind cu d. redactorul *Românului*, participator abil la toate afacerile de-o lucrativitate oarecare, cari nu cer decît un capital intelectual de patru clase primare și un capital moral egal cu zero.

Singura rezervă pe care o putem admite pentru o sumă de oameni cumsecade, ostași, bancheri, mari proprietari de imobile cari se amestecă în această întreprindere de speculă și de joc de bursă este că n-or fi cunoscînd de loc istorie."

Tezele de aici sînt transferate de Eminescu în prezentarea introductivă a primului studiu. „Proiectîndu-se înființarea unei bănci în companie numită «Creditul mobiliar» — scrie Eminescu — avem în România spectacolul comic de-a vedea foile invocînd cînd naționalitatea, cînd patria, cînd libertatea, pentru a recomanda publicului întreprinderea aceasta.

Între fondatorii acestei bănci întîmpinăm în adevăr o sumă de nume cunoscute, începînd cu inevitabilul prinț Dimitrie Ghica și sfîrșind cu onor. redactor al *Românului* pe care ne-am obișnuit a-l vedea participînd la toate afacerile de-o lucrativitate oarecare.

Publicul văzînd pe de-o parte o companie de nume atît de cunoscute, pe de alta zgmotul produs prin ziare, înclină a crede că e vorba d-un institut de aceeași utilitate ca «Banca națională» sau «Creditul fonciar» bună oară, pe cînd în realitate bancheri străini cu alaiul lor de nume românești, menite a-i populariza, vor să neguțeze pe picior mare la bursa viitoare din București."

Dimitrie Ghica (1816—1897), numit și Beizadea Mitică, participant la detronarea lui Al. I. Cuza și Emil Costinescu (1844—1921), unul din fondatorii Băncii Naționale și redactor la *Românul*, sînt două din personalitățile politice împotriva cărora poetul îndreaptă atacuri necruțătoare pentru activitatea lor social-politică.

Eminescu își informa cititorii în finalul celui de-al doilea studiu că își propunea să arate și dezastrele morale, la care dădeau naștere întreprinderile bancare de felul Creditului mobiliar. Poetul pregătește și acest al treilea studiu, *Creditul mobiliar [„Am declarat în numărul trecut...]*, și el se păstrează în manuscrisul *2264, 160—165*, în prima redactare. Eminescu stabilește aici statutul bancherului în raport cu natura operațiilor pe care le efectuează. „Bancherii escomptori și cei cambiști — scrie poetul — se ocupă curat numai de afaceri comerciale și industriale." Alături de ei se află bancherii, care la adăpostul Creditului mobiliar și al altor instituții de această natură efectuează operații de speculă. Eminescu declară că era departe de-a suspecta onorabilitatea unor asemenea persoane însă natura ocupației lor ducea inevitabil la pervertirea caracterului. Și acum invocă autoritatea economistului francez. „Courcelle-Seneuil zice curat — scrie Eminescu — că bancherul cel mai onorabil lunecat de pe terenul solid al creditului comercial, pe clina speculei, se demoralizează repede. Bancherul de comerț are interes ca clienții lui să meargă bine, cel de speculațiune nu-l are de loc.

Puțin î[i] pasă dacă hîrtia ce-o vinde are valoare intrinsecă sau nu. El s-o vînză scump.

Puțin îi pasă asemenea dacă cea pe care o cumpără cu banii acționarului e-ntemeiată pe o întreprindere solidă sau nu. Ieftenă să fie ca s-o poată urca și cîștiga diferența."

Participarea la aceste operații de speculă face să nu i se poată da bancherului un nume de om cinstit. „Il est impossible — scrie economistul francez — de doner un nom honnête." [18]

Eminescu insistă asupra acestui aspect și într-o pagină răzleață din manuscrisul *2264, 159*. „Fără îndoială — zice Courcelle-Seneuil — notează Eminescu aici —, poți arunca în public niște titluri oarecare, să te dezbari repede de ele și să-ți vezi de drum. Dar acest soi de escrocherie continuă nu poate da loc la nici o fondațiune serioasă." [19]

Proliferarea instituțiilor bancare de speculă stă în atenția lui Eminescu în mai multe însemnări din manuscrisul *2264*. Poetul se ocupă în una din ele *(167—168)* de informațiile publicate de *Neue freie Presse* potrivit cărora Ungarische Landerbank intenționa să fondeze o Bancă română pentru interese comerciale. „Capitalul de acții al Băncii e fixat la 40 milioane franci din care se vor vărsa deocamdată 20 milioane. Casa Zerlendi a cumpărat afacerea noului institut, iar șeful casei va rămîne participator cu 30% a capitalului. Activitatea băncii se va începe îndată după darea concesiunii care s-a cerut deja. Misiunea principală a noului institut de credit va fi cultivarea operațiunilor de bancă și mijlocirea comerțului între Austro-Ungaria și România." *Neue freie Presse* comunică aceste informații într-o corespondență, *Pest, 1. August*, publicată în 21 iulie/2 august 1881. [21] Textul lui Eminescu reprezintă o traducere a acestei corespondențe. Alte însemnări din manuscrisul *2264, 169* fac mențiune de Société de l'Union Générale și Sindicatul bancherilor, informații ce se găsesc tot în corespondența din 21 iulie/2 august 1881 a ziarului vienez. [22]

„Acțiile acestor bănci — notează Eminescu ironic — ar avea ca și tilturile Companiei Indiilor, copilițe și nepoțele *(filles et petites filles)* în acțiile unor întreprinderi de noroc, pînă ce într-o bună dimineață întreprinderile debitoare și Creditul Mobiliar s-ar cufunda cu toate în aceeași prăpastie".

Eminescu pornește și în aceste aprecieri tot de la economistul francez. C'est pourquoi — scrie el — les contemporains appelèrent les actions de la seconde et de la troisième série les *filles* et les *petites-filles*."[23]

Presa liberală întîmpină studiul lui Eminescu cu rezerve, cum era și de așteptat. *Românul* îl învinuiește, într-un editorial, *[„În chestiuni economice..."]*, publicat în 20 iulie 1881, că se pronunța împotriva unei instituții care nici nu-și începuse activitatea [24].

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

Exemplul Creditului mobiliar francez demonstra, arăta ziarul, că se săvîrșiră greșeli, din care se putea învăța, însă nu impieta asupra utilității instituției. Oficiosul guvernamental mai ținea să precizeze că între fondatorii Creditului mobiliar se aflau și persoane din Partidul conservator, care reprezentau pentru *Timpul* „nume plăcute". *Românul* îi numește pe George Cantacuzino, Al. Știrbei, Menelas Ghermani, Emmanuel Protopopescu-Pake, Ion Lahovari. Dintre acești membri marcanți ai Partidului conservator numai cel din urmă trimite o dezmințire *Românului*, care însă refuză să o publice. Îi face loc Eminescu în coloanele *Timpului*[25] și ea este publicată și în „L'Indépendance roumaine", ziarul bucureștean[26].

Eminescu pregătește un răspuns drastic, pe care însă nu-l publică, și se păstrează în manuscrisul *2264, 170—172*.

„În discuția la care a dat loc proiectata înființare a Creditului Mobiliar — scrie Eminescu — am făcut, se-nțelege, abstracții de la toate persoanele cari au luat inițiativa înființării. Sînt între ele bărbați din toate partidele. Am pomenit în treacăt culmea asociațiunii pe prințul Dimitrie Ghica pe care îl regăsim în toate asociațiunile ce se creează în țară, indiferentă fiind natura; am pomenit la coadă numele radactorului. Dar încolo ne-am ținut strîns de obiect. Din natura chiar a operațiilor cu care se-nsărcinează o asemenea *haute banque* pe acții, am dedus că e prematură pentru țara noastră și de natură a da naștere la o mulțime de creațiuni factice ogiotate la bursă.

Dar sînt amici ai noștri inițiatorii, dar sînt adversari politici: o creațiune economică cată a fi discutată dintr-un punct neutral de vedere, fără considerații politice."[27] Și în final. „Încă o dată: Discutăm cu convingeri, cu principii, cu idei. Cu stomahuri și apetituri nu discutăm."

Eminescu nu putea publica un asemenea răspuns din considerente personale. Conducea *Timpul* în calitate de redactor-șef și cum ziarul se susținea prin contribuții ale membrilor Partidului conservator, criticile virulente la adresa lor îi puteau determina să-și retragă sprijinul material. De altfel, personalități marcante din Partidul conservator, ca Theodor Rosetti, cereau de mai multă vreme, să se suspende apariția ziarului întrucît constituia o povară pentru un partid din opoziție.

Eminescu manifestă, alături de competența în discutarea chestiunilor bancare, și o înaltă conștiință profesională, ca de altfel în întreaga sa activitate publicistică. V. Boerescu, unul din inițiatorii Creditului mobiliar, îl însărcinează pe Bernard Vermont, redactor la *Presa*, cotidianul său, să transmită tuturor ziarelor din București „un frumos memoriu litografiat" privind noua institu-

ție bancară, cu sugestia să fie transformat în editoriale, în schimbul unei sume de bani, destul de importantă. Emisarul lui V. Boerescu se prezintă și la redacția *Timpului* și Eminescu îl concediază în termeni nu tocmai politicoși. *L'Indépendance roumaine* găsea că Eminescu nu-și cunoștea interesele. „Vous n'avez — scrie ziarul — aucune raison, pour cela. Il vous a offert de l'argent et vous l'avez repoussé. Vous vous êtes donc mis dans votre tort dès le début." [28]

Acuzațiile aduse de Eminescu presei bucureștene potrivit cărora transformară „memoriul litografiat" în „articole de fond" sînt respinse de *Războiul*, care dă o dezmințire. „*Războiul* nu s-a vîndut și nu se vinde nimărui — scrie ziarul —, și ne îndoim că *Timpul* a citit cele scrise de noi asupra Creditului mobiliar și Societății de construcțiuni, căci altfel nu ne-ar fi făcut onoarea d-a ne pune și pe noi în categoria organelor care au trîmbițat, în formă de *revistă reclamă*, avantajele economice ale societăților în cestiune, în schimbul unui meschin interes bănesc." [29] Eminescu reproduce dezmințirea în *Timpul*, fiind și aceasta o mărturie a conștiinței sale profesionale. [30]

Dintre cotidienele bucureștene care împărtășesc opiniile lui Eminescu în problema Creditului mobiliar ocupă un loc aparte *România liberă*, organul de presă al „tinerilor liberali". Ziarul lui D. A. Laurian prezintă elogios atît studiile cît și articolele lui Eminescu și susține, ca și poetul, că instituția se înființa pentru „operații bancare de speculă". [31]

Eminescu preia din tratatul lui J. G. Courcelle-Seneuil și terminologia pe care o utilizează în discursul critic. Se întîlnesc mai frecvent: *à découvert, à livrer, à outrance, à tout prix, à vista, al pari, accept, baisse, blanco, deport, hausse, haute banque, haute finance, lettre de change, par complant.* Dintre acești termeni, *al pari* se întîlnește și în editorialele [*«Românul» de miercuri...*"] din 25 mai 1880 [32] și [*„Nu avem nici o informațiune..."*] din 22 februarie/6 martie 1881. [35] Sînt mărturii că chestiunile bancare stau permanent în atenția poetului.

Conspectele și extrasele din tratatele lui Max Wirth și J. G. Courcelle-Seneuil precum și întocmirea unui sumar, conferă manuscriselor eminesciene în care tratează chestiunile bancare un pronunțat caracter de instrument de lucru. Să mai notăm și faptul că Eminescu decupează din *Timpul* cele două studii și formează cu ele un caiet special integrat și el în manuscrisul miscelaneu 2264, 115—149. Poetul lipește pe prima copertă titlul celui de-al

doilea studiu, *Creditul mobiliar și jocul de bursă* și introduce în text sublinieri cu creion roșu. Eminescu intenționa, după cîte s-ar părea ,să tipărească studiile și în volum. Este încă o problemă care nu poate fi elucidată în studiul actual al cercetărilor.

PASCAL, CONTINUITATEA ÎN TIMP ȘI TEZA „COGITO, ERGO SUM"

Eminescu comentează un text filozofic de Pascal, prima dată, în scrisoarea către I. Negruzzi din 4/16 mai 1871. Poetul se afla la Viena din octombrie 1869, și-l informează pe redactorul *Convorbirilor literare* asupra stadiului elaborării monografiei lui I. Slavici, *Studii asupra maghiarilor*, întocmită sub îndrumarea sa și la care prozatorul lucra de mai multă vreme. Monografia se afla în „brouillon", arată Eminescu, și trimitea în transcrierea sa, *Introducerea* și *Schiță istorică*, primul din cele șase capitole ale lucrării. După ce A. D. Xenopol tipărește în revista ieșeană primele studii istorice, acestea încep să intereseze cercul Junimii, ca mai tîrziu să devină o preocupare dominantă a sa. I. Negruzzi manifesta însă rezerve la publicarea studiilor istorice, de teamă să nu piardă cititorii revistei și aceasta cu atît mai mult cînd lucrurile de această natură erau semnate de necunoscuți. Pentru a preîntîmpina eventuale obiecții în privința monografiei lui Slavici, Eminescu găsește potrivit să dea cîteva lămuriri asupra concepției care stătea la baza ei. „Venind la cuprinsul scrierii însăși — arată Eminescu —, poate că vă va surprinde modul de cugetare din introducere. Și mie mi s-a părut că sistema creată de Slavici e cam forțată, și că omenirea nu e tocmai un organism așa de perfect, precum susține el ; deși nu se poate nega cauzalitatea în istorie. În privința asta cred însă că disputele nu folosesc nimic, mai ales dacă se-ntîmplă ca *toată* scrierea să fie turnată în calupul unui sistem, astfel încît negînd calupul se neagă ordinea internă a scrierii însăși".[1] Eminescu considera totuși că aceste precizări nu erau suficiente și invocă autoritatea lui Pascal, potrivit concepției căruia omenirea se înfățișează ca un singur om în timp și spațiu, chiar dacă indivizii sînt alții de la o generație la alta. „Cînd am citit introducerea — îi atrage atenția Eminescu redactorului revistei ieșene — mi-am adus aminte de omul lui Pascal. «La suite des hommes — zice el — pourrait être considérés dans tous les temps et dans tous les lieux, comme un *seul*

homme qui apprendrait toujours». Într-adevăr, nu se poate ca cineva să caracterizeze mai bine și-n mai puține cuvinte : continuitatea în timp. Slavici dezvoltă ideea asta și face din ea un sistem". După o asemenea argumentare și după mărturisirea ce o face că *Introducerea* fusese prelucrată de trei ori, ușor de înțeles că lui I. Negruzzi nu-i rămînea decît să publice monografia așa cum i se trimitea de la Viena. Este și ceea ce face, nu însă fără a ridica obiecții.[2] Acestea sînt însă alte probleme.

Filozoful francez este citat și în manuscrisele eminesciene, la o dată mai tîrzie, cu același text, acum însă în românește. „Toate generațiile de oameni — notează Eminescu în manuscrisul *2264, 330* — cîte s-au perindat în cursul secolelor, cată a se considera ca un singur om, care trăiește pururea și învață pururea."[3]

Eminescu găsește acest text și în tratatul lui H. C. Carey, *Principles of social Science*, în traducerea germană, „Die ganze Reihenfolge von Menschen — sagt Pascal — durch den Lauf der Jahrhunderte, muss als *ein* Mensch, der stats labt und unaufhörlich lernt betrachten werden."[4]

Editorii scrisorii lui Eminescu trimit pentru textul transcris în franceză la opera lui Pascal, *Pensées*, fără să facă alte precizări.[5] Fragmentul reprodus de poet se găsește însă în *Prefața* lui Pascal la o lucrare, *Traité du vide*, care n-a depășit stadiul de proiect[6] și formează punctul central într-un context filozofic privitor la raportul „modernilor" cu antichitatea. Transcriem din eseul lui Pascal, cu sublinierea fragmentului reprodus de Eminescu în franceză și în versiune românească.

„Il n'en pas de même de l'homme, qui n'est produit que pour l'infinité. Il est dans l'ignorance au premier âge de sa vie ; mais il s'instruit sans cesse dans son progrès : car il tire avantage non seulement de sa propre expérience, mais encore de celle de ses prédécesseurs, parce qu'il garde toujours dans sa mémoire les connaissances qu'il s'est une fois acquises, et que celles des anciens lui sont toujours présentes dans les livres qu'ils en ont laissés. Et comme il conserve ces connaissances, il peut aussi les augmenter facilement ; de sorte que les hommes sont aujourd'hui en quelque sorte dans le même état où se trouveraient ces anciens philosophes, s'ils pouvaient avoir vieilli jusqu'à présent, en ajoutant aux connaissances qu'ils avaient celles que leurs études auraient pu leur acquérir à la faveur de tant des siècles. De là vient que, par une prérogative particulière, non seulement chacun des hommes s'avance de jour en jour dans les sciences, mais que tous les hommes ensemble y font un continuel progrès à mesure que l'univers vieillit, parce que la même chose arrive dans la succesion des

hommes que dans les âges différents d'un particulier. *De sorte que toute la suite des hommes, pendant les cours de tant de siècles, doit être considerée comme une même homme qui subsiste toujours et qui apprend continuellement :* d'où l'on voit avec combien d'injustice nous respectons l'antiquité dans ses philosophes"[7].

Eminescu se adresează unui text din opera lui Pascal, păstrat prin întîmplare, într-o redactare departe de forma definitivă și pe deasupra cu multe lacune. Textul este transcris de P. Guerrier după o copie imperfectă și publicat de Bossuet, în fruntea ediției sale, din *Pensées*, cu un titlu dat de el, *De l'autorité en matière de philosophie*, și cu omisiuni. Textul circulă în această formă în edițiile dinainte de 1844[8]. Prosper Faguère îl restabilește după manuscrise în ediția sa, *Pansées. Fragments et lettres*, din 1844, îi dă un nou titlu, *Préface sur le traité du vide*, și fixează data elaborării, pe baza unor elemente de conjunctură[9]. Această ediție stă la baza retipăririlor ulterioare a eseului filozofului francez.

Deși text imperfect și fragmentar, cum se desprinde din datele de mai sus, Eminescu se referă la el pentru a treia oară, de astă dată într-un context politic. Poetul se ocupă în [*„Logica parlamentară..."*] din manuscrisul *2264, 347—352*, de sofismele vieții parlamentare și invocă între altele și pe cele de autoritate. Trecînd la exemplificări, apelează din nou la eseul filozofului francez. „O altă categorie de sofisme — notează poetul — numite de *autoritate*, cuprinde pe acelea care consistă în esploatarea prejudițiilor, atribuind cutării sau cutării opiniuni o valoare decisivă pe care ea n-o are în realitate. Fie bunăoară argumentul banal tras din «înțelepciunea părinților noștri» din «venerabila anticitate» ca și cînd — după cum zice Pascal — nu anticitatea ar fi fost cea tînără, deci cea lipsită de experiență"[10]. Eseul lui Pascal se deschide cu considerații de această natură. „Le respect que l'on porte à l'antiquité étant aujourd'hui à tel point, dans les matières où il doit avoir moins de forces, que l'on se fait des oracles de toutes ses pensées, et des mystères même de ses obscurités ; que l'on ne peut plus avancer de nouveautés sans péril, et que le texte d'un auteur suffit pour détruire les plus fortes raisons"[11].

Demonstrația lui Pascal are ca obiectiv principal să ilustreze că antichitatea reprezintă în viața omenirii vîrsta copilăriei încît nu i se poate atribui înțelepciunea altor vîrste, de mai tîrziu. „Ceux que nous appelons anciens — scrie Pascal — étaient véritablement nouveaux en toutes choses, et formaient l'enfance des hommes proprement ; et comme nous avons joint à leurs connaissances l'expérience des siècles qui les ont suivis, c'est en nous

que l'on peut trouver cette antiquité que nous révérons dans les autres"[12].

Problema poziției individului, ca membru al omenirii și transmițător al cunoștințelor, cîștigate în generațiile precedente, o pune și Eminescu în discuție în studiul *Cultură și știință*, păstrat în manuscrisul *2255, 209—241*, publicat în 1932 și cu care ne-am ocupat mai sus. „Așadar scopul culturei este individual în fiecare om singuratec — se arată aici — fără vo referință nemijlocită și folositoare la întregul și generalitatea semenilor săi, cu toate astea în legătura cea mai intimă cu scopul general. Cele mai particulare se anină aicea nemijlocit de cele mai generale, tocmai așa precum omul se unește nemijlocit cu omenirea, *vede, împlinește* și *pricepe* scopul și chemarea sa în ea, mai mult decît în comunitatea mai îngustă a familiei, comunei și statului, cu care el stă oarecum în referință faptică. Toată moralitatea omului singular, refereasca-se ea la raporturi individuale sau publice, își are întemeierea în natura și chemarea sa ca om, așadar în lucrul cel mai general, în omenire — în umanitate"[13].

Teza privind continuitatea în timp este prezentată explicit, înaintea lui Pascal, de Montaigne, în Cartea a III-a a *Eseurilor* sale. „Je propose une vie basse et sans lustre — scrie gînditorul francez —, c'est tout un : on attache aussi bien toute la philosophie morale à une vie populaire et privée que à une vie de plus riche estoffe ; chaque homme porte la forme entière de l'humaine condition"[14]. Jules Lemaître își deschide cu cugetarea lui Pascal eseul *Le néo-hellénisme*[15], iar Jules Michelet o folosește, ca motto la o cuvîntare a sa din 17 august 1827[16]. Textul lui Pascal circula, cum se desprinde de aici, și poetul putea ajunge la el pe diferite căi.

Eseul lui Pascal este departe de-a fi opera sa cea mai desăvîrșită sub raportul elaborării și editorii mai noi îl trec printre *Opuscule*. Eminescu se oprește totuși la acest text pentru faptul că aici Pascal pune în discuție probleme care veneau în sprijinul concepției sale cu privire la omenire, ca organism în timp și spațiu, chiar dacă indivizii sînt alții de la generație la generație. Nu este o întîmplare că acestei teze, prezentă în însemnările din manuscrise, Eminescu îi găsește o aplicabilitate mult mai largă decît s-ar putea bănui. Atunci cînd îi atrăgea atenția lui I. Negruzzi că Pascal, unul din marii gînditori din toate timpurile, privea omenirea ca „un singur om" și sublinia cuvîntul *seul* în textul francez, poetul lucra la romanul *Naturi catilinare*, pentru care pregătea și „un studiu despre cultură", prin care căuta să se clarifice asupra „fenomenelor de tranziațiune" în succesiunea generațiilor[17]

Eminescu abandonează romanul și scrie nuvela *Sărmanul Dionis*, pe care o citește la Junimea în septembrie 1872, ca să apară în *Convorbiri literare*, cîteva luni mai tîrziu. Aici, omenirea, organism unic, este simbolizată printr-o „armată mare", iar indivizii, „spectatori", care apar și dispar de pe scena ei. După *Sărmanul Dionis*, teza omenirii, organism unic, în cuprinsul căreia se operează transferări ale indivizilor în timp și spațiu, este ilustrată, cu elemente noi, în *[Avatarii faraonului Tlà]*, în *[Archaeus]* și în alte scrieri eminesciene.

Eminescu comentează și celebra teză a lui Descartes, *Cogito, ergo sum*, la care se fac referiri, adesea și în presa vremii. Ocupîndu-se de retragerea lui I. C. Brătianu de la conducerea guvernului liberal, *Românul* consacră acestei chestiuni un editorial, *București. 11/23 Priar 1881*, publicat în 12 aprilie 1881, în care îi învinuiește pe români că nu depuneau stăruințe în cunoașterea adevărului. „În genere vorbind — scrie *Românul* — cel mai mare sacrificiu ce poți cere unui român este a-l sili să cugete serios în el însuși cîteva ore asupra unui subiect.

E timp în fine să-nțelegem că numai printr-o cugetare serioasă și necurmată omul poate să cunoască bine adevărul și calea cea bună pe care trebuie să meargă.

să ia apoi una cîte una fiecare parte și s-o studie bine subt toate fazele ei,

după aceia să le reia din nou în studiu toate împreună, să-nlăture orice pasiune bună ori rea, s-arunce ochii asupra întregii situațiuni, să vază lucrurile cum sunt iar nu cum ar dori să fie, ș-atunci lumina se face și cunoaște în tot adevărul ei cestiunea ce-l interesează.

Aceasta este metoda prin care omul poate cunoaște adevărul; acesta este mijlocul prin care el este gratificat d-a putea mînca din pomul conștiinței — «Cuget deci sînt« — a zis — Descartes —. Să ne deprindem dar a cugeta mai mult decît a vorbi și vom fi" [18]

Românul umple cinci coloane cu asemenea considerații care aveau scopul să abată atenția de la disensiunile din sînul guvernului liberal.

Eminescu consacră acestor meditații politice editorialul *[„La întrebarea..."]*, publicat în 16 aprilie 1881 și inclus de noi în ediția prozei sale politice. Poetul demonstrează că învinuirea ce se aducea românilor potrivit căreia nu făceau dovadă de „cugetare serioasă și necurmată" era nefondată și contrară spiritului tezei gînditorului francez. Descartes se ridică împotriva scepticismului și a excesului cugetării. Eminescu transcrie din *Méditationes de*

prima philosophia, în traducerea sa, un amplu extras, pe care îl reproducem și noi. „Ne putem îndoi de orice în lume numai nu de faptul că ne îndoim. Simțurile mă înșeală, deci nu mă pot încrede necondiționat în ele; nu știu dacă o ființă atotputernică n-a făcut ca să nu existe în realitate nici pămînt, nici cer, nici obiecte cu întindere în spațiu; poate că nu există nici figuri, nici mărime, nici loc și cu toate acestea am imaginea lor sensibilă, care face să-mi nălucească existența tuturor obiectelor acestora; poate chiar la adunarea de doi cu trei, la numărarea laturilor unui patrat, la cele mai ușoare concluzii, mă înșel. Imperfecțiunea mea poate fi atît de mare încît să mă-nșel întotdeauna. Precum Archimede, zice el în *Meditațiunea a doua,* nu cerea decît un singur punct fix pentru a putea mișca pămîntul, tot altfel eu voi avea mari speranțe dacă voi fi îndestul de fericit de a afla o singură teză pe deplin sigură și nesupusă nici unei îndoieli. Și-ntr-adevăr un lucru e cert, pe cînd toate celelalte sînt incerte, și acel lucru cert e îndoiala mea însăși, e cugetarea mea însăși, deci existența mea. Dacă ar exista chiar o ființă atotputernică care a aranjat totul ca să mă amăgească totuși trebuie să exist pentru a putea fi amăgit; cugetînd că sînt tocmai cugetarea aceasta demonstră că și sînt în adevăr. Teza: sînt, exist e pururea și în mod necesar adevărată de cîte ori o pronunț ori o cuget. *Cogito, ergo sum*".[19]

Eminescu trimite la *Meditationes de prima philosophia,* ediția întocmită de Marin Mersenne, prietenul lui Descartes, tipărită la Paris în 1641: Poetul prezintă un text continuu, format în realitate din trei fragmente, două din *Meditatio I. De iis que dubium revocari possunt* și unul din *Meditatio II. De natura mentis humane: Quod ipsa sit notior quam corpus.*

„Nempe quidquid hactenus — scrie Descartes — ut maxime verum admisi, vel a sensibus, vel per sensus accepi; hos autem interdum fallere deprehendi, ac prudentiae est nunquam illis plane considere qui nos vel semel deceperunt [...]. Unde autem scio illum non fescisse ut nulla plane sit terra, nullum coelum, nulla res extensa, nulla figura, nulla magnitudo, nullus locus, & tamen haec omnia non aliter quam nunc mihi videantur existere? Imo etiam, quemadmodum judico interdum alios errare circa ea quae se perfectissime scire arbitrantur, ita ego ut fallar quoties duo & tria simul addo, vel numero quadrati latera, vel si quid aliud facilius fingi potest? At forte noluit Deus ita me decipi, dicitur enim summe bonus; sed si hoc ejus bonitati repugnaret, talem me creasse ut semper fallar, ab eadem etiam videretur esse alienum permittere ut interdum fallar; quod ultimum tamen non potest dici [...]. Nihil nisi punctum petebat Archimedes, quod esset

firmum & immobile, ut integram terram loco dimoveret; magna quoque speranda sunt, si vel minimum quid invenero quod certum sit & inconcussum.

Suppono igitur omnia quae video falsa esse; credo nihil unquam extitisse eorum quae mendax memoria repraesentat; nullos plane habeo sensus; corpus, figura, extensio, motus, locusque sunt chimerae. Quid igitur erit verum? Fortassis hoc unum, nihil esse certi.

Sed unde scio nihil esse diversum ab iis omnibus quae jam jam recensui, de quo ne minima quidem occasio sit dubitandi? Nunquid est aliquis Deus, vel quocunque nomine illum vocem, qui mihi has ipsas cogitationes immittit? Quare vero hoc putem cum forsan ipsemet illarum author esse possim? Nunquid ergo saltem ego aliquid sum? Sed jam negavi me habere ullos sensus, & ullum corpus. Haereo tamen; nam quid inde? Summe ita corpori, sensibusque alligatus; ut sine illis esse non posim? Sed mihi persuasi, nihil plane esse in mundo, nullum coelum, nullam terram, nullas mentes, nulla corpora; nonne igitur etiam me non esse? Imo certe ego eram, si quid si quid mihi persuasi. Sed est deceptor nescio quis, summe potens, summe callidus, qui de industria me semper fallit. Haud dubie igitur ego etiam sum, si me fallit; & fallat quantum potest, nunquam tamen efificient, ut nihil sim quamdiu me aliquid esse cogitabo. Adeo ut omnibus satis superque, pensitatis denique statuendum sit hoc pronuntiatum, *Ego sum, ego existo*, quoties a me profertur, vel mente concipitur, necessario esse verum."[20]

Eminescu aplică teza lui Descartes la realitățile politice de la noi într-un mod cu totul neașteptat. „Ce are a face această vestită teză — se întreabă Eminescu — care a răsturnat filozofemele sceptice, foarte seducătoare tocmai prin profunditatea lor cu lipsa de cugetare a Caradelor și Pătărlăgenilor? Aceștia există ca orice carne cu ochi chiar dacă n-ar gîndi nimic, ba existența lor e cu atît mai vie și mai aparentă cu cît nu gîndesc nimic și nu sînt nimic. Pe cît timp au diurne, lefuri, întreprinderi nici nu simți că sînt; vegetează liniștiți și blînzi. Din momentul în care nu le mai au, își manifestă existența într-un mod zgomotos și foarte neplăcut".

Filosoful francez avea de ispășit, încheie ironic Eminescu, unele păcate după moarte. „Ce pedeapsă mai mare putea să-l aștepte însă pe ceea lume decît a se vedea citat și tălmăcit de învățați redactori ai *Românului*."

Eminescu preia argumentele adversarilor săi și printr-o asociație neprevăzută a ideilor le transformă în argumente în spri-

jinul demonstrației sale. „Asimilația se face [la Eminescu] mediat — scrie G. Panu —, adică ideile străine serveau de material nou pentru ideile lui vechi; ceea ce auzea ca diametral opus, el transforma aceasta ca un argument pentru ideile lui.“ [21] Nimic nu ilustrează mai bine această dispoziție intelectuală a poetului decît modul cum aplică teza filosofului francez la realitățile politice din țara noastră.

JOHN STUART MILL DESPRE UNELE PROBLEME DE LOGICĂ, GUVERNUL REPREZENTATIV ȘI INTERMEDIARI ÎN MECANISMUL SOCIAL

Exegezele consacrate lui Eminescu nu oferă, nici pe departe, o imagine asupra raporturilor poetului cu opera lui John Stuart Mill, cunoscut prin aplicarea metodei pozitiviste la științele sociale. Gînditorul englez se bucura de trecere în cercurile științifice germane și Eminescu ia cunoștință de opera sa în anii studiilor universitare la Viena și Berlin. Important este și faptul că poetul se orientează deopotrivă spre scrierile sale de logică, de filozofie și de economie politică.

Eminescu intervine în polemica în jurul *Logicii* [1] lui Maiorescu ce se duce în presa noastră în 1877. În recenzia *Tit Maiorescu. „Logica“. Partea I: Logica elementară*, publicată în *Coloana lui Traian* în iulie 1877 [2], George Zotu îl acuză pe critic de plagiat întrucît nu cita la locul respectiv lucrările pe care le punea la contribuție. Profesorul bucureștean exemplifică cu tratatul lui John Stuart Mill, *System of Logic Ratiocinative and Inductive*, tipărit în 1843 și retipărit în numeroase ediții. Eminescu răspunde la această acuzație în articolul *[„O recenziune...“]*, publicat în *Convorbiri literare* în 1 august 1877, și arată că Maiorescu îl trece pe logicianul englez în bibliografie și nu era neapărat necesar să-i citeze numele la toate paginile unde se folosea de tratatul său. [3] Profesorul bucureștean nu este satisfăcut de răspuns și într-un nou articol, *Critice literare*, publicat în *Presa* în 14 august 1877 [4], insistă asupra faptului că Maiorescu adoptă concepția lui John Stuart Mill despre sensualism, fără să arate acest lucru. Menționarea numelui logicianului englez în lista generală a lucrărilor consultate și nu la paginile respective se făcea intenționat, pentru a crea piedici în studiul comparativ al textelor.

Eminescu răspunde, într-un amplu articol, *Observații critice*, publicat în *Curierul de Iași* în 12 august 1877, sub semnătură,

situație întîlnită destul de rar în publicistica sa[5]. I. Slavici, redactor la *Timpul*, îl reproduce în ziarul bucureștean[6]. Eminescu demonstrează că problema sensualismului se discută în filozofie cu mult înainte de John Stuart Mill, și-l amintește pe Epicur și școala sa. Sensualismul, fie el și empiric, mai precizează poetul nu este fals, ci numai unilateral. Eminescu introduce în discuție probleme colaterale, prin care caută să abată atenția de la obiecțiile critice. Profesorul bucureștean este învinuit, pe de altă parte, că în criticile sale trata chestiunile *ad personam* și nu *ad rem*. Recenzia lui G. Zotu este reprodusă în *Presa*[7] și în *Telegraful*[8], și poetul avea în vedere ecoul stîrnit de ea în cercurile antijuniniste.

Eminescu promitea în *Observații critice* să revină asupra obiecțiilor lui George Zotu și publică un al treilea articol, *Încă o dată recenziunea Logicei-Maiorescu*, însă nu în *Curierul de Iași* ci în *Convorbiri literare*[9], în care susține, pe bună dreptate, că un manual de școală se dovedește a fi cu atît mai bun cu cît este „compilat mai bine" și reproduce „formulările cele mai exacte și mai limpezi din știința respectivă". Bibliografia generală era suficientă și în spiritul practicii științifice.

Polemica în jurul *Logicii* lui Maiorescu se continuă cu articolul lui George Zotu, *Criticile literare*, publicat în *Presa* în 16 septembrie 1877[10]. Profesorul bucureștean își apără teza sa cu privire la plagiat și scoate încheierea, din compararea textelor, că Maiorescu traduce *ad litteram* din tratatul englez. Poetul este învinuit că își asumase rolul de apărător al lui Maiorescu și pretindea și altora să facă același lucru. „Se vede că după d. Eminescu] — scrie G. Zotu —, toată lumea trebuie să admire sau să invidieze pe d. Maiorescu; dar d-sa se înșeală foarte mult." Și cum Eminescu susține că tratatul de logică al lui Kant nu era bun decît pentru începători, G. Zotu găsea că poetul îl întrecea „chiar pe magistru în îndrăzneală".

Cînd vorbește de tratatul lui Kant, Eminescu are în vedere manualul lui Gottlob Benjamin Jaesche, *Logik*, tipărit la Königsberg în 1801[11]. Jaesche, elev al lui Kant, editează manualul după manuscrisul („Handschrift") filozofului. Prefața, cu aceste precizări, este datată : 20 septembrie 1800.

Polemica în jurul *Logicei* lui Maiorescu se încheie cu articolul lui I. Slavici, *Bietul Dr. Zotu*, publicat în *Timpul* la sfîrșitul lui septembrie 1877[12]. Prozatorul aduce laude lui Eminescu pentru apărarea manualului de logică, însă găsea că i s-a acordat profesorului bucureștean prea mare importanță.

Prezentarea *Logicii* maioresciene ca un manual de școală nu putea mulțumi pe critic, chiar dacă se sublinia că era, la acea dată, cea mai bună lucrare de acest fel din literatura noastră didactică. Eminescu se aștepta la obiecții din partea lui Maiorescu, cum se desprinde din scrisoarea sa către I. Slavici, din 20 septembrie 1877. „Nu știu dacă M[aiorescu] — scrie Eminescu — a fost mulțumit sau nu de anticriticile mele. Sunt scrise în grabă și nu prea sunt de seamă, dar n-am ce-i face.“ [13]

Eminescu recunoaște, implicit, că obiecțiile aduse *Logicii* lui Maiorescu nu erau cu totul neînsemnate. Vina îi revenea criticului. Poetul este pus în situația, deloc plăcută, să ocolească răspunsurile la obiecțiile critice, însă nu procedează la falsificarea adevărului.

Eminescu avea pe masa de lucru, cînd polemiza cu G. Zotu, tratatul lui John Stuart Mill în traducere germană, probabil în ediția a doua, din 1868 [14]. Poetul se preocupă de ținuta științifică a demonstrațiilor sale, cum se desprinde și din textele fragmentare păstrate în manuscrisele *2257, 187, 2258, 190* și *2269, 76v, 77v* [15].

Tratatul de logică al lui John Stuart Mill stă în atenția lui Eminescu și în epoca gazetăriei bucureștene și în editorialul *[„Anuțăm cu plăcere...“]*, publicat în *Timpul* în 12 august 1878 [16] îl vedem construind silogisme, cum procedează și în scrisoarea către I. Slavici.

Eminescu se oprește la teza filozofului englez cu privire la poziția oamenilor în societate ca producători și consumatori de bunuri. „Economia politică-l consideră pe om — scrie Eminescu în manuscrisul *2264, 328—329* — numai întrucît cîștigă sau consumă bunuri și încearcă a arăta ce cale ar lua activitatea lui într-o stare socială cînd acel motiv — abstracție făcînd de cele două instincte opuse : aversiunea în contra muncii și pofta de plăceri costisitoare — ar avea domnie absolută asupra actelor lui. Ea arată cum omul, sub impulsiunea acelei dorinți, grămădește averi și le-ntrebuințează la producerea altor averi nouă, cum, prin convenție reciprocă, declară averea sfîntă, cum face legi pentru a împiedica pe indivizi de-a-și apropia averea altora cu sila sau prin viclenie, cum introduce fel de fel de invențiuni pentru a spori productivitatea muncii sale, cum prin bună-nvoială, și în măsura concurenței, stabilește repartiția produsului și cum întrebuințează oarecari surogate, pentru a înlesni repartiția. Toate punerile aceste la cale, deși multe din ele derivă din alte sorginți, economia politică le consideră ca emanînd numai din pofta după avere. Nu doar că cineva ar fi fost atît de nerod de a admite că omul e în adevăr

făcut în așa chip, pentru că știința cere cu necesitate să fie cercetată în chipul acesta.

Din considerații de natură practică cată a se lua în vedere și principiul propagării rasei, deși acesta constituie o abatere de la orînduirea strict științifică."[17] Eminescu notează și trimiterea bibliografică pentru acest extras: „J.S. Mill *System of Logic* Book VI Ch. 8".

Extrasul este făcut din tratatul lui H.C. Carey, *Principles of social Science*, în traducerea germană, *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, din 1863, Capitolul *I. Die Wissenschaft und ihre Methoden*, de unde este preluată și trimiterea bibliografică. «Die Nationalökonomie», sagt derselbe Schriftsteller — scrie H.C. Carey — «betrachtet den Menschen als bloss beschäftigt mit der Erwerbung und Consumirung von Reichthum und strebt zu zeigen, welchen Weg der Thätigkeit der in einem gesellschaftichten Zustand lebende Mensch einschlagen würde, wenn jenes Motiv, abgesehen von den beiden beständigen Gegenantriebender Abneigung gegeben die Arbeit und dem Begehren kostspieliger Vergnügungen — die absolute Herrschaft über alle seine Handlungen führte. Sie zeigt, wie der Mensch unter dem Einfluss dieser Begierde Reichthum anhäuft und diesen Reichthum zur Production neuen Reichthums verwendet, wie er durch gegensteitige Uebereinkunft das Eigenthum für heilig erklärt, wie er Gesetze gibt, um Individuen zu verhindern, das Eigenthum Anderer sich durch Gewalt oder List zuzueignen, wie der mannigfaltige Erfindungen einführt um die Productivität seiner Arbeit zu erhöhen, wie er durch Uebereinkommen, nach Massgabe der Concurrenz die Theilung des Ertrags feststellt und gewisse. Ersatzmittel anwendet, um die Vertheilung zu erleichtern. Alle diese Vorrichtungen, obwohl manche derselben aus mehreren Motiven entspringen, betrachtet die Nationalökonomie als bloos aus der Begierde nach Reichthum hervorgehend. Nicht als ob je ein Nationalökonom so thöricht gewesen wäre, anzunehemen, der Mensch sei wirklich so beschaffen sondern weil die Wissenschaft nothwendiger Weise auf diese Art werden muss.

Aus Rücksicht auf den practischen Nutzen muss übrigens das Princip der Gattungsvermehrung in die Exposition, eingeschoben werden, obwohl dies, wie man uns sagt eine abweichung von der Strenge der rein wissenschaftlichen Anordnung bedingt."[18]

Deși invocat într-o suită de articole, cu ecou în presa vremii, G. Călinescu nu-l citează pe John Stuart Mill în acest context al scrisului eminescian. Constatarea apare cu atît mai surprinzătoare cu cît se păstrează și în manuscrise trei fragmente, ce n-au

fost integrate în articolele publicate, și un extras pentru care poetul trimite la tratatul logicianului englez.

Eminescu găsea în opera lui John Stuart Mill argumente să demonstreze tezele sale în polemicile cu presa vremii. Se explică de ce autoritatea gînditorului englez este invocată și în articolele din epoca gazetăriei bucureștene în care dă și extrase din scrierile sale.

Guvernul liberal este învinuit de Eminescu în editorialul [*„Ceea ce dă guvernului...“*], publicat în *Timpul* în 1 aprilie 1882, că nu cunoștea natura statului și trata această problemă importantă ca una din afaceri. „John Stuart Mill observă deja în scrierea sa asupra guvernului reprezentativ — atrage atenția Eminescu — că sînt spirite «cari privesc arta guvernămîntului ca o chestie de afaceri». O mașină de vapor sau una de treier, o moară c-un cuvînt orice operă mecanică cu resorturi moarte a cărei activitate și repaos se reglează după legile staticei și ale dinamicei e pentru ei ceva asemănător cu statul; maniera lor de-a privi lumea, societatea, poporul, e o manieră mecanică. Formulele și frazele care umplu programele acestor oameni, nu sînt adevăruri în sine, ci numai niște expediente timporare, pe cari e sau nu oportun de-a le aplica.“ [19]

John Stuart Mill tratează această problemă în lucrarea *Consideration on Representative Government* tipărită la Londra în 1861. „By some minds, government is conceived as strictly a practical art — scrie John Stuart Mill — giving rise to no questions but those of means and an end. Forms of gouvernment are assimilated to any other expedients for the attainment of human objects. They are regarded as wholly an affair of invention and contrivance. Being made by man, it is assumed that man has the choice either to make them or not, and how or on what pattern they shall be made. Government, according to this conception, is a problem, to be worked like any other question of business. The first step is to define the purposes which governments are required to promote. The next, is to inquire what form of government is best fitted to fulfil those purposes. Having satisfied ourselves on these two points, and ascertained the form of government which combines the greatest, amount of good with the least of evil, what further remains is to obtain the concurrence of our countrymen, or those for whom the institutions are intended, in the opinion which we have privately arrived at. To find the best form government; to persuade others that it is best; and having done so, to stir them up to insist on having it, is the order of ideas in the minds of those who adopt this view of political

philosophy. They look upon a constitution in the same light (difference of scale being allowed for) as they would upon a steam plough, or a threshing machine"[20]

Eminescu considera că John Stuart Mill punea în discuție în termeni cît se poate de clari problema naturii statului și că textul său era unul de referință în această materie. Se păstrează, în traducerea sa, în manuscrisul 2257, 282—283. „Pentru o seamă de spirite guvernămîntul — scrie Eminescu — e un act de toată strictețea practic, din care nesc unic numai cestiuni de scop și mijloace. Formele de guvernămînt sînt după cum le-nțeleg ei niște expediente ca oricari altele pentru a atinge unul din obiectele pe cari un om și le poate propune; o pură afacere de invenție, și combinație. Făcute fiind pentru om, ni se afirmă că omul e liber de-a le face ori de-a nu le face și de-a decide cum și după ce model vor fi făcute. Guvernămîntul, după concepțiunea aceasta, e un problem ce cată a se trata ca orice chestie de afaceri. Întîiul pas către o soluțiune este de-a recunoaște care este misiunea impusă guvernămîntelor; al doilea e de-a căuta care formă de guvern este cea mai proprie pentru îndeplinirea acestei misiuni.

Fiind edificați asupra acestor două puncte, și recunoscut avînd care e forma de guvern care include cea mai mare sumă de bine cu cea mai mică sumă de rău, ceea ce ne rămîne a face este de-a obține pentru opinia ce ne-am format-o pentru noi înșine consimțirea compatrioților noștri sau a acelora pentru cari instituțiunile sînt destinate. A găsi cea mai bună formă de guvern, a îndupleca pe alții să creadă că este cea mai bună și îndupleecîndu-i, a-i excita s-o ceară, iată ordinea de idei în spiritul acelora cari primesc această vedere a filozofiei practice.

Ei privesc o constituție (abstracție făcînd de importanța respectivă a lucrurilor) cu același ochi cu cari privesc un car cu vapori sau o mașină de treierat."[21]

Eminescu găsea nemerit ca în momentul utilizării acestui extras din lucrarea lui John Stuart Mill să-i dea și un titlu, *Antropocrație*, pe care îl scrie vertical, în marginea din stînga a textului.

Guvernul liberal se făcea vinovat, arată Eminescu în același editorial, de faptul că ignora tradițiile și vechile legiuiri ale țării. Poetul invocă, din nou, autoritatea lui John Stuart Mill și trimite la lucrarea sa despre guvernul reprezentativ. „Există alți logicieni politici — continuă John Stuart Mill — scrie Eminescu —, cari privesc știința de-a guverna ca o ramură a științelor natu-

rale». Nu pe ales așadar sînt formele de guvern ; nu expediente sînt, nu opera unor intențiuni premeditate, ci un produs organic al naturii, gingaș ca toate produsele de soiul acesta ; afacerea noastră e de-a cunoaște proprietățile lui naturale, și nu de a-i dicta legi, ci a ne adapta legilor care-i sînt înnăscute."

John Stuart Mill expune această teză tot în lucrarea despre guvernul reprezentativ. „To these stand opposed another kind of political reasoners — scrie John Stuart Mill —, who are so far from assimilating a form of gouvernment to a machine, that they regard it as a sort of spontaneous product, and the science of government as a branch (so to speak) of natural history. According to them, forms of government are not a matter of choice. Wo must take them, in the main, as we find them. Governments cannot be constructed by premeditated design. They «are not made, but grow». Our business with them, as with the other facts of the universe, is to acquaint ourselves with their natural properties, and adapt ourselves, to them. The fundamental political institutions of a people are considered by this school as a sort of organic growth from the nature and life of that people : a product of their habits, instincts, and unconscious wants and desires, scarcely at all of their deliberate purposes. Their will has had no part in the matter but that of meeting the necessities of the moment by the contrivances of the moment, which contrivances, if in sufficient conformity to the national feelings and character, commonly last, and by succesive aggregation constitute a politiy suited to the people who possess it, but which it would be vain to attempt to superinduce upon any people whose nature and circumstances had not spontaneously evolved it". [22]

Eminescu își extrage și acest text din lucrarea *Guvernul reprezentativ* și el se păstrează în traducerea sa tot în manuscrisul *2257, 283—284*. „Alți logiciani politici — scrie poetul — sînt atît de departe de-a asemăna o formă de guvern cu o mașină încît o privesc ca un soi de product spontaneu și pentru ei știința de a guverna *e cum am zice o ramură a științelor naturale*. Nu, zic ei, formele de guvern nu sînt pe ales. Trebuie să le luăm în cele mai multe cazuri, așa cum le găsim. Guvernele nu pot fi stabilite prin intenție premeditată. «Ele nu se fac : răsar». *Afacerea noastră cu ele, ca și cu toate celelalte fapte ale Universului, este de-a cunoaște proprietățile lor naturale și de a ne adapta lor.*

Instituțiile politice fundamentale ale unui popor sînt privite de către școala aceasta ca un produs organic al naturii și vieții acestui popor ; *e un produs al datinilor, al instinctelor și al dorințelor neconștiute și mai nu e fructul țintelor (desseins) sau delibe-*

rate. Voința poporului n-are a face în această privință decît a răspunde la necesități temporare prin combinații asemenea temporare. *Aceste combinații sînt menite a subzista pe cît timp sînt în conformitate suficientă cu caracterul și sentimentele naționale; și, prin o agregare succesivă, ele constituie un guvern adaptat cu poporul care-l posedă*, dar pe care în deșert ne-am încerca a-l impune la oricare alt popor la care natura și împrejurările nu l-ar fi produs în mod spontan.“ [23]

Eminescu dă și acestui extras un titlu, *Fiziocrație*, pe care îl scrie, ca și pe cel precedent, în marginea din stînga a textului. Aparțin poetului și sublinierile, care nu se află în originalul englez.

Problema naturii statului ocupă locul central în gîndirea social-politică a lui Eminescu și ea stă la baza celorlalte teze ale sale, ca primatul muncii, formele fără fond, pătura superpusă. Am găsit potrivit, pentru acest motiv, să insistăm asupra izvoarelor pe care se întemeiază Eminescu în argumentarea tezelor sale.

Probleme importante ridică Eminescu și în legătură cu capul statului. Poetul îi atribuie un rol de mediator între guvernanți și guvernați, cum de altfel prevedea și constituția țării noastre. Monarhia nu-și îndeplinea însă acest rol și Eminescu îl numește pe Carol I, în numeroase articole, Carol Îngăduitorul, pentru lipsa de autoritate în viața politică. Explicația sta în faptul că fusese adus pe tron de clasele conducătoare și era obligat acestora iar pe de altă parte nu cunoștea nici poporul, să se sprijine pe el, cum se cerea de la capul statului. Claselor conducătoare le-a trebuit — scrie Eminescu în articolul [*„Dar dacă nu putem spera...“*] păstrat în manuscrisul *2264, 11* — „un Domn care să nu-și cunoască poporul, să nu știe cine-l exploatează.“ [24] Și mai departe: „Un Domn român i-ar fi putut [bate] la tălpi și dumnealor sînt obraze subțiri; vor să fure fără să le poată face nimeni nimic, vor să-nșele și să treacă de oameni cinstiți. Asta-i în definitiv cauza pentru care acești oameni au fost pururea dușmanii domniilor române“. Poetul evocă, ori de cîte ori aduce în discuție această problemă, domnia lui Al. I. Cuza și condamnă în termeni severi persoanele care participă la complotul pentru răsturnarea sa de pe tron.

Presa guvernamentală îndreaptă critici violente împotriva lui Eminescu pentru atitudinea sa față de monarhie. „Organul dreptei, *Timpul*, de la 9 curent — scrie *Presa* în editorialul *București, 15 Martie* din 16 martie 1880 — publică o revistă de o importanță și de o gravitate excepțională, căci conține niște aluziuni prea transparente la adresa capului statului și-și permite a da lecțiuni

de constituționalism M. Sale Domnitorului.“ [25] Nu cunoaștem editorialul lui Eminescu publicat în *Timpul* în 9 martie 1880. În colecțiile ziarului, ce le-am putut consulta, lipsește acest număr. Ar fi regretabil să nu poată fi recuperat, situație în care se găsesc și alte numere din colecțiile cotidianului bucureștean.

Eminescu răspunde la aceste critici în editorialul *[„Ziarul «Presa» în revista sa...“]*, publicat în *Timpul* în 20 martie 1880. „Acțiunea capului statului crește — scrie Eminescu — în măsura în care crește disproporția între puterea de rezistență a corpului electoral și capacitatea de violentare a guvernului, și că menținerea echilibrului între guvern și guvernanți, între diferite partide este una din cele mai frumoase atribuțiuni ale Coroanii.“ Monarhia era însă departe de a-și exercita aceste prerogative, înscrise în Constituție și Eminescu trimite la John Stuart Mill pentru a ilustra consecințele lipsei de autoritate a capului statului într-un regim parlamentar. „Toată inteligența și toată capacitatea țării — scrie Eminescu — s-ar concentra într-o numeroasă biurocrație către care țara ș-ar îndrepta necontenit ochii, mulțimea pentru a primi ordinile și direcțiunea ; *oamenii capabili sau lacomi pentru a obține înaintare personală.*“ [26]

Transcriem numai partea finală a acestui text pe care îl găsim în lucrarea lui John Stuart Mill, *On liberty*, tipărită la Londra în 1859. „If every part of the business of society — scrie John Stuart Mill — which required organized concert, or large and comprehensive views, were in the hands of the government, and if government offices were universally filled by the ablest men, all the enlarged culture and practised intelligence in the country, except the purely speculative, would be concentrated in a numerous bureaucracy, to whom alone the rest of the community would look for all things ; the multitude for direction and dictation in all they had to do ; the able and aspiring for personal advancement. To be admitted into the ranks of this bureaucracy, and when admitted, to rise therein, would be the sole objects of ambition“. [27]

John Stuart Mill atrăgea atenția asupra pericolului ce-l reprezenta pentru un regim parlamentar concepția potrivit căreia „guvernul este totul, țara nimic“, Eminescu scotea încheierea că „autorul englez“ făcea un tablou ce se potrivea și țării noastre „trăsătură cu trăsătură“.

Guvernului reprezentativ îi reveneau între alte îndatoriri și cea de-a apăra economia națională prin măsuri protecționiste. Eminescu împărtășește acest punct de vedere, cum arătăm în altă parte, și ia atitudine în editorialul *[„Ce imperturbabili sunt con-*

frații..."], publicat în *Timpul* în 4 septembrie 1882[28], împotriva presei liberale care îl acuza pe John Mill de un protecționism radical. Economistul englez se ocupă de această problemă în tratatul *Principles of political Economy*[29] și Eminescu ține să facă o delimitare categorică între radicalismul economistului englez și liberalism. „Ne vorbiți — scrie Eminescu — ca de un amic al protecționismului de John Stuart Mill care-ar fi radical. Dar radicalismul nu e liberalism. Radicalismul are cele mai diverse nuanțe; unii admit omnipotența statului, alții vor nimicirea lui totală; cîte capete atîtea sisteme politice, încît un radical care propune măsuri protecționiste dovedește numai că nu e *liberal* și că puterile pe cari i le rezervă statului trec dincolo de jocul absolut liber al tranzacțiilor economice."

Eminescu considera că îi revenea guvernului reprezentativ obligația de-a reglementa raporturile dintre producător și consumator și de-a găsi acele forme de organizare prin care să-i înlăture pe intermediari sau cel puțin să restrîngă cîmpul lor de activitate în mecanismul social. „În multe locuri sînt zece negustorași — notează Eminescu în manuscrisul *2257, 315—316* — pentru o singură afacere pe care *unul* singur ar putea-o face cu deprisos, cel puțin aceasta e opinia lui John Stuart Mill. Oricît de harnici și energici ar fi acești oameni, ei nu adaugă nimic la producțiune, deci la bogăția comunității; ei împart numai ceea ce alții au produs. Mai mult, în măsura în care se-nmulțesc ei scad bogăția comunității. E drept că mulți trăiesc prin aceea că iau îmbucătura din gura celuilalt, însă totuși trăesc și cîștigă adesea mult. Cînd așadar o comunitate întreține doi din asemenea negustori unde ar fi de ajuns *unul* pentru a face aceeași treabă, articolele pe care le vînd comunitatea cată să le plătească mai scump de cum trebuie și în acest chip țara sărăcește întreținînd pe un lucrător improducțiv în plus. Oricine care cercetează obiectul, se miră ce mică este partea din prețul ce plătește consumatorul care merge la producent sau importor și ce mare e partea ce-o înghite distribuitorul."[30]

Extrasul din manuscrise este făcut din tratatul lui H.C. Carey, capitolul *XVII Mechanische und chemische Formveränderungen des Stoffs*. „In manchen Orten, fährt sie fort, sind zehn Krämer für ein Geschäft, das einer hinreichend versehen könnte, diess ist wenigstens Herrn Mill's Ansicht. Nun fügen aber diese Leute, so fleissig und energisch sie sein mögen, der Production und deshalb dem Reichthum des Gemeinwesns nichts hinzu; sie vertheilen nur das, was andere produciren. Noch mehr, in dem Masse, als sie zu zahlreich sind, vermindern sie den Reichthum des Ge-

meinwesens. Es ist wahr, Viele von ihnen leben davon, dass Einer dem Andern den Bissen vom Munde wegschnappt, allein sie leben doch, und machen oft grossen Gewinn. Dieser Gewinn wird offenbar dadurch gemacht, dass sie Prozente auf die Artikel schlagen, die sie verkaufen. Wenn also zwei dieser Kleinhändler von einem Gemeinwesen unterhalten werden müssen *wo einer* genügte, um das Geschäft zu versehen, so müssen die Artikel, die sie verkaufen, den mehr Kosten, als nöthig ist, und insofern wird das Land dadurch ärmer, da es einen unproductiven Arbeiter zu viel ernährt. Jedermann, der diesem Gegenstand nachforscht, ist darüber erstaunt, welch ein geringer Tehil des Preises, den der Consument für einen Artikel bezahlt, zu dem *Producenten* oder Importeur geht, und welch ein grosser Theil von dem Vertheiler verschlungen wird.“ [31]

Extrasul lui Eminescu din manuscrise se continuă cu alte considerații privind poziția intermediarilor în mecanismul social. „Oricine care a avut ocazia de-a afla — notează poetul — a cîta parte din prețul pe care-l plătește în prăvălie pentr-un articol, ajunge la persoana care-a produs acel articol, cată să rămîie uimit de micimea acelei părți. E important a cerceta cauza... Aceasta nu vine de la dobînda estraordinară a capitalului. Vine din două cauze : una e marea, pot zice nesățioasa parte a produsului comun, pe care-l iau simpli distribuitori, suma colosală pe care-o înghit deosebitele clase de negustori, mai ales precupeții. Concurența are în adevăr scopul de-a reduce măsura acestei retribuțiuni, dar mă tem că în cele mai multe cazuri efectul concurenței e, ca și la onorarul advocaților și medicilor, că suma se împarte între un mai mare număr de oameni și că partea fiecăruia se-mpuținează iar nu că se scade în genere măsura în care clasa cere a fi plătită. Dacă treaba distribuțiunii care se face azi de un milion s-ar putea face de-o sută de mii cred că ne-am putea lipsi de ceilalți nouă sute de mii.“ [32]

Eminescu însoțește extrasul și cu o trimitere bibliografică : „(J. S. Mill) *Evidence before a Committee of the House of Commons*, June 6, 1850“. De aici s-ar putea deduce că poetul își face extrasul din această publicație. Extrasul reprezintă o notă a lui H. C. Carey la comentariul de mai sus. „Ich denke, jedermann, der einmal in besonderen Fällen Gelegenheit hatte, zu erfahren, wie viel von dem Preise, der im Laden für einem Artikel bezahlt wird, zu der Person gelangt, die ihn verfertigt hat. muss darüber erstaunt gewesen sein, wie wenig diess ist. Es ist sehr wichtig, der Ursache nachzuforschen.“ — „Es kommt nicht von der aussergewöhnlichen Vergütung für das Capital. Ich denke, es kommt von zwei Ursachen her ; eine davon ist der sehr grosse, ich darf sa-

gen *der unmässige Theil des Gesammtertrage des Gemeinwesens, der jetzt den blossen Vertheilern zufliesst*, die ungeheure Summe, die von den verschiedenen Classen von Handelleuten, besonders von den Kleinhändlern, hinweggenommen wird. Die Concurrenz hat ohne Zweifel einige Tendenz zur Reduction dieses Masstabs der Vergütung ; doch fürchte ich, dass in den meisten Fällen und im Ganzen genommen die Wirkung der Concurrenz wie bei dem Honorar der Aerzte und Advokaten, ehr ist, dass der Betrang unter eine grössere Anzahl von Leuten vertheilt und so der Antheil jedes Einzelnen vermindert wird, als dass der Masstab herabgesetzt würde, nach welchem sich die Classe im Allgemeinen bezahlen lässt." — „Wenn das Geschäft der Vertheilug, das jetzt, wenn man die verschidenen Classen der Handelsleute und ihrer Familien in Anschlag bringt, mehr als eine Million Einwohner dieses Königreichs beschäftigt, durch hunderttausend Menschen versehen werden könnte, so denke ich, dass wir die anderen neunhunderttausend entbehren könnten».“ [33]

Guvernul liberal desfășoară în cursul anilor 1881—1883 o campanie de presă pentru desființarea colegiilor electorale și introducerea votului universal. Schimbarea sistemului electoral nu se putea face fără modificarea constituției, încît se cerea convocarea Adunării deputaților și Senatului să se pronunțe în această chestiune. Asistăm la o dezbatere publică de mare amploare, cu multiple implicații politice.

Eminescu vede în inițiativa guvernului liberal o măsură demagogică, prin care căuta să-și asigure menținerea la conducerea țării. Poetul nu este împotriva desființării colegiilor electorale și introducerii sufragiului universal. Condiționează însă introducerea acestei reforme de ridicarea culturală a alegătorilor. Nu poate exista un regim cu adevărat democratic, susține el, cîtă vreme cetățenii acelei țări nu știu scrie și citi. Menținerea alegătorilor în starea de înapoiere culturală era folosită de partidele politice să-i transforme pe alegători în clientela lor. Demagogiei i se deschidea un cîmp larg de acțiune, mai ales în timpul campaniilor electorale.

Eminescu preia din scrierile lui John Stuart Mill și unii termeni, fapt ce merită de asemenea să fie relevat. Poetul folosește termenul *self-governement* în editoriale ca *Alegerile consiliilor județene* din 7 mai 1880 [34], *[„Cunoscînd principiul fundamental...“]* din 27 mai 1880[35], *[„«Românul» nu se sfiește...“]* din 19/31 octombrie 1880 [36],*[„«Partirunt montes»...“]* din 13 februarie 1882 [37]. Să mai reținem, ca deosebit, și termenul *logomachie*, după *logomachy*, întîlnit în editoriale ca *[„Organul marelui om de stat...“]*

din 10 ianuarie 1880[38], [*„Programul nostru zicea...“*] din 22 iulie 1880[39], [*„Încă de pe cînd ne căutau ceartă...“*] din 2 august 1880[40]. Termeni ca cei de mai sus sînt utilizați și în alte editoriale. Poetul îi preia din tratatul lui John Stuart Mill. *Principles of politicel Economy*[41], dintre care unii ca *self-governement* sînt păstrați în această formă și în edițiile franceze[42].

John Stuart Mill ocupă în cercetările consacrate lui Eminescu un loc secundar. Se desprinde însă de mai sus că poetul apelează la opera logicianului, filozofului și economistului englez în argumentarea tezelor fundamentale ale gîndirii sale social-politice.

MACHIAVELLI ȘI ARTA DE A GUVERNA

Machiavelli este personalitatea culturii italiene la care Eminescu se referă mai des în însemnările din manuscrise și în articolele sale politice. Umanistul italian este situat de poet printre marii creatori care se nasc o dată la o mie de ani. Vorbind de lupta grea a poporului italian pentru unitatea națională, atrage atenția în editorialul [*„«Dacia viitoare», iată titlul...“*], publicat în *Timpul* în 17 februarie 1883, că Dante și Machiavelli și-au adus contribuția cu multe secole înainte la înfăptuirea acestui act politic: „Încă în suta a treisprezecea Dante divinul — scrie Eminescu — din a cincisprezecea ingeniosul Machiavelli au pus în serviciul acestei idei enorma lor putere de cugetare, ei, capete pe cari natura o dată le formează la o mie de ani, pentru a le sfărîma pe de-apururi“.[1] Eminescu scrie în editorialul [*„Prețioasele descoperiri...“*], publicat în *Timpul* încă în 24 ianuarie 1880, că Machiavelli este acela care face „prețioasele descoperiri în privirea artei de-a parveni la putere și de-a se menținea“.

Opera lui Machiavelli care stă în atenția lui Eminescu este *Il Principe* și la ea se referă atît în manuscrise cît și în articolele sale politice. „Machiavelli recomandă — notează el în manuscrisul *2275, 28* — să-ți ascunzi planurile adevărate și ceea ce arăți lumii să fie numai planuri de întreprinderi imaginare“.[2] Într-o altă însemnare din manuscrisul *2275II, 34* reține faptul că Machiavelli prezintă și „statele drepte și adevărate“[3]. Machiavelli este prezentat și în manuscrisul *2261, 182* ca „dascăl de căpetenie“ al „școlii succesului“[4].

Eminescu traduce din *Principele* două capitole: *XVIII Pînă unde trebuie să-și ție un principe cuvîntul și pînă unde nu (In che modo i principi debbiano osservare la fede)* și *XIX Să te ferești de*

dispreț și ură (Che si debbe fuggire lo essere disprezzato e odiato), care se păstrează în manuscrisul *2257, 325—345*. Eminescu face traducerea într-un caiet confecționat de el, cu copertă din aceeași hîrtie, pe care scrie cu litere mari și titlul: *Ideile lui Machiavelli*. Traducerea este incorporată în manuscrisul miscelaneu *2257*, împreună cu alte caiete confecționate de poet, ca cel de drept *(194—208)* și economie națională *(253—265)*[5].

Traducerea este făcută în epoca gazetăriei bucureștene, nu înainte de 1878 și nu mai tîrziu de 1880. „Cap. XVIII e foarte frumos tălmăcit — scrie G. Călinescu —, cu mișcare cronicărească și arhaisme oportune (oblici, vicleșug); în schimb al XIX-lea suferă de prolixitate și incoherență, ceea ce dovedește graba și neadaptarea la spiritul textului".[6] G. Călinescu reia caracterizarea și în exegezele sale eminesciene, fără însă să facă distincție între cele două capitole.[7] Transcriem un fragment din *Principele* (Cap. XVIII) și dăm traducerea lui Eminescu pentru studiul comparativ.

„Essendo adunque un principe necessitato saper bene usare la bestia, debbe di quelle pigliare la volpe e il leone; perchè il leone non si defende da' lacci, la volpe non si defende da' lupi. Bisogna adunque essere volpe a conoscere i lacci, e lione a sbigottire i lupi. Coloro che stanno semplicemente in sul leone, non se ne intendono. Non può, pertanto, un signor prudente nè debbe osservar la fede, quando tale osservanzia gli torni contro, e che sono spente le cagioni che la feciono promettere. E se gli uomini fossero tutti buoni, questo precetto non saria bouno; ma perchè son tristi, e non l'osserverebbono a te, tu ancora non l'hai da osservare a loro. Nè mai a un principe mancarono cagioni legitime di colorare l'inosservanza. Di questo se ne potrien dare infiniti esempi moderni, e mostrare quante paci, quante promesse siano state fatte irrite e vane per la infidelità de' principi: ed a quello che ha saputo meglio usar la volpe, è meglio successo. Ma è necessario questa natura saperla ben colorire, ed essere gran simulatore e dissimulatore: e sono tanto semplici gli uomini, e tanto obbediscono alle necessità presenti, che colui che inganna, troverà sempre chi si lascerà ingannare."[8]

Și Eminescu, manuscrisul *2257, 325—326*.

„Pentru că e necesar, ca principele să priceapă a juca pe bestia, atunci trebuie să ia amîndouă părțile acesteia, pe *vulpe* și pe leu; căci leul nu scapă de curse, iar vulpea nu se poate apăra de lup. Tipul vulpii este așadar trebuincios pentru a cunoaște cursele, masca de leu pentru a alunga lupii. Cei cari se ostenesc de-a juca numai pe leu, nu se pricep la treaba aceasta.

Un principe cuminte așadară nici poate, nici îi e permis de-a-și ținea cuvîntul, dacă împlinirea făgăduinței lui s-ar întoarce asupra lui însuși, iar cauzele cari l-au silit a și-l da, au încetat.

Dacă toți oamenii ar fi buni, sfatul acesta ar fi de nimic. Fiindcă însă oamenii nu prea sînt vrun soi și nu-și țin cuvîntul ce ți-l dau ție, nici tu nu trebuie să-ți ții cuvîntul, care-l dai lor; și unui principe nu-i va lipsi nicicînd un *pretext* de-a-și spoi și înfrumuseța călcarea cuvîntului său.

S-ar putea cita multe exemple nouă și s-ar putea arăta cîte încheieri de pace, cîte făgăduințe s-au zădărnicit prin reaua-credință a principilor și pentru a arăta că acela dintre ei, care va fi știut mai bine să joace pe vulpea, a și ajuns mai departe decît toți.

Trebuie însă să fii meșter în arta de-a îmbrobodi această calitate, tare în meșteșugul de-a o ascunde și masca. Oamenii sînt atît de proști și atîrnă atît de mult de presiunea momentului, încît acela care voiește să tragă pe sfoară află totdeuna oameni care se lasă înșelați." [9]

G. Călinescu presupunea că traducerea este făcută din italiană, dar că era posibil ca Eminescu să fi avut și o antologie germană, cu care confruntă textul original. Problema aceasta rămîne deschisă. Interesant de observat totuși că edițiile italiene, atît cea din 1546 cît și cele mai noi din 1845 și1897, nu segmentează textul în paragrafe. [10] Împărțirea textului în paragrafe o găsim, în schimb, în edițiile germane și franceze. [11] Poetul se desparte însă și de aceste ediții și dă textului o organizare personală, cu sublinieri ce nu se află în original.

Eminescu face traducerea cu scopul de a-i servi ca instrument de lucru în polemicile sale cu presa liberală. Spre a ilustra acest lucru transcriem un fragment din Cap. XIX : „Onde si deve notare, che l'odio s'acquista cosi mediante le buone opere, come le triste : e però, com'io dissi di sopra, volendo un principe mantenere lo Stato, e spesso forzato a non esser buono ; perchè, quando quella università, o popolo o soldati o grandi che sieno, della quale tu giudichi per mantenerti aver bisogno, è corrotta, ti convien seguire l'umor suo, e satisfarle ; e allora le buone opere ti sono inimiche." [12]

Manuscrisul *2257, 337r* „Să se observe că ura se poate produce și prin fapte bune și tot așa ca și prin fapte rele. Unui principe deci, care voiește să se țină pe tronul lui, nu-i este adeseori permis de-a face fapte bune, căci dacă masa poporului sau a oștirii sale sau cei mari ai statului, de cari el are trebuință, sînt corupți, atunci el cată să urmeze voinței lor și să-i mulțumească pe ei, scop pentru care faptele bune sînt adeseori stricăcioase."

Eminescu invocă acest text în editorialul [*„Nedeprinși a face fraze...“*] publicat în *Timpul* în 30 decembrie 1880, în care polemizează cu *Românul* în chestiunea activității capului statului. „E de observat, zice profundul scriitor italian, că *ura* se poate produce și prin fapte *bune*. Un principe care vrea să se ție pe tron nu trebuie să facă fapte *bune*, căci dacă masa poporului său sau a armatei sale sau cei de care are trebuință pentru a se mănținea sînt stricați, el trebuie să urmeze înclinările lor și să-i mulțumească, lucru pentru care faptele cele mai onorabile sînt adesea pernicioase.“ [14]

Eminescu invocă acest text și în editorialul [*„O convorbire...“*] publicat în *Timpul* în 23 iunie 1881, în care comentează politica internă a principelui Bulgariei și reamintește sfaturile gînditorului italian cu privire la mijloacele de folosit pentru menținerea în fruntea statului. „Altfel consiliază Machiavelli pe *Principele* său să lucreze — scrie Eminescu —. Cînd oamenii din generația ta, zice autorul italian, sînt corupți, trebuie să te servești cu dînșii.“ [15]

Acest text stă în atenția lui Eminescu și în manuscrisul *2261, 182*, cînd vorbește de duplicitate și omul cu două fețe. „*Duplicitate*. Om cu două fețe. Dublă morală. Dublă cumpănă. Dublă dreptate. Dascălul acestei școli este Machiavelli, emblema, vulturul cu două capete și omul cu două fețe.“ [16]

Cînd Eminescu traduce cele două capitole din *Principele*, probabil că nu avea această operă în biblioteca sa. S-ar explica în felul acesta de ce-și confecționează pentru ea un caiet special de vreo 50 de foi, dar care rămîn albe în cea mai mare parte *(346-370)* precum și graba cu care este făcută traducerea celui de-al doilea capitol. Poetul își procură opera lui Machiavelli și nu mai simte nevoia să traducă și alte capitole. Trimite însă la întreaga lucrare a gînditorului italian și în repetate rînduri. Este o dovadă mai mult că o avea pe masa sa de lucru.

Eminescu îi atrage atenția *Românului* în editorialul [*«Românul» în numărul său...“*] publicat în *Timpul* în 21 septembrie 1882 că făcea o confuzie între „timpul în care efectele unei cauze durează, cu cauza însăși“. [17] Pornind de aici, Eminescu arată că un rău politic se poate vindeca în faza de început, însă nu și după aceea. „Machiavelli zice : un rău politic — scrie Eminescu — se poate vindeca pe cît timp puțini-l văd ; cînd î[l] vede toată lumea el nu mai e de vindecat.“

Eminescu invocă în sprijinul tezei sale un fragment din primele capitole ale *Principelui* (Cap. III. *De' principati misti)* în care Machiavelli dă sfaturi asupra modului cum trebuie să se pro-

cedeze pentru păstrarea unui teritoriu abia cucerit. „Perchè i Romani ferono in questi casi quello che tutti i principi savi debbon fare; li quali non solamente hanno aver riguardo alli scandoli presenti, ma alli futuri, ed a quelli con ogni industria riparare; perchè prevedendosi discosto, facilmente vi si può rimediare; ma aspettando che ti s'appressino, la medicina non è più a tempo, perchè la malattia à divenuta incurabile: ed interviene di questa come dicono i medici della etica, che nel principio suo è facile a curare, e difficile a conoscere; ma nel corso del tempo, non l'avendo nel principio conosciuta nè medicata, diventa facile a conoscere, e difficile a curare.“ [18]

Machiavelli vorbește în capitolul XXI *Come si debba governare un principe per acquistarsi riputazione* — aproape de sfîrșitul *Principelui*, de domnia lui Ferdinand (1452—1516), rege al Aragonului (1479), care unește, prin căsătoria cu Isabella de Castilia cele două regate și întemeiază monarhia spaniolă. [19] Ferdinand este dat ca exemplu de monarh absolut care provoacă războaie atît cu scopul de-a face cuceriri de teritorii, cît și cu preocuparea de-a îndrepta atenția supușilor săi la aceste acțiuni ale sale și a nu le lăsa răgaz să se gîndească la alte lucruri.

„Nessuna cosa fa tanto stimar un principe, quanto fanno le grandi imprese e il dar di sè esempli rari. Noi abbiamo nei nostri tempi Ferrando re di Aragona, presente re di Spagna. Costui si può chiamare quasi principe nuovo, perchè d'un re debile è diventato per fama e per gloria il primo re de' Cristiani; e se considererete le azioni sue, le troverete tutte grandissime, e qualcuna straordinaria. Egli nel principio del suo regno assaltò la Granata, e quella impresa fu il fondamento dello Stato suo. In prima ei la fece ozioso, e senza sospetto di essere impedito: tenne occupati in quella gi animi de' baroni di Castiglia, li quali pensando a quella guerra, non pensavano ad innovare; e lui acquistava in questo mezzo riputazione et imperio sopra di loro, che non se ne accorgevano! Potè nutrire con danari della Chiesa e de' popoli gli eserciti, e con quella guerra lunga fare fondamento alla milizia sua; la quale dipoi lo ha onorato. Oltra questo, per poter intraprendere maggiori imprese, servendosi sempre della religione, si volse a una pietosa crudeltà, cacciando e spogliando il suo regno de' Marrani: nè può esser questo esempio più mirabile nè più raro. Assaltò sotto questo medesimo pretesto l'Affrica, fece l'impresa d'Italia, ha ultimamente assalto la Francia; e così sempre ordito cose grandi, le quali hanno sempre tenuto sospesi ed ammirati gli animi de' sudditi, ed occupati nello evento d'esse. E sono nate

queste sue azioni in modo l'una dall'altra, che non hanno dato ma spazio agli uomini di poter quietare ed operargli contro." [20]

Eminescu comentează călătoriile lui I. C. Brătianu în străinătate și arată că presa liberală le făcea mare publicitate spre a abate atenția de la situația internă. „Lucrul e atît de ieften astăzi — scrie Eminescu în editorialul [*„Acum două săptămîni..."*], publicat în *Timpul* în 16 martie 1880 —. În timpul lui Machiavelli care în privirea aceasta dădea drept model pe Ferdinand de Aragonia, acest rege avea cel puțin nevoie de-a muta trupe, de-a încheia alianțe, de-a urzi planuri mari pentru a ținea întinse coardele atenției publice în țara sa." [21] Eminescu invocă această teză a lui Machiavelli și în editorialul [*„Cam în ajunul..."*], publicat în *Timpul* în 23 martie 1883, în care critică guvernul liberal pentru faptul că făcea paradă de importanța Dunării pentru țara noastră, spre a se menține la putere. „Conform regulii din Machiavelli — scrie Eminescu — că cine vrea să se ție la putere, cată să distreze opinia publică cu întreprinderi nouă, pretinse pline de viitor." [22]

Teza lui Machiavelli este invocată de Eminescu și atunci cînd critică reformele propuse de C. A. Rosetti și îndeosebi cea electorală. „C. A. Rosetti cunoaște regula lui Machiavelli — scrie Eminescu în editorialul [*„D. C. A. Rosetti a reînceput..."*], publicat în *Timpul* în 16 aprilie 1883 — : «Cine vrea să-nșale lumea să n-o ia subțire, ci gros, ca să-i ia ochii».." [23]

Eminescu nu traduce textele respective din Machiavelli ca să le integreze în discursul critic, ci le adaptează la tezele sale politice în polemica cu presa liberală.

Eminescu folosește în editorialul [*„«Memorialul» Comitetului..."*] din *Timpul* din 4 noiembrie 1882, expresia „măsuri machiavelice" pentru caracterizarea politicii guvernelor de la Budapesta față de „naționalități". [24] Mai răspîndită în presa vremii era expresia „machiavelism" întîlnită și la Eminescu în editorialele din ziarul bucureștean. Se cunosc și unele studii în care se analizează aceste expresii și în care se exemplifică cu texte din *Principele* și din alte lucrări ale gînditorului italian. [25]

Merită să rețină atenția și distincția lui Eminescu între „machiavelism", o politică de stat, care folosește mijloace, ce pot fi condamnabile, însă care urmărește scopuri nobile și șiretenia politică, pusă în serviciul unor interese personale.

Eminescu insistă în două editoriale — [*„Nu vom discuta cu «Românul» principii..."*] și [*„Ne silim a păstra..."*] — publicate în *Timpul*, primul în 8 mai 1881, al doilea în 1 martie 1883, asupra faptului că Machiavelli urmărea înfăptuirea unității Italiei și reco-

manda mijloace în concordanță cu vremea și societatea în care trăia. Se explică de ce recunoștea merite pînă și despotismului și oligarhiei. „Machiavelli însuși — scrie Eminescu în cel dintîi —, acest adînc cunoscător al naturii omenești în părțile ei rele ca și în cele bune, dacă aprobă *in usum Delphini* sau mai bine zis în interesul unității Italiei, despotismul Casei de Borgia, pe de altă parte recunoaște oligarhiei o putere de rezistență contra agenților descompunerii, pe care n-o are nici o altă formă. Un monarch poate fi foarte puternic, dar, izbit cu toată puterea și bătut într-un punct, împărăția se clatină."[26] Eminescu făcea aceste reflecții în ajunul proclamării, ca rege, a domnitorului Carol I, pe care îl numește Carol Îngăduitorul pentru lipsa sa de autoritate în viața politică a țării.

Machiavelli era o personalitate a cărei gîndire depășea vremea sa. Idealul său de unitate națională va fi înfăptuit cu alte mijloace și de alte generații, mult mai tîrziu. „Astfel, pentru sute de ani și-a întunecat numele Machiavelli — scrie Eminescu în cel de-al doilea editorial — pentru că, pentru realizarea celui mai sfînt scop, propunea mijloacele cele mai infame. Și cu toate acestea era o eroare enormă, tocmai pentru că enorm era spiritul ce-o concepuse. Nu prin mjiloacele propuse de el s-a realizat scopul. Energia și munca celei mai tinere dintre rasele Italiei au făcut ceea ce mijloacele lui n-ar fi ajuns niciodată să facă."[27]

Eminescu avea dreptate să-i avertizeze pe I. C. Brătianu, C. A. Rosetti și pe liberali, în general, cum face în editorialul [*„În numărul de vineri..."*], publicat în *Timpul* în 28 octombrie 1878[28] că studiase bine opera lui Machiavelli, încît cunoștea manevrele lor politice.

Întîlnim în capitolele traduse de Eminescu din *Principele* lui Machiavelli și cîteva cuvinte ca *malcotento* și *malcotente* pe care poetul le utilizează frecvent în articolele sale sub forma *malcotent* și *malcotenți*. Sînt și acestea indicii de care ținem seama în stabilirea paternității eminesciene.

Eminescu găsea în *Principele* cele mai multe argumente în sprijinul tezelor sale cu privire la căile urmate de Partidul liberal în venirea sa la guvern și a mijloacelor ce le folosea pentru menținerea la conducerea țării. Aceasta explică și numărul mare de articole în care invocă autoritatea sa, rămase însă îngropate, în cea mai mare parte, în paginile cotidianului bucureștean.

LOCKE ŞI MONTALEMBERT DESPRE INDEPENDENŢA DE GÎNDIRE ŞI LIBERTATEA DE ACŢIUNE ÎN VIAŢA POLITICĂ

Exegezele lui G. Călinescu consacrate lui Eminescu, cele mai prestigioase de altfel din cultura noastră, nu-l menţionează pe John Locke, filozoful englez. Explicaţia stă în faptul că Eminescu notează numele său numai în însemnările din manuscrisul *2257, 13,* luate la cursul lui Eduard Zeller (1814—1909) de *Istoria generală a filozofiei,* ţinut la Universitatea din Berlin în 1873. Aici Locke este alăturat mai întîi lui Hume, apoi lui Hume şi Kant. „Literatura sub rubrica psihologiei — scrie Eminescu — este neînsemnată. Unde nu este întrebuinţat totul acolo trebuie căutat. Locke. Despre mintea umană. Hume.“ [1] Cea de-a doua însemnare se referă la psihologia popoarelor *(Völkerpsychologie),* ale cărei baze le pun M. Lazarus şi H. Steinthal, fondatorii publicaţiei *Zeitschrift für Völkerpsychologie,* menţionată şi de Eminescu în manuscrisul *2291, 1v.* „Psihologia popoarelor — notează Eminescu —. Doctrina despre însuşirile sufleteşti ale popoarelor. Ceea ce nu-i psihologie în ea, este poate mai bun. Locke. Hume. Kant.“ [2]

Profesorul berlinez avea în vedere lucrările fundamentale ale lui John Locke, *Essays on the Law of Nature* (1660), *An Essay concerning Human Unterstanding* (1690), *Some Thoughts concerning Education* (1693). Din însemnările de la cursul lui Eduard Zeller nu se poate scoate încheierea că Eminescu cunoştea aceste lucrări. Locke nu figurează nici în listele bibliografice, întocmite de poet cu diferite prilejuri şi care se păstrează în manuscrise.

Eminescu se ocupă de filozofia lui Locke mai pe larg în prezentarea conferinţei lui A. D. Xenopol, *Prelegerea D-lui A. D. Xenopol despre criticism,* pe care o publică în *Curierul de Iaşi* în 13 aprilie 1877 [3]. Poetul era la acea dată redactor al foii ieşene şi în obligaţiile sale intra şi prezentarea „prelegerilor poporale“, ţinute de membrii Junimei. Aceasta explică de ce publică dări de seamă asupra tuturor conferinţelor societăţii ieşene din primăvara anului 1877.

Conferinţa lui A. D. Xenopol era a şasea din seria *Sisteme filozofice* şi se ţine în 3 aprilie 1877. Eminescu pare să nu fi fost satisfăcut de modul cum prezenta A. D. Xenopol contribuţia lui Locke la dezvoltarea filozofiei şi insistă tocmai asupra acestui aspect. „Cel întîi filozof care supuse unei critice această minte a noastră — scrie Eminescu — pentru a vedea pînă întru cît ea reproduce cu exactitate lumea ce ne încunjoară a fost Locke, care a trăit pe timpul revoluţiei engleze. El deosebeşte în corpuri cali-

tăți primare și calități secundare : acele primare sînt astfel că fără de ele nu ne putem închipui corpurile, precum sînt : întinderea și nepătrunzibilitatea. Calitățile secundare sînt acele ce noi le punem în corpuri prin simțurile noastre, precum mirosul, gustul, care nu sînt decît niște emanații ; sunetul și colorile, care nu sînt decît niște mișcări. Prin urmare aceste nu există în lumea reală, ci numai cît în mintea noastră." Eminescu arată în continuare că merge mai departe pe acest drum Kant, care susține că și „calitățile primare ale lui Locke nu sunt decît niște forme ale inteligenței noastre". Poetul adoptă însă o atitudine critică față de Kant cînd ține să precizeze că acesta „lasă neexplicat ce este lumea în sine".

Eminescu face aici o primă sinteză asupra filozofiei lui Locke, în care relevă aspecte fundamentale. Considerațiile sale nu oferă totuși suficiente elemente să precizăm dacă studiase operele lui Locke sau parafraza caracterizarea filozofiei sale după unele tratate, ce-i stăteau la îndemînă. [4]

Problema raporturilor lui Eminescu cu filozofia lui Locke este pusă într-o lumină nouă în editorialul *[„Locke, filozoful englez..."]* publicat în *Timpul* în 6 iulie 1882 [5].

Eminescu polemizează aici cu *Națiunea*, care începe să apară din 17 iunie 1882, ca publicație independentă. Noul cotidian bucureștean este întemeiat de Dumitru Brătianu și adoptă o atitudine critică față de guvernul liberal. Editorialul programatic se deschide cu cuvintele lui Goethe : „mai multă lumină", cărora li se dau, după împrejurări, diferite interpretări. Noul ziar se ocupă în mai multe editoriale, *[„Într-un articol precedent..."]*, *[„În articolul nostru..."]* *[„La noi s-a luat deprinderea..."]*, din 26 iunie 1882, 1 iulie 1882 și 4 iulie 1882 [6], de orientarea politică din țara noastră. „La noi s-a luat deprinderea — se arată în editorialul din urmă — ca partida liberală să vază în cea conservatoare și partida conservatoare în cea liberală cauza tuturor relelor de care sufere țara. De aici ura ce s-a încins între dînsele și dorința fiecăreia din ele de-a distruge pe cealaltă." Noul cotidian promite să susțină guvernul liberal în acțiunile sale folositoare țării și să-l combată atunci cînd se va abate de pe această cale. Guvernul liberal, condus de I. C. Brătianu, fratele lui Dumitru Brătianu, se afla la conducerea țării din 24 iulie 1876 și în lunga sa guvernare au loc numeroase remanieri pe care Eminescu le prezintă în articolele sale din *Timpul* ca manevre să se mențină la putere. Orientarea guvernului liberal, îndeosebi în politica externă, era apreciată și de *Națiunea* ca fiind greșită. Ziarul se angaja să critice această politică a guvernului liberal și declară că avea deplină libertate să se pronunțe în toate problemele vieții politice a țării.

Eminescu invocă opiniile lui John Locke în problema independenței de gîndire și libertății de acțiune în viața politică. „Oricît de mare ar fi zgomotul — scrie Eminescu — ce se face în lume asupra erorilor sau opiniilor, totuși trebuie să fiu atît de drept cu omenirea și să constat că cei pătrunși de erori și de opinii false nu sînt atîți de numeroși precum ar crede cineva la întîia vedere. Nu doar *c-ar fi cunoscînd adevărul,* ci pentru că în privirea acelor doctrine, cu care-și fac de lucru șie și altora, ei în realitate *nu au nici o părere și nici o opinie.* Dacă am catehiza puțin partea cea mai numeroasă a coreligionarilor celor mai multe secte din lume, am găsit că, în privirea lucrurilor pentru cari ei s-aprind atît de tare, nu au nici o părere, ba vom vedea că n-avem nici o cauză de-a crede că ei ar fi admis o părere oarecare în urma unei cercetări a rațiunilor ei sau a unei aparențe de adevăr. Ei sînt hotărîți de-a ținea morțiș la partidul, la care i-a angajat *creșterea* sau *interesul* lor și, asemenea soldatului de rînd în război, [î]și manifestă curajul și zelul, după comanda șefilor, fără *de-a examina sau a cunoaște măcar* lucrul pentru carele se luptă. Cînd viața de toate zilele a unui om ne dovedește că nu prea ține seamă cu seriozitate de religie, cum și de unde am avea dreptul de-a deduce că-și va sfărîma capul cu postulatele bisericii și va cerceta cuvintele *pro* și *contra* a doctrinei cutăreia sau cutăreia pentru care se luptă? Lui [î]i ajunge dacă, ascultător capilor lui, are mîna și limba pururea gata pentru a spriijni cauza comună, pentru a se recomanda în ochii acelora, cari pot să-i procure considerație, înaintare și protecție în societate. Astfel oamenii se fac mărturisitorii și antefuptătorii unor opinii, de cari n-au fost niciodată convinși, ai căror prozeliți n-au fost nicicînd, ba cari poate nici nu le-a îmblat vrodată prin cap. Așadar, deși nu se poate zice că numărul opiniilor neverosimile sau eronate e mai mic în lume de cum se arată în adevăr, totuși e sigur că sînt cu mult mai puțini aciia cari se țin în realitate de ele și greșesc, crezîndu-le adevărate, de cum avem obiceiul a ne-nchipui.“

Eminescu invită ziarul *Națiunea* să țină seama de aceste opinii ale lui John Locke cînd își propunea să facă analiza principiilor după care se călăuzeau liberalii și implicit și conservatorii. „Îl asigurăm de mai înainte — scrie poetul — că nici unul nu va avea o idee exactă de ceea ce gîndește în materie politică și că, dedesuptul ideilor ce pretextează a le avea, adevăratul motor al acțiunii lor e interesul *personal* imediat, interesul partidului mediat“.

Extrasul pe care îl integrează Eminescu în editorialul său este transcris din lucrarea lui Locke, *An Essay concerning Human Understanding,* tipărită la Londra în 1690. „But, notwithstanding

the great noise is made — scrie Locke — in the world about errors and opinions, I must do mankind that right as to say, *There are not so many men in errors and wrong opinions as is commonly supposed.* Not that I think they embrace the truth; but indeed, because, concerning those doctrines they keep such a stir about, they have no thought, no opinion at all. For if any one should a little catechize the greatest part of the partisans of most of the sects in the world, he would not find, concerning those matters they are so zealous for, that they have any opinions of their own: much less wold he have reason to thnik that they took them upon the examination of arguments and appearance of probability. They are resolved to stick to a party that education or interest has engagend them in; and there, like the common soldiers of an army, show their courage and warmth as their leaders direct, without ever examining, or so much as knowing, the cause they contend for. Il a man's life shows that he has no serious regard for religion, for what reason should we think that he beats his head about the opinions of his church, and troubles himself to examine the grounds of this or that doctrine? It is enough for him to obey his leaders, to have his hand and his tongue ready for the support of the common cause, and thereby approve himself to those who can give him credit, preferment, or protection in that society. Thus though one cannot say there are fewer improbable or erroneous opinions in the world than there are; yet this is certain, there are fewer that actually assent to them, and mistake them for truths, than is imagined". [7]

Acest fragment se găsește în tomul al II-lea, în ultimul capitol al *Cărții a IV-a* și după el nu mai urmează decît capitolul XXI, foarte scurt, care se ocupă cu clasificarea științelor. Se desprinde de aici că Eminescu parcurge în întregime cele două tomuri ale tratatului filozofului englez.

Tratatul lui Locke este tradus și în românește, *Eseu asupra intelectului românesc* de Teodor Voiculescu și însoțit de note de Dan Bădărău. [8] Studiul comparativ al modului cum traduce Eminescu acum aproape un secol, probabil prin intermediar german și traducerea din anii din urmă, cu specificarea că se face după originalul englez, este ilustrativ în multe privințe. Surprinde în primul rînd deosebirea de vederi între traducător și comentator asupra unor termeni. Traducătorul folosește pentru termenul *party* cuvîntul *partidul*. Comentatorul ține însă să precizeze în notele sale că termenul *party* s-ar fi putut traduce prin *„sectă, clică, tagmă"*. [9] Comentatorul precizează în continuare: „dar termenul *partid* ni s-a părut că dă un sens mai general, cel dorit de Locke".

Din textul filozofului englez nu rezultă că dorea să dea termenului un asemenea înțeles. Termenul *party* este tradus și în germană prin *Anhänger*, sectă, aderent, partizan. „Wenn jemand den grössten Teil der Anhänger der meisten Schulen in der Welt ein wenig überprüfen wollte, so würde er nicht feststellen, dass sie über die Fragen, die sie so eifrig verfechten, irgendwelche eigenen Meinungen haben.“ [10]

Dan Bădărău precizează în finalul notei sale : „este vizibil din cele ce urmează că filozoful englez va restrînge discuția la conflictele în materie de religie, cea mai fățișă în epoca în care a trăit“. Comentatorul confruntă textul englez cu versiunea germană, de vreme ce simte nevoia să dea asemenea explicații, în care, în fond, se retractează ceea ce se afirmă mai înainte. Eminescu traduce termenul englez *party* prin *sectă*, cum se desprinde și din textul englez și cel german și se dispensează de orice comentariu.

Constatări importante se pot face între traducerea lui Eminescu și cea la care ne referim și sub alte aspecte. Poetul folosește o frazare ce ține seama, cu precădere, de desfășurarea logicii discursului critic. Nu găsește însă necesar să sublinieze fraza culeasă cu cursive în textul englez, cum fac edițiile germane și franceze. În traducerea sa subliniază, în schimb, părți din textul englez care nu sînt marcate în nici o ediție din cele străine, ce le-am putut consulta și nici în cea românească. Eminescu caută să pună în lumină, în felul acesta, acele din tezele lui Locke care îi serveau în polemica cu presa vremii.

Națiunea răspunde la editorialul lui Eminescu în 7 iulie 1882. Poetul „reproduce un pasaj din filozoful Locke — scrie ziarul — prin care voiește să arate «ce rol cu desăvîrșire secundar joacă așa-numitele principii în viața politică»“. [11] Cotidianul bucureștean împărtășea, cum se desprinde și de aici, opinia lui Eminescu cu privire la independența de gîndire și libertatea de acțiune în viața politică.

Deși Eminescu atrage atenția asupra acestei lucrări fundamentale a lui Locke încă în 1882 și presa vremii remarcă trimiterea la ea în polemica poetului cu *Națiunea* intelectualii români se orientează spre scrierile pedagogice ale filozofului englez. Am aminti teza de doctorat a lui I. Găvănescu, *Versuch einer zusammenfassenden Darstellung Pädagogischen Anschten John Locke's in ihrem Zusammenhange mit seinen philosophischen System*, tipărită la Berlin în 1887 și în versiune românească, *Ideile pedagogice ale lui John Locke. Studiu critic de sistematizare*, la Iași în 1899. Să menționăm și traducerea lui G. Coșbuc, *Cîteva idei asupra educațiunii*, în două volume, tipărită la București în 1907 și 1910.

Dintre lucrările străine consacrate filozofului englez prezintă interes pentru discuția noastră cea a lui Paul Hazard, *John Locke (1632—1704) und sein Zeitalter* (Hamburg, 1947), a lui Carlo Augusto Viano, *John Locke. Dal razionalismo all'illuminismo* (Torino, 1960) și a lui Raymond Polin, *La politique morale de John Locke* (Paris, 1960). Eminescu s-ar fi îndreptat, dacă apăreau înainte de 1882, spre cea din urmă. Aici găsea argumente pentru ilustrarea tezelor sale cu privire la bazele puterii politice, limitele ei și critica liberalismului.

Eminescu își încheie editorialul cu observația că progresele cu care se lăuda guvernul liberal erau iluzorii de vreme ce se spori numărul funcțiilor publice și se limitară posibilitățile de cîștig ale claselor producătoare. Poetul trimite la lucrarea lui Marc-René-Anne-Marie conte de Montalembert (1777—1831), fără să dea alte amănunte. „Să ajungă la cunoștința — scrie Eminescu — că pofta generală și nemăsurată după funcții de-ale statului e cea mai rea dintre boalele sociale. Ea răspîndește în tot corpul națiunii un spirit *servil* și *venal*, ceea ce nu exclude, chiar la cei bine căpătuiți, spiritul de partid și anarhie.

Acest sistem creează o armată de muritori de foame, capabili de orice descrierare, cînd cred că prin aceasta se va stîmpăra apetitul lor și apți pentru actele cele mai de rînd și mai înjositoare, îndată ce foamea le-a fost stîmpărată. O națiune de vînători de funcții e cea mai înjosită din toate națiunile ; nu există umilire pe care să nu fie-n stare s-o suporte *(De l'Avenir Politique de l'Angleterre)*".

Acest text pe care Eminescu îl integrează în editorialul său, ca o concluzie la demonstrația sa, se găsește în lucrarea lui Montalembert, la care trimite, tipărită la Paris în 1855. „Il est temps, pour ses hommes d'Etat — scrie diplomatul francez —, de reconnaître que le désir universel et immodéré des emplois publics est la pire des maladies sociales. Elle répand dans tout le corps de la nation une humeur venale et servile qui n'exclut nullement, même chez le mieux pourvus, l'esprit de faction et d'anarchie. Elle crée une foule d'affamés capable de toutes les fureurs pour satisfaire leur appétit, et propres à toutes les bassesses dès qu'ils sont rassasiés. Un peuple de solliciteurs est le dernier des peuples : il n'y a pas d'ignominie par où on ne puisse le faire passer." [12]

Eminescu traduce acest text, în manuscrisul *2257, 319*, de unde îl transferă în editorialul din *Timpul*, doar cu cîteva modificări stilistice.

„E timp ca oamenii de stat (ai Angliei) — notează Eminescu — să ajungă la cunoștința că pofta generală și nemăsurată după

funcții de-ale statului e cea mai rea din toate boalele sociale. Ea răspîndește în tot corpul națiunii un spirit servil și venal, ceea ce nu exclude chiar la cei bine instalați spiritul de partid și de anarhie. Acest sistem creează o oștire de muritori de foame, capabili de orice nebunie, cînd cred că prin aceasta se stîmpără apetitul lor și buni de cele mai ordinare lucruri, îndată ce foamea a fost stîmpărată. O națiune de vînători de funcții, ea cea mai înjosită din toate națiunile ; nu există umilire în lume pe care să nu fie capabil s-o suporte (Montalembert, *De l'Avenir Politique de l'Angleterre*)". [13]

Eminescu înlocuiește cuvintele arhaice din manuscrise *(instalați, oștire, nebunie, cele mai ordinare lucruri)* cu altele, mai moderne *(căpătuiți, armată, descreierare, actele cele mai de rînd și înjositoare)*, pe care le folosește și în alte articole. Se cuvine remarcat și faptul că poetul subliniază cuvintele *servil* și *venal* spre a atrage atenția o dată mai mult asupra problemelor puse în discuție.

Eminescu își face extrasul din manuscrise din tratatul lui H. C. Carey, *Principles of social Science*, în traducerea germană *Grundlagen der Socialwissenschaft* din 1863. Textul reprezintă o notă la capitolul XVIII, *Mechanische und chemische Formveränderungen des Stoffs*, pe care o transcriem : „Es ist Zeit, dass seine Staatsmänner sich bewusst werden, dass die allgemeine und unmässige Begierde nach Staatsanstellungen die schlimmste aller socialen Krankheiten ist. Sie verbreitet durch den ganzen Körper der Nationen einen käuflichen und servilen Geist, der übrigens keineswegs, selbst nicht bei denen, die am besten versorgt sind, den Geist der Partheiung und Anarchie ausschliesst. Sie schafft ein Heer von Hungerleidern, die jeder Tollheit fähig sind, wenn sie glauben, durch dieselbe ihren Appetit befriedigen zu können und die zu jeder Gemeinheit taugen, sobald dieser nagende Hunger gestillt ist. Eine Nation von Aemterjägern ist die niedrigste aller Nationen ; es gibt keine Demüthigung, die sie sich nicht gefallen liesse. *Montalembert.* De l'Avenir Politique de l'Angleterre" [14]

Editorialul lui Eminescu stîrnește ecou în presa vremii tocmai prin argumentele cu care își susține demonstrația. „*Timpul* citează un pasagiu din filozoful Locke — scrie *România liberă* —, după care majoritatea oamenilor înregimentați într-o sectă sau un partid n-au nici o înțelegere pentru principiile sau dogmele sub forma cărora se luptă și se conduc numai [de] *interese* sau de *pornirea dobîndită prin creștere.*" [15] Ziarul reproduce, în încheiere, și un fragment din extrasul făcut de Eminescu din opera lui Monta-

lembert. Asupra acestui aspect atrage atenția și *Binele public*, care arată că poetul se servea în demonstrația sa „cu argumente trase din filozoful englez Locke și din Montalembert“.[16] Editorialul lui Eminescu este remarcat și de *Națiunea*[17], *Bukarester Tagblatt*[18] și, desigur, de alte publicații din țară.

Contemporanii lui Eminescu rețin argumentarea cu extrase din opera filozofului englez și a diplomatului francez și putem urmări ecoul stîrnit de articolele sale în presa vremii.

MONTESQUIEU DESPRE LEGI ȘI PRIMEJDIILE ÎN „STATELE LIBERE“

Eminescu își face în epoca gazetăriei bucureștene două extrase din lucrarea lui Montesquieu, *De l'esprit des lois*, tipărită la Geneva în 1748, retipărită în numeroase ediții și tradusă în mai multe limbi. Amîndouă extrasele se păstrează în manuscrisul *2257, 284*. „Înainte de-a fi legi făcute — scrie Eminescu — existau raporturi de justiție posibile. A zice că nu există nimic just și nimic injust *decît ceea ce ordonă sau opresc legile pozitive*, este a zice că înainte de-a se fi construit un cerc, razele lui nu erau egale.

Trebuie deci să mărturisim raporturi de echitate anterioare legii pozitive ce le stabilește.“ [1]

Textul se găsește în *Cartea I* a lucrării lui Montesquieu în care se tratează despre legi în general. „Avant qu'il y eût des lois faites — scrie iluministul francez — il y avoit des rapports de justice possibles. Dire qu'il n'y a rien de juste ni d'injuste que ce qu'ordonnent ou défendent les lois positives, c'est dire qu'avant qu'on eût tracé de cercle tous les rayons n'étoient pas égaux.

Il faut donc avouer des rapports d'équité antérieurs à la loi positive qui les établit.“ [2]

Eminescu consideră acest text ca fundamental în materie de legislație și-i dă un titlu, *Ideea ecuației*, pe care îl scrie mai tîrziu, cu altă cerneală, în partea dreaptă a paginii, și-l încercuiește. Îi aparțin și sublinierile, care nu se află, cum se vede de mai sus, în originalul francez.

Cel de-al doilea extras se referă la opiniile lui Libanius (314—393), retor grec, cu privire la măsurile ce se luau la Atena în adunările poporului. „Libanius zice că în Atena — scrie Eminescu — un străin care s-ar mesteca în adunarea poporului, e pedepsit cu moartea. — Lib[anius]. Era pentru a împiedeca ca secretele republicei să nu fie divulgate.“ [3]

Trimiterea lui Eminescu : „Montesquieu L.I C.II“ este inexactă. Textul se găsește în *Cartea a II-a*, Cap. II. „Libanius dit — scrie Montesquieu — *qu'à Athènes un étranger qui se mêlot dans l'assamblée du peuple étoit puni de mort*. C'est qu'un tel homme usurpoit le droit de souveraineté.“ [4]

Montesquieu indică și sursa, *Déclamation 17 et 18*, de unde preia informația cu privire la opiniile lui Libanius, pe care Eminescu nu o transcrie în extrasul său. Poetul omite și sublinierea din textul francez, importantă pentru Montesquieu în demonstrarea tezei sale, însă fără aplicabilitate la situația politică din țara noastră.

Guvernul liberal este criticat de Eminescu în numeroase articole pentru faptul că în legislația pe care o introducea nu ținea seama de raporturile de drept stabilite pe baza unor tradiții seculare din țara noastră. Definește arta de a guverna, potrivit acestei concepții ca știința de a te adapta la „natura poporului“. Eminescu putea invoca opiniile unui gînditor, ca Montesquieu, în sprijinul tezei sale. „Genialul Montesquieu însuși — scrie Eminescu în editorialul *[„Ceea ce dă guvernului...“]*, publicat în *Timpul* în 1 aprilie 1882 —, întemeietorul cercetării naturaliste în materie de viață publică, zice (în cartea sa *De l'esprit des lois*) că înainte de-a exista legi, existau raporturi de echitate și de justiție. „«A zice că nu există nimic just și nimic injust decît ceea ce ordonă sau opresc legile pozitive, este a zice, adaugă el, că înainte de-a se fi construit un cerc, razele lui nu erau egale».“ [5]

Eminescu ține să precizeze că se puteau aduce argumente în acest sens din „istoria tuturor popoarelor“.

Montesquieu este invocat și în editorialul *[„Discuția iscată...“]*, publicat în *Timpul* în 14 ianuarie 1882 [6]. Eminescu polemizează cu *Binele public* în legătură cu folosirea unor drepturi înscrise în constituție ca libertățile materiale și morale. „Repetăm o idee a lui Montesquieu, zicînd — scrie Eminescu — : primejdiile unui stat liber sînt totdauna înlăuntru, nu în afară.“ Montesquieu se ocupă de această problemă în Cartea a VIII-a în care tratează despre coruperea principiilor în diferitele forme de guvernămînt. „La démocratie a donc — scrie Montesquieu — deux excès à éviter : l'esprit d'inégalité, qui la mène à l'aristocratie, ou au gouvernement d'un seul, et l'esprit d'égalité extrême, qui la conduit au despotisme d'un seul, comme le despotisme d'un seul finit par la conquête.“ [7]

Eminescu exemplifică cu Roma, care înscrie victorii strălucite împotriva Cartaginei, ca să fie subminată de demagogie.

Montesquieu este dintre gînditorii preferați ai lui Eminescu și păstra în biblioteca sa scrierile iluministului francez în ediția din 1865.

Examinarea raporturilor lui Eminescu cu opera lui Tocqueville prezintă interes dintr-un întreit punct de vedere. Avem prilejul să cunoaștem preocupările intelectuale ale poetului în domenii ce depășesc cele ale literaturii. Autoritatea lui Tocqueville este invocată, pe de altă parte, în polemici în care se pun în discuție chestiuni politice, cu implicații în istoria țării noastre. Nu mai puțin important este și faptul că poetul se folosește de ediții pe care le avea în biblioteca sa, astăzi risipită, spre marea pagubă a culturii noastre naționale [1].

Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville (1805—1859) se face cunoscut prin poziția sa independentă față de partidele politice din Franța din vremea sa. Stîrnesc un puternic ecou îndeosebi articolele sale publicate în ziarul *Le Siècle* în 1843 în care cere abolirea sclavajului. Aceeași independență de gîndire ne întîmpină și în scrierile sale. Sînt de amintit, *Du système pénitentiaire aux Etats-Unis et son application en France* (1832), *Mémoire sur le pauperisme* (1836), *Histoire philosophique du règne de Louis XV* (1846), *Le droit de travail* (1848). Una din lucrările sale, *Etat social et politique de la France*, este tradusă îndată după apariție de J. Stuart Mill și publicată în revista *Westminster Review* în aprilie 1834. Lucrările sale fundamentale rămîn însă *De la démocratie en Amérique*, în patru volume, tipărită între 1835—1840 și *L'ancien régime et la révolution*, tipărită în 1856. Amîndouă lucrările sînt premiate de Academia Franceză, se retipăresc în numeroase ediții și sînt traduse în mai multe limbi. Amintim și două din studiile care i s-au consacrat, al lui Edouard Laboulaye, *L'état et ses limites*, tipărit în mai multe ediții [2] și cel al lui Hans-Arnold Rau, *Tocquevilles Theorie des politischen Handelns*, cu o foarte bună bibliografie [3].

Eminescu este bine informat asupra operei lui Tocqueville și se orientează spre lucrările, care îi aduc publicistului francez o faimă mondială. Poetul își face în manuscrisul *2257, 379* o însemnare pentru care trimite la lucrarea din urmă a lui Tocqueville. Îi dă însă titlul incomplet, *L'ancien régime*, cum își intitulează și H. Taine o lucrare tipărită în 1875. „Absenteismul era general în Franța — notează Eminescu —, cu excepția provinciilor în care poporul păstrase dreptul de a-și pune singur dări. Una din aceste provincii era Languedoc. Se lua garanția acestei provincii pentru a face împrumuturi pentru stat.“ [4] Tocqueville discută această problemă în capitolul final al cărții sale, *Des pays, d'états et en particulier du Languedoc*, în care se ocupă de organizarea acestei pro-

vincii, de starea ei economică și de faptul că înșiși regii Franței îi solicitau garanții pentru cheltuielile ce le făceau, cu diferite prilejuri [5]. Eminescu își face acest extras din tratatul lui H. C. Carey, *Principles of social Science* în traducerea germană, *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*. Textul reprezintă o notă la capitolul *XLIX. Concentrirung und Centralisation* pe care o transcriem : „Der Absenteismus war in Frankreich allgemein, mit Ausnahme der Provinzen, in welchen das Volk das Recht der Selbstbesteuerung behalten hatte. Eine dieser Provinzen war, wie der Leser gesehen hat, das Languedoc — diejenige, in welcher die Energien des Volkes, am meisten auf die Befreiung des Landwirts von der Transportstener gerichtet waren und in welcher folglich das fixe Eigenthum den hochsten Werth hatte. Wie gross die daraus erwachsende Stärke war, lässt sich aus der Thatsache schliessen, dass = die Centralregierung häufig die Garantie dieser Provinz in Anspruch nahm und in ihrem Namen zu einem billigeren Zinsfuss borgte, als die Krone vermocht hätte.“ [6]

Eminescu integrează în editorialul *[„Într-unul din numerele trecute...“]*, publicat în *Timpul* în 29 iulie 1880, un amplu extras din lucrarea publicistului francez [7]. Poetul polemizează cu *Românul* în problema vechilor clase sociale de la noi. Oficiosul guvernului liberal îl învinuiește, în editorialul *București, 26 Cuptor/7 August*, publicat în 27 iulie 1880, că falsifica istoria cînd susținea că la lucrările Adunării Ad hoc din Moldova participară numai conservatorii, prin care înțelegea persoanele cu ranguri boierești [8]. Poetul face distincții între liberali și „roșii“ care se pretindeau liberali, dar reprezentau, în realitate, „demagogia flămîndă“, „stîlpii de cafenele“, „avocații de mîna a doua“, cu un cuvînt „masa neagră de nulități“. Eminescu invocă și opinia lui N. Bălcescu din *Puterea armată și arta militară la români de la întemeierea Principatului Valachiei pînă acum*, spre a demonstra că în secolul al XVIII-lea toate clasele și categoriile sociale își aduceau contribuția la susținerea statului, spre deosebire de „roșii“, pretinșii liberali, care acaparaseră funcții importante, fără merit, în toate domeniile vieții sociale și politice. Este interesant de observat și modul cum citează Eminescu din lucrarea lui Bălcescu. Poetul reține din text numai prima frază, pe care o completează cu nota de subsol a lui Bălcescu, importantă prin informațiile cu caracter istoric. „De la boier pînă la moșnean — scrie N. Bălcescu —, de la mînăstire, preot pînă la oștean, toți luau parte la contribuțiunile statului.“ [9]

Poetul transcrie, în continuare, din nota de subsol, cu cîteva omisiuni. „Cu toate că de la început boierii nu primeau lefe pentru slujbele lor decît oarecare daruri de la subalternii lor, cu toate că

ei erau îndatorați să facă o parte însemnată în armată, și să meargă la război cu cheltuiala lor ; dară tot plăteau dăjdiile cele mai însemnate. Astfel ei au plătit în *tot anul haraciul, ploconul, bairamului, văcăritul, banii calului* și *oieritul* la trei ani. Asemenea și monastirile. Visteria făcea chibzuire după starea fiecăruia cît se cuvine să plătească. Constantin Mavrocordat, la 1741, prin actul reformei desființînd multe drepturi ale boierilor îi scuti de tot de dăjdii." [10]

Eminescu este învinuit adesea de faptul că omite să evoce în *Epigonii* și personalitatea lui N. Bălcescu și face loc altora cu rol mai puțin important în viața culturală și politică a țării. Avem însă prilejul să arătăm că poetul era un cunoscător profund al operei sale.

Vechea boierime românească, prezentată de N. Bălcescu în contextul social-politic din secolul al XVIII-lea, este comparată de Eminescu cu aristocrația franceză, care se opunea despotismului monarhic. Poetul invocă autoritatea lui Tocqueville și dă extrasul pe care îl integrează în editorial, în traducerea sa. „Între toate societățile din lume — scrie Eminescu — tocmai acelea vor scăpa mai cu greu de guvernul absolut, în care aristocrație nu mai este sau nu mai poate fi ; nicăiri despotismul nu va produce efecte mai stricăcioase decît în societățile lipsite de aristocrație, pentru că nici un alt soi de guvernămînt, ca cel despotic, nu favorizează dezvoltarea tuturor viciilor, la care sînt supuse îndeosebi aceste societăți, împingîndu-le tocmai spre partea în care ele înclinau deja, urmînd unei porniri naturale.

Oamenii, nemaifiind legați unii de alții prin nici o legătură de caste, de clase, de corporațiuni, de familii, nu sînt decît prea înclinați de a nu se ocupa decît de intersele lor particulare totdeuna gata de a nu se avea în vedere decît pe sine înșiși și a se retrage într-un individualism, în care orice virtute publică este înăbușită.

În acest soi de societăți, unde nimic nu e fix, fiecine se simte impuns fără curmare de teama de a se coborî sau de ardoarea de a se sui, și fiindcă *banul*, în timpul în care, devenit principalul semn care clasează și distinge pe oameni între ei, a cîștigat o mobilitate singulară, trecînd fără curmare, din mînă-n mînă, transformînd condiția indivizilor, ridicînd sau înjosind familiile, nu există mai nimenea care să nu fie obligat de a-și da o silință desperată și continuă pentru a-l păstra sau a-l cîștiga. Dorința de a se-mbogăți *cu orice preț*, gustul afacerilor, iubirea cîștigului, căutarea bunului trai și a plăcerilor materiale sînt acolo pasiunile cele comune. Aceste pasiuni se răspîndesc în toate clasele, pătrund pînă și-ntr-acele cărora le-a fost pîn-acum cele mai străine și vor ajunge a enerva și

a degrada nația întreagă, dacă nimic nu le va împiedica. Deci e esența despotismului de-a le favoriza și de-a le întinde. Aceste pasiuni slăbitoare îi vin în ajutor ; ele abat și ocupă imaginația oamenilor departe de afacerile publice și-i fac să tremure la ideea numai a unei revoluții.

Numai despotismul le poate da secretul și umbra care pun cupiditatea la adăpost și permit cîștiguri neoneste, înfruntînd dezonoarea. Fără despotism, ele ar fi fost puternice ; cu el, ele domnesc."

Eminescu traduce acest fragment din *Avant-Propos*, prefața lucrării lui Tocqueville și-l transcriem din ediția din 1866, după un exemplar care a făcut parte din biblioteca poetului.

„Au milieu des ténèbres de l'avenir on peut déja découvrir trois vérités très-claires. La première est que tous les hommes de nos jours sont entraînés, par une force inconnue qu'on peut espérer régler et ralentir, mais non vaincre, qui tantôt les pousse doucement et tantôt les précipite vers la destruction de l'aristocratie ; la seconde, que, parmi toutes les sociétés du monde, celles qui auront toujous les plus de peine à échapper pendant longtemps au gouvernement absolu seront précisément ces sociétés où l'aristocratie n'est plus et ne peut plus être ; la troisième enfin, que nulle part le despotisme ne doit produire des effets plus pernicieux que dans ces sociétés-là ; car plus qu'aucune autre sorte de gouvernement il y favorise le développement de tous les vices auxquelles ces sociétés sont spécialement sujettes, et les pousse ainsi du côté même où, suivant une inclinaison naturelle, elles penchaient déjà.

Les hommes n'y étant plus rattachés les uns aux autres par aucun lien de caste, de classe, de corporation, de famille, n'y sont que trop enclins à ne préoccuper que de leurs intérêts particuliers, toujours trop portés à n'envisager qu'eux-mêmes et à se retirer dans un individualisme étroit où toute vertu publique est étouffée. Le despotisme, loin de lutter contre cette tendance, la rend irrésistible, car il retire aux citoyens toute passion commune, tout besoin mutuel, toute nécessité de s'entendre, toute occasion d'agir ensemble ; il les mure, pour ainsi dire, dans la vie privée. Ils tendaient déjà à se mettre à part : il les isole ; ils se refroidissaient les uns pour les autres : il les glace.

Dans ces sortes des sociétés, où rien n'est fixe, chacun se sent aiguillonné sans cesse par la crainte de descendre et l'ardeur de monter ; et, comme l'argent, en même temps qu'il est devenu la principale marque qui classe et distingue entre eux les hommes, y a acquis une mobilité singulière, passant de mains en mains sans cesse, transformant la condition des individus, élevant ou abaissant

les familles, il n'y a presque personne qui ne soit obligé d'y faire un effort désespéré et continu pour le conserver ou pour l'acquérir. L'envie de s'enrichir á tout prix, le goût des affaires, l'amour du gain, la recherche du bien-être et des jouissances matérielles, y sont donc les passions les plus communes. Ces passions s'y répandent aisément dans toutes les classes, pénètrent jusqu'à celle même qui y avaient été jusque-là le plus étrangères, et arriveraient bientôt à énerver et à dégrader la nation entière, si rien ne venait les arrêter. Or, il est de l'essence même du despotisme de les favoriser et de les étendre. Ces passions débilitantes lui viennent en aide ; elles détournent et occupent l'imagination des hommes, loin des affaires publiques, et les font, trembler à la seule idée des révolutions. Lui seul peut leur fournir le secret, et l'ombre qui mettent la cupidité à l'aise, et permettent de faire des profits déshonnêtes en bravant le déshonneur. Sans lui elles eussent été fortes ; avec lui elles sont régnantes" [11].

Eminescu urmează îndeaproape originalul francez și traducerea sa surprinde prin cadența frazării. Îi aparțin și sublinierile în text, aici și mai departe, evident cu scopul de-a pune mai bine în lumină tezele scriitorului francez.

Poetul își încheie editorialul cu un al doilea extras din lucrarea lui Tocqueville, transcris din partea a II-a, capitolul III, *Comment ce qu'on appelle aujourd'hui la tutelle administrative est une institution de l'ancien régime*, pe care îl reproduce de astă dată în franceză. „Presque tous les princes, qui ont détruit la liberté, ont tenté d'abord d'en maintenir les formes : cela c'est vu depuis Auguste jusqu'à nos jours." [12]

Eminescu invocă opiniile lui Tocqueville și într-un al doilea articol *[„Încă de pe cînd ne căutau ceartă..."]*, publicat în *Timpul* în 2 august 1880 [13]. Răspunde la criticile *Românului* din editorialul *București, 29 Cuptor/10 August*, care îl acuza că se situa pe poziții reacționare și falsifica istoria [14]. Poetul definește sensul cuvîntului *reacțiune* în fizică și în științele sociale. „În fizică se numește astfel legea — scrie el —, demonstrată de Newton, privitoare la contraacțiunea trezită prin o acțiune ; în politică însă s-a numit astfel : 1) contrarevoluția, proiectată în Franța, în veacul trecut ; 2) tendența de-a *reintroduce o formă de guvernămînt, care-a existat odată*". Eminescu examinează în acest context problema libertății individului în societate. În sprijinul tezei sale reproduce două extrase, acum din cealaltă lucrare fundamentală a lui Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, prin care scriitorul francez își cucerește reputația în lumea științifică. Se definește aici înțelesul libertății și al egalității sociale. „Există într-adevăr — zice Tocqueville — scrie

Eminescu — o patimă bărbată și legitimă pentru egalitate, care împinge pe oameni de-a voi să fie toți tari și stimați. Această patimă cearcă a ridica pe cei mai mici la rangul celor mari. Dar se găsește asemenea în inima omenească un gust *depravat pentru egalitate*, care împinge pe cei slabi de a voi s-atingă nivelul celor tari, și care face pe oameni de-a prefera egalitatea în servitute inegalității în libertate." Fragmentul este reprodus din volumul I, partea I, capitolul III, *État social des anglo-américains*. „Il y a, en effet — scrie Tocqueville —, une passion mâle et légitime pour l'égalité qui excite les hommes à vouloir être tous forts et estimés. Cette passion tend à élever les petits au rang des grands ; mais il se rencontre aussi dans le coeur humain un goût dépravé pour l'égalité, qui porte les faibles à vouloir attirer les forts à leur niveau, et qui réduit les hommes à préférer l'égalité dans la servitude à l'inégalité dans la liberté" [15].

Despre libertate și egalitate este vorba și în cel de-al doilea extras, mai amplu. „Să nu ne-nșelăm — scrie Eminescu — asupra înțelesului neatîrnării noastre. Există într-adevăr un soi de libertate *coruptă*, a cărei întrebuințare e comună oamenilor și animalelor și care consistă în *a face tot ce ne place*. Această libertate e dușmană oricărei autorități ; ea urăște fără răbdare toate regulele ; cu ea devenim *inferiori nouă înșine ;* ea e dușmana adevărului și a păcii ; Dumnezeu a crezut însuși de cuviință de-a se ridica contra ei ! Dar există o libertate civilă și morală care află tărie în unire și a cărei protejare e misiunea puterii ; e libertatea *de-a face fără teamă tot ce e drept și bun*. Această sfîntă libertate trebuie s-o apărăm contra tuturor întîmplărilor și să expunem, de e necesar, viata noastră pentru ea". Fragmentul este transcris tot din volumul I, partea I, capitolul II, *Du point de départ et son importance pour l'avenir des anglo-américains*. „Ne nous trompons pas — scrie Tocqueville — sur ce que nous devons entendre par notre indépendance. Il y a en effet une sorte de liberté corrompue, dont l'usage est commun aux animaux, comme à l'homme, et qui consiste à faire tout ce qui plaît. Cette liberté est l'ennemie de toute autorité ; elle souffre impatimment toutes règles ; avec elle, nous devenons inférieurs à nous-mêmes ; elle est l'ennemie de la vérité et de la paix ; et Dieu a cru devoir s'élever contre elle ! Mais il est une liberté civile et morale qui trouve sa force dans l'union, et que la mission du pouvoir lui-même est de protéger : c'est la liberté de faire sans crainte tout ce qui est juste et bon. Cette sainte liberté, nous devons la défendre dans tous les hasards, et exposer, s'il le faut, pour elle notre vie !" [16]

Considerațiile lui Tocqueville despre libertate sînt reproduse dintr-o cuvîntare a lui John Winthrop (1588—1649), colonizator englez și jurist cu renume, care joacă un rol important în federalizarea Statelor Unite ale Americii. John Marshall (1755—1835) reproduce cuvîntarea sa în primul volum din cele cinci ale monografiei sale, *Life of George Washington,* tipărită între 1804—1807 și tradusă și în franceză [17].

Eminescu invocă autoritatea lui Tocqueville și într-un al treilea editorial *[„În seara zilei de 30 martie..."]*, publicat în *Timpul* în 25 martie 1882 [18], în care se ocupă de situația din Rusia. Poetul condamnă despotismul și demagogia pe care le consideră „vlăstare ale unui și aceluiași principiu", care nu îngăduie alte legături între oameni decît cele care îi convin. „Despotismul și demagogia — scrie Eminescu — creează ici secretul și umbra, dincolo nepăsarea publică, cari pun la adăpost lăcomia și permit cîștiguri maloneste, bravînd dezonoarea. Fără despotism aceste patimi sînt tari, cu el devin dominante. Aceste nu sînt idei pe cari să le spunem de la noi : maniera de-a judeca evenimentele și stările de lucruri ale istoriei în chipul acesta se datorește lui Tocqueville". Eminescu reia aici, într-o expunere liberă, argumentele lui Tocqueville pe care le invocă și în articolul din 29 iulie 1880.

Tocqueville avea în vedere în scrierile sale stări de lucruri și întîmplări din Franța și Statele Unite ale Americii, care se găseau în alt stadiu de civilizație și cultură decît țara noastră. Adversarii politici ai lui Eminescu, cu care polemizează, i-ar fi putut obiecta tocmai acest lucru, însă nu o fac și orientează discuția spre probleme periferice.

Eminescu păstra cele două lucrări ale lui Tocqueville în biblioteca sa și aceste ediții le folosim și noi. Fragmentele extrase de poet și integrate în editorialele sale sînt marcate cu creion roșu și negru, cum procedează poetul în mod obișnuit în lecturile sale. Foarte important este și un alt aspect. Atunci cînd textul francez i se pare prea lung sau nu îndeajuns de explicit, Eminescu face note marginale, cu creion negru, în care sintetizează ideile. Dăm un exemplu din lucrarea *L'ancien régime et la révolution.* „On blesserait aujourd'hui — scrie Tocqueville — son orgueil en l'invitant à s'y livrer. Il ne gouverne plus ; mais sa présence dans la paroisse et ses priviléges empêchent qu'un bon gouvernement paroissial ne puisse s'établir à la place du sien. Un particulier si différent de tous les autres, si indépendant, si favorisé, y détruit ou y affaiblit l'empire de toutes les règles" [19]. Eminescu barează acest text vertical și notează, marginal, cu creion negru : „Pe măsură ce guvernarea seniorială slăbește, se întărește centralismul administrativ".

Există opinia, împărtășită și de unii cercetători avizați ai operei lui Eminescu, potrivit căreia poetul nu ar fi avut cunoștințe întinse de limbă franceză. Comparația se face cu limba germană. Dar aceasta era a doua limbă maternă a sa. Poetul se orientează spre lucrări fundamentale din literatura științifică franceză, își alege cu pricepere extrasele ilustrative pentru tezele ce le pune în discuție, le traduce cu respectarea textului original și într-o limbă care este și a prozei sale artistice.

GALIANI ȘI QUINCY DESPRE MORAVURI ȘI CORUPȚIE ÎN VIAȚA POLITICĂ

Eminescu trimite pentru unele extrase din manuscrise și din editorialele sale, făcute din lucrări străine, la surse de informare puțin frecventate, chiar de specialiștii din domeniile respective. Vedem aici expresia mobilității sale intelectuale, însă și o mărturie a conștiinței profesionale în munca la una din marile publicații cotidiene ale vremii.

În editorialul *[„Încă în sesiunea trecută..."]*, publicat în *Timpul* în 12 noiembrie 1882, Eminescu trimite la abatele Galiani, din scrierile căruia reproduce și un fragment, fără să dea alte indicații. „Abatele Galiani, o figură cunoscută — scrie Eminescu — în saloanele din vremea lui Ludovic al XV[-lea], zicea între altele : «În țări neroditoare găsești datini republicane și guvern republican, navigație și industrie, pace, liniște, economie, gol istoric și urît ; în țări roditoare afli inegalitate de clase, glorie, onori, biruri mari, mult zgomot, mari răsturnări și o istorie care are haz la citit.»" [1]

Întîlnim numele unui abate Galiani în manuscrisul *2291, 47v*, fără să se menționeze titluri de lucrări. Extrasul este făcut din dialogurile lui Ferdinando Galiani (1728—1787), economistul italian citat și de J.-B. Say, cu lucrările *Della moneta*, tipărită la Neapole în 1750, și *Dialogues sur le commerce des blés*, tipărită la Londra în 1770. O altă lucrare a sa, *De' doveri de' principi neutrali*, se tipărește la Milano în 1782.

Eminescu face extrasul din *Dialogurile asupra comerțului de grîne*. Transcriem întrebarea Cavalerului și răspunsul Marchizului în care este cuprins extrasul integrat de Eminescu în editorialul său.

„*Le Chevalier*. Voilà un terrible c'est-à-dire. *La surcharge d'impôts, c'est-à-dire le luxe.*

Le Marquis. Oui, ces deux mots sont synonymes. Tout le luxe vient de la surcharge d'impôts, soit dans l'imposition, soit dans la perception, et toute surcharge d'impôts vient du luxe qu'on veut soutenir. Ces peuples l'ignorent. Leur forme de gouvernement est la plus économique et la moins dispendieuse ; leurs moeurs ramènent à l'égalité, par conséquent à la modestie ; comme au contraire les moeurs chez d'autres nations obligent à ce faste et cet éclat qui est la trompette de l'inégalité. Enfin vous trouverez ces choses liées toujours ensemble et se donnant mutuellement la main. Pays stérile, moeurs et gouvernement républicain, industrie de manufactures ou de navigation, paix, silence, économie, tristesse et vide dans l'histoire. Dans les pays fertiles, vous trouverez toujours inégalité de conditions, gloire, honneur, charges, gouvernement monarchique, grand bruit, grandes secousses et une histoire amusante à lire. Vous trouverez cela dans les familles particulières ; vous trouverez cela dans les nations ; et si vous poussez à bout mon imagination, je vous dirai que vous le trouverez également dans les plantes et dans les animaux.“ [2]

Eminescu învinuiește guvernul liberal că vota legi parțiale cu scopul de a-și întări „demagogia autoritară“ și a se sustrage controlului opiniei publice. Legile loveau în vechile instituții care reprezentau valorile morale ale poporului nostru. România se numără, arată Eminescu, între țările bogate, însă cu o climă nestatornică, care nu predispune la mari răsturnări sociale. Caracterizarea ce-o face Ferdinando Galiani țărilor bogate se potrivea și României prin modul cum guvernele tratau valorile morale. Are „haz istoria aceasta — scrie Eminescu —, mai ales cea modernă și veacurile viitoare nu vor putea să treacă fără un zîmbet de dispreț peste ușurința cu care aruncăm de la noi bunuri morale, pentru care un alt popor mai aspru, mai primitiv și mai tînăr, ar risca liniștea publică chiar.“ Eminescu găsea în lucrările lui Galiani, nu la îndemîna oricui, argumente importante, însă și neașteptate, prin care își susține criticile la adresa guvernării liberale.

În manuscrisul *2257, 372—373,* Eminescu își face un extras pentru care trimite la *New York Daily Times,* o publicație pe care n-o cunoaștem.

„Onorabilul Josua Quincy povestea într-o prelecțiune — scrie Eminescu — ținută la Boston, că a văzut pe cineva dînd în New York cu ocazia alegerii de deputat în Congres 25 de dolari pentr-un singur vot, și mirîndu-se onorabilul că un om putea plăti atîta pentr-un singur vot, i s-a dat asigurarea că acest candidat va fi reales, va face o speculă cu mult cîștig și în sesiunea din urmă primise 30.000 de dolari pentru că izbutise a trece un *bill* și putea

plăti un preț bun. Există oameni cari printr-un serviciu de 5—6 ani în Congres s-au făcut enorm de bogați, cari fără a poseda o mie de dolari au ieșit din parlament c-un sfert de milion de dolari.“ [3]

Josua Quincy este Josiah Quincy (1772—1864), avocat nord-american cu mare popularitate, membru al Camerei Reprezentanților și Senatului, președinte al Universității din Harvard. Amintim dintre lucrările sale *History of Harvard University* (1840) și *History of the Boston Athenaeum* (1851).

Extrasul este făcut de Eminescu din tratatul lui H. C. Carey, *Principles of social Science*, în traducerea germană *Die Grundlagen der Socialwissenschaft* din 1863. Economistul american aduce în discuție această relatare în capitolul *XXVIII, Vitale Formveränderungen des Stoffs*, de unde o reproducem. „Der Ehrenwerthe Josua Quincy sagte kürzlich in einer Vorlesung in Boston, dass er in New-York für eine einzige Stimme bei der Wahl eines Congressmitglieds 25 Dollar geben sah, und da er sein Erstaunen darüber ausdrückte, dass ein Mann eine solche Summe für eine einzige Stimme zahlen könne, habe man ihn versichert, dass der Candidat, wenn er wiedererwählt würde, eine gewinnreiche Spekulation damit mache; er hatte bei der letzten Session 30.000 Dollar für das Durchbringen einer Bill erhalten und konnte folglich einen guten Preis bezahlen... Es gibt auch Menschen, die durch einen Dienst von fünf oder sechs Jähren im Congress *ungeheurer reich* geworden sind, die dahin kamen, ohne tausend Dollar [4] zu besitzen und mit einer Viertel Million Dollar hinweggeangen sind“ — *New-York Daily Times*“.

Eminescu anulează textul din manuscrise cu o linie verticală trasă de la dreapta la stînga. Aplică și aici metoda sa de lucru pentru textele cărora le dă o utilizare în altă parte. Constatarea aceasta, făcută și cu alte prilejuri, se verifică și acum în proza politică.

Extrasul este integrat de Eminescu în editorialul *[„Dacă în timpul adunărilor...“]*, publicat în *Timpul* în 7 iulie 1882, în care se ocupă de moravurile și corupția din viața politică. „Onorabilul Josua Quincy spunea, într-o prelecțiune ținută la Boston — scrie Eminescu —, că a văzut pe cineva în New-York dînd, cu ocazia alegerii de deputat în Congres, 25 de dolari pentr-un singur vot și, mirîndu-se onorabilul că un om poate da *atita* pentru un singur vot, i s-a dat asigurarea că, dacă acel candidat va fi ales, va ști să cîștige însutit cît a dat. În sesiunea din urmă primise 30.000 dolari, pentru că izbutise a trece un *bill*, deci poate plăti preț bun.

Există oameni, zicea foaia americană, cari printr-un serviciu de 5—6 ani în Congres, de unde n-aveau cinci dolari, au ieșit c-o jumătate de milion de dolari din parlament.“ [5]

Din compararea extrasului din manuscrise, cu același extras integrat în editorialul din cotidianul bucureștean, se desprinde că Eminescu adaptează textul, stilistic, la discursul critic și modifică unele cifre. Eminescu recomandă guvernului liberal, ironic, firește, să fixeze un tarif de prețuri pentru vot. „Putem asigura că mulți dintre candidații viitori — scrie Eminescu — au ajuns la așa stare încît ar putea răsplăti acest serviciu al unei dări de vot în mod foarte generos.“

Eminescu integrează în acest editorial și un alt text din manuscrisul *2257, 372,* spre a oferi o imagine cît mai cuprinzătoare asupra moravurilor și corupției în viața politică. Poetul își propune să schițeze aici o privire retrospectivă asupra guvernării liberale. „Proroc minciunos s-ar fi numit acela — scrie Eminescu — care acum șase ani ar fi prezis următoarele lucruri :

Că după șase ani budgetul cheltuielilor se va urca cu 40%

Că funcțiile se vor înmulți la îndoit de ce au fost

Că ele vor atîrna așa de mult una de alte încît autoritățile supreme să poată impune la cîteva zeci de mii de oameni, pîn-la ajutorul sanitar din sat puterea sa politică.

Că, după un sistem regulat, se vor opri pe procente din leafa fiecăruia pentru scopurile partidului.

Că din ce în ce va deveni mai grea de a-și agonisi mijloace de subsistență în neatîrnare de guvern și că sporirea lefilor va spori numărul celor ce caută posturi și supunerea lor către oamenii cari pot distribui aceste posturi.“ [6]

Partidul liberal promite în adunările grupărilor sale, ținute în casa lui Stephen Bartlett Lakeman (Mazar-Pașa) în 1857 [7] să introneze în țară „domnia virtuții“. Eminescu demonstrează, cu date concrete, cum se îndeplinea promisiunea în șase ani de guvernare liberală. „Dacă în timpul adunărilor de la Mazar Pașa — scrie Eminescu —, cînd ni se promitea *domnia virtuții,* cineva ar fi prezis ceea ce are să se întîmple peste cîțiva ani, desigur că ar fi fost declarat proroc minciunos.

Să fi zis cineva că-n nu mai mult de șase ani, cei ce promiteau economii vor spori budgetul cheltuielelor cu 40% ;

că cei ce protestau contra convenției comerciale vor supune-o iscăliturei capului statului și vor sancționa-o ;

că cei ce combat funcționarismul vor spori numărul posturilor cu sutele ;

că cei ce sînt pentru independența alegătorilor vor face pe funcționar să atîrne atît de mult de autoritățile supreme încît aceste mii de oameni să voteze conform comandei din București ;

că cei ce-au trădat se vor decora ;

că cei ce-au hulit prin pasquiluri Coroana vor fi decorați cu *Bene-Merenti ;*

că se va specula averea statului la bursă, că se vor cumpăra de stat cu 6% hîrtii ce valorau în piață de efecte 20% și că, prin această haiducie parlamentară, o sumă dintre roșii vor deveni milionari ;

că se vor da 17 milioane pe drumul de fier Cernavoda-Chiustenge, care nu face nici cinci, și că cei 4 milioane din prețul de cumpărătură se va împărți între membrii adunărilor ;

că se va constata prin dezbateri publice într-un stat vecin cum că o seamă de judecători și administratori în România sunt tovarăși la cîștig ca bandiții din codru ;

că administrația va ajunge în halul de-a prinde cetățenii ce-i displac pe uliță și a-i trimite sub escortă la București, pretextînd că sunt nebuni.

Dacă cineva ar fi prezis toate acestea, lumea ar fi rîs de dînsul și totuși, nu numai acestea, ci multe altele s-au întîmplat și se întîmplă zilnic, fără ca opiniunea publică să se mai poată irita măcar. Ca-n vremea Cezarilor din Roma, opinia publică e ostenită și moleșită ; ea nu mai are putere de reacțiune. Un fel de eres orb că așa trebuie să fie, că «lumea moștenire tîlharilor s-a dat», precum zice Gr. M. Alecsandrescu, a cuprins toate spiritele și le-a umplut de apatie, față cu interesele publice.“ [8]

Schița din manuscrise a moravurilor politice este completată, la integrarea în editorialul din cotidianul bucureștean, cu fapte concrete în măsură să pună și mai bine în lumină modul cum se îndeplineau promisiunile din 1875. Nu este omisă nici decorarea antimonarhiștilor Alexandru Candiano Popescu și N. T. Orășanu, îndată ce devin monarhiști. Să mai notăm, în sfîrșit, că Eminescu face în schița sa și o sinteză a problemelor pe care le pune în discuție în anii gazetăriei bucureștene.

Biografia intelectuală a lui Eminescu se îmbogățește cu numele lui Galiani și Quincy, care nu figurează în exegezele vieții și operei sale.

Eminescu obișnuia să-și facă extrase atît acasă, din cărți, pe care le citea, ca apoi să le vîndă și să cumpere altele, cît și la cafenea, unde parcurgea presa vremii. Unele publicații străine îi erau puse la dispoziție de Maiorescu, cum se desprinde din scrisorile schimbate între critic și I. Slavici în 1884.[1] Membrii marcanți ai Partidului conservator considerau de datoria lor să-i atragă și ei atenția asupra unor materiale din presa străină cărora să le facă loc în coloanele ziarului *Timpul*, întrucît interesau viața politică din țara noastră. Petre Mavrogheni îi semnalează un articol din *Journal des Débats* în chestiunea evreiască.[2] În manuscrisul *2264, 320—323* găsim un amplu extras din publicația franceză, însă se discută aici despre chestiunea dunăreană.[3] Asemenea recomandări nu sînt luate în considerare de Eminescu, mai bine informat decît oamenii politici, care dădeau întîmplător peste asemenea articole din presa străină.

Eminescu se oprește la acele materiale care îi puteau servi în demonstrarea tezelor sale în polemica cu presa liberală și cea afiliată ei. Un exemplu ilustrativ în această privință ne oferă *[Logica parlamentară...“]*, un eseu păstrat în manuscrisul *2264 347r—352r*, tradus dintr-o publicație neidentificată.[4] Eminescu trece în finalul textului din manuscrise un nume, Charles Read, fără să dea alte indicații. Se referă, desigur, la Charles Reade (1814—1884), nuvelist și romancier, autor al unor volume ca *White lies* (1861), *Hard Cash* (1863), *A terible temptation* (1871), *Trade malice* (1875), *The Woman hater* (1877). Scriitor cu o activitate bogată, însă nu s-a impus în literatură.

Eseul își propune să demonstreze importanța sofismelor în viața parlamentară. Discursul critic se deschide cu un avertisment asupra logicii parlamentare, ca artă de-a te pune la adăpost de surprize în dezbaterile politice, și cu o definire a sofismelor și a importanței lor în lupta împotriva adversarului ce apelează numai la mijloace leale. „Logica parlamentară este arta — scrie Eminescu — de-a se pune-n gardă în contra erorilor și surprinderilor, în contra curselor și fraudelor discuțiunii; e arta de-a face să predomnească buna-credință, de-a face să prevaleze onestitatea și adevărul în contra sugestiunilor interesului. E strategia proprie a dejuca stratagemele adversarului.

Sofisma sau falsul raționament e în adevăr un inamic vrednic de temere, subtil, îndărătnic, pe care-l găsim fără curmare în față-ne pe cîmpul de bătălie; și atît de adîncă e abilitatea lui,

atît de mare domnia, încît nu putem fi îndestul de înarmați, îndestul de cu priveghere pentru a-l înhăța și a-l băga în pămînt; pentru că arena politică fiind terenul lui *per excellentiam*, în opt cazuri din zece el are șansa de-a învinge pe adversarul leal și de-a face să i se decerneze triumful de către judecătorii cîmpului de luptă."

După această introducere, se trece la prezentarea activității politice a lui Gerald Hamilton și a pledoariei sale pentru folosirea sofismelor în dezbaterile parlamentare. „S-a găsit un autor — notează Eminescu — care a dăscălit *ex professo* a pleda după trebuințele cauzei; ce e adevărat și ce e fals c-o egală putere și c-un egal succes. E Gerald Hamilton, celebrul *Hamilton-Single Speech*, care, după ce a jucat un mare rol în Parlamentul Irlandei, n-a pronunțat niciodată un singur discurs în Camera Comunelor. Opera sa e aplicarea maximei: *cine vrea scopul, vrea mijloacele*, și teoria sa e teoria succesului *per fas et nefas*. Iată unele din formulele sale: -Exagerează și agravează ceea ce a fost zis în contra ta, și apoi vei fi în stare de-a proba că nu e adevărat, sau îndulcește și redă faptele, și apoi admite-le în parte și cu apologie (cu scuze). — E rar ca în cursul unei dezbateri să nu fie vro unul, care să [nu] aducă ceva exagerat, ridicol, de nesusținut; cu puțină artă, vei arăta că aceasta e opinia întregului partid. — Admiteți și expuneți c-un aer de candoare că cel mai tare punct în discuție in contra d-tale ceea ce ești sigur de-a putea refuta. — Schimbînd ordinea cronologică a evenimentelor, poți schimba nu numai aparența ci și natura lor. — Făcînd o expunere, suprimă unele împrejurări din cele mai nefavorabile, dar păstrează îndestule pentru a nu face impostura manifestă. — Dacă totalul cestiunii e-n contra d-tale, vorbește numai d-o parte ca și cînd aceea ar fi totalul. — Nu omite cu desăvîrșire, dar pune în umbră circumstanțele esențiale cari sînt contra voastră. — Luînd numai o parte din ceea ce s-a zis începutul și sfîrșitul, și omițînd lanțurile intermediare, cel mai bun argument se poate face ridicol. — Dacă punctul principal e tare contra ta, consideră ceea ce-i mai mult în avantajul tău, insistă asupră-i și atinge celelalte ușor numai. — O definiție este enumerarea atributelor de căpetenie ale unui lucru; enumeră-le numai pe acelea cari convin scopului tău și suprimă pe cele cari sînt contra ta. — Notează-ți cu grijă părțile slabe ale adversarului, răspunde la ele și nu da nici o atenție argumentelor celor tari. — Dacă nu poți embrouilla argumentul din capul locului, caută a schimba cestiunea, introducînd în cursul dezbaterii ceva ce-i seamănă. — Pentru a ataca ceva ce s-a zis

sau a apăra ceea ce-ai zis însuți, adaugă sau substituie cîțiva termeni mai dulci ori mai tari, după cum îți convine. — Dacă nu poți refuta un fapt, nu-l falsifica decît atît cît îți trebuie, pentru a fi pus în stare de a-l refuta.»

Să presupunem aceste mijloace sofistice puse în lucrare cu talent și autoritate, aceste cinice percepte urmate cu îndemînare (ceea ce se întîmplă prea adeseori) și vom înțelege toată primejdia ce-o întîmpină adevărul și cît de mult cată să fim preveniți în contra unor asemenea atacuri. Ele se suportă pîn-la oarecare punct la barou, unde rolul advocatului e un rol obligat; el se iartă necesităților de apărare a unui client. Aci avem a face cu magistrați care știu ce să crează despre zisele părții care trec prin gura advocatului. Însă oratorul politic nu poate reprezenta decît interesul public și adevărul; el vorbește în numele său propriu; ar trebui ca sinceritatea sa să nu fie pusă la îndoială. S-a zis cu drept cuvînt: «Dacă există o poziție unde ești mai cu seamă [dator] să fii adevărat și unde e mai rușinos de-a nu fi adevărat, aceea-i cea de mandatar public, organ al patriei într-un consiliu național».

Și cu toate acestea, cînd trecem în revistă lista lungă de sofisme, ingenioase sau grosiere, la cari pot avea recurs oamenii de stat, cîte fapte istorice, depărtate sau proaspete, cîte portrete, cîte tipuri binecunoscute nu ne vin pe rînd în aducerea aminte! E adevărat, și noi o spunem asemenea, că sofisma nu implică totdeuna rea-credință, intenția de-a amăgi cu bună știință; există o sumă de sofiști de ingenuitate, cari nu sunt decît răi raționatori, amăgindu-se înainte de toate pe ei înșiși."

William Gerard Hamilton (1729—1796) își expune sofismele cu privire la viața parlamentară în cartea sa, *Parlamentary logic*, tipărită postum la Londra în 1808 și tradusă în mai multe limbi.[5] Se face cunoscut prin activitatea politică desfășurată în Parlamentul din Irlanda, ca după ce intră în Camera Comunelor să adopte o atitudine de reținere demonstrativă de-a nu participa la dezbateri. De aici și expresia care circula în mediile parlamentare la începutul secolului trecut: *Single Speech Hamiltons*, reprodusă în articolul de față sub forma: *Hamilton-Single Speech*. Îndrumările ce le dă Hamilton sînt caracterizate cu cuvintele lui Titus Livius: *Per fas et nefas* și sînt aplicarea maximei: *Cine vrea scopul, vrea mijloacele*.

Scopul acestor sofisme constă, cum se arată în eseu, în a falsifica expunerea faptelor și a denatura argumentele adversarului. Se uzează de *petitio principii*, de termeni ambigui, de false aplicări și asemări prin care „se întunecă discuția".

Din cele 533 de sofisme din tratatul lui Hamilton sînt selecționate numai cele de confuzie. Eseul se ocupă și de alte două categorii de sofisme de autoritate și dilatorii. Sofismele de autoritate exploatează prejudecățile cu privire la stări de lucruri ce trec ca indiscutabile, cum nu sînt însă în realitate. Exemplul cel mai concludent în această privință este cel oferit de Pascal în legătură cu „înțelepciunea părinților noștri" și cu „venerabila antichitate". Asupra acestei probleme stăruim în altă parte.

Sofismele dilatorii au ca scop amînarea examenului propunerilor cu caracter politic. Poziția ce o ocupă oamenii politici în dezbaterile parlamentare condiționează și felul sofismelor la care apelează. „Unul chietistul, zice : «că măsura nu e reclamată ; n-are nimic necesar, că putem rămîne liniștiți în *statu quo*.» Un altul, temporizatorul zice : «că măsura poate avea ceva bun în sine, dar că momentul n-a sosit încă, că putem gîndi încă după plac, că va veni fără îndoială un timp mai oportun». Altul, progresivul, zice : «că trebuie a se procede încet, parte cu parte, la executarea reformei, dacă se adoptă» ; acesta cunoaște bine toată puterea piedecei, pe care o cuprinde cuvîntul : *mers gradat*. Un altul va alega că binele e totdeuna *amestecat cu răul, că nu se poate atinge binele suprem*. Acesta e sofistul falselor consolațiuni. «Știm oare pînă unde vom fi împinși ? Cunoaștem oare cugetările preconcepute ale autorilor propunerii ?» zice sofistul *neîncrezării*. «Ce bine poate veni din partea lor ? Nu-i cunoaștem ca oameni primejdioși ?» zice sofistul *personalității injurioase*. «În contra propunerii sînt oamenii înțelepți și virtuoși» va susține la rîndul său sofistul *personalităților adulatorii*. În fine : «La ce să propunem această măsură, cînd avem intenția de-a propune una mai bună ?» va zice sofistul *diversiunilor artificioase*."

Sofismele își au întotdeauna izvorul, se arată în eseu, într-un „interes al situației" și că nu există orator politic, care se urcă la tribună, să nu folosească sofisme. De aici și importanța logicii parlamentare, care are menirea să descopere „instrumentele erorii" și să facă distincție între judecata dreaptă și sofisme.

Problema clasificării sofismelor politice nu-i preocupă pe William Gerard Hamilton care se mărginește să le numeroteze în tratatul său de la I pînă la DLIII. Ea stă însă în atenția lui Jérémie Bentham și Étienne Dumont. „Bentham împărțise sofismele politice — se arată în eseu — altfel de cum o facem noi după Et. Dumont din Geneva. El le aranjă în trei clase precum urmează: 1° Cele proprii partidului ministerial 2° cele proprii opoziției 3° cele comune amînduror partidelor. Dar el recunoștea însuși că

această împărțeală are ceva arbitrar, amîndouă partidele putîndu-se servi pe rînd de aceleași sofisme.

Mai există o ultimă clasă de sofisme pe care Dumont le numește *anarhice* pentru că ele au tendința de-a distruge orice formă de guvernămînt. Deși aparțin sofismelor de confuziune, el le tratează separat, pentru că le-a găsit promulgate în faimoasa *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen,* decretată în 1789 de Adunarea Constituantă și le-a văzut combătute, astfel reunite, de către o enunțare legală (Garant, *Défense de lui-même*). Ceea ce Dumont a făcut cu mult cuvînt, analizînd acel șir de propoziţiuni complexe, obscure, unde un amestec de adevăr ne amăgește asupra celor false și care nu e, la dreptul vorbind, decît o compilare a marilor paradoxe proclamate de scriitorii cei de-ntîi ai veacului al optăsprezecelea. «În legi, zice el, și mai cu seamă în principiile fundamentale ale legilor, cuvintelor sînt lucruri și termeni improprii cari fac a se naște idei false pot duce la calamități naționale». Nu cunosc nimic mai just decît această idee a lui Garat, și ceea ce a fost absurd în revoluție a condus la ceea ce era atroce."

Pierre-Étienne-Louis Dumont (1759—1829), patriot elvețian, prieten al lui Mirabeau și voiajor, este unul din cei mai competenți editori ai manuscriselor lui Jérémie Bentham, compatriotul său [6]. Sofismele sînt prezentate în cartea sa, *Tactique des assemblées législatives, suivie d'un traité des sophismes poétiques : ouvrage extraites des manuscris de M. Jérémie Bentham.* Ediția a doua a acestei cărți, în două tomuri, se tipărește la Paris în 1822.

Sofismele sînt prezentate în cel de-al doilea tom al lucrării lui Étienne Dumont, cu titlul *Traité des sophismes politiques* și de aici sînt integrate părți întregi în eseul din manuscrisele eminesciene. Să dăm și două exemple. „Cet arrangement — se precizează într-o notă — n'est pas celui de M. Bentham. Il avait rangé les sophismes sous trois classes : 1° ceux qui sont propres au parti ministériel ; 2° ceux qui sont propres au parti de l'opposition ; 3° ceux qui sont communes aux deux partis. Il reconnaissait toutefois que cette division n'avait pas le vrai caractère d'une classification logique ; les sophismes qu'il avait rangés dans l'une de ces classes auraient pu également se placer dans un autre". [7] Un al doilea exemplu ni-l oferă justificarea ce-o aduce Dumont pentru introducerea sofismelor anarhice în clasificarea sofismelor parlamentare. „J'ai séparé une classe de sophismes — scrie el — que l'on peut appeler *anarchique,* parce qu'ils sont ont une tendance

a détruire toute espèce de gouvernment. Ils appartiennent à la troisième classe des sophismes de confusion et d'obscurité ; mais ils ont ce danger de plus, de préparer la dissolution de toute autorité légale.

La plupart de ces sophismes ont été promulgués solennellement dans la *Déclaration des droits de l'homme*. C'est là ce qui donne un grand avantage pour les combattre.“ [8]

Jérémie Bentham se numără și printre călătorii străini din secolul al XVIII-lea, care comunică informații interesante despre țara noastră. [9]

Dominique-Joseph Garat (1749—1833), la care se referă Dumont în finalul eseului, redactează multă vreme publicația *Journal de Paris* și ia parte la toate evenimentele politice de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Eminescu invocă numele lui William Gerard Hamilton într-un articol *[„Deja Gerard Hamilton...]* din manuscrisul *2264, 12—23* în care răspunde la acuzațiile *Românului*, oficiosul guvernului liberal, cu privire la imoralitatea Partidului conservator, „Deja Gerard Hamilton, vestitul fost membru al Parlamentului din Irlanda — scrie Eminescu — între multele mijloace de combatere a politicei citează și asta : «E rar ca în cursul unei dezbateri vr-o unul să nu aducă ceva de nesusținut ; cu puțină artă vei arăta că aceasta este opinia întregului partid». Așa o pate Partidul conservator și șefii lui cu d. C. A. Rosetti“. [10] Partidul conservator este învinuit de C. A. Rosetti de imoralitate pe baza unor *Cronici bucureștene* întocmite de Eminescu și semnate *Fantasio*, în care relatează unele întîmplări din viața de familie a „părintelui demagogiei românești“.

Merită să subliniem și faptul că în manuscrise sofismul : *„E iar că în cursul unei dezbateri... întregului partid“*, integrat în discursul critic este marcat de Eminescu cu două linii verticale, trase cu creion negru. Aceasta este metoda sa de lucru pentru transferarea unor însemnări din caietele sale în alte lucrări publicate sau rămase tot în manuscrise.

Eminescu invocă autoritatea lui Hamilton și în două editoriale : *[„Citit-a vreodată...“]* și *[„Articolele ce ni le trimite...“]*, publicate în *Timpul*, primul în 18 februarie 1882 [11], al doilea în 23 octombrie 1882 .[12] „Citit-a vreodată d. C. A. Rosetti — se întreabă Eminescu în primul articol — resturile sofiștilor greci, eristica filozofilor din India, scrierea lui Gerard Hamilton asupra sofismelor parlamentare, cartea lui Dumont din Geneva asupra aceleiași ma-

terii ? Nu știm în adevăr dacă are cunoștință de lucrurile acestea.“ C. A. Rosetti este înfățișat ca reprezentantul de seamă al sofiștilor parlamentari români. Eminescu considera însă că ar merge prea departe să analizeze și să claseze, „după Gerard Hamilton“, tot ce spunea C. A. Rosetti în discursurile sale.

Presa liberală și îndeosebi *Românul* protestează împotriva corespondențelor semnate *Delfinul*, publicate în *Timpul*, și interpretează criticile severe la adresa guvernului condus de I. C. Brătianu ca exprimînd punctul de vedere al Partidului conservator. Eminescu respinge și aceste acuzații cu argumente din Hamilton. „Știm prea bine, și organele adversarilor știu asemenea — scrie Eminescu în [*„Articolele ce ni le trimite...“*] — că în lumea zlaristică e o regulă de-a respecta în întregul ei individualitatea unui autor, de-a respecta stilul lui, care e în genere în legături intime cu natura și cu temperamentul lui, și ei știu că a atribui unui partid întreg ceea ce un singur membru afirmă este o sofismă comună de tot, recomandată deja de Gerard Hamilton ca mijloc lesnicios, însă nu onest, de-a sprijini trebuințele cauzei.“

În dezbaterile publice din 1882 în legătură cu modificarea Constituției și introducerea votului universal ia cuvîntul și Vasile Boerescu, membru marcant al Partidului conservator, însă care trece la liberali și susține reformele legislative propuse de C. A. Rosetti. Eminescu îi atrage atenția, în editorialul [*„În sfîrșit după zece zile...“*], publicat în *Timpul* în 27 februarie 1882 [13], că în calitatea sa de jurist avea obligația să știe că numai în statele în care domnește despotismul personal se schimbă legile țării de la o zi la alta, fără să se țină seama de consecințe. „În legi, zice Garat — scrie Eminescu —, dar mai cu seamă în principiile fundamentale ale legilor, *vorbele sînt lucruri reale* și termenii improprii cari fac a se naște idei false pot conduce la calamități naționale.“

Eminescu transferă acest text din [*„Logica parlamentară...“*] și-l integrează în discursul critic ca argument fundamental, în respingerea practicii de-a modifica legislația țării în scopuri politicianiste.

Editorii prozei politice eminesciene tipăresc numai articolul din 18 februarie 1882. Cele trei editoriale publicate în *Timpul* și articolul păstrat în manuscrise formează însă o familie de texte. Argumentele invocate în susținerea tezelor politice sînt și ele extrase dintr-un text, păstrat, de asemenea, în manuscrise. Sinteza asupra sofismelor parlamentare este și cel mai important text pe această temă, cunoscut pînă acum, ce ne-a rămas de la scriitorii români din secolul trecut.

ARTHUR SCHOPENHAUER ȘI FILOZOFIA SA ÎN DEZBATERILE PARLAMENTARE

Exegeții vieții și operei lui Eminescu acordă un spațiu larg raporturilor sale cu filozofia lui Schopenhauer și insistă asupra modului personal cum interpretează tezele gînditorului german [1]. Cercetările comparatiste se orientează, cu precădere, spre opera literară și cele mai bine informate pun într-o lumină nouă „influențele" schopenhauriene în opera poetului român [2]. Este important să vedem și ce credea Eminescu despre filozofia lui Schopenhauer și să-l cunoaștem, de asemenea, în postura de apărător, ca și în cea de contestatar al ei. Aici punem la contribuție manuscrisele și proza sa politică.

Eminescu se referă în manuscrisele sale în mai multe rînduri la filozofia lui Schopenhauer. Se impune să facem și cu acest prilej distincție între însemnările cu un statut definit, cum sînt notele de curs, însemnările cu un statut încă nedefinit și reflecțiile personale.

Schopenhauer este menționat de Eminescu în notele de la prelegerile lui Eduard Zeller, profesorul de istoria filozofiei la Universitatea din Berlin. Notele sînt din ianuarie 1873 și se păstrează în manuscrisul *2257, 11 rv — 13 rv* [3]. Problema pe care o pune în discuție Zeller privește definirea esteticii ca disciplină filozofică. Se remarcă multitudinea de definiții care se dau frumosului. Se reține ca trăsătură generală faptul că aceasta satisface „o trebuință" și unde „este o trebuință este și o lipsă". Zeller prezintă concepția lui Hegel și Herbart privind estetica, primul acordînd prioritate conținutului, al doilea formei. Schopenhauer ocupă un loc aparte în cursul profesorului berlinez. „*Schopenhauer*. Intuiția-unea curată — notează Eminescu la prelegerea sa din 6 ianuarie 1873 —. Interesul, egoismul naturei omenești. Primirea unei cunoștințe lipsite de stimul este o ficțiune (?). Este corăspunderea unei trebuințe. Trecerea de la o stare ce nu-i suficientă, la alta suficientă. Sch[openhauer] a avizat la Plato. Forma fundamentală. Nu are a face nimic cu *voința*, cu nisuirea. Tipuri a perfecțiunii. Norma pentru realitate, pe care ea n-o împle niciodată." Schopenhauer este menționat și în însemnările telegrafice de la prelegerea din 10 ianuarie 1873. Se prezintă aici introducerea „doctrinei despre afecte" în tratatele de estetică. „Capitolul despre afecte — notează Eminescu — o bucată de psihologie, Schopenhauer. Feuerbach, dar nicăieri sub rubrica psihologiei." Eminescu reține din cursul lui Zeller numai anume probleme, care i se păreau, fie mai

importante, fie necunoscute. Ne putem face totuși o imagine despre cursul său după tratatul *Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz*, în care îi consacră lui Schopenhauer un capitol special[4]. Merită să rețină atenția și faptul că Zeller condamna orientarea gînditorilor din vremea sa spre psihologie, orientare în care vedea dovada cea mai evidentă a decadenței filozofiei. Această teză este expusă și în cursul său, cum se desprinde din însemnările eminesciene.

Schopenhauer este invocat și într-un text din manuscrisul *2306, 52—54*, cu un statut încă nedefinit. Textul ar putea fi o traducere sau o prelucrare după izvoare neidentificate. Problema care se pune aici privește existența metafizicii, ca disciplină filozofică cu obiect propriu și metode specifice de cercetare. „Există metafizica ? — se pune întrebarea —. Pîn-acuma încă nu. Căci dacă ar exista, atuncea ea ar fi o știință bine hotărîtă, cari n-ar avea nici nevoie de apărători, nici frică de contrari, precum nu are fizica nevoie de a i se arăta evidenta importanță nici frică de vreun caraghioz, care ar voi s-o nege... Pe lîngă aceea metafizicii cei mai însemnați ai evului nou Kant și Schopenhauer sînt uniți în părerea, că creierul omului nu este făcut pentru cestiuni metafizice. Ea nu va ieși niciodată din stadiul încercării și asemenea pietrei filozofale, ea va da naștere la teorii roditoare pe alte terenuri, nu pe acela al metafizicei chiar“[5]. Teza expusă aici cu privire la metafizică, disciplină cu teorii ce pot fi valorificate în alte domenii, ne îndrumă spre nuvela *Sărmanul Dionis*, al cărei erou principal, Dionis, este numit „metafizicul nostru“[8]. Teorii metafizice își găsesc aici aplicarea în literatură.

Dintre reflecțiile personale ale lui Eminescu cu privire la filozofia lui Schopenhauer vom reține, în primul rînd, cele care se referă la voință, ca mobil al existenței umane. Poetul caută să exprime în termeni matematici această teză dezvoltată de Schopenhauer în *Welt als Wills und Vorstellung*, lucrarea sa fundamentală. Transcriem o însemnare din manuscrisul *2255, 369*.

„*Cerc*
Coardă

Wille	Progresiunea punctului de gravitație
	Raportul între locul ocupat și acel punct
Vorstell[un]g	către restul Universului
	Perspectiva“[7]

Voința este prezentată ca o fracțiune organică a gravitației și într-o altă însemnare din manuscrisul *2255, 379v*.

„*Schopenhauer*. Voința lui nu e decît fractura organică — scrie Eminescu —, adică propensiunea din om a punctului de gravitație ; om după împrejurări din afară — ca după motive abstracte. Capacitatea motivelor abstracte în om își are temeiul în compoziția omului din gazuri *organogene* care au propensiune și către centrul Pămîntului și către Soare. Aceste gazuri sînt, se-nțelege, grade de disociațiune, deci de *căldură*. E foarte drept ceea ce în mecanică e direcție a corpului pus în mișcare, e în om *voința*.“ [8]

Eminescu pornește de la constatarea că voința este o trăsătură fundamentală a ființei umane și se impune să fie privită ca atare, în afara considerațiilor metafizice sau de altă natură. Poetul este preocupat să definească voința pe baza unor date din știință. Interesează dacă această definire se face în termeni corecți, însă interesează, în egală măsură și deplasarea atenției de la metafizică spre știință.

Eminescu traduce în epoca preuniversitară, cum am arătat, tratatul lui Heinrich Theodor Rötscher, *Die Kunst der dramatische Darstellung*, care se păstrează în manuscrisul *2254* și a fost editat în mai multe rînduri [9]. Poetul însoțește traducerea cu note marginale, cu caracter teoretic și aplicații la realitățile din țara noastră. În una din aceste note marginale se referă și la Schopenhauer. „Tonul fundamental ne sensifică — scrie Rötscher — trăsura fundamentală a caracterului existența habituală, obicinuită, pietrificată a caracterului, ceea ce grecii numesc *etos* al caracterului în sens propriu, în antiteză cu *patosul* aceluiași.“ [10] Eminescu găsește insuficientă distincția estetician ului. german. „Cred că deosebirile lui Kant și Schopenhauer — notează Eminescu — între caracterul inteligibil (liber) și cel empiric (determinat) este mai clară și mai folositoare pentru această parte decît distingerea antică.

Ethos ar fi cel inteligibil.

Pathos cel empiric.“ [11]

Eminescu se desparte de Schopenhauer în privința naturii statului. Filozoful german nu avea dreptate, notează poetul în manuscrisul *2267, 95v*, cînd satiriza statul „pentru simpla știință“. Autorul *Lumii ca voință și reprezentare* se asemăna, în această privință, „cu robu Jus primae noctis“ [12]

Mult mai explicită ne apare poziția lui Eminescu față de filozofia lui Schopenhauer în proza sa politică. Adunarea deputaților discuta validarea mandatului de deputat al lui T. Maiorescu în ședința din 6 februarie 1878. Ales deputat de Colegiul I din

Iași, cu o majoritate de cîteva voturi, A. D. Holban cere invalidarea pe motiv că T. Maiorescu ținea de școala filozofică a lui Schopenhauer, care avea ca doctrină „forța primează dreptul“ și reprezenta, prin urmare, o primejdie socială și națională. „Nu arunc banale alegațiuni — spune A. D. Holban —. V-am probat faptul cu acte autentice; voi acum să vă arăt bazele doctrinei. Max Stirner și Schopenhauer sînt stîlpii doctrinei ai căreia sectari în România sînt D-nii Carp și Maiorescu cu partidul D-lor: permiteți-mi o mică citațiune: «Dans le monde de l'homme comme dans le regne animal, ce qui regne c'est la force et non le droit: *le droit n'est que la mesure de la puissance* de chacun.

Que m'importe le droit? Je n'en ai pas besoin; ce que je puis acquerir *par la force, je le possede et j'en jouis.* Ce dont je puis m'emparer je renonce, et je ne vais me pavaner, en manière de consolation avec mon pretendu droit *avec mon droit imprescriptible !...»*

Iată doctrina“.[13]

Alexandru D. Holban (1836—1917), cu studii de agronomie în Franța și traducător al lui N. Gogol în românește, era o personalitate marcantă în Partidul liberal și chiar temută prin atitudinea vindicativă și violența limbajului.[14] Cuvîntarea sa putea avea greutate în Adunarea deputaților, formată în majoritate de adversari ai Partidului conservator și ai Junimii și din care prea puțini erau familiarizați cu problemele de filozofie. Dacă Schopenhauer era cunoscut prin traducerile din *Convorbiri literare,* pe care le avea în vedere și A. D. Holban, nu același lucru se putea spune și despre Max Stirner, autor al unor lucrări ca *Der Einzige und sein Eigentum,* tipărită la Lipsca în 1845 și *Geschichte der Reaktion,* în două volume, tipărită la Berlin în 1852. Pseudonim al lui Caspar Schmidt (1806—1856), Stirner este un hegelian de stînga[15], pe care cercetătorii mai noi îl trec printre precursorii existențialismului.[16] Concepția lui Stirner despre drept este expusă în lucrarea *Der Einzige und sein Eigentum* într-o formă mai concisă decît citatul deputatului liberal. „Ich fordere kein Recht — scrie Max Stirner —, darum brauche Ich auch keins anzuerkennen. Was Ich Mir zu erzwingen vermag, erzwinge Ich Mir, und was Ich nicht erzwinge, darauf habe Ich kein Recht, noch brüfte oder tröste Ich Mich mit meinem unverjährbaren Rechte“.[17]

Eminescu intervine în dezbaterea din Adunarea deputaților cu articolul *Contestarea alegerii d-lui Maiorescu,* publicat în *Timpul* în 8 februarie 1878.[18] Poetul prezintă alegerea lui Maiorescu ca un succes al opoziției împotriva măsurilor abuzive ale guvernului liberal prin care se urmărea înlăturarea persoanelor cu

prestigiu din viața politică a țării. După expunerea cu caracter general, Eminescu enumeră în cinci puncte motivele invocate pentru contestarea alegerii lui Maiorescu. Interesează discuția noastră punctul penultim. „4) D. Maiorescu aparține — se arată aici — unei școale filozofice periculoase, căci Schopenhauer și Max Stirner spun că «forța primează dreptul», etc. Aicea d-sa citează o frază în franțuzește, ce avea acest cuprins. Întrebat de un deputat cine susține această d-sa răspunse : «Schopenhauer».“

Eminescu răspunde cu cărțile pe masă și cu siguranța cunoscătorului operei filozofului german în toată întinderea și complexitatea ei. „4) E absolut neadevărat — scrie Eminescu —, că Schopenhauer ar fi zis vr-odată în vr-un pasagiu a numeroaselor sale scrieri, că «forța primează dreptul». D. Holban a citat în franțuzește un pasaj din Max Stirner și cu nerușinare l-a atribuit lui Schopenhauer, spre a amăgi o adunare incultă, ce nu putea controla nici ignoranța sa nici reaua sa credință.

Max Stirner, pseudonimul sub care a scris un oarecare Caspar Smidt (născ. la 25 oct. 1806) este hegelian, fost teolog, cunoscut prin traducerea *Economiei politice* a lui Say și a cărții *Despre bogăția națiunilor* a lui Adam Smith. După credințe politice acest filozof al egoismului, al dreptului ca creațiune a forței, este «liberal radical». Ca filozof a scris o caricatură ironică a filozofiei lui Fr. Feuerbach, în care neagă morala în favoarea egoismului (Vezi *Der Einzige und sein Eigentum*, Lipsca, 1845).

Schopenhauer care numește pe Hegel șarlatan și școala sa o adunătură de stîrpituri, susține tocmai «contrariul» de la cele zise de acest Caspar Schmidt.

Schopenhauer zice :

«Dreptul poate fi suprimat prin forță, niciodată nimicit (blos unterdrückt, nie aufgehoben)» (Vezi *Lumea ca voință și idee*, Vol. II, pag. 680) și «fiecine are dreptul a face tot ce nu atinge pe altul» *(Parerga*, Vol. I, pag. 257).

«Aplicarea dreptului pur se face adesea cu privire la împrejurările deosebite ale poporului. Dar numai atunci cînd legile pozitive s-au făcut în esență și preste tot după conducerea dreptului pur, și numai cînd pentru fiece dispoziție a lor se poate găsi o rațiune în dreptul pur, numai atuncea legile sînt un *drept* pozitiv, iar statul o societate juridică. La din contra legile pozitive nu sînt decît o *nedreptate* pozitivă, o nedreptate proclamată în public și susținută cu de-a sila. Astfel este orice *despoție*, constituția celor mai multe state mahomedane, ba chiar multe părți din alte constituții precum sclavia, claca» ș.a. (v. Schopenhauer, *Lumea ca voință și idee*, vol. I, pag. 409).

Rolul pe care cugetătorul îl dă forței brute este următorul: Într-o lume, plină de ființe rele și mincinoase, precum este a noastră, dreptatea este slabă și trebuie susținută cu putere, iar tot geniul politic, toată munca seculară a statelor consistă numai și numai într-o singură țintă: a face ca dreptatea să stăpînească preste putere, iar nu puterea preste dreptate.

D. Holban atribuie deci lui Schopenhauer idei, pe care acesta le numea șărlătănești și idei de stîrpituri, insultă memoria unui geniu, al cărui nume nu e vrednic să-l pronunțe, dă o idee mincinoasă despre scrierile filozofului pentru... pentru a contesta alegerea Colegiului I de Iași.

A atribui lui Schopenhauer ideile lui Schmidt, înseamnă tot atît ca și cînd Praxiteles, sculptînd statua lui Apollo, ar fi luat drept model umerii d-lui Pantazi Ghica și fizionomia d-lui Holban."

Eminescu își susține argumentarea cu două texte din lucrarea *Die Welt als Wille und Vorstellung* în ediția din 1859. „Den durch Gewalt — scrie Schopenhauer — kann es bloss unterdrückt, nie aufgehoben werden." „Diese Anwendung kann mit Rücksicht auf eigenthümliche Verhältnisse und Unstände eines bestimten Volks geschehen. Aber nur wenn die positive Gesetzgebung im Wesentlichen durchgängig nach Anleitung der reinen Rechtslehre bestimmt ist und für jede ihrer Satzungen ein Grund in der reinen Rechtslehre sich nachweisen lässt, ist die entstandene Gesetzgebung eingentlich ein *positives Recht*, und der Staat ein *rechtlicher* Verein, *Staat* im eigentlichen Sinn des Worts, eine moralisch zulässige, nicht unmoraliche Anstalt. Widrigenfalls ist hingegen die positive Gesetzgebung Begründung eines *positiven Unrechts*, ist selbst ein öffentlich zugestandenes erzbungenes Unrecht. Dergleichen ist jede Despotie, die Verfassung der meisten Mohammedanischen Reiche, dahin gehören sogar manche Theile vieler Verfassungen, z. B. Leibeigenschaft, Frohn u. dgl. m." [19]

Pentru cealaltă lucrare a lui Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena*, Eminescu folosește ediția în șase volume din 1873—1874. Textul se afla în ultimul volum. „Jeder hat das Recht, alles Das zu thun, modurch er Kleinen verletzt." [20]

Eminescu îl învinuiește pe deputatul liberal că atribuia lui Schopenhauer, cu bună știință, unele teze ale lui Max Stirner, spre a induce în eroare un întreg corp legislativ. Practica aceasta prezenta o gravitate mult mai mare decît ignoranța. A. D. Holban era încredințat că articolul din *Timpul* aparținea lui Maiorescu, și faptul acesta îl obliga, o dată mai mult, să răspundă la criticile ce i se aduceau. Se înscrie la cuvînt și în ședința Adunării deputaților din 1 aprilie 1878 respinge acuzațiile de ignoranță și rea-cre-

dință. „Eu în rîndul trecut — spune A. D. Holban — v-am indicat printr-o citațiune care erau doctrinele acelui candidat, și aceea indicare mi-a atras critice și grațiozitate incivile din partea D-lui Maiorescu într-o foaie a sa, taxîndu-mă de ignoranță. D-lor, nu voi să trec nici de filozof, nici de învățat universal dară țin să constat că tot ceea ce zic este exact, țin să probez că am dat o interpretare justă, veridică înaintea D-v. în privirea doctrinei acestei școale funeste care în Moldova se numește *noua direcție* și al căreia D. Maiorescu este fondatorul și marele profet. Iată am aici evanghelia acestei școale, *Convorbirile literare*, unde sunt traduse și propagate de D. Maiorescu principiile lui Schopenhauer.“ [21]

Deputatul liberal nu răspundea la obiecția fundamentală a lui Eminescu privind atribuirea lui Schopenhauer, cu bună știință, a unor teze ce nu-i aparțineau. C. A. Rosetti găsi că nu era oportun să se discute într-un corp legislativ convingerile filozofice ale membrilor săi. Aprecierile președintelui Adunării deputaților sînt interpretate de A. D. Holban ca o abdicare a Partidului liberal de la una din obligațiile sale fundamentale față de țară. „Înainte de toate — spune A. D. Holban —, Partidul național democratic liberal are de cea întîie datorie să apere *proprietatea, onoarea* și *castitatea familiei, patria*... are datoria să propage în *popor onoare, moralitatea, virtutea,* iară nu materialismul abjectului Schopenhauer, care propagă concubinații, dreptul bătăii cu biciul, disprețul amorului de patrie și sentimentele de onoare... Aceste lucrări sunt bune la sălbateci nu la noi.“

C. A. Rosetti supune la vot închiderea dezbaterilor care se încheie cu validarea mandatului criticului. Contribuie la acest rezultat și cuvîntarea lui A. D. Holban, în consonanță cu temperamentul său impulsiv și intolerant. [22]

Eminescu comentează dezbaterile din ședința din 1 aprilie în articolul *[„Nu de mult un doctor...“]*, publicat în *Timpul* în 5 aprilie 1878, în care compară Adunarea deputaților cu un stabiliment de alienați. „Acel domn combate moralitatea alesului Colegiului I de Iași — scrie Eminescu în legătură cu cuvîntarea lui A. D. Holban — pentru că : 1, d-sa este fondatorul *Direcției noua*, care prin foaia ei *Convorbiri literare* a tratat pe d. Holban de *ignorat* și de *prost* — 2, Pentru că locuitorii *Lacului-Sărat* nu se pot alege în Camera de la Washington (— aici se zburlește președintele Adunării și protestează). — 3, Pentru că d-sa, adică oratorul, se teme de bătaia cu biciul, care este bună pentru sălbateci.“ [23]

Eminescu continuă discuția în legătură cu ședința Adunării deputaților în articolul *Domnul Holban și Arthur Schopenhauer*, publicat în *Timpul* în 9 aprilie 1878. [24] Poetul reproduce după

stenograma ședinței publicată în *Monitorul Oficial* cuvîntarea lui A. D. Holban cu intervențiile lui C. A. Rosetti, la care ne-am referit mai sus. „Ignoranța este o nenorocire — scrie Eminescu —, nu o vină, minciuna este o vină pozitivă; ignoranța arată că capul este deșert, minciuna arată că inima și caracterul sînt de nimic. Un om ignorant poate fi de treabă, unul c-un asemenea caracter niciodată.“ Eminescu alătură la această caracterizare a lui A. D. Holban și faptul că sub raport intelectual nu produsese nimic de seamă să-i dea dreptul ca să pună în discuție activitatea *Convorbirilor literare* desfășurată mai bine de un deceniu.

După considerațiile generale, Eminescu trece la opiniile lui A. D. Holban privind filozofia lui Schopenhauer și respinge rînd pe rînd acuzațiile deputatului liberal.

Schopenhauer despre proprietate, familie și dragoste de patrie.

„Schopenhauer e unul din cei mai aprigi apărători ai proprietății; castitatea o arată ca o virtute principală și ca temeiul familiei; sentimentul de patrie e-n ochii lui atît de mare, încît în scara virtuților omenești sacrificarea pentru patrie e aproape de sfințenia deplină, de asceză; el cere aspre legiuiri pentru păstrarea onorii cetățenești, combate însă «le point d'honneur» al evului mediu, care-ți comandă să nu-ți plătești datoriile, contractate legitim, ci numai pe cele de la jocuri de hazard, iar cînd cineva îți spune adevărul, să-l ucizi. În fine în veacul nostru nu există nici un singur filozof care să fi stabilit atît de înalte ideale de moralitate ca tocmai înțeleptul de la Frankfurt.“

Schopenhauer despre idealism și știință.

„Schopenhauer știe carte, asta e deosebirea între el și alții. El era în curentul științelor naturale, era fiziolog, era anatom, și într-o viață lungă, el totdeauna a căutat probe pentru teoriile lui idealiste în științele naturale. Dar faptul că Schopenhauer știe mai multă fiziologie decît mulți profesori de acest obiect, nu-l prefac încă într-un... abject materialist.“

Shopenhauer despre pedeapsa cu moartea.

„Pedeapsa cu moartea a susținut-o, pentru că el a dovedit că cine e născut canalie și om de nimic, om de nimic și dușman omenirii rămîne întotdeauna. Tot prin această idee însă el arată totodată că n-o primește pentru crime comise din nevoie sau din patimi mai puternice decît natura omului. Dar el nu voiește neapărat pedeapsa cu moartea. Lucrul principal este înlăturarea radicală a răului, deci propune în locul acestei pedepse scopirea, pentru a nu se mai înmulți canaliile“.

Eminescu omite să răspundă și la acuzația lui A. D. Holban potrivit căreia atribuia lui Maiorescu criticile din *Timpul* la adresa sa. Poetul vine însă cu precizări în articolul [*„În afacerea Holban—Schopenhauer...“*], publicat în 11 aprilie 1878. „Cel mai elegant scriitor român — scrie Eminescu — care este fără contestare d. Maiorescu — se mișcă în genere pe un nivel pe care d. Holban nu e de găsit și fiindcă d. Maiorescu nu avea nici o trebuință să se coboare, precum nici d. Holban nu are putința de-a se urca, rolul de a se ocupa cu *filozofia* d-lui Holban cade asupra altcuiva, mai puțin însemnat decît d. Maiorescu.“ [25] Poetul se cobora pe sine spre a marca și în felul acesta disproporția între personalitatea criticului și cea a deputatului liberal.

Maiorescu îi atrage atenția lui I. Negruzzi asupra primului articol al lui Eminescu într-o scrisoare din 8 februarie 1878. „Ai citit în *Timpul* articolul lui Eminescu — scrie criticul — (care nu-și poate încă stăpîni indignația) și prin urmare știi ce s-a petrecut. Și *România liberă* le-a aruncat un strigăt de indignare“ [26]. Maiorescu insistă și în *Istoria contemporană a României* asupra articolelor poetului. „În două articole publicate în *Timpul* de la 8 februarie și 9 aprilie 1878 — scrie criticul —, Eminescu — redactorul ziarului — cu neîntrecuta virulență a stilului său, caracterizează acea discuție a Camerei, precum și ignoranța celor ce falsificau pe idealistul Schopenhauer“ [27]. Maiorescu menționează numai articolele din 8 februarie și 9 aprilie și nu și pe cele din 5 și 11 aprilie 1878. Criticul putea scăpa din vedere articolul din urmă, nu și pe cel din 11 aprilie 1878. Acolo Eminescu prezenta Adunarea deputaților, cum știm, ca un stabiliment de alienați, iar dezbaterile o bufonerie. Aprecierea se extindea, cu voie sau nu, și la Maiorescu, de vreme ce era membru al acelei adunări [28].

De la dezbaterile din Parlamentul român în legătură cu Schopenhauer să trecem la cele din Parlamentul și presa franceză. Eminescu se ocupă într-un articol, *Francia, Articolul VII*, publicat în 4 martie 1880, de discuțiile din Senatul francez pe marginea proiectului lui Jules Ferry de reformă a învățămîntului [29]. Poetul reține între învinuirile care se aduceau sistemului de învățămînt din Franța faptul că în predarea filozofiei se oprea la Victor Cousin și-i ignora pe Schopenhauer, Spencer și alți gînditori.

Presa franceză se ocupă și ea de această stare de lucruri. Situația apărea cu atît mai ciudată cu cît Schopenhauer, ignorat în programele de învățămînt, devenise filozoful preferat al saloanelor franceze. Asupra acestui aspect insistă și Eminescu în articolul

Schopenhauer în Franța, publicat în *Timpul* în 26 august 1880 [30]. Poetul comentează opiniile lui Jules Claretie (1840—1913), care arată în *Le Temps* că „pesimismul adesea ironic al filozofului a sedus pe pariziene". Foiletonistul francez reproduce fragmente din *Aforisme asupra înțelepciunii în viață* și susține că E. M. Caro (1826—1887) este acela care face să se acorde credit pesimismului în Franța. Claretie are în vedere lucrarea lui Caro *Le pessimisme au XIX-e siècle. Leopardi—Schopenhauer—Hartmann*, tipărită la Paris în 1878 și retipărită în mai multe ediții [31].

Eminescu găsea că foiletonistul francez adopta în prezentarea filozofiei lui Schopenhauer o atitudine de superioritate și ține să precizeze că traducerea *Aforismelor* în franceză „e făcută în România și de un român." Poetul se referă la traducerea lui J. A. Cantacuzino, *Aphorismes sur la sagesse dans la vie*, tipărită în mai multe ediții. J. A. Cantacuzino traduce în franceză și lucrarea fundamentală a lui Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*. „Citîndu-se numai pasaje dintr-o argumentare strînsă — îi obiectează Eminescu foiletonistului francez — se aruncă o lumină piezișă asupra unui autor și i se falsifică ideile. Multe din opiniile autorului pot fi controversate ; cestiunea e ca să i se răstoarne argumentarea, ceea ce e mult mai greu decît a face haz de lucruri cari, rupte din context, se par ciudate la prima vedere."

Eminescu se oprește, în alt articol, *Republicanii francezi*, publicat în *Timpul* în 16 februarie 1883, la oamenii politici din cabinetul lui Jules Ferry. [32] Ministrul de externe, Paul Armand Challemel-Lacour (1827—1896) este caracterizat ca fiind un șarlatan întrucît tot ce punea în seama lui Schopenhauer era „o minciună".

Eminescu întreprinde în articolele din *Timpul* cea mai stăruitoare apărare a filozofiei lui Schopenhauer din întreaga sa operă. Poetul o prezintă ca o reacțiune, pe deplin îndreptățită, împotriva unei societăți rău întocmite. De altfel acesta este sensul schopenhauerismului și în scrierile sale literare. Eminescu îi va da și o altă interpretare, cum vom arăta mai departe, spre sfîrșitul vieții, cînd pune în seama sa toate relele de care suferea societatea din secolul trecut.

Polemica lui Eminescu cu A.D. Holban se înscrie ca cea mai drastică execuție din proza sa politică. Importanța ei depășește însă cadrul operei poetului. De aici înainte nu se mai aduc în dezbaterile Adunării deputaților decît incidental problemele filozofice [33].

Eminescu îşi notează în manuscrisele sale, între tratatele ştiinţifice celebre şi pe cel al lui Laplace, *Exposition du système du monde*, tipărit la Paris în 1796 şi retipărit în mai multe ediţii în cursul anilor. Numele lui Pierre Simon marchiz de Laplace (1749—1827) este asociat, cum se ştie, celui al lui Kant în elaborarea, concomitent, a unei ipoteze privind formarea sistemului nostru planetar. Poetul cunoaşte ipoteza cosmogonică a lui Kant şi Laplace şi-i consideră două spirite deopotrivă de mari. „Două mari spirite în adîncimea lor înrudite — îşi notează Eminescu în manuscrisul *2275 II, 22* — ca două izvoare cari, pornind de la înălţimi egale, acolo unde răsar din pămînt îşi şi aruncă raza de apă la înălţimi egale. *Kant şi Laplace*“.[1] Laplace este menţionat şi în cadrul unor însemnări de economie politică. „Laplace — notează Eminescu în manuscrisul *2264, 319v* — Sporirea sferei trebuinţelor.“[2]

Eminescu acordă o atenţie deosebită teoriei lui Laplace privind „legea gravitaţiei universale“, cum se vede din însemnarea sa din manuscrisul *2275 II, 41v*, căreia îi dă şi un titlu, spre a marca importanţa acestei probleme. O transcriem în forma din manuscrise.

„*Principiul independenţei absolutului*

Una din proprietăţile ei remarcabile, că, dacă dimensiunile tuturor corpilor Universului, distanţele lor mutuale şi repejunile lor ar creşte sau ar descreşte proporţional, ar descrie curbe cu totul asemănătoare celora pe cari le descriu acum, în aşa chip încît Universul ar oferi totdeuna aceeaşi aparenţă observatorilor. Aceste aparenţe sînt prin urmare *independente* de dimensiunile Universului, precum, în virtutea legii proporţionalităţii (ecuaţiei) forţei către repejune ele sînt independente de mişcarea absolută, ce s-ar putea întîmpla în spaţiu. Simplicitatea legilor naturii nu ne permite aşadar de-a observa şi de-a cunoaşte decît raporturi. *(Exposition du système du monde.)*“[3]

Merită să reţină atenţia faptul că Eminescu indică sursa însemnării sale, situaţie întîlnită destul de rar în manuscrise. Laplace se ocupă de această problemă în *Cartea a IV-a* a tratatului său, *De la théorie de la pésanteur universelle*, capitolul XVII, *Réflexions sur la loi de la pésanteur universelle*. „Une propriété remarquable

de cette loi de la nature — scrie Laplace — est que si les dimensions de tous les corps de cet univers, leurs distances mutuelles et leurs vitesses, venaient à augmenter ou à diminuer proportionnellement ; ils décriraient des courbes entièrement semblables à celles qu'ils décrivent, et leurs apparences seraient exactement les mêmes ; car les forces qui les animent, étant le résultat d'attraction proportionnelles aux masses divisées par le carré des distances, elles augmenteraient ou diminueraient proportionnelement aux dimensions du nouvel univers. On voit en même temps que cette propriété ne peut appartenir qu'à la loi de la nature. Ainsi les apparences des mouvements de l'univers sont indépendantes de ses dimensions absolues, comme elles le sont, du mouvement absolu qu'il peut avoir dans l'espace ; et nous ne pouvons observer et connaitre que des rapports" [4].

Eminescu operează în textul francez cîteva omisiuni și dă ideilor lui Laplace, pe alocuri, o interpretare personală. Poetul însoțește traducerea sa și cu o scurtă notă introductivă. „Principiu care este foarte folositor în cercetarea legilor naturii. Iată în adevăr ce zice Laplace în privirea legii atracțiunei în rațiune inversă a pătratului distanței". Să mai notăm, în sfîrșit, că pe baza textului lui Leplace Eminescu formulează „principiul independenței absolutului".

Problema cunoașterii raporturilor în Univers este pusă în discuție de Eminescu și într-o altă însemnare din manuscrisul *2255, 362*. „Cu cît sfera de acțiune a unui individ se mărește — notează Eminescu — cu atît restul lucrurilor din lume devîne mai mic în raport cu el, cu atît ceea ce-i trebuiește trebuie să fie mai mare. *Laplace* (Ueberweg)" [5].

G. Călinescu scrie că prin însemnările lui Eminescu apare numele lui Fr. Ueberweg și se referă la această însemnare : „Ueberweg alcătuise și el — scrie Călinescu — o *Schiță* a istoriei filozofiei de la Tales pînă în zilele noastre *(Grundriss der Geschichte der Philosophie* (1862—1866), operă îndeajuns de cunoscută" [6]. Friederich Ueberweg (1826—1871), filozof german, este autorul și al altor lucrări, *System der Logik* (1857), *Schiller als Historiker und Philosoph* (1884). Eminescu nu se referă însă la filosoful german, ci folosește cuvîntul *Ueberweg,* cu sensul de : *în concordanță* pentru a defini teoria lui Laplace, cum se desprinde și din fragmentul ce-l traduce din tratatul matematicianului francez.

Importantă este și o altă însemnare din manuscrisul *2255, 372,* în care Eminescu se ocupă de *antinomii,* prin urmare tot de raporturi în Univers. Transcriem însemnarea în forma din manuscrise.

„*Titluri de capitole*

„Idei proprii
Giordano Bruno, Leibnitz.
Kant. Timp, spațiu, cauzalitate.
Antinomii (*Teza* concretă — antiteza infinită, teza afirmare, antiteza negațiune).
Laplace — cheia bolții.“ [7]

Cuvintele : *Timp, spațiu, cauzalitate* sînt scrise deasupra ; inițial Eminescu notase : *Laplace*, pe care îl șterge, probabil, pentru faptul că numele său se repeta. Din această însemnare se desprinde că Eminescu se gîndea să întocmească o lucrare, cu mai multe capitole, în care după observațiile sale despre *antinomii* să se ocupe de cele ale lui Giordano Bruno, Leibniz și Kant. În această expunere locul central trebuia însă să-l ocupe Laplace, cu legea gravitației universale („la loi de la pésanteur universelle“).

Problema cunoașterii raporturilor din Univers este pusă în discuție de Eminescu și în scrierile sale literare. În *Sărmanul Dionis* ea stă chiar la baza construcției narative. Poetul discută însă această problemă în dependență de înzestrarea noastră, ca ființe umane, cu capacitatea de-a percepe raporturile din lumea în care trăim. „Să ne închipuim lumea redusă la dimensiunile unui glonte — scrie Eminescu —, și toate celea din ea scăzute în analogie, locuitorii acestei lumi, presupundu-i dotați cu organele noastre, ar percepe toate celea absolut în felul și în proporțiunile în care le percepem noi. Să ne-o închipuim, *caeleris paribus*, înmiit mai mare — același lucru. Cu proporțiuni neschimbate — o lume înmiit de mare și alta înmiit de mică ar fi pentru noi tot atît de mare.“ [8]

Prologul nuvelei sau poemului, cum o categorisesc unii critici, din care n-am reprodus decît un fragment, ilustrează modul cum transpune Eminescu în plan literar o teorie științifică. Deși se întemeiază pe o asemenea teorie, nuvela a putut părea unor contemporani ai poetului de-o absurditate împinsă dincolo de orice limite ale înțelegerii. Este suficient să amintim relatarea lui G. Panu, care pretinde că a asistat la lectura ei, în ședința Junimii din 1 septembrie 1872. „Această nuvelă — scrie G. Panu — a întrecut ca elucubrație filozofică tot ce se produsese pînă atunci la Junimea“, fiind considerată ca „o extravaganță a unui ascet torturat de foame, de sete și slăbit prin flagelațiuni zilnice“ [9].

Problema raporturilor în Univers este pusă de Eminescu în discuție și în povestirea *[Archaeus]*, scrisă, cum știm, în perioada ieșeană. Fabula este tratată aici umoristic prin mijlocirea „bătrî-

nului înțelept". Eminescu scoate încheierea că *„O lume ca nelumea este posibilă neîntreruptă fiind de-o altă ordine de lucruri"* [10].

De la proza literară să trecem la proza politică. Eminescu polemizează în editorialul *[„Din cauza unei selecțiuni..."]*, publicat în 21 mai 1883, cu *Românul* și arată că nu avea cu cine discuta. Poetul declară că cea mai mare parte a membrilor Partidului liberal nu aveau pregătirea intelectuală cerută, să ocupe funcții de stat și nici inteligența necesară să priceapă unele chestiuni elementare. „E cu putință a vorbi cu asemenea oameni — se întreabă Eminescu —, necum a-i convinge ? Sînt ei oameni ? Sînt în stare să aprecieze un adevăr, să înțeleagă o idee, să simtă greutatea unui lucru, cînd ei n-au Dumnezeu, n-au scrupule, n-au conștiință ; cînd nici o izbire morală nu mai e-n stare a-i face să roșească ?" [11] Poetul se închipuie în postura lui Laplace, pus să explice mecanica cerească. „E ca și cînd Laplace ar fi trimis — scrie Eminescu — să explice mecanica cerească și ordinea divină a lucrurilor din lume înaintea unei adunări de idioți !"

Eminescu îl considera pe Laplace, cum se desprinde din însemnările sale din manuscrise, ca una din marile personalități ale mișcării științifice și formulează, pe baza teoriei sale, „principiul independenței absolutului". Poetul nu se mărginește să teoretizeze, ci îi găsește aplicabilitate, în forme variate în scrierile literare și invocă autoritatea sa științifică în lupta politică.

NEWTON, GALILEO GALILEI, KEPLER, GIORDANO BRUNO, COPERNIC ȘI LEGILE MECANICII CEREȘTI

Eminescu pune la contribuție în proza politică și unele din conspectele sale de fizică, fapt ce merită, de asemenea, să rețină atenția noastră. Exemplul cel mai ilustrativ ni-l oferă Newton și Galilei, cu numele cărora ne întîlnim des atît în manuscrise cît și în proza politică.

Fizicianul englez și fizicianul și astrologul italian sînt trecuți în manuscrisul *2255, 256* printre personalitățile din știință care se nasc o dată la o mie de ani. Sînt menționați, tot aici, Kant și Darwin. [1]

Conspectele de fizică din manuscrisul *2267* acordă un spațiu larg gravitației. Se consemnează și împrejurările în care descoperă Newton această lege. „Printr-un măr ce cădea — notează Eminescu în manuscrisul *2267, 38* —, Newton a fost adus la gîndul că

greutatea nu e nimic alta decît atracțiunea de masă, exercitată de corpul Pămîntului și că ea nu se manifestă numai pe suprafața Pămîntului ci pînă la Lună și dincolo de cer și că silește pe Lună de-a încunjura Pămîntul, tot astfel precum planeții sunt constrînși a rămînea în calea lor prin forța de atracțiune a Soarelui." [2]

Conspectele din același manuscris se ocupă și cu legile mișcării. Eminescu subliniază primul principiu al inerției potrivit căruia orice corp se află în mișcarea rectilinie și uniformă sau repaus relativ atîta timp cît nu intervine o forță exterioară care să acționeze asupra lui. „Întîiul principiu al *inerției* spune : — scrie Eminescu în manuscrisul *2267, 34* — «*fiece corp persistă în starea sa de repaos sau de mișcare uniformă pe calea unei linii drepte, pe cît timp nu va fi silit prin puteri cari lucrează asupra lui, de-a schimba starea în care se află.*»" [3]

Conspectele fac și precizarea că acest adevăr este descoperit de Galilei, însă Newton are meritul de a-l fi „formulat în chipul de mai sus". Galilei este menționat în manuscrisul *2267, 91v* ca descoperitor al „legilor generale" ale mecanicii cerești [4], iar în alte însemnări, una tot din manuscrisul *2267, 35* și alta din manuscrisul *2255, 256*, se definește legea a doua a sa. [5] „Schimbarea unei mișcări — notează Eminescu în manuscrisul *2267, 35* — e în raport cu forța activă și se operează în direcția liniei drepte în care lucrează forța." Definiția este însoțită de exemplificări cu ilustrări matematice. Întemeietorul teoriei mișcării este, cum se știe, Galilei, iar dezvoltarea ei se datorește lui Huygens și Newton.

Conspectele din manuscrisele din care cităm reprezintă extrase din tratate științifice sau alte izvoare încă neidentificate.

Eminescu găsea potrivit să evoce, într-un editorial, [*„Adeseori, o lege oarecare..."*], publicat în *Timpul* în 15 martie 1880 [6], împrejurările în care descoperă Newton gravitația. Poetul se ocupă aici de condițiile social-politice care fac ca o lege să plutească în aer multă vreme pînă ce o întîmplare, adesea neprevăzută, determină votarea ei. Această întîmplare o numește *occasio legis*. „Tot astfel și un adevăr — scrie Eminescu — e cîte o dată în aer, precum acela al legii gravității, care de mult presimțit, a căzut în sînul lui Newton sub forma unui măr și în mintea lui sub forma unei teorii."

Descrierea împrejurărilor în care Newton descoperă gravitația este, în fond, o fabulă căreia Eminescu îi găsește aplicabilitate în proza sa politică. Poetul întîmpină, putem presupune, dificultăți mult mai mari în transferarea din conspecte a celei de-a doua însemnări. Și aici însă integrarea în textul politic se face în modul cel mai firesc cu putință.

Presa liberală îl acuză pe Eminescu, în repetate rînduri, că se identificase cu orientarea politică a conservatorilor și că pleda, de pe poziții reacționare, pentru reînvierea vechilor instituții. Poetul definește în editorialul *[„Încă de pe cînd ne căutau cearta..."]*, publicat în 2 august 1880 [7], accepțiunea termenului *reacționar* în fizică și în științele sociale.

„Așadar — întreabă Eminescu —, ce este reacția ?

În fizică se numește astfel legea, demonstrată de Newton, privitoare la contra-acțiunea trezită prin o acțiune ; în politică însă s-a numit astfel : 1) contrarevoluția, proiectată în Franța în veacul trecut ; 2) tendința de-a *reintroduce o formă de guvernămînt care-a existat odată.*

Care-i acea formă de guvernămînt care-a existat odată și pe care conservatorii vor s-o reintroducă ?

Tăcerea absolută din partea patrioților, semn că de cînd sînt nu s-au gîndit măcar în treacăt la înțelesul acestei vorbe, pe care o bat mereu ca apa-n piuă."

Eminescu evocă adesea trecutul spre a oferi contemporanilor exemple vrednice de urmat, însă concepe istoria, cum se desprinde și de aici, ca un proces ireversibil, încît nu mai era cu putință reînvierea vechilor instituții.

Descoperirile lui Galilei și atitudinea cercurilor oficiale față de ele sînt invocate de Eminescu în mai multe editoriale publicate în *Timpul*, în 1880—1882, *[„Există o seamă de spirite..."]* [8], *[Mai alaltăieri..."]* [9], *[„«L'Indépendance roumaine» ne caută..."]* [10], *[«Românul» comentează asemenea..."]* [11], *[„În fine precedentul..."]* [12]. Astronomul italian este prezentat ca întemeietor al teoriei heliocentrismului și Eminescu persiflează măsurile luate de oficialitățile vremii împotriva sa. „Procesele intentate lui Galileu — arată poetul în articolul penultim — nu opreau ca în realitate soarele să fie centrul sistemului și pămîntul să se-nvîrte împrejurul lui." Eminescu invocă descoperirile lui Galilei spre a demonstra că declarațiile demagogice în viața politică nu puteau schimba stările reale de lucruri în care se găsea țara.

Johannes Kepler, astronomul german, este menționat în manuscrisul *2267, 38*, cu descoperirea legilor „mișcării planeților" [13] și într-o altă însemnare, de asemenea din manuscrisul *2267, 96*. „Enunțarea vestită a lui Kepler — se arată aici — : «Există mai mulți cometi în spațiul cerului decît pești în ocean» se-ntemeiază pe faptul că numai o mică parte a numărului total al cometilor sistemului nostru solar li se arată, în cursul lor, locuitorilor Pămîntului și că, după regulile calculului probabilității, numărul nu puțin

considerabil al cometilor văzuți ne lasă să conchidem la o mai mare masă de ei, care se mișcă în afară de orbita noastră.“ [14]

Considerațiile acestea sînt făcute de Adolf Fick în ultima prelegere inclusă în volumul *Die Naturkräfte in ihrer Wechslebezichung* din 1869, cu care ne-am ocupat în prima parte a lucrării noastre.

„Keplers berühmter Ausspruch : «es gibt mehr Kometen im Himmelsraume als Fische in Ocean» gründet sich auf die Thatsache, dass nur ein sehr geringer Theil von der Gesammtzahl der Kometen unseres Sonnensystemes in ihrem Laufe den Erdenbewohnen zu Geschichte kommes kann, und dass mithin nach den Regeln der Wahrsheinlichkeitsrechnung aus der Zahl nicht unbeträchtlichen wirklich beobachter Kometen noch auf eine weit grössere Masse solcher geschlossen werden mass, die sich ausser unseren Gesichtskreise bewegen».“ [15]

Eminescu se gîndea, cum se desprinde dintr-o însemnare din manuscrisul *2255, 372,* la întocmirea unei lucrări științifice și indica titlurile capitolelor. Figurează între ele și unul consacrat lui Giordano Bruno. [16] Cu numele filozofului rinascentist italian ne întîlnim și într-o altă însemnare din manuscrisul *2255, 377,* în care se arată că biserica îl condamnă, împreună cu Darwin, pentru faptul că amîndoi „descopăr secretele coteriei“ acestei instituții. [17] Poetul își propunea cum am văzut, să se ocupe, în lucrarea ce-o proiecta, cu opera lui Leibniz, Kant și Laplace.

Contribuția științifică a lui Copernic este invocată de Eminescu în editorialul *[«Românul», în numărul său de astăzi...“]*, publicat în *Timpul* în 29 iunie 1880. [18] Se arată aici că, după descoperirile astronomului polonez și ale lui Galilei, „sistemul geocentrist al lui Ptolomeu“ prezenta interes numai sub raport informativ. Poetul justifica, cu acest exemplu, reproducerea în *Timpul* a unor articole din presa străină privitoare la țara noastră.

Întîlnim în manuscrise și însemnări în care Eminescu aplică unele principii din fizică, fără să menționeze și nume de persoane. „O lopată de pămînt — notează în manuscrisul *2267, 107* —, căzînd jos s-așază în piramidă.“ [19] Poetul aplică aici, cum nu este greu de observat, legea gravitației. Exemplul cu piramida îl dă și H. C. Carey în tratatul său, *Principles of social Science,* cînd discută despre forma de organizare a societății umane. Poetul folosește ediția germană.

„Mit jeder derartigen Zunahme der centralen Attraction — scrie H. C. Carey în capitolul *IX Appropriation* — strebt die Gesellschaft mehr nach der Form, die der natürlichen gerade entgegengesetz ist, indem sie mehr und mehr die Form einer umgekehrten Pyramide annimmt ; und daher kommt es, dass jedes Gemeinwesen, das sich

auf seine Appropriations —, statt auf seine Productionskräfte gestuzt hat, dass jedes, das die Geschwindigkeit der Bewegung unter seinem Einwohnern geschwächt und sich zugleich bemüht hat, die Bewegung bei seinen Nachbarn zu schwächen, zu einer Periode des Glanzes und scheinbarer Stärke, aber wirklicher Schwäche gelangte, auf welche der Verfall, wenn nicht der Untergang folgte.“ [20]

Eminescu procedează în chip asemănător cînd exemplifică cu piramida forma ideală de organizare a societății românești. „Este adevărat că am afirmat — ține să precizeze Eminescu în editorialul [*„Ni se pare că vorbim...“*], publicat în *Timpul* în 17 august 1882 — și afirmăm că o societate bine constituită și sănătoasă cată să aibă forma unei piramide. O lopată de grîu aruncată în vînt, cînd recade la pămînt, ia această formă, cea mai sigură pentru durata ei. Dacă ar lua forma unui cub sau a unui cilindru, ar cădea la cea întîi suflare de vînt. Astfel și cu un popor și cu un stat.“ [21]

Conspectele din manuscrise, consemnate fără altă preocupare în afară de cea a lărgirii orizontului științific, capătă finalitate în proza politică.

DARWIN ȘI LEGEA „CORELAȚIUNII CREȘTERII ȘI SCĂDERII“

Eminescu îl considera pe Charles Robert Darwin, cum se desprinde dintr-o însemnare din manuscrisul *2255, 2556,* printre „geniile în știință“, care se nasc „o dată la o mie de ani“ [1]. Sînt pomeniți, alături de Darwin, Kant, Newton și Galilei, cu numele cărora ne întîlnim și în alte însemnări din manuscrise. Darwin și Giordano Bruno sînt invocați, într-o însemnare, tot din manuscrisul *2255, 377,* printre oamenii de știință condamnați de biserică pentru faptul că descopăr „secretele coteriei“ ei [2]. Meritul principal al naturalistului englez constă, notează Eminescu în manuscrisul *2275II, 23, 33,* în enunțarea legii „corelațiunii creșterii și scăderii“. Problema aceasta stă, arată poetul în manuscrisul *2255, 380,* și în atenția lui Galilei în legea a doua a sa. „Orice acțiune e egală cu reacțiunea“ [4]. Interesant de observat că în însemnările din manuscrisul *2255, 361v, 383v* și din manuscrisul *2275II, 24, 25* Eminescu caută să exprime „corelațiunea creșterii și scăderii“ în formule matematice aplicate la diferite domenii (matematică, mecanică, biologie, științe sociale) [5].

Darwinismul constituia o noutate științifică pentru generația lui Eminescu și poetul ia cunoștință de el în anii studiilor universitare, dacă nu și mai înainte. În ședința Societății literare-științifice „România“ a studenților români din Viena, ținută în 18 decembrie 1869, Codrat Grigorovici ține disertația *Descendența omului*, în care expune rezultatele cercetărilor lui Darwin în această chestiune [6]. Eminescu era membru al acestei societăți studențești și participă la ședința din 18 decembrie 1869 [7]. Codrat Grigorovici ține și mai înainte o disertație pe această temă, *Cine este omul? Cine suntem noi ca ființe organice?* [8], pe care o publică, cu titlul modificat, *Din științele naturale. Legătura între ființele organice și mai ales între animale și om* în *Convorbiri literare* în 1869 [9]. Să amintim și o altă disertație, *Despre descendența omului*, ținută de Constantin Moisil la ședințele aceleiași societăți studențești.

Studentul bucovinean la Universitatea din Viena este printre cei dintîi susținători ai darwinismului în mișcarea noastră științifică. Inaintea sa se referă la Darwin, Iuliu Baras în articolul *Omul și maimuța*, publicat în *Natura* în ianuarie 1862, în care expune poziția adepților darwinismului și a adversarilor săi [10]. Școala evoluționistă stă și în atenția lui Ion Ghica în lucrarea *Omul fizic și intelectual*, tipărită în 1866. Să menționăm și articolele apărute în anii studiilor universitare ale lui Eminescu, ca cel al lui Grigore Ștefănescu, *Archaeopteryx*, tipărit în *Revista științifică* în 1870 [11] și comunicarea lui G. Barițiu la Societatea Academică Română, *Theoriile lui Darwin*, căreia îi face loc în *Transilvania* în 1872 [12].

Eminescu putea cunoaște în climatul intelectual din societatea studenților români din Viena lucrările fundamentale ale lui Darwin, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favourit Races in the Struggle for Life*, tipărită la Londra în 1859 și *Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, tipărită la Londra în 1871 și într-o nouă ediție în 1874.

Expresia lui Darwin „corelațiunea creșterii“ este caracterizată de Eminescu „admirabilă“ întrucît oferea un cîmp larg de aplicare la fenomenele social-politice. Polemizînd cu *Românul* în legătură cu primatul muncii, condiție fundamentală în promovarea în ierarhia socială, poetul ține să amintească de locul ocupat de Darwin în mișcarea științifică. „Ierarhia muncii se constituie — scrie Eminescu în editorialul *[„Ni se pare că vorbim...“]*, publicat în *Timpul* în 17 august 1882 —, prin chiar natura ei în piramidă. La zece mii de oameni învățați pe toate terenele se naște un Darwin sau un Buckle ca vîrf al piramidei“ [13]. Henry Thomas Buckle este citat de Eminescu și în editorialul *[„Nedeprinși a face fraze...“]*, publicat în *Timpul* în 30 decembrie 1880, pentru opinia sa cu pri-

vire la meritele ce pot fi recunoscute unui guvern [14]. Să amintim și articolul *Clubul studenților*, publicat în *Curierul de Iași* în 14 ianuarie 1877 în care arată că istoricul englez evită să dea o definiție a culturii datorită diversității aspectelor sub care se prezintă [15]. Tratatul lui Buckle, *History of Civilisation in England*, în două volume, tipărit la Londra în 1857 și 1861, constituia una din lecturile preferate la Junimea, societatea ieșeană [16].

Eminescu invocă în proza politică teza cu privire la „corelația creșterii și scăderii" în termenii din manuscrise. Turcii se prezentau într-un trecut mai îndepărtat, scrie poetul în editorialul [*„Mai lesne se torc..."*], publicat în *Timpul* în 15 iunie 1883, ca un popor cu mari calități. [17]. Cercurile conducătoare, ostile culturii, apelau la „mameluci din toate neamurile posibile și imposibile" să îmbrățișeze mohamedanismul, iar aceștia ruinară, la adăpostul fanatismului religios, Imperiul otoman. „Era un popor cu mari calități — scrie Eminescu —, dar — conform teoriei corelațiunii creșterii și scăderii, descoperită de Darwin — defectele corespunzătoare acelor calități erau egal de mari".

Problema adaptabilității regnului uman la condițiile de viață și consecințele acestui proces sînt puse în discuție în două texte din manuscrisul *2264, 284r*. „Nu poți face dintr-un pește — scrie Eminescu — o vietate de uscat, căci va pieri ; nu poți schimba peste noapte condițiile sociale și economice ale unui popor, fără ca acesta să fie amenințat de pieire. Indivizii, deci și poporul, sînt rezultate a două principii contrarie, întîi a principiului eredității, cel conservator, care-l face să ție la datină și deprinderii din trecut, să trăiască ca-n trecut, să urmeze procederile părinților ; al doilea, al adaptabilității, prin care poporul caută a cîștiga aptitudini nouă, potrivite cu mediul nou în care trăiește. Dacă mediul se modifică încet, dacă progresul se face gradat, fiecine are putința și timpul de-a se adapta împrejurărilor ; dacă schimbarea e spontană, prea puțini merg înainte, marea majoritate rămîne-n urmă și-i merge rău. Acesta e un adevăr, valabil, după Darwin, pentru toată lumea organică, deci și pentru om." [18]

Eminescu reia discuția asupra acestei teze a lui Darwin și într-o prezentare sintetică. „Degeaba, marele adevăr al lui Darwin — scrie poetul — se dovedește a fi absolut în privirea aceasta. Individul organic e după el rezultanta a două puteri opuse, principiul moștenirii, prin care calitățile și defectele trec asupra urmașilor în mod fatal și [atît] de complet pe cît se poate și principiul adaptabilității, prin care individul cată a-și cîștiga calitățile ce i le impune mediul nou." [19]

Presa liberală îl acuză pe Eminescu că falsifică teoria lui Lamark-Darwin și poetul se întreabă în editorialul [*„Și-au pierdut sărita...“*], publicat în 25 august 1881, cine erau acești învățați care puneau la îndoială informarea sa. Aduce în discuție, cum face și în alte articole, pregătirea intelectuală a lui Emil Costinescu, redactorul *Românului*, care se mărginea la patru clase primare și un curs de violoncel. „Descoperirea unității ființelor organice — scrie Eminescu ironic —, făcută în același timp de Goethe și de Lamarck, și legile diversificării acestei unități și ale evoluțiunii, teorie atît de splendid dezvoltată de Darwin, ne este nouă mai puțin cunoscută decît celor patru clase primare și coardei de violoncel.“ [20]

Mărturii nu avem să demonstrăm că Eminescu studiase tratatele lui Lamarck, *Philosophie zoologique* (1809), *Histoire naturelle des animaux sans vertèbres* (1815—1822) ori *Système analitique des connaissances de l'homme* (1820) însă nu încape discuție că era bine informat asupra teoriei sale evoluționiste. Merită să rețină atenția îndeosebi o însemnare din manuscrisul *2275B, 24*, în care exprimă în formule matematice teoria sa. „Ființa organică a lui Lamarck — notează poetul — e o mărime organică x. Fiindcă această ființă organică constă din termenii deosebitelor organe, adică din acea una cantitate repărțită, fracturată asupra deosebitelor părți, de aceea

$$x = \frac{x}{m}\,(\text{musculatură}) + \frac{x}{n}\,(\text{nervi}) + \frac{x}{r}\,(\text{sistem reproductiv})\ \text{etc.}$$

dar $m + n + r = x$ prin urmare

$$= \frac{x}{x} = x$$

Ce influențează asupra repartiției acestei sume ? *Mediul*. Numai clima ? Nu —. Amestecul de rasă. Coadaptarea altor lucruri.

Coadaptarea e creșterea unui termen (împreună cu corelatul său) în *defavorul* altor termeni (correlation de croissance). [21]

Aplicarea formulelor matematice poate să nu fie corectă. Eminescu pune însă în discuție probleme ce nu intră în preocupările altor scriitori și chiar a specialiștilor din vremea sa. Poetul reține, pe de altă parte, terminologia franceză, fapt care demonstrează că pornea de la izvoare științifice, ce rămîne să fie identificate.

Concepția lui Darwin cu privire la evoluția speciilor de plante și animale prin selecție este interpretată, îndeosebi în cercurile teologice, ca fiind pesimistă în sensul că cel slab este condamnat irevocabil la dispariție. G. Bariţiu arată și el, în comunicarea la Societatea Academică Română, din 1872, că darwinismul contrazicea

teoria creațiunii și conducea la ateism.[22] Eminescu se ocupă și de acest aspect al darwinismului în editorialul [*„Căutînd a esplica...“*], publicat în *Timpul* în 6 august 1881. „În contra scepticismului — scrie Eminescu — ce-ar putea rezulta din teoria luptei pentru existență se-ndreaptă aserțiunea că la urmă victoria e a superiorității. Nu superioritatea organică învinge, ci adaptabilitatea c-un mediu dat de timp, istoricește, de spațiu, geograficește. Dar naturile viguroase vor căta să întipărească mediului caracterul lor, cele slabe se vor adapta ca ceara unui mediu nedemn chiar, încît slăbiciunea e din acest punct de vedere un titlu la existență.“[23] Problema adaptării la mediu și a coadaptării formează obiectul mai multor însemnări din manuscrisul *2255, 361, 367, 380, 383v, 384*, și din manuscrisul *2275 II, 24, 25, 33, 34, 37.*[24] Și acum poetul apelează la formule matematice. „Unitatea primordială a ființei organice — notează Eminescu în manuscrisul *2275 II, 34* — este o sumă de puteri, care crește într-o progresiune oarecare, dar raporturile dinlăuntrul acestei sume rămîn mai mult sau mai puțin aceleași

I $$x = \frac{x}{a} + \frac{x}{b} + \frac{x}{c}$$

II $$x = \frac{x^2}{a^2} + \frac{x^2}{b^2} + \frac{x^2}{c^2} \text{ etc.}$$

Între acești termeni se întîmplă, prin coadaptare, o repartiție variată — după mediu.“[24]

Eminescu se întîlnea cu Maiorescu în opinia că teoria evoluționistă a lui Darwin reprezenta o continuare a teoriei cosmogonice a lui Kant-Laplace. „Teoria lui Kant-Laplace, teoria cosmogonică astăzi acreditată — scrie Eminescu în darea de seamă din 16 noiembrie 1880 la una din prelegerile lui Maiorescu —, stabilește fazele prin care a trebuit să treacă sistemul nostru planetar de la întîia mișcare pînă în stadiul actual. Ea ne dă probabilități despre succesiunea fenomenelor de trecere din starea amorfă și de absolută nemișcare, prin starea chimică anorganică, în starea chimică organică, cu cele trei stadiuri ale acestei stări din urmă, stadiul de coagulare celulară, stadiul vegetal și cel animal. Teoria darwiniană amplifică și continuă teoria cosmogonică întrucît privește dezvoltarea acestor stadiuri și apoi apariția omului și dezvoltarea speței lui.“[25]

Falsificatorii teoriei lui Lamarck-Darwin sînt condamnați în însemnările din manuscrisul *2264, 181r 188r*[26] și în editorialele [*„Și-au pierdut sărita...“*] din 24—25 august 1881 și [*«Pseudo-Ro-*

mânul» ca să explice...“] din 27 august 1881 și-i propune, ironic, să fie numiți „doctori ai Universității din Cambridge“.[27]

Eminescu găsea că se impunea să se aducă teoriei lui Darwin unele corecturi, cîtă vreme experiența din viața socială dovedea că elementele decrepite și parazitare exploatau cele sănătoase. „De mult gîndeam — scrie Eminescu în editorialul [*„Căutînd a explica...“*] — la o asemenea modificare a teoriei luptei pentru existență, văzînd cazurile în cari decrepitudinea și paraziții ajung a exploata și stăpîni elemente sănătoase și puternice.“ Poetul pune în discuție această problemă încă în editorialul *[„Intîlnind pe cîte-un om...“]*, publicat în *Timpul* în 17 octombrie 1880. „Teoria lui Darwin despre lupta pentru existență — scrie poetul —, în care cel mai tare sau cel mai abil învinge, ar trebui, după a noastră părere, să fie întrucîtva modificată. Nu cel tare sau cel înțelept ca atare, nu mintea și bărbăția, nu dreptate și adevăr înaintează în lumea aceasta, ci calitatea aceea care se poate adapta unor împrejurări date în mod fatal. În orice caz într-o amfibie nu-i mai multă putere decît într-un leu, dar în apă leul va pieri, amfibia va înainta.“[28]

Eminescu expune în considerațiile sale privind aplicarea tezelor darwiniste la situația din țara noastră „teoria predominării și a selecției negative“ cu „o viziune materialistă asupra societății“[29]

Eminescu merge foarte departe în aplicarea teoriei darwiniste cu privire la adaptarea la mediu și explică, în lumina ei, însăși structura psiho-fizică a românului. „Românii au fost popor de ciobani — scrie în articolul *Din abecedarul economic*, publicat în *Timpul* în 21 decembrie 1877[30] — și, dacă voiește cineva o dovadă anatomică despre aceasta, care să se potrivească pe deplin cu teoria lui Darwin, n-are decît să se uite la picioarele și la mîinile lui. El are mîini și picioare mici, pe cînd națiile care muncesc mult au mîini mari și picioare mari. De acolo multe tipuri frumoase, ce se găsesc în părțile unde ai noștri n-au avut amestec cu nimenea.“

Eminescu explică prin teoria darwinistă a adaptării la mediu și valorile spirituale ale poporului nostru, cu trăsăturile specifice. Românul „a avut multă vreme — scrie Eminescu — ca să se ocupe cu sine însuși, de acolo limba spornică și plină de figuri, de acolo simțămîntul adînc pentru frumusețile naturii, prietenia lui cu codrul, cu calul frumos, cu turmele bogate, de acolo povești, cîntece, legende.“

Școala evoluționistă stă în atenția lui Eminescu încă din anii studiilor universitare și-și face însemnări în caietele sale, însă fără un scop anume, în afară de lărgirea orizontului intelectual. Însemnările capătă finalitate în proza politică, servind ca argumente în

polemicile cu presa liberală. Eminescu este un adept al darwinismului, asemeni altor intelectuali din secolul trecut. Ocupă însă un loc singular între contemporanii săi prin preocuparea de-a exprima tezele darwiniste în formule matematice și aplicarea lor la viața social-politică din țara noastră.

SALVIANUS ȘI PRISCUS DESPRE „BARBARI" ȘI SOLIDARITATEA ISTORICĂ

Eminescu își face numeroase extrase din lucrări străine privind istoria noastră și ele se păstrează, dispersate, în mai multe manuscrise. Mare parte din aceste extrase nu sînt utilizate în publicistică și nici în scrierile literare. Problema care se ridică aici este cea a stabilirii izvoarelor acestor însemnări. Poetul trimite, atunci cînd dă și indicații bibliografice, la sursele primare, cum procedează și în cazul extraselor din tratatele de economie politică. Aceste indicații nu se verifică întotdeauna și se poate constata că poetul folosește surse secundare, însă menționează pe cele primare pentru orientarea sa. Întîlnim însă și trimiteri bibliografice la sursa secundară, prin intermediul căreia își face extrasul respectiv. Interesant de observat că atunci cînd este vorba de relatări importante privind istoria poporului român preia, prin intermediul sursei secundare, și textul în limba greacă sau latină.

Eminescu își face în manuscrisul *2257, 434* în extras, *[„În zilele împăraților iconomahi..."]*, important pentru informațiile privind mișcarea socială și religioasă din Imperiul bizantin în secolele VIII—IX, îndreptată împotriva aristocrației laice și ecleziastice. Aici se fac referiri și la români. „În zilele împăraților iconomahi — scrie Eminescu — popoarele din părțile de lîngă Dunăre, găsind timpul anarhiei, căci impiii împărați ai romeilor aveau război contra sfintelor icoane, atunci și tocmai atunci așa-numiții rehini sau, mai popular, vlaho-rehini și sagudații, dominînd Bulgaria și întinzîndu-se puțin cîte puțin în diferite părți, au cucerit și Macedonia ; în fine au venit la Sf. Munte cu toate femeile și copiii lor, că nu era cine să se opună și să lupte cu ei, cari, cu timpul, fiindcă s-au catehizat de sfinții părinți, au crezut și au devenit pe deplin creștini."

Extrasul este precedat de transcrierea lui în greacă și Eminescu face și o trimitere, „Din documentele istorice ale mănăstirii Castamonite, citat de Tomaschek, *Zur Kunde de[r] Hämushalbin-*

sel, 1882, Wien)." Atît textul grecesc cît și comentariul pe marginea lui se găsesc în lucrarea cercetătorului german [1].

Eminescu își face, tot în manuscrisul *2257, 436*, și un alt extras, *[„Să știți de la mine..."]*, în care se relatează despre raporturile dacilor cu vecinii lor. Transcriem un fragment. „Împăratul Traian i-atacase, i-a strivit de tot și i-a robit, ucizînd pe împăratul lor, Decebal ,al cărui cap a fost înfipt într-o suliță în mijlocul orașului Roma. Ei sînt așa numiții daci și besi." [2]

Extrasul este precedat, ca și cel anterior, de textul grecesc *(435—436)*.

Indicația bibliografică, pe care o dă Eminescu, trimite la lucrarea V.G. Vasilievski, *Sowjety i razkazu wizantiiskago bojarina XI wjeka*, tipărită la Petersburg în 1882. V. G. Vasilievski (1838—1899) este fondatorul bizantinologiei ruse [3]. Poetul nu consultă tratatul bizantinologului rus, ci preia acest extras tot din lucrarea lui Wilhelm Tomaschek, care îl comentează într-un capitol special, *Wo befanden sich die ehemaligen Hauptsitze der Wlachen?* [4]

Manuscrisele lui Eminescu cuprind extrase cu caracter istoric, pentru care nu avem nici o indicație că le-ar putea da o utilizare în scrierile sale. „Salvianus, preot din Marsilia — notează Eminescu în manuscrisul *2270, 63* —, născut la 390, într-o familie galică. Noul Ieremia. Din numeroasele sale uvraje a rămas un tractat, *De guvernatione* Dei (V, 8), în care spune că barbarii au fost însărcinați de Dumnezeu să pedepsească lumea romană.

Bizantinul Priscus fu trimis la anul 448 la Curtea lui Attila, regele hunilor, în Ungaria de azi. *Prisci excerpta*."

Salvianus (c. 390 c. 484), scriitor ecleziastic, este autorul lucrărilor *Adversus avaritiam* și *De gubernatione Dei*. Relatarea la care se referă Eminescu se găsește în lucrarea din urmă. „Una et consentiens ille Romanae plebis oratio, ut liceat eis uitam, quam agunt agere cum barbaris. Et miramur, si son uincuntur a nostris partibus Gothi, cum malint apud hos esse quam apud nos Romani? Itaque non solum transfugere ab eis ad nos fratres nostri omnino nolunt; sed ut ad eos, confugiant nos relinquunt". [6]

Priscus (410—473), om politic și cronicar bizantin, descrie călătoria sa la curtea lui Attila în *Historia gothica*, sub anul 448. Transcriem replica prizonierului roman, care îl uimește pe cronicarul bizantin.

„«Qui enim apud Scythas degunt, inquit, tolerato bellorum labore, sine ulla sollicitudine vitam peragunt. Tum unusquisque bonis, quae sibi fortuna indulsit, fruitur, neque quisquam illi ulla in re molestus est. Qui vero sub Romanis aetatem agunt, facile in bello pereunt. Hos enim in allis sui conservandi spem collocare

necesse est, quandoquidem per tyrannos minime licet arma, quibus unusquisque se tueatur, gesare. Atque adeo his quibus id iure licet, valde est perniciosa ducum ignavia, qui bellum minime guaviter gerunt. At in pace longe acerbiora sunt, que accidunt, quam calamitates, quae ex bello proveniunt et propter duram exactionem tributorum, et propter improborum vexationes, quum leges non in omnes valeant. Si quis dives aut potens eas sit transgressus, ille quidem iniquitatis suae poenas non luet; sin aliquis inops, qui negotia gerere nescitat, hunc poena a legibus statuta manet. Nisi forte eum priusquam sententia feratur, longo in litibus continuato tempore, multis praeterea exhaustis opibus, vita defecerit. At mercede et pretio, quod legum et iuris est obtinere, omnium iniquissimum est. Nec enim iniuria affecto quisquam fori iudicialis potestatem faciet, priusquam pecuniam iudicis et eius ministrorum commodo cessuran deponat».“ [7]

Informațiile lui Salvianus și Priscus sînt dezvoltate, tot în manuscrisul *2270, 62,* sub forma unui discurs critic, ce pare pregătit să fie integrat într-un articol politic. „Scriind acele șiruri pline de amărăciune — mărturisește Eminescu —, ne-a trecut prin minte raportul ambasadorului bizantin Priscus, trimis la Curtea lui Attila. Acolo găsi un roman, care fusese adus ca prizonier, dar își recîștigase libertatea, și se afla bine. Acesta spuse uimitului Priscus: că aici nu e eternă șicană, ca-n Imperiu, că judecățile sînt strict drepte ,că judecătorii nu sînt venali, că generalii nu mănîncă continue bătăi ca ai romanilor, încît prin aceasta birurile să devie în permanență insuportabile. Ceea ce cineva cîștigă cu muncă onestă, de aceea se poate bucura în liniște, cu totul opus stărilor de lucruri din Imperiu. Un alt scriitor vechi, Salvian, observă că acei romani cari fug la goți nu se tem de nimic mai mult decît să redevie romani. Ba chiar toți oamenii mici ar căuta refugiu la goți, dacă ș-ar putea lua cu ei puțina avere ce-o posedă. Căci acolo nu li-i permis celor mari, ca la romani, să asuprească nepedepsiți pe cei mici.“ [8]

Eminescu rezumă replica prizonierului roman la curtea lui Attila, integrată în expunerea lui Priscus din *Historia gothica,* însă relatarea lui Salvianus din *De gubernatione Dei* o reproduce și în latină. Să mai notăm că transcrierea este făcută fără abateri de la textul original.

Expunerea mai dezvoltată a relatărilor lui Priscus și Salvianus din manuscrisul *2270* pare să fie pregătită pentru editorialul *[„«Românul» comentează asemenea...“],* publicat în *Timpul* în 12 septembrie 1882 [9]. Eminescu expune aici, cu vădită amărăciune, situația grea a „claselor pizitive“, exploatate de-o administrație ve-

nală, care făcea ca mulți români să-și părăsească vetrele, și să emigreze în țările vecine. Poetul îi citează pe G. Obedenaru cu lucrarea *La Roumanie économique* și Ion Ghica, cu *Convorbiri economice*, care dau și cifre cu privire la emigrarea populației românești. Stările de lucruri intolerabile făceau ca cei ce emigrau să prefere stăpînirile străine administrației liberale. Poetul își susține teza și cu relatările lui Salvianus și Priscus.

„Salvianus, un preot din Marsilia — scrie Eminescu —, născut, pe la 390, care a scris tractatul ce se păstrează încă, *De Gubernatione Dei*, toată viața sa a afirmat cu multă elocvență teza sa «barbarii cuceritori sînt însărcinați de Dumnezeu să pedepsească viciile și nedreptățile lumii romane». Acest pesimist al timpului său observă în Cartea (V, 8) că romanii fug la goți și că nu se tem de nimic mai mult decît *ca să redevie romani*. Ba chiar toți oamenii din popor ar căuta refugiu la goți, dac-ar putea lua cu sine puțina avere ce-o posedă ; căci acolo nu li-i permis celor mari ca la romani, de-a asupri nepedepsiți pe cei mici."

Eminescu reproduce în continuare textul latin și însoțește relatarea lui Salvianus cu comentariul său, asupra căruia stăruim mai jos. Poetul invocă și relatarea lui Priscus, fără să facă și mențiunea finală, *Prisci excerpta*. „Bizantinul Priscos fu trimis în solie — scrie Eminescu —, la anul 448, la Curtea lui Attila, regele hunilor, unde află o sumă de romani. Ce-i spuse unul din ei, spre marea mirare a lui Priscos ? Că «sub acești barbari oamenii nu sînt pururea șicanați ca în Imperiu, că judecățile sînt drepte, că judecătorii nu sînt venali, că dările nu sînt ca în Imperiu, în *permanență insuportabile*. Ceea ce cineva cîștigă cu muncă onestă, poate să și folosească, în liniște, cu totul opus stărilor de lucruri din Imperiu.»"

Situația grea a „claselor pozitive" stă în atenția lui Eminescu și în editorialele anterioare. *Românul*, *Telegraful* și alte ziare îndreaptă împotriva poetului atacuri violente, îndeosebi pentru opinia sa cu privire la cauzele emigrării romanilor. „Nimeni n-a numit pe acest călugăr — scrie Eminescu în legătură cu relatarea lui Salvianus — trădător sau nebun, pentru că constată că starea de nedreptate din Impreiu făcea pe poporul roman să prefere domnia barbarilor."

Politica guvernelor față de propriile popoare explică, atrage atenția Eminescu, cuceririle uimitoare ale lui Alexandru cel Mare în Persia și ale lui Napoleon I în țările germane. Popoarele asuprite de propriile guverne îi întîmpină pe cuceritori ca pe niște eliberatori.

Guvernul liberal se face vinovat, în opinia lui Eminescu, și pentru faptul că nu prețuia cum se cuvine vestigiile unui trecut glorios de luptă din istoria poporului nostru.

Poetul exemplifică cu mănăstirea Cozia, ctitoria lui Mircea cel Bătrîn, care fusese transformată în închisoare. „Cozia, unde e înmormîntat Mircea I — scrie indignat Eminescu —, cel mai mare Domn al Țării Românești, acela sub care țara cuprindea amîndouă malurile Dunării pînă-n mare, Cozia unde e înmormîntată familia lui Mihai Vodă Viteazul, un monument istoric aproape egal în vechime cu țara — ce-a devenit acesta ? Pușcărie !"

Eminescu îl avertizează pe Carol I că se va face și pe mormîntul său pușcărie. Și aceasta pentru faptul că între el, care purta coroana României, și cel care purtase coroana Țării Românești cu cinci sute de ani mai înainte nu exista „o solidaritate istorică".

Editorialul lui Eminescu stîrnește ecou în presa vremii și este comentat de *Binele public* [10], *Națiunea* [11], *L'Indépendance roumaine* [12], *Bukarester Tagblatt* [13] și probabil și de alte ziare. Comentariile sînt însoțite și de extrase și nu lipsește exemplul cu transformarea Coziei în pușcărie.

Românul, oficiosul guvernului liberal, îl învinuiește pe Eminescu, în răspunsul său din editorialul *București, 18/30 Răpciune 1882*, publicat în 19 septembrie 1882, că se folosea tendențios de diferite tratate științifice spre a-și susține tezele politice [41].

Eminescu își face în manuscrisele *2254, 2257, 2258, 2261, 2263, 2264, 2270, 2279, 2287* extrase din tratatele străine privind istoria națională și universală și întocmește cronologii, adevărate compendii de istorie, precum și tabele sincronice. [15] Sînt de amintit cronologiile din manuscrisul *2270* și *2263*, în care se prezintă popoarele migratoare, cu informații privind locul lor de origine, conducătorii lor, cuceririle făcute și luptele mai importante. Poetul își întocmește cronologii și pentru țările vecine ca Polonia, Ungaria, Serbia, Bulgaria, precum și pentru Imperiul Otoman. Cronologiile consemnează informațiile într-o succesiune telegrafică, să poată fi repede găsite. Transcriem, spre exemplificare, un fragment din cronologia Imperiului otoman.

„*Baiazid II* domnește 31 de ani.

Selim I bate pe persani. Ia platourile armenești pînă-n Tigris.

Supune pe cel din urmă sultan mameluc și ia Egiptul, Siria, Sf. Mormînt. + *1519*.

Soliman II *1566*

1521 ia Belgradul (Ludovic II)

1526 ia Petruvaradinul

Bătălia de la Mohacs.

Ia Buda.

1529 continuă. Regat vasal sub voievodul Trans[ilvaniei] Ion Zapolya. Vrea să ia Viena și nu poate.

1532 Știria

1533 încheie pace

1541 Face Ungaria pașalîc

1566 Moare înaintea Szigetului." [16]

Cronologia este întocmită de un cunoscător al istoriei, însă care își notează datele mai importante spre a fi scutit să mai apeleze la enciclopedii, pe care nu le putea avea întotdeauna la îndemînă.

Eminescu își întocmește tabele sincronice cum arătăm în altă parte pentru domnitorii din Moldova și Muntenia [17], precum și un tabel sincronic cu o desfășurare pe mai multe coloane : *Bizanț, Roma, Bulgaria, Serbia, Polonia, Moldova, Țara Românească, Ungaria,* în care trece evenimentele mai importante an de an, începînd din secolul al II-lea și pînă în secolul al XV-lea. [18]

Merită să rețină atenția și faptul că Eminescu își notează și lucrările din care își extrage informațiile pentru întocmirea acestor instrumente de lucru. Sînt de amintit lucrările lui Jordanes, *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis* (1515), Ibn Arab Schach, *Histoire du Grand Tamerlan* (1658), Serif Eddin, *Histoire de Timur-bei* (1722), Joseph De Guignes, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongole et des autres Tartares occidentaux* 1756—1758), Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reichs* (1830).

Eminescu își face în manuscrisul *2257, 418* o listă și a autorilor consultați de Șincai, în cronica sa. [19] Pentru manuscrisele *2263* și *2270* își întocmește și sumarele cu indicarea paginilor în care se află cronologiile și tabelele sinoptice. [20]

Eminescu prezintă istoria și în publicistică cu o viziune largă și sintetizează însemnările din manuscrise. „Ei, cînd cineva își dă osteneala a răsfoi istoria acestui pămînt — scrie Eminescu în editorialul [*„«Pseudo-Românul» ne cere..."*] din 16 mai 1882 —, acela e de mai nainte sigur cine va stărui pe el și cari sînt elementele efemere. La 300 goții, la 375 hunii, la 500 gepizii, la 567 longobarzii și avarii, la 700 francii și moravii, la 800 ungurii, la 900 pecenegii, la 1000 cumanii ,apoi tătarii și slavii ! Ei, ce s-au ales de toți ?" [21] Argumentele din istorie sînt chemate să pună în lumină existența poporului român în timp și în spațiul geografic.

„Rasa română — scrie Eminescu — e cea istorică în aceste țări, e cea care își impune caracterul, limba și datina."

Cînd vorbim de manuscrise instrument de lucru, nu pierdem din vedere nici glosarele de cuvinte rare și dicționarul de rime, operă unică, prin concepție și realizare, în întreaga noastră literatură.

Extrasele din tratatele străine din diferite domenii, cronologiile istorice, tabelele sinoptice, glosarele de cuvinte rare, dicționarul de rime, sînt tot atîtea mărturii care demonstrează că Eminescu nu concepea munca scriitoricească fără instrumente proprii de lucru. Poetul ocupă și prin această preocupare a sa o poziție singulară în literatura română și în cea universală.

JOHANN KASPAR LAVATER ȘI APLICAREA TEORIILOR FIZIOGNOMONICE LA CREAȚIA POPULARĂ ȘI ÎN VIAȚA POLITICĂ

Eminescu era preocupat în epoca studiilor universitare, cum se desprinde din manuscrisele sale, să dea o altă orientare folcloristicii românești. Valorificarea creației populare se făcea, în general, în funcție de vestigiile istorice pe care le cuprindea și era privită cu atît mai valoroasă cu cît acele vestigii atestau întîmplări din epoci mai îndepărtate din istoria poporului nostru. Orientarea aceasta apărea mai evidentă în cercurile intelectuale din provinciile românești de sub stăpîniri străine. Eminescu intră în legătură cu aceste cercuri intelectuale în anii studiilor la Cernăuți, cînd îl are ca îndrumător pe Aron Pumnul, în călătoriile cu trupele teatrale prin Transilvania și Bucovina și apoi la Viena, în societatea studenților români. Eminescu își formează convingerea în climatul intelectual din capitala Imperiului austro-ungar, că era necesară o expunere în presa transilvăneană a principiilor după care se impunea să fie valorificată creația populară. Poetul pregătește în acest sens un articol, *Strîngerea literaturii noastre populare*, pe care intenționa să-l publice în *Familia* [1], revista lui Iosif Vulcan, în continuarea *Repertoriului nostru teatral*, apărut aici în ianuarie 1870 [2]. Articolul se păstrează în manuscrisul *2257, 61v — 62rv*. Eminescu nu-l trimite *Familiei* probabil pentru faptul că se gîndea să facă o expunere mai largă asupra tezelor sale, cu o argumentare pe bază de texte, ce nu și le putea procura la Viena, în cele mai bune condiții. Mai trebuie notat și faptul că Eminescu este ocupat, chiar acum, cu înființarea „României June", societatea stu-

denților români din Viena, și organizarea serbării de la Putna din august 1870, amînată pentru august 1871, din cauza izbucnirii războiului franco-german.

Schița principiilor generale, așa cum se păstrează în manuscrise, oferă suficiente elemente să cunoaștem orientarea ce dorea să o dea în valorificarea creației noastre populare. „E păcat cum că românii — scrie Eminescu — au apucat de-a vedea în basm numai basmul, în obicei numai obiceiul, în formă numai forma, în formulă numai formula. Formula nu e decît manifestațiunea palpabilă, simțită a unei *idei oarecari*. Ce face d. e[x]. istoricul cu mitul ? Îl lasă cum e or îl citează mecanic în compendiul său de istorie, pentru a face din el jucării mnemotehnice pentru copii ? Nimica mai puțin decît asta. El caută spiritul, ideea acelor forme, cari ca atare sînt minciune și arată cum că mitul nu e decît un simbol, o hieroglifă, care nu e de ajuns că ai văzut-o, că-i ții minte forma, și că poți s-o imiți în zugrăveală pe hîrtie — ci aceasta trebuie citită și *înțeleasă*." [3]

Schița lui Eminescu privind principiile generale în materie de valorificare a creației populare prezintă o importanță aparte și prin faptul că ne arată și autoritatea științifică pe care se întemeia în epoca studiilor vieneze. „Dacă credem lui Lavater — scrie Eminescu — că putea să cunoască din trăsurile feței, din structura capului, în fine din corp nu numai caracterul sufletesc ci pînă și întîmplările vieței cari influențase asupra acelui suflet atuncea am putea [zice] cumcă tocmai așa sufletul unei poezii poartă în sine deja ideea corpului său, astfel cum cauza poartă în sine o urmare neapărată a ei. Această dezvoltare dinăuntru în afară, această axiomă care face din sufletul propriu soartea proprie a omului, astfel încît întîmplări, fapte și suferințe nu emană din împrejurări externe și neprevăzute care puteau să se-ntîmple și altfel, ci numai din suflet, ca singur izvor, astfel încît toată acțiunea e un rezultat al predispunerei naturale, și *trebuie* să se-ntîmple astfel cum se-ntîmplă și nicidecum altfel." [4]

Considerații de această natură găsim și într-o însemnare din manuscrisul *2291, 4r—4v*, din care transcriem finalul. „Nach Lavater weiss man — notează Eminescu — dass sich gewisse Thatsachen so durch die Physiognomie ins individu[u]m einpräge[n], dass es dies Gepräge sein lebelang trägt. Grosse historische Verhaltnisse, die unabhängig vom Volke über dieses sich hin gewältzt haben, also nicht ein Ausfluss seiner psychologische[n] Beschaffenheit, müssen dennoch in der Physiognomie des Völkes ihre charakteristische Züge hinterlassen, diese aber gehören später zur Physiognomie des Volkes selbst. Insofern sie allgemein waren,

wird man sie beim ganzen Volke finden, wenn nicht so nur beim heimgesuchten Theile."[5] Textul reprezintă deducțiile *(Abgeleitet)* la o expunere privind „cercetările empirice la psihologia popoarelor" („empirischen Forschungen in Völkerpsychologischer").

Johann Kaspar Lavater (1741—1801) tipărește lucrările *Geheimns Tagebuch von einen Beobachter seiner selbst*, în două volume, la Zürich, în 1771—1773, și *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*, în patru volume, la Winterthur, în 1775—1778. Lavater nu este întemeietorul fiziognomiei ca disciplină, cum se crede de obicei. Începuturile ei sînt mult mai vechi. Se cuvin amintite, în acest sens, lucrările lui Giambattista Della Porta (1535—1615), umanistul italian, *De humana physiognomonia* (Napoli, 1586) și *Coelestis physiognomoniae* (Napoli, 1603). Lavater era prieten apropiat al lui Franz (Friedrich Anton) Mesmer (1734—1815), medic german, și al lui Alessandro Cagliostro (Giuseppe Balsamo, 1743—1795), cunoscutul aventurier italian. Dintre lucrările lui Mesmer, fondatorul teoriei magnetismului animal, sînt de menționat *Dissertatio physico-medica de planetarum influxu* (Viena, 1766) și *Mémoire sur la découverte du magnétisme animal* (Geneve și Paris, 1779). Eminescu se referă la teoriile lui Mesmer în manuscrisul *2276A, 199*, cînd vorbește de unii tineri din țara noastră care frecventează la Paris prelegerile de magnetism[6]. Alessandro Cagliostro îi servește poetului ca termen de comparație pentru unii oameni politici liberali.

Teoriile fiziognomonice ale lui Lavater sînt aplicate de Eminescu și în caracterizarea oamenilor politici din țara noastră.

Guvernul liberal este învinuit de Eminescu în editorialul [*„Una din nenorocirile acestei țări..."*], publicat în *Timpul* în 4 iulie 1880, că nu ținea seama la numirea în posturi de pregătirea de specialitate. Dădea un exemplu rău în această privință însuși I. C. Brătianu, șeful guvernului liberal. „D. Brătianu pretinde — scrie ironic Eminescu — a se pricepe la toate. La finanțe voiți ? Unul este, altul ca d-sa nu se pomenește. La război ? Mai cu seamă și mai ales atuncea cînd este război chiar. La lucrări publice ? Oricînd, numai răscumpărări de drum de fier să fie la mijloc".[7] Ocuparea posturilor ministeriale în funcție de interesele personale aducea mari prejudicii țării. Eminescu pune în discuție incompetența lui Ioan I. Cîmpineanu (1841—1888", ministru la mai multe departamente în guvernul liberal. Ministru de finanțe, el ia o serie de măsuri, care aduc mari perturbări în viața economică a țării. Ministrul liberal este caracterizat și în lumina teoriilor fiziognomonice. „E prea adevărat — scrie Eminescu — că n-are cineva decît

să-l vază ca să se convingă, chiar necunoscînd pe Lavater, că îndărătul măștii acesteia nu este absolut nimic."

Eminescu întocmește în alt editorial, [*„Ceea ce se întîmplă..."*], publicat în *Timpul* în 27 iulie 1880, un tablou al funcționarilor din sectorul financiar și bancar, și-i numește „nulități catilinare" [8]. Poetul îi fixează un loc în acest tablou și lui Ioan Cîmpineanu, în caracterizarea căruia apelează din nou la fiziognomonie. Ministrul liberal era, în opinia lui Eminescu, „rău jurist, rău financiar, rău diplomat" și puteai descifra din „masca" sa „deplina lipsă de capacitate" și „fără talentul fiziognomonic al lui Lavater".

Drepturile înscrise în Constituție se dovedeau iluzorii cîtă vreme „clasele pozitive" se vedeau silite să susțină din munca lor pînă și incompetența. „Badea Toader, cetățeanul liber și suveran — scrie Eminescu — n-are ce mînca și-și vinde munca pe viața lui toată —, ca să poată plăti birurile și lefurile patrioților."

Eminescu nu revine și asupra aplicării teoriilor lui Lavater la creația populară. Explicația stă în dezvoltarea ce-o ia folcloristica noastră în ultimele decenii ale secolului trecut.

DANTE ȘI DOUĂ EXEMPLE DE FALSĂ MEMORIE

Eminescu ia cunoștință de opera lui Dante înainte de începerea studiilor universitare la Viena, în 1869. Poetul frecventează, cum știm, cercul literar al lui Gr. H. Grandea în care se discută și despre opera poetului italian. Gr. H. Grandea publică și un studiu, *Definiția frumosului*, în care comentează și opiniile estetice ale lui Dante și Petrarca. [1]

La Viena, Eminescu putea audia cursurile lui Adolpho Mussafia, de limbi romanice, și cele ale lui G. Cattaneo, de limba italiană. Poetul își formează convingerea, cum se desprinde dintr-o însemnare din manuscrisul *2255, 14*, că filologii români se impunea să acorde mai mare atenție studiului comparativ al limbii române și italiene. „Dacă românii ar da mai mare atenție dialectelor limbei italice (cu deosebire celui calabrez) și limbei post clasice, și din evul mediu, rezultatele pentru etimologismul nostru ar fi mult mai mari, căci am regăsi [asemănări] prin sintaxa noastră mult mai analitică, ba pînă și scrisoarea fonetică a pluralelor." [2]

Dante este trecut într-o însemnare, tot din manuscrisul *2255, 256*, între geniile care se nasc o dată la o mie de ani. [3] Admira-

ția pentru poetul italian explică măcar în parte de ce scrie terține și evocă mecanica cerească :

Astfel rotind se-nvîrt în jur de soare
Pe cînd el însuși cu ele-mpreună
O altă clină-n veci o să coboare,

Din trei mișcări mișcarea lor s-adună,
Cu toți în jos, toți împrejur de sine —
Toți împrejurul altor fac cunună.[4]

Divina comedie se numără printre lecturile preferate ale lui Eminescu și putea scoate volumul din raft, cum mărturisește Mite Kremitz, și să-l deschidă la pasajul de care avea nevoie. „Was ich nach diesem überraschenden Augenblick sagte — scrie ea în *Flüechtige Erinnerungen an M. Eminescu* — weiss ich nicht, ich weiss nur, dass nur, dass er mich fragte, ob ich einen Dante hätte, dann aufstand, ihn suchte u. mir sehr vergnügt jene berühümte Stelle aus der *Hölle* vorlas.“[5] Eminescu îi citește Mitei Kremnitz versurile din *Infernul* (V, 127—142) în care Dante vorbește de păcătoșii din dragoste :

Quando leggemmo il disiato risto
Esser baciato da cotanto amante,
Questi, che mai da me non fia diviso,
La bocca mi baciò tutto tremante.

Scena aceasta este consemnată și de Titu Maiorescu în *Însemmări zilnice*.[6]

Eminescu invocă opera dantescă și în articolele sale din care ni se relevă același bun cunoscător al ei. Polemizînd cu *Presa*, ziarul lui V. Boerescu, membru marcant al Partidului conservator, însă care trece la liberali, poetul declară în editorialul [*„Dimitrie Cantemir...“*], publicat în *Timpul* în 9 februarie 1880, că i s-ar putea ierta lipsa de caracter, dacă s-ar remarca printr-o inteligență superioară, „osîndită fatalmente“ de-a urma adevărul. „Respectăm pe Baco de Verulam — scrie Eminescu —, autorul scrierii *Novum Organon*, întemeietorul științei moderne, care cu toate defectele caracterului său, prin mărimea creerului, era condamnat a fi rob al adevărului.“[7] Eminescu se pronunță în termeni asemănători și în privința caracterelor statornice însă mărginite intelectual. „*Aurea mediocritas* e pentru noi — scrie Eminescu — o oroare în amîndouă laturele ființei omenești, precum era pentru divinul Dante.“ În recenzia *Columna lui Traian* publicată în *Timpul* în 1 aprilie 1882 critică revista pentru includerea în sumar a tradu-

cerii *Infernului* [8], făcută în proză de Maria P. Chițu (1846—1930), soția avocatului P. Chițu din Craiova. Traducerea merită totuși să rețină atenția ca o anticipație a celei a lui G. Coșbuc, realizată cîteva decenii mai tîrziu. În editorialul *[„Mai multe foi..."]*, publicat în *Timpul* în 8 iulie 1882, scrie că Dante destina unor trădători de țară, ca cei care l-au detronat pe Al. I. Cuza, „fundul cel mai adînc al infernului, locul unde nici ochiul lui Dumnezeu nu mai străbate" [9]. Schimbările ministeriale operate de I. C. Brătianu în guvernarea sa sînt comparate în editorialul *[„Dacă se va adeveri..."]* din 28 septembrie 1882 cu „stolurile de umbre în infernul lui Dante" [10]. Într-un alt editorial, *[„De cîte ori contestam..."]*, din 12 octombrie 1882, Eminescu mărturisește că pentru descrierea stărilor de lucruri în parlament, în administrație și în viața economică și morală ar trebui „să-mprumute colorile negre ale infernului lui Dante." [11]

Să mai notăm că în editorialul *[«Dacia viitoare» iată titlul..."]*, publicat în *Timpul* în 17 februarie 1883, Eminescu reia și însemnarea din manuscrise, potrivit căreia personalității ca „Dante divinul", „natura odată le formează la o mie de ani", dar pe care tot ea „le sfărîmă pe de-a pururi". [12]

Deși era un cunoscător profund al operei lui Dante, întîlnim și la Eminescu exemple de ceea ce se numește falsă memorie. Poetul se ocupă în editorialul *[„Promulgat și sancționat..."]*, publicat în *Timpul în* 14 octombrie 1879, de promisiunile guvernului liberal privind progresul material și moral al țării și mijloacele de care dispunea pentru aducerea lor la îndeplinire. „Dar între intenție și putință — scrie Eminescu — e o adevărată prăpastie, și de aceea Dante a avut cuvînt cînd a zis că locașul celor răi, iadul, e pardosit cu bune intenții." [13]

Eminescu citează acest text pentru a doua oară în editorialul *[„Nu mai e la modă..."]*, publicat în *Timpul* în 21 ianuarie 1882 [14]. Se ocupă aici de promisiunile guvernului liberal cu privire la rezolvarea chestiunii țărănești și insistă asupra faptului că de la intenție pînă la realizarea ei era o mare distanță. „A *voit !* — scrie Eminescu —. Iată vorba cea mare care se pune înainte. Iadul asemenea e pavat cu bunevoințe." Eminescu citează acest text, pentru a treia oară, în editorialul *[„Să nu se supere confrații noștri..."]*, publicat în *Timpul* în 19 februarie 1883. Polemizează aici cu *Românul* în chestiunea dunăreană. „Sîntem siguri că *Românul* ar pune mîna-n foc — scrie poetul — pentru a jura că intenția a fost cea mai bună. Iadul — zice Dante — e pavat cu cele mai bune intențiuni din lume." [15]

Proverbul se găsește în colecția lui George Herbert, *Outlandish Proverbes*, tipărită la Londra în 1640 și în altă ediție, *Jacula prudentum*, apărută postum în 1651. Proverbul apare aici sub forma : „Hell is full of good meanings and wishings“.[16] Proverbul îl găsim și în monografia lui James Boswell, *Life of Johnson*, într-o formă mai apropiată de cea a poetului : „Sir, hell is paved with good intentions“.[17] Eminescu reține proverbul din lecturile sale, desigur germane, și-l atribuie, fiind vorba de iad, poetului italian.

Un al doilea exemplu de falsă memorie îl găsim în editorialul [*„Cineva de la redacția «Românului»...“*], publicat în *Timpul*, în 24 octombrie 1880.[18] Eminescu condamnă aici sistemul liberal de guvernare și arată că cei vinovați nu puteau scăpa de judecata opiniei publice. „De judecata morală nu scăpați — scrie Eminescu —, și aceasta vă condamnă prin gura tuturor, a amicilor politici chiar. Nici amici[i] politici nu neagă ce sînteți, dar, urmînd regula lui Horațiu : *video meliora probasque, deteriora sequor*, ei vă condamnă moralmente, dar, legați prin interese, vă urmează. Judecata morală se impune oricărui om normal“. Eminescu trimite la Horațiu, pe cînd în realitate cuvintele aparțin lui Ovidiu (*Metamorfoze*, VII, 20—21) :

> Sed trahit invitam nova vis ; aliudque Cupido
> Mens aliud suadet. Video meliora, proboque :
> Deteriora sequor. Quid in hospite, regia virgo,
> Ureris ? et thalamos alieni concipis orbis ?[19]

Eminescu traduce din Horațiu, cum arătam în altă parte, și trimiterea la acesta se explică prin frecventarea mai apropiată a operei poetului latin.

Exemplele de falsă memorie prezintă însemnătate, nu atît pentru relevarea unor lacune în informarea poetului, cît mai ales pentru faptul că oferă indicații în stabilirea paternității în publicistica eminesciană.

EMIL DU BOIS-REYMOND ȘI UNELE PROBLEME ALE ÎNVĂȚĂMÎNTULUI

Eminescu intervine în dezbaterea publică inițiată de *Românul* în 1880 cu privire la orientarea învățămîntului nostru spre disciplinele cu caracter practic. „Sperăm aceasta — scrie ziarul —; căci opiniunea publică a țării este favorabilă unei asemenea reforme ;

sperăm, căci toţi văd rezultatele rele ce le dau şcoalele secundare şi cer cu stăruinţă reformarea lor în sensul trebuinţelor societăţii moderne.“ [1] Oficiosul guvernului liberal pornea de la studiile lui A. D. Xenopol din *Steaua României*, foaia ieşeană, în care se pleda pentru învăţămîntul real [2]. Se readuceau în discuţie probleme mai vechi, care stau şi în atenţia lui T. Maiorescu încă în 1876. Ministru al Cultelor şi Instrucţiunii Publice în guvernul conservator al lui Lascar Catargiu, venit la conducerea ţării în 7 aprilie 1874, Maiorescu întocmeşte un proiect de lege în care acorda prioritate învăţămîntului practic [3]. Vechile gimnazii umaniste urma să fie înlocuite cu gimnazii reale, ca „o stavilă împotriva funcţionarismului şi îndreptarea tinerimii spre îndeletniciri practice“ [4]. Proiectul de lege este prezentat Adunării deputaţilor în şedinţele din 21 şi 22 ianuarie 1876 şi acceptat după dezbateri furtunoase. Senatul îl respinge însă în şedinţa din 28 ianuarie 1876 [5]. Maiorescu îşi dă demisia şi proiectul său rămîne îngropat în arhiva Parlamentului.

Oficiosul guvernului liberal caută să pună în seama învăţămîntului clasic toate neajunsurile de care suferea societatea românească. Eminescu răspunde în editorialul *[„După ce solicitudinea guvernanţilor...“]*, publicat în *Timpul* în 28 iunie 1880 [6]. Aduce în discuţie atitudinea ostilă a deputaţilor şi senatorilor liberali faţă de proiectul lui T. Maiorescu privind reforma învăţămîntului şi subliniază inconsecvenţa acestora în viaţa politică a ţării. Eminescu atrage atenţia că s-a pronunţat în repetate rînduri împotriva funcţionarismului, ca una din cele mai grave plăgi ale societăţi româneşti. „În nenumărate rînduri am vorbit — scrie poetul — despre inconvenientul social al proletariatului condeiului, în nenumărate rînduri am arătat că, de la şcoala primară începînd şi sfîrşind cu universităţile, institutele noastre nu produc decît sute de exemplare ale logofătului Coate-goale, care primejduieşte mersul, bazat în esenţă pe muncă şi pe producţiune, a oricărei societăţi omeneşti.“

Eminescu împărtăşea opinia potrivit căreia sistemul de învăţămînt de la noi favoriza funcţionarismul, cum susţineau şi Maiorescu şi *Românul*, însă găsea că vina nu era a culturii clasice. „Şcoale de latineşte au produs în Franţa — scrie Eminescu — pe un Voltaire, la noi pe d. A. Sihleanu. Cerem iertare ilustrului fost vice-prezident al Camerei roşii, că-l cităm alături c-un om atît de «insignifiant» ca francezul mai sus pomenit, dar superioritatea hotărîtoare a d-lui Sihleanu în modele de stil, precum şi cercetările sale, cu drept cuvînt faimoase, asupra lui Cincinat şi a pochilor, ne impunea de la sine această probă a superorităţii culturei române asupra celei franceze bunăoară, nemaivorbind de cea nemţească care nu merită nici o consideraţie în alăturarea cu a noastră.“

Alexandru Sihleanu, deputat liberal, se ocupa și cu literatura. Eminescu se referă la traducerea sa, *Cărturarul și popa*, tipărită la București în 1877. Este una din lucrările lui Charles-Antoine-Guillaume Pigault de l'Epinoy (1753—1835), romancier și autor dramatic francez. Își semna lucrările Pigault-Lebrun, cum se menționează și în traducerea deputatului liberal.

Eminescu împărtășea opinia că se impunea să se facă o mai justă repartizare între liceele umaniste și școlile reale, însă ținea să precizeze că problema eficienței învățămîntului nu se rezolva prin asemenea măsuri. Se cerea ridicarea generală a nivelului învățămîntului prin pregătirea temeinică a cadrelor didactice și introducerea de metode noi în predare. Un rol important îi revenea și culturii clasice în acest proces complex și de lungă durată. „Cultura clasică are calitatea determinantă de-a *crește* — scrie Eminescu —, ea este în esență educativă și iată ceea ce-au lipsit școalelor noastre pîn-acum și le va lipsi încă mult timp înainte. A învăța vocabule latine pe din afară, fără a fi pătruns de acel adînc spirit de adevăr, de pregnanță și de frumusețe a antichității clasice; a învăța regulele gramaticale fără a fi pătruns acea simetrie intelectuală a cugetării antice, este o muncă zădarnică, e literă fără înțeles. Fixat o dată pentru totdeauna, nemaiputîndu-se schimba, căci aparține unor timpi de mult încheiați, spiritul antichității e regulatorul statornic al inteligenței și al caracterului și izvorul simțului istoric."

Eminescu considera că relele de care suferea țara, între care și funcționarismul se datorau „dezvoltării demagogice" a societății românești, în care „senina antichitate" nu avea nici o vină. „O țară a cărei instrucție se dirijează — scrie Eminescu — de către indivizi cu cîte patru clase primare, o țară a cărei jurnalism și legislațiune e reprezentată tot prin asemenea genii nu poate înainta, din cauza spiritului de minciună, care plutește asupra tuturor raporturilor, nu însă din cauză că lantineasca sau greceasca i-ar fi punînd piedeci."

Introducerea formelor fără fond, căci despre aceasta este vorba, purta întreaga vină pentru relele de care suferea societatea românească. Eminescu le privește ca o realitate ce nu mai putea fi înlăturată. Problema care se punea consta în găsirea acelor căi prin care să se „umple" formele cu un conținut real. Școlii îi revenea obligația să-și aducă contribuția în acest proces al dezvoltării societății românești.

Oficiosul guvernului liberal răspunde la criticile lui Eminescu după mai bine de-o lună. „*Timpul* recunoaște în adevăr răul ce am semnalat — scrie *Românul* în editorialul *București, 2/14 August*

publicat în 3 august 1880 —, dă o deplină aprobare îngrijirilor noastre și nu se desparte de noi decît în privința noului mod de organizare. El se rostește pentru dezvoltarea paralelă a liceelor literare cu școalele reale".[7] Ziarul combate argumentele lui Eminescu în favoarea studiilor clasice și a separării lor de cele reale cu opiniile lui Jules François Camille Ferry (1832—1893), ministru în guvernul francez al Instrucțiunii publice și Artelor frumoase (februarie 1879 — noiembrie 1881). Pozitivist și anticlerical, Ferry elaborează proiectele de legi pentru gratuitatea și obligativitatea învățămîntului primar și învățămîntului secundar de stat. Se face cunoscut și prin două broșuri, *Les Comptes fantastiques d'Haussemann* și *Les Grandes Manoeuvres électorales*, în care critică necruțător regimul imperial. Ministrul francez susține că învățămîntul nu este o întreprindere lucrativă, ci o funcție socială.[8] *Românul* omitea să arate și acest lucru.

Eminescu răspunde în editorialul *[„D. Jules Ferry, ni se pare..."]*, publicat în 9 august 1880[9]. Vom remarca în primul rînd promptitudinea cu care poetul dă replicile în dialogul cu presa vremii. Discuția este îndrumată, pe de altă parte, într-o direcție în care nu se puteau procura argumente pentru contrareplică. Să mai notăm și faptul că tezele partenerilor de dialog sînt minimalizate și chiar persiflate. „D. Jules Ferry, ni se pare — scrie Eminescu —, actualul ministru al învățăturilor din Franța, a ținut un discurs celebru cu ocazia distribuirii premiilor, în care și-a luat adio de la uzitatul discurs latinesc și a pronunțat fraza, mai celebră de cum s-ar cuveni să fie : »Școalele au fost pîn-acum închisori, de acum înainte însă vor fi niște grădini«.

Această frază a trecut foarte repede prin gazetele europene și a devenit aproape un aforism, o regulă de înțelepciune, dar nu e în sine decît, blînd vorbind, o banalitate. Școala oricînd e o închisoare cînd învățătorul va fi mărginit, e oricînd o grădină cînd acesta va fi un om de spirit care va ști să intereseze pe elevii săi pentru obiectul ce propune. Obiectul e cu totul indiferent, metodul de predare — lucrul de căpetenie."

Eminescu exemplifică cu profesorii de zoologie, care predau lecții mediocre și neinteresante, cu toată „marea varietate organică a lumii animale". Poetul ține să amintească și cu acest prilej prelegerile lui Lepsius, profesorul său de egiptologie la Universitatea din Berlin. „Există, din contra, descifratori de ieroglife — scrie Eminescu —, cari, cu interesul arzător al lui Champolion sau Lepsius, știu să farmece auditoriul cu numărul, cam mare și, la dreptul vorbind, de puțină importanță, al dinastiilor faraonilor. Nu obiectul, propunerea lui interesează și cei mai buni învățători

vor rămînea aceia cari vor ști să-și electrizeze auditoriul prin *vox viva* a lor, prin grai și intuițiune."

Oficiosul guvernului liberal face imprudența să aducă în discuție și opiniile lui Emil Du Bois-Reymond cu privire la orientarea învățămîntului spre disciplinele cu caracter practic. Ziarul reproduce două extrase dintr-o lucrare a lui Emil Du Bois-Reymond, în care condamnă învățămîntul clasic. „Cînd privim totalitatea tinerilor crescuți în gimnasie — scrie *Românul* —, fără a ține seamă de diferitele direcțiuni ce iau, nu găsim la dînșii un interes destul de viu pentru ceea ce face obiectul studiilor clasice, și totuși aceasta este de trebuință spre a avea dreptul să sperăm în o reacțiune în sensul idealist. Lăsînd la o parte pe filologi, este foarte mic numărul acelora care-i vom vedea mai tîrziu deschizînd cîteodată un scriitor clasic. Cea mai mare parte din ei, departe d-a iubi cu pasiune autorii clasici, [îi privesc] cu dezgust. Ei își aduc aminte de dînșii ca de instrumentul cu care li s-a vîrît în cap regulile gramaticale ; ideea ce le mai rămîne din istoria universală este aceea a datelor neînsemnate, învățate pe de-a rostul. Și numai spre a ajunge la aceasta au stat acești tineri cîte treizeci de ore pe săptămînă pe băncile școalei pînă la vîrsta de 18 la 20 ani ! Numai în vederea aceasta au învățat ei mai ales limbile latină, greacă și istoria."

Românul nu indică lucrarea lui Emil Du Bois-Reymond din care face extrasele. Oficiosul guvernamental apelează la prelegerea *Kulturgeschichte und Naturwissenschaft* ținută de profesorul berlinez la Köln în 24 martie 1877. „Allein auch wenn man die Jünglinge — scrie Emil Du Bois-Reymond — der verschiedensten Richtungen betrachtet, welche Gymnasialbildung erhielten, findet man nicht, dass bei ihnen hinreichend lebhafte Theilnahme für den Inhalt der classischen Studien hinterblieb, um davon Rückwirkung im idealistischen Sinn, ernstlich erwarten zu können. Sieht man von den hier nicht in Frage kommenden Philologen ab, so ist die Zahl Derer, welche später einmal einen alten Schriftsteller aufschlagen, verschwindend klein. Statt mit begeisterter Anhänglichkeit, denken die meisten mit Gleichgültigkeit, nicht wenige mit Widerwillen an die Classiker. Sie erinnern sich ihrer nur als der Drillwerkzeuge, an welchen ihnen grammatische Regeln eingeübt wurden ; wie Auswendiglernen unbedeutender Jahreszahlen der Begriff ist, der ihnen von Weltgeschichte blieb. Un dazu sassen diese jungen Männer bis zu ihrem achtzehnten, zwanzigsten Jahre dreissig Stunden wöchentlich auf der Schulbank ? Dazu tieben sie vorwiegend Latein, Griechisch und Geschichte ?" [10]

Emil Du Bois-Reymond expune un punct de vedere, care este împărtășit și de Eminescu, cînd susține că nu obiectul prezintă importanță, ci pregătirea profesorilor și metoda de predare. *Românul* își alegea rău argumentele pentru demonstrația sa. Ziarul mai scria și greșit numele profesorului berlinez. „Dar să vedem ce autorități mai citează *Românul* — scrie Eminescu — în favorul mărginirii studiilor clasice.

Pe d. Dubois-Reymond (cum [î]i scrie numele), rector al Universității din Berlin.

D.E. Du Bois-Reymond e într-adevăr un om foarte spiritual, dar... dar e fiziolog. Rectoratul său nu e, se-nțelege, urmarea deosebitei competențe pedagogice, ci al alegerii pe un an din partea colegilor săi, încît e probabil ca viitorul rector, ales dintre profesorii facultății de teologie protestantă, să ție asemenea un frumos discurs prin care să recomande înlocuirea celor două limbi păgîne prin *ebraica*, precum d. Du Bois-Reymond cere mărginirea lor în folosul științelor sale speciale, a celor naturale, poate a fiziologiei îndeosebi. Într-adevăr d. Du Bois-Reymond e atît de fiziolog încît susține că toată cultura antică e zidită pe nisip, că Goethe dac-ar trăi azi desigur n-ar scrie pe *Faust*, ci ar fi orator în parlament. Într-o prelegere ținută acum trei ani în Colonia, vestitul fiziolog și-a expus ideile asupra lipsei de valoare a culturii clasice, de care — în treacăt vorbind — el însuși e plin și căreia-i datorește creșterea sa și iubirea sa de adevăr. Conform teoriei de mai sus însă, Homer în zilele noastre s-ar fi făcut calfă de spițer și Shak[e]speare redactor la *Telegraful*. Iată cu ce probe ne vine organul guvernamental în favorul mărginirii studiilor clasice."

Eminescu persiflează în numeroase articole *Telegraful*, cotidianul bucureștean condus de I. C. Fundescu, pe care îl numește, în derîdere, *Vocea lui Faraon*, *Cobza lui Faraon* și-i atribuie și alte numiri. Se desprinde de mai sus, pe de altă parte, că poetul cunoștea prelegerea lui Emil Du Bois-Reymond ținută la Köln în martie 1877.

Dezbaterea privind reforma învățămîntului stîrnește ecou în opinia publică. Eminescu face loc în coloanele *Timpului* unui articol, *[«Românul» propunînd..."]*, venit din afara redacției, pe care îl însoțește cu o prezentare introductivă [11]. Articolul îl trimitea, după cîte se pare, un cadru didactic, bine informat asupra sistemului de învățămînt din Franța și Germania. Mai important pentru discuția noastră este faptul că se făcea și aici observația potrivit căreia *Românul* greșea cînd apela la Emil Du Bois-Reymond în susținerea tezei sale. Profesorul berlinez „combate — se arată în articol — aceea ce susține *Românul* și propune reforma tocmai

din cauza relelor provenite societății din lipsa unei culturi clasice adevărate."

Emil Du Bois-Reymond avertizează în prelegerea sa asupra primejdiei ca învățămîntul să nu alunece pe calea „americanizării" prin restrîngerea studiului clasicității. Asupra acestui aspect atrage atenția și Eminescu în editorialul său din 9 august 1880. „Civilizația s-a statornicit — scrie poetul — și a crescut acolo unde ea a fost altoită în pomul culturei antice, și că nu s-a putut prinde acolo unde această cultură a lipsit. Orice mărginire a acestor studii e, pînă la o probă contrarie dată de experiență, o americanizare a învățămîntului educativ, precum o zice însuși d. Du Bois-Reymond. Și această probă contrarie nu ni s-a dat pîn-acuma".

Eminescu audiază, cum am arătat, prelegerile lui Emil Du Bois-Reymond la Universitatea din Berlin și era cel mai autorizat să-și spună cuvîntul asupra opiniilor profesorului său în materie de învățămînt.

MAX NORDAU, MINCIUNILE CONVENȚIONALE ȘI EPILOGUL SCRISULUI EMINESCIAN

Eminescu părăsește Botoșanii la jumătatea lui aprilie 1888 și vine la București, să reintre în gazetărie după o întrerupere de aproape șase ani. Adunarea deputaților votează în ședința din 2 aprilie 1888 un proiect de lege prin care i se acorda o pensie viageră de 250 lei pe lună.[1] Senatul votează proiectul de lege în ședința din 23 noiembrie 1888[2]. Rapoartele pentru acordarea pensiei sînt făcute de Iacob Negruzzi, în Adunarea deputaților, și de N. Gane în Senat. Legea este însă promulgată abia în 25 ianuarie 1889[3], mult prea tîrziu. Poetul este internat în spital pentru a treia oară, ca să-și încheie aici călătoria pămînteană.

Cînd părăsește Botoșanii, unde este îngrijit de Harieta, sora sa, tot timpul bolii, își făcea, probabil, socoteala că pensia îi asigura un venit stabil și se putea consacra scrisului. Poetul are în vara anului 1888 o revenire din boală și nimic mai firesc să dorească reintrarea în gazetărie, ocupația mai potrivită structurii temperamentului său.

Existau și condiții favorabile să-și reia activitatea publicistică, Partidul liberal pleacă de la conducerea țării în martie 1888 și ia locul un guvern junimist sub președinția lui T. Rosetti, în care intră, între alții, T. Maiorescu și P.P. Carp[4], susținători ai lui Emi-

nescu și mai înainte. Junimiștii preiau ziarul *România liberă*, organul de presă al „tinerilor liberali“, și-l transformă încă din 15 ianuarie 1885 în organul lor de presă. Cotidianul bucureștean, devenit publicație junimistă, reproduce în foileton aproape toate lucrările mai importante din *Convorbiri literare*, revista ieșeană. Eminescu putea spori prestigiul ziarului cu colaborarea sa. Nu este o întîmplare că primul din cele două articole, *Iconarii d-lui Beldiman*, din 13/25 noiembrie 1888, și *Iar iconarii*, din 20 noiembrie/2 decembrie 1888, se tipărește cu inițialele numelui său, ușor de recunoscut de cititori.[5] Problemele puse în discuție erau și ele de natură să rețină atenția. Presa vorbea de rolul unor persoane străine care, sub pretextul vînzării de icoane, desfășurară propagandă revoluționară și contribuiră, în mare măsură, la izbucnirea răscoalelor țărănești din primăvara anului 1888. Această opinie este împărtășită și de Al. Beldiman în articolul *Iconarii*, publicat în *Voința națională* în 11/13 noiembrie 1888.[6] Eminescu se pronunță împotriva implicării „iconarilor“ în viața politică a țării noastre. „A atribui o gravitate serioasă acestui lucru — scrie poetul — precum o face d. Beldiman, e o exagerație și o gogoriță din cale afară fantazistă. Desigur, nu acestea sînt mijloacele pentru a cuceri un popor.“ Eminescu demonstrează că primejdia propagandei „iconarilor“ constă în răspîndirea de obiecte religioase sub forma „unei arte primitive“. Producția „iconarilor“ este comparată cu pictura lui Rafael, Correggio și Murillo și caracterizată „formalism gol și sterp“. Poetul se situa pe o poziție aparte prin mutarea discuției de pe teren politic pe cel cultural și artistic.

Mărturiile unor contemporani, împărtășite însă tîrziu, după moartea lui Eminescu, cuprind informații potrivit cărora poetul își asumă obligația, la venirea la București, să colaboraze la *România liberă* cu un articol pe săptămînă.[7] Eminescu este indicat de unele relatări din presă[8] ca autor al editorialului *[„Se poate pune întrebarea...“]*, publicat în *România liberă* în 13/26 ianuarie 1889.[9] Este criticat aici G. Vernescu, ministru de justiție în guvernul junimist pentru măsurile ce le ia la departamentul său. Din alte mărturii din presă se desprinde că autor al editorialului era Mihai Brăneanu[10], prieten cu poetul.[11] În sprijinul paternității eminesciene s-ar putea totuși invoca opinia lui V. Hugo, comentată și în editorialul *[„Friguri de reforme...“]*, publicat în *Timpul* în 17 septembrie 1882, cu privire la instaurarea păcii eterne pe pămînt.[12] Criterii asemănătoare ar putea fi invocate și în stabilirea paternității editorialelor *[„Ori e măsură ori e prefăcătorie...“]* din 23 mai/6 iunie 1888[13], *[„Cinstea, înțelepciunea și energia...“]* din 3/15 august 1888[14] și *[„Între cestiunile ce interesează...“]* din

6/18 ianuarie 1889.[15] Documentele citate aici și unele idei se întîlnesc în editorialele [*„Dacă vorbim de adunătura...*], [*„Urmînd discuțiunea...“*] și [*„În sfîrșit, după zece zile...“*], publicate în *Timpul* în 26 mai 1883[16], 30 iulie 1881[17] și 27 februarie 1882[18]. Problemele puse în discuție în editorialele politice din *România liberă* concordă cu orientarea guvernului junimist. O poziție independentă reflectă numai articolele în care se pronunță împotriva propagandei „iconarilor“. De altfel, după venirea la București, Eminescu era preocupat nu atît de colaborarea la *România liberă* cît mai ales de traducerea comediei *Laïs*, pe care contemporanii o credeau scriere originală.[19]

Cînd în noiembrie 1888, un grup de tineri, mare parte transilvăneni, hotărăsc să scoată *Fîntîna Blanduziei*, săptămînal literar și politic, se adresează lui Eminescu să patroneze publicația lor. Mărturiile fondatorilor arată că poetul era invitat să confere prestigiu întreprinderii lor. „Îi cerurăm un singur articol — arată unul din fondatori — în care să atragă cel puțin atenția luimii neînțelegătoare asupra noastră. Bun pînă la extrem, cum era el, ne-a promis o colaborare regulată ; a primit să-l punem în public în capul nostru, cu condiția — pe care oricine înțelege că am primit-o cu entuziasm — ca să ne rivizuiască manuscrisele, să le aprobe, să le îndrepte sau să le respingă.“[20]

Noua publicație începe să apară în 4/16 noiembrie 1888 și primul număr se deschide cu un articol programatic, *Fîntîna Blanduziei*, semnat de Eminescu cu inițiala E.[21] Se dă și lista colaboratorilor, și în fruntea ei figurează Eminescu cu literatură originală. Poetul este trecut și în lista colaboratorilor privind literatura germană. Între colaboratori îi vedem și pe Dionisie Miron, Grigore Manolescu, Aristizza Romanescu, Constantin Jiquidi.

Eminescu publică în *Fîntîna Blanduziei*, alături de editorialul programatic cu care ne ocupăm mai departe, trei articole, *Formă și fond*, semnat cu inițialele *M.E.*[22], *1888*[23] și *Ziua de mîine*[24], semnate cu inițiala *E*. Poetul critică, pe linia vechilor sale preocupări, introducerea instituțiilor apusene în țara noastră și stăruie pentru îmbunătățirea condițiilor de viață ale populației productive. *Fîntîna Blanduziei* îi publică și un ciclu de *Poezii*, cu specificarea că făceau parte din colecția sa și că erau „inedite“[25], precum și poezia *Și dacă...*, în facsimil[26], *Dalila*, fragment și *Sara pe deal*[27] Poeziile populare figurează și în cartea lui Anton Pann, *Spitalul amorului*, iar poeziile originale apar mai întîi în alte publicații.

Fîntîna Blanduziei își încetează apariția în 31 decembrie 1889.

Editorialul programatic din *Fîntîna Blanduziei* este, fără îndoială, cea mai importantă mărturie din epilogul gazetăriei emi-

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

nesciene. Poetul oferă aici o privire retrospectivă asupra crizei economice și politice a societății capitaliste și explică prin ea pesimismul și decăderea culturii europene. Marile curente literare : romantismul și naturalismul sînt privite critic, ca și mișcarea filozofică din secolul trecut. Hegel este făcut vinovat pentru faptul de-a fi introdus frazeologia în dezbaterile filozofice. Poetul elogiază arta clasică și spera în reînvierea ei în societatea modernă. Această problemă îl preocupa, cum notează Maiorescu, în jurnalul său, și în momentul prăbușirii sale intelectuale, în iunie 1883.[28] Salvarea culturii naționale o vedea însă în poezia populară, „izvor pururea reîntineritor". Poetul se găsea și acum pe linia vechilor sale preocupări.

Eminescu pornește în considerațiile sale de la lucrarea lui Max Nordau, *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*, tipărită la Leipzig în 1884, retipărită în mai multe ediții, tradusă și în limba română.[29] Max Nordau (pseudonim al lui Max Simion Südfeld, 1849—1923), este autorul și al altor lucrări, *Der Krieg der Millionen* (Leipzig, 1882), *Paradoxe* (Leipzig, 1886), *Entartung* (I—II, Berlin 1892), care se bucură de mare succes la apariția lor. Explicația stă în radicalismul pozitivist violent împotriva stărilor de lucruri din societatea din vremea sa.

Max Nordau critică ideile lui J.J. Rousseau, se ocupă de mișcarea literară din Germania și Franța și insistă asupra „byronismului". Îi amintește pe Pușkin, Leopardi, Musset, Felix Dahn, Gustav Freytag. Eminescu trece peste această parte și se oprește la filozofie. Transcriem un fragment. „In der Philosophie, sowohl in der zünftingen, die von den Lehrstühlen der Hochschulen herab gepredigt, wie auch in der welche in aller Freiheit von den Gebildeten gepflegt wird die, ohne Fachmänner zu sein, sich doch für die hohen Probleme der menschlichen Erkenntniss interessiren, in der Philosophie ist die Modeströmung der Pessimismus. Schopenhauer ist Gott und Hartmann sein Prophet. Der Positivismus Auguste Comtes macht als Doktrin keine Fortschritte und breitet sich als Sekte nicht aus, weil selbst seine Anhänger eingesehen haben, dass seine Methode zu eng und sein Ziel nicht hoch genug ist. Die französischen Philosophen studiren fast nur noch die Psychologie oder genauer Psycho-Physiologie. Die englische Philosophie kann kaum mehr Metaphysik gennant werden, da sie darauf verzichtet hat, sich mit ihrer erhabensten Aufgabe, dem Suchen einer befriedigenden Weltanschauung, zu defassen und sich nur noch mit praktischen Fragen zweiten Ranges beschäftigt : John Stuart Mill schloss sich wesentlich in die Logik, also in die Formenlehre des menschlichen Denkens ein ; Herbert Spencer ver-

tritt die Gesellschaftslehre, das heisst die geistigen und sittlichen Fragen, welche sich aus dem menschlichen Zusammenleben ergeben, Bain kultivirt die Theorie der Erziehung, treibt also angewandte Psychologie und Moralphilosophie. Nur Deutschland hat noch eine lebendige Metaphysik und diese ist eine düstere, trostlose.“ [30]

Și Eminescu. „Cît despre filozofie, pesimismul e la modă: Schopenhauer e Dumnezeu, Hartmann profetul său. Pozitivismul lui August Comte nu face nici un progres; filozofii francezi nu mai studiază decît psihofiziologie, filozofia engleză nu mai merită numele de metafizică și se ocupă de chestii practice de ordine secundară, nu de soluțiunea unor probleme universale. Numai Germania are o metafizică vie, dar și aceea întunecoasă și desperată.“ [31]

Eminescu nu face o traducere textuală, cu excepția cîtorva caracterizări ca cea a lui Schopenhauer și Hartmann. Asupra opiniilor poetului cu privire la Schopenhauer am stăruit mai sus. Eduard von Hartmann (1842—1906) este menționat într-o însemnare din manuscrisul *2255, 379v,* ca promotor al „filozofiei neconștientului“. [32] În manuscrisul *2285, 163v, 164rv—168r* se păstrează un amplu extras din scrierile lui Hartmann în care se comentează „naivul realism“ („Der naive Realismus“). Filozoful german tipărește cea dintîi lucrare importantă a sa, *Die Philosophie des Unbewussten,* la Berlin, în 1869. Eminescu o putea cunoaște încă din anii studiilor universitare la Viena. Dintre lucrările lui Hartmann se citează mai des *Zum Geschichte und Begrundung des Pessimismus,* tipărită tot la Berlin în 1888. Nu putem ști în ce măsură o cunoaște poetul cînd întocmește editorialul programatic.

Eminescu îi omite din discuție pe John Stuart Mill, Herbert Spencer și Alexander Bain, cu numele cărora ne întîlnim în însemnările din manuscrise și în articolele sale. Poetul găsea potrivit, în schimb, să invoce filozofia lui Schelling, Fichte și Schleiermacher, la care nu se referă Max Nordau, și să amplifice critica la adresa hegelianismului.

Editorialul programatic este adus în discuție, ca text de bază, alături de scrisoarea către D. Brătianu din 1871, în demonstrarea antihegelianismului poetului. „Dacă maniera lui Schopenhauer — scrie G. Călinescu — e vizibilă pretutindeni la Eminescu, aceea a lui Hegel rămîne complet străină și n-am dovezi că poetul ar fi citit *Fenomenologia Spiritului,* sau că s-ar fi lăsat cîtuși de puțin captat de dialectica operei.“ [33] Dacă gîndirea lui Eminescu nu avea nimic înrudit cu „maniera“ lui Hegel, nu este mai puțin adevărat că filozofia sa este prezentată în numeroase însemnări din manuscrise. Multe din aceste însemnări sînt note de la cursurile de

filozofie și de istorie. Poetul își notează în manuscrisul *2257, II*, opinia lui Hegel cu privire la „estetica cuprinsului“ (Gehaltaesthetik) și tot în manuscrisul *2257, 194v* vorbește de „fenomenologia vieții interne“.[34] O atenție deosebită se acordă în manuscrisul *2257, 23* și opiniilor lui Hegel privind filozofia dreptului. Filozoful german, se arată aici, exprimă o „idee care nu numai că e fundamental adevărată, dar e și adîncă : «Adevărul nu e în afară de istorie, el e în istorie»“[35] Mai importante sînt, evident, însemnările în germană de la cursurile de filozofie ale lui C.N. Althaus, audiate la Berlin în 1873. Eminescu își face, în manuscrisul *2280, 1rv—3rv*, însemnări amănunțite de la prelegerea introductivă, *Über die Prinzipien der hegelschen Philosophie.*[36] Tot în manuscrisul *2280, 7rv—9r* găsim însemnări în germană de la altă lecție a lui Althaus, *Ü[ber] d[ie] Hegelsch[e] Ph]ilosophie[*, iar în manuscrisul *2286, 39r—39v, 41v—43v*, un capitol, *Hegel*, cu pasaje care trimit la *Știința logicii.*[37] Asemenea mărturii din manuscrise demonstrează că Eminescu se familiarizează cu filozofia lui Hegel în anii studiilor universitare și nu se mărginește, cum spune G. Călinescu, la „vagi generalități de manuale“.[38] Criticul polemizează, de fapt, cu I. Lupaș, T. Vianu și Al. Dima, care pledează pentru orientarea lui Eminescu și spre hegelianism.[39] De altfel G. Călinescu nu face legătura între editorialul poetului și lucrarea lui Max Nordau, pe care nici nu-l menționează în exegezele sale.

Eminescu operează, în realitate, cu extrase din prima parte a lucrării lui Max Nordau, *Mane Tekel, Apharsin*, pe care le integrează în comentariul său, procedeu folosit și în numeroase articole din *Timpul* din 1877—1883. Poetul reține, cum am văzut, opiniile lui Max Nordau cu privire la arta antică, nu și pe cele în care se ocupă de arta modernă. Se oprește și el la situația social-politică din Germania, Rusia, Franța, Italia, Anglia și Imperiul austro-ungar, însă omite să vorbească de Spania, Norvegia, Danemarca și Belgia. Trece peste referirile la Goethe și *Faust*, nu preia conversația din discursul critic și nici caracterizarea societății, ca fiind o mare sală de spital, deși ea l-ar fi putut ispiti. Îi rețin atenția, în schimb, considerațiile privind dezvoltarea științei, problema care îl preocupa și în epoca bolii, cum se vede din manuscrise.

Mai importantă în îndepărtarea de textul german este elogierea creației populare. „Dacă în autorii antichității plini de adevăr — scrie Eminescu —, de eleganță, de idei nimerite și care vor rămînea pururea tineri, găsim un remediu în contra regresului intelectual, nu vom uita că și în timpurile noastre există un

asemenea izvor pururea reîntineritor, poezia populară, atît cea de la noi, cît și cea a popoarelor ce ne încunjură". Eminescu avea în vedere, cînd vorbește de poezia populară a popoarelor vecine, baladele sîrbești, publicate în traducerea lui Dionisie Miron, în *Timpul* și în *Fîntîna Blanduziei.*

G. Călinescu făcea observația, în comentariul pe marginea editorialului programatic, că „pesimismul lui Eminescu este invers proporțional cu vîrsta". [40] Poetul „tînăr fiind și sănătos, simțea o voluptate deosebită să cînte vanitatea lumii, așa cum toți, cu mai multă sau mai puțină sinceritate, o cîntau pe atunci." Dar la maturitate, cu sănătatea precară, se angajează în gazetăria cotidiană, cu o energie ieșită din comun și o încredere în poporul nostru, niciodată dezmințită. Eminescu găsea în radicalismul pozitivist a lui Max Nordau o confirmare a propriei sale lupte împotriva „minciunilor convenționale "din societatea din vremea sa.

ORGANICITATEA SCRISULUI EMINESCIAN

Exegezele consacrate operei lui Eminescu acordă mare atenție — și pe bună dreptate — circulației unor teme, imagini și expresii în cuprinsul creației sale literare. Investigațiile se impune să fie extinse și la alte sectoare ale scrisului său. Asupra acestui aspect am insistat în mai multe rînduri în cursul expunerii noastre. Nu credem totuși de prisos să reluăm unele exemplificări, cărora să le alăturăm altele, spre a avea o imagine, fie și numai schițată, asupra interdependenței dintre toate sectoarele scrisului său.

Eminescu este un mare admirator al creației populare și în manuscrisele sale se păstrează o bogată colecție, care acoperă toate genurile literaturii noastre populare. Exemplul cel mai des citat de transfer din această colecție în poezie îl reprezintă integrarea unei doine de dor, *[„Trimite-mi fată măiastră..."]* din manuscrisul *2262, 66* în *Scrisoarea III* sub forma de epistolă a fiului de domn, trimisă de la Rovine „dragei sale, de la Argeș, mai departe" [1] Eminescu operează asemenea transferuri și din colecția sa de proverbe și ziceri, pe care le integrează în proza politică. Poetul îl considera pe Anton Pann un scriitor reprezentativ pentru orientarea spre popor și ne întîlnim cu numele său nu numai în *Epigonii* ci și în alte sectoare ale scrisului eminescian. O zicere din colecția de literatură populară din manuscrisul *2257, 250v* „Negustoria lui Nastratin Hogea" [2] este integrată, sub diferite forme, în proza po-

litică. Eminescu caracterizează în editorialul *[„D. C.A. Rosetti, venerabilul..."]*, publicat în *Timpul* în 12 martie 1882, răscumpărarea oneroasă a căii ferate Cernavoda—Constanța „negustoria lui Nastratin"[3]. O zicere din manuscrisul *2307, 26:* „Minte la nebun cît glas la un pește"[4], este transferată ca final, într-o notiță, *Potcoave ortografice*, publicată în *Curierul de Iași* în 2 iunie 1875[5]. Persiflează aici limbajul folosit de un ziar provincial. Proverbul: „Cei tineri grăiesc ce fac, cei bătrîni povestesc ce-au făcut, iar cei nebuni ceea ce vor să facă", din manuscrisul *2307, 26v*[6], este transferat în articolul *[«Presa» arată deosebirea..."]* publicat în *Timpul* în 16 noiembrie 1877. Prezintă aici politica Partidului liberal și scrie că: „Bătrînii vorbesc ce au făcut, tinerii ce fac, nebunii ce au de gînd să facă"[7]. Schimbările operate în acest transfer se limitează la omiterea cîtorva cuvinte. Poetului îi place să citeze din colecția sa de literatură populară și își susține demonstrațiile din proza politică cu o suită de „paremii". Transcriem cîteva din manuscrisul *2257, 287:* „Tocmeală dușmănoasă și plată frățească", „Cel nevoiaș, norocul lui cînd nu-ntîlnește nici un dușman pe drum, iar cel voinic, norocul dușmanilor cînd nu-l întîlnesc pe dînsul", „Minte de bătrîn, putere de tînăr și-ndrăzneală de nebun la război se cere", „Decît un an cioară, mai bine o zi șoim"[8]. Eminescu transferă aceste „paremii" în editorialul *[„Multe am avut de zis..."]*, publicat în *Timpul* în 16 decembrie 1877[9]. Proverbele sînt transferate în editorial doar cu cîteva modificări impuse de integrarea lor în discursul critic. Eminescu întocmește un elogiu adus armatei române la întoarcerea de pe fronturile de luptă din Balcani pentru cucerirea independenței.

Contemporanii lui Eminescu considerau *Scrisoarea III* un pamflet politic la adresa liberalilor[10]. Împărtășim sau nu această opinie, nu este mai puțin adevărat că versuri celebre din acest poem se întîlnesc, sub forma unor parafrazări, în proza politică. Putem întocmi chiar un florilegiu, cu corespondent pe un spațiu de mai mulți ani, al publicisticii eminesciene:

Astfel Asia, Europa, Africa cu-a ei pustiuri [...]
Toate se-ntind nainte-i... ca pe un uriaș covor

*

Și în caii lor sălbateci bat cu scările de lemn,
Pe copite iau în fugă fața negrului pămînt...

*

Cad săgețile în valuri care șuieră, se toarnă [...]
Pe pămînt nu li se pare că se nărue tot cerul...

*

Au la Sybaris nu sîntem, lîngă capiștea spoielii...

*

Toți pe buze-avînd virtute, iar în ei monedă calpă

*

Și în două temniți large cu de-a sila să-i aduni.

*

Cum nu vii tu, Țepeș Doamne [11]

Expansiunea Imperiului otoman peste trei continente este prezentată și în articolul *[„Ieri seară ni s-a comunicat..."]*, publicat în *Timpul* în 25 februarie 1881. Eminescu comentează demersurile făcute la Constantinopol de cabinetele europene în sprijinul grecilor. Poarta știa că „un popor — scrie Eminescu despre aceste demersuri — care, în urma calităților și a defectelor sale, și-au întins umbra puterii asupra a trei continente, nu piere fără a atrage în cădere-i și pe alții" [12]. Eminescu caracterizează cu imaginea din poezie, în două editoriale, *[„În sfîrșit vedem limpede..."]* și *[„Cestiunea scăderii..."]* publicate în *Timpul* în 25 ianuarie 1878 [13] și în 24 ianuarie 1879 [14], trecerea armatelor imperiale țariste peste teritoriul țării noastre. „Napoleon era asupra intrării în Rusia — se arată în primul editorial — și trupele rusește se-ntorceau în marș forțat, în ruptul capului, luînd fața pămîntului românesc pe tălpile lor". Ploaia de săgeți care întunecă cerul din evocarea luptei de la Rovine este adusă în discuție în editorialul *[„Sîntem în ajunul unei soluțiuni..."]*, publicat în *Timpul* în 7 octombrie 1879. „Cînd Mohamed II — scrie Eminescu — s-a întîmpinat la Rovine cu mica oștire a lui Mircea cel Bătrîn, în partea turcilor era aliat vestitul Marcu Crăișorul, eroul legendelor slave. Cînd acesta a văzut mulțimea săgeților române întunecînd văzduhul ca nourii cerului, a căzut în genunchi, rugîndu-se : «Fă-mă, Doamne, să cad în luptă, dar să învingă creștinii». Craiul Marcu a căzut în bătălie, dar Mircea a ieșit biruitor" [15] „Sybaris", „capiștea spoielii", „monedă calpă" au corespondent în multe articole. Dumitru Brătianu îl critică pe Ion C. Brătianu, fratele său, pentru modul cum guverna țara și Eminescu îl numește pe cel dintîi în editorialul *[„Cînd onor. D. Ioan Brătianu s-a retras..."]*, publicat în *Timpul* în 6 iunie 1881,

„un ministru fenomen la Sybaris“ [16]. Adunarea deputaților este numită în editorialul *[„Astăzi se deschide Adunarea...“]*, publicat în *Timpul* în 16 septembrie 1878, „capiștea minciunii“ [17]. Cuvîntările deputaților în Corpurile legiuitoare sînt apreciate în editorialul *[„De cînd cu începerea...“]*, publicat în *Timpul* în 19 septembrie 1879, vorbărie goală, „bani tociți“ și calpi“ [18]. Eminescu cere, în articolul *[„Aflăm că d. N. T. Moldoveanu...“]* din 2 iunie 1879 „temnițele [...] destul de largi“ să încapă toți cei certați cu legea [19]. Vlad Țepeș este și în proza politică înfăptuitorul dreptății, prin mijloace violente. Sînt de amintit editoriale ca *[„Are haz «Românul»...“]* din 22 ianuarie 1881 [20], *[.Erodot al «Românilor» continuă...“]* din 25 ianuarie 1881 [21], *[„Mai zilele trecute...]* din 20 august 1881 [22].

Eminescu pune în discuție problema prezentului etern în poezia *Cu mîne zilele-ți adaogi...* din care transcriem o strofă :

Cu mîne zilele-ți adaogi,
Cu ieri viața ta o scazi,
Și ai cu toate astea-n față
De-a pururea ziua de azi. [23]

Poetul deschide, cu reflecții asemănătoare, și *Cronica anului 1881* publicată în *Timpul* în 1 ianuarie 1882. Omul nu poate porunci timpului, arată poetul, să stea pe loc, dar pune hotar între trecut și viitor și are „pururea în față ziua de azi, eternul prezent“ [24]. Eminescu își încheie cu reflecții asemănătoare și articolul *[„Feldmareșalul, conte Moltke...“]* publicat în *Timpul* în 23 ianuarie 1880 : „a spera mereu într-un mîne, trăind într-un vecinic“ astăzi [25]. Poetul caracterizează aici destinul pămîntean al tuturor oamenilor, indiferent de treapta pe care se ridică în ierarhia socială.

1. Heliade Rădulescu este evocat în *Epigonii* ca o personalitate cu un loc aparte în mișcarea noastră culturală :

Munte cu capul de piatră de furtune detunată
Stă și azi în fața lumii o enigmă n-esplicată [26].

Eminescu caracterizează și guvernarea liberală, într-un editorial, *[„Pe cînd în politica esterioară...“]*, publicat în *Timpul* în 6 noiembrie 1882, cu atît mai curioasă „cu cît enigma va rămînea pururea neesplicată“ [27].

Eminescu propunea în *Glossa* norme de conduită în viață :

Privitor ca la teatru
Tu în lume să te-nchipui [28].

Poetul face constatarea în editorialul *[„Admirabila dibăcie...“]*, publicat în *Timpul* în 11 februarie 1883, că în viață nu putem urma această cale să fim „privitori numai ca la teatru“ [29].

Demiurgul îi descoperă lui Hyperion, în *Luceafărul*, destinul pămîntenilor :

> Părînd pe veci a răsări
> Din urmă moartea-l paște
> Căci toți se nasc spre a muri
> Și mor spre a se naște [30]

Eminescu caracterizează cu aceste versuri personalitatea lui Vasile Conta, în necrologul ce i-l închină în *Timpul* în 25 aprilie 1882. Filozoful român se situa, arată poetul, deasupra oamenilor politici din vremea sa care „se nasc spre a muri și mor spre a se naște“ [31].

Eminescu operează transferuri din poezie în publicistică sub formă de autocitare, fără să facă mențiune de acest lucru. Un exemplu ne oferă două versuri din versiunea din 1876 a poeziei *Scrisoarea I* :

> Căci cine oare-n lume mai poate sta păreche
> Cu-a geniilor geniu, cu Popovici Ureche [32].

Versurile sînt citate în cronica dramatică *„Visul Dochiei“*, publicată în *Timpul* în 12 noiembrie 1877 :

> Și cine oare-n lume poate sta păreche ?
> Cu-al geniilor geniu, cu Popovici-Ureche ? [33]

Eminescu introduce la distanță de un an schimbări în primul vers. Ar trebui să se țină seama de ele, aceasta fiind forma tipărită, ulterioară versiunii din manuscrise.

Trecînd la proză, se cuvine observat mai întîi că expresii de aici, imagini și termeni în accepțiuni personale trec în proza politică. Expresii din *Sărmanul Dionis* și *[Avatarii faraonului Tlà]* : „închipuire urieșească“, „bolți urieșești“, „palate urieșești“ [34] se întîlnesc și în conferința *Influența austriacă asupra românilor din principate*, publicată în *Convorbiri literare* în 1 august 1876 [35]. Aici se vorbește de „puteri urieșăști“ și „flotă urieșească“. Expresia este folosită în alt context politic și în articolele din *Timpul* din 1877—1878.

Eminescu descrie în *[Avatarii faraonului Tlà]* o scenă a jocului statuilor într-o subterană. „Stanurile de piatră se coboară și-ncepură a juca în pivniță și sub greoaiele lor tălpi de granit urla cerul suteranei“ [36]. Poetul vorbește în articolul *[„Periodul al doi-*

lea...“], publicat în *Curierul de Iași* în 1 octombrie 1876 de „idolul de fier cu picioarele de lut“ [37], iar în editorialul *[„Depeșa din urmă...“]*, publicat în *Timpul* în 28 noiembrie 1882, de „atotputernicia cu picioarele de lut“ [38].

Naratorul din povestirea *[Archaeus]* face considerații filozofice asupra modului de înțelegere a problemelor universului. „Pentru o minte mare — scrie poetul — totu-i *problem*, iar pentru 75 de dramuri de creier totu-i sigur“ [39]. Caracterizarea aceasta o întîlnim și în editorialul *[Cînd, mulțumită...“]*, publicat în *Timpul* în 7 februarie 1880, în care se comentează prevederile Tratatului de la Berlin din 1878. „Pentru cei simpli — scrie poetul — art. 44 era un principiu de drept, pentru înțelept un problem“ [40]. Aici apare și expresia „caracter problematic“, frecvent folosită în proza politică.

O atenție deosebită se impune să acordăm și interferențelor dintre însemnările științifice și celelalte sectoare ale scrisului eminescian. Poetul notează în manuscrisul *2267, 107*, cum am mai arătat, că o „lopată de pămînt căzînd jos, s-așează sub formă de piramidă“ [41]. Organizarea societății se face, arată Eminescu în editorialul *[„Ni se pare că vorbim...“]*, publicat în *Timpul* în 17 august 1882, tot sub formă de piramidă. „E adevărat că am afirmat — răspunde Eminescu la obiecțiile presei liberale — și afirmăm că o societate bine construită și sănătoasă cată să aibă forma unei piramide“ [42].

O bucată de materie, se arată în manuscrisul *2270, 115*, „e compusă dintr-un număr mare de asemenea *atome*. Toate schimbările din lume se datoresc mișcării atomelor“ [43]. Problema structurii materiei o discută și Moș Iosif, personajul din povestirea cu același titlu. „După el, fiecare atom era centrul lumii int[r]egi adică a nemărginirei, și fiecare sta în legătură cu toate lucrurile lumii“ [44].

Eminescu se ocupă în numeroase însemnări științifice din manuscrise de schimbări la care este supusă materia în Univers. „Fiecare formă — scrie poetul în manuscrisul *2285, 182* — trebuie să degenereze ; devine incompatibilă cu timpul — ba chiar în aparența formei, în mijlocul curentului vieței sale putem observa germenii morței sale — tocmai cum știm că chiar în copilul inocent, fiecare pulsațiune e un pas spre dezvoltare, dar și unul spre mormînt“ [45]. Însemnarea ne îndrumă spre finalul unei variante a poeziei *Scrisoarea I* din manuscrisul *2290, 49* :

> Din a morții sfîntă mare, curg izvoarele vieții
> Spre a se-ntoarce iar într-însa [46].

Eminescu scoate și o încheiere la însemnarea de mai sus. „Viața e germenul morții — moartea e germenul vieții“. Asemenea

reflecții se fac și în încheierea poemului *Împărat și proletar*: „Că vis al morții-eterne e viața lumii-ntregi“ [47].

Problema echilibrului în Univers se înscrie, cum se desprinde din însemnările științifice, ca unul din principiile cu caracter de generalizare. Echilibrul este simbolizat prin cumpănă pentru care găsim numeroase însemnări în manuscrise. „Mișcarea *centripetală*, insolațiune — notează Eminescu în manuscrisul *2255, 377v* — produce mișcare (rotațiune) adică *mijlocul e media, limba cumpenei*, de la *centripetală* și *centrifugală*“ [48]. Poetul caracterizează într-un editorial, *[„În Senat a început ieri...“]*, publicat în *Timpul* în 12 octombrie 1879, poziția geografică a României și o găsea prin situarea între trei imperii rivale „asemenea unei limbe de cumpănă“ [49]. Cumpăna și limba cumpenei sînt invocate și în poemul dramatic *[Mureșanu]*, scris probabil în epoca ieșeană:

S-asamăn într-olaltă vieață și cu moarte;
Ci cumpăna gîndirii-mi și azi nu se mai schimbă
Căci între amîndouă stă neclintita limbă [50].

Versurile sînt transformate în poezia *Se bate miezul nopții...* tipărită în 1883.

S-asamăn între-olaltă viață și cu moarte;
Și-n cumpăna gîndiri-mi nemica nu se schimbă
Căci între amîndouă stă neclintita limbă [51].

Problema călătoriei luminii în Univers formează și ea obiectul a numeroase însemnări științifice din manuscrise. „Să ne-nchipuim că Cezar — scrie Eminescu în manuscrisul *2276, 209—210* — ar fi trăit pe un pămînt depărtat de noi, ale cărui raze n-ajung la noi decît într-o mie de ani. Să ne închipuim că astăzi Brutus [îl] ucide și noi ținem ocheanul spre acea stea. Acum nu vedem nimic — abia peste o mie de ani am vedea ceea ce în steaua *X* se petrece astăzi. Pe de altă parte să ne-nchipuim că oamenii din toți corpii cerești țin ochianele îndreptate spre noi, unii mai aproape, alții mai departe. Și Cezar cade azi de mîna lui Brutus. Cei din Lună ar vedea astăzi — cei mai de departe mîni, și mai departe poimîni, în văile Universului peste o mie de ani“ [52]. „O stea s-a stins — notează Eminescu în manuscrisul *2267, 164v* — și lumina ei — ca efect al existenței — călătorește mii de ani pentru a ajunge la ochiul nostru“ [53].

Contemporană, ca elaborare, cu însemnările științifice este poezia *Mușat și ursitoarele*, pe care poetul o încheie cu imaginea călătoriei luminii în Univers:

Ca și lumina ce în cer se sue
A unei stele de demult pierite :
El n-a fost cînd era, el e cînd nu e[54].

Contemporană cu însemnările științifice este și poezia *La steaua*.

La steaua care-a răsărit
E-o cale-atît de lungă,
Că mii de ani i-au trebuit
Luminii să ne-ajungă

Poate de mult s-a stins în drum
In depărtări albastre,
Iar raza ei abia acum
Luci vederii noastre[55].

Imaginea luminii care călătorește în Univers și după ce steaua s-a stins o întîlnim și în editorialul *[„Observăm că unirea...“]*, publicat în *Timpul* în 9 decembrie 1882. „Precum lumina unor stele ce s-au stins de mult — scrie Eminescu — călătorește încă în Univers, încît raza ajunge ochiul nostru într-un timp în care steaua ce-a revărsat-o nu mai există, astfel din zarea trecutului mai ajunge o rază de glorie pînă la noi, pe cînd cauza acestei străluciri, tăria sufletească, credința, abnegațiunea nu mai sînt. Degeaba pitici moderni ar îmbrăca zalele lor mîncate de rugină dacă nu pot umplea sufletele cu smerirea și credința celor vechi“[56].

Cercetătorii trimit, cînd comentează poezia *La steaua*, la poemul lui Gottfried Keller, *Der Stern* și nu insistă asupra unui alt aspect, nu mai puțin semnificativ. Poezia aparține, ca și *Mușat și ursitorile*, epocii gazetărești bucureștene și din cele 14 variante, 11 se găsesc în manuscrisul *2270*, consacrat de poet însemnărilor de fizică.

Eminescu aplică teza filozofică din poezie la faptele glorioase ale unor personalități din trecutul îndepărtat și înlocuiește evocarea dramei personale cu mustrarea contemporanilor pentru înstrăinarea de istoria națională.

Proza politică oferă și ea exemple din care se vede că Eminescu pornește de la ea spre celelalte sectoare ale scrisului său. Poetul traduce, între alte poezii, și oda lui Horațiu, *Către Bullatius*, și un vers : „Cerul deasupra-l schimbi, nu sufletul, marea trecînd-o“, îl integrează în articolul *Tendențe de cucerire* publicat în *Timpul* în 7 aprilie 1878[57]. Perpessicius datează primele versiuni

ale traducerii ca fiind din 1879 [58]. Din articolul în discuție se vede însă că poetul face traducerea cel puțin cu un an mai devreme. În alt articol, [*„«Românul» concede...“*], publicat în *Timpul* în 4 ianuarie 1878, Eminescu critică unii oameni politici din țara noastră, că în evenimentele din 1877—1878 „n-au urmat cărarea hotărîtă de mai nainte“ [59]. Poetul reia această învinuire în poezia *Scrisoarea II*, de astă dată în alt context și ca o scuză : „Dragul meu și calea asta s-a bătut de mai nainte“. Versiunea din manuscrisul *2260* în care apare acest vers este din 1880 [60]. Proza politică anticipează poezia cu trei ani. Cercurile intelectuale din Europa și presa erau îngrijorate de amenințarea Imperiului otoman în ajunul declarării războiului ruso-turc din 1877—1878. Eminescu se ocupă într-un alt articol, *Antihrist*, publicat în *Curierul de Iași* în 3 septembrie 1876, de prevestirile care se făceau cu privire la sfîrșitul lumii. Acest sfîrșit avea să vină, scrie ironic poetul, din partea unui sultan turcesc care „va preface domul din Colonia în grajd de cai“ [61]. Amenințarea o întîlnim și în *Scrisoarea III* :

Am jurat ca peste dînșii să trec falnic, fără păs
Din pristolul de la Roma să dau calului ovăs [62].

Poetul introduce această amenințare în *Scrisoarea III* abia în versiunea din 1878—1879.

Eminescu evocă în articolul [*„Pauza grea și atentivă...“*], publicat în *Curierul de Iași* în 8 aprilie 1877, atmosfera apăsătoare care domnea în Europa înaintea declarării războiului din 1877—1878. „Unele [ziare] văd deja zecile de milioane de moametani din India depărtată — scrie Eminescu — și pînă la Maroc, ridicîndu-se ca un singur om la desfășurarea flamurei verzi a prorocului și împlînd nefericita Europă cu rînduri de sînge și de flăcări, încît, după cuvîntul biblic, neamuri străine vor intra cu plugul pe locurile unde au stătut orașele noastre și turmele de vite ale triburilor asiatice vor paște iarba răsărită din ruinele sfinte ale civilizației. Astfel se va ridica în contra crucii întreg Aliotmanul și astfel se zugrăvesc ca pe-o pînză albă umbrele negre ale viitorului“ [63].

Viziunea apocaliptică asupra amenințării Imperiului otoman anticipează *Scrisoarea III* în care sînt integrate și expresii de aici :

Un sultan dintre aceia ce domnesc peste vr-o limbă
Ce cu-a turmelor pășune, a ei patrie și-o schimbă

*

An cu an împărăția tot mai largă se sporește,
Iară flamura cea verde se înalță an cu an

*

— «Cum ? Cînd lumea mi-e deschisă, a privi gîndești că pot
Ca întreg Aliotmanul să se-mpiedice de-un ciot ?»

*

Tot ce stă în umbra crucii, împărați și regi s-adună [...]
Pentru a crucii biruință se mișcă rîuri-rîuri [64].

Viziunea din articolul din *Curierul de Iași* asupra Imperiului otoman anticipează *Scrisoarea III* cu cel puțin un an. Ultimele două versuri se găsesc numai în versiunea din manuscrisul *2282, 38—55* din 1880—1881 [65]. Ele sînt anticipate de articolul din foaia ieșeană cu mai bine de trei ani.

Evenimentele din Imperiul otoman sînt comentate și în articolul *Conspirațiile din Constantinopol* în 4 noiembrie 1877. Unii conducători de la Poartă, arată Eminescu, doreau în adevăr pacea și chemau „din noaptea vremilor umbra prorocului" [66]. Expresia „noaptea vremilor" ne îndrumă spre poezia *O, mamă...* elaborată în 1880 :

O, mamă. dulce mamă, din negura de vremi
Pe freamătul de frunze la tine tu mă chemi [67].

Eminescu operează transferuri dintr-o secțiune în alta a scrisului său, dintr-un context social-politic în alt context social-politic, dintr-un registru intelectual în alt registru intelectual și chiar emotiv. Poetul nu se autoplagiază și transferurile în care operează cu aceiași termeni nu trebuie să înșele.

Schița noastră oferă o imagine, fie ea și sumară, asupra circulației cîtorva teme, imagini și expresii în opera poetului nostru național. Drumul pe care îl urmează nu pornește întotdeauna de la poezie și asistăm la o mare varietate de interferențe și transferuri. Eminescu ocupă și sub acest aspect al organicității scrisului său un loc singular în literatura noastră.

NOTE

I. JURNALUL FORMĂRII INTELECTUALE

1 Aurel Vasiliu. *Bucovina în viața și opera lui M. Eminescu*. Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1943, p. 215.

2 *Principii filosofice, politice și morale.* De Colonelul de Bais. Vechiu Balif de Mudon și mădulariu a mai multor Academii. Tradusă din limba franceză de Comisul Costachi Gane. I—II. Iași, Tipografia Institutului Albinei, 1846.

3 Aurel Vasiliu. *Elevul Mihai Eminescu și lumea cărților.* În *Caietele Mihai Eminescu. IV.* București, Editura Eminescu, 1977, p. 265.

4 W. Traug. Krug. *Manual de filosofia și de literatura filosofică.* Tradus după a treia ediţiune de A. Treb. Laurian. În trei tomuri. București, Cu tipariul Colegiului Național, 1847. Se tipărește numai volumul I.

5 T. Cipariu. *Elemente de filosofiă după W. T. Krug.* I—II. Blaj, Cu tipariul Seminariului Diecesan, 1861, 1863.

6 G. Bogdan-Duică. *Eminescu și societatea „Orientul".* În *Mihai Eminescu, II,* nr. 7, 1931, p. 116—120; *Mihai Eminescu.* Studii și articole. Ediție îngrijită, prefață, note și bibliografie, de Ecaterina Vaum. Iași, Editura Junimea, 1981, p. 211—216; Pavel Țugui. *Grigore H. Grandea (Omul și opera).* Craiova, Scrisul Românesc, 1977, p. 95—99.

7 *Albina Pindului,* I, nr. 3, 15 iulie 1868, p. 49—51, nr. 4, 1 august 1868, p. 81—85.

8 *Albina Pindului,* I, nr. 7, 15 septembrie 1868, p. 154—159, nr. 8, 1 octombrie 1868, p. 188—193.

9 *Albina Pindului,* II, [nr. 2], 16—30 iunie 1869, p. 47—48. Se reproduce în *Gazeta Transilvaniei,* XXXII, nr. 56, 23 iulie/4 august 1869, p. 4.

10 M. Eminescu. *Fragmentarium.* Ediție după manuscrise, cu variante, note, addenda și indici de Magdalena D. Vatamaniuc. București, Editura științifică și enciclopedică, 1981, p. 77. *Addenda* cuprinde extrase din scrierile lui Ludwing Börne, Rudolf Clausius, Joseph Droz, Charles-Barthélmy Dunoyer, Pierre Simon Laplace, Julius Robert Mayer, John Stuart Mill, Marc-René-Anne-Marie de Montalembert, Blaise Pascal, Claude Servais Mathias Pouillet, James Cowles Prichard, David Ricardo, Henry Sainte-Claire Deville, Jean-Baptiste Say, P. Coel. M. Schachinger, Mathias Jakob Schleiden, Adam Smith, John Tyndall.

11 D. Vatamaniuc. *Publicistica lui Eminescu. 1870—1877.* Iași, Editura Junimea, 1985, p. 3—13. Profesorii lui Eminescu la Universitatea din Viena, cursurile urmate și activitatea sa în societățile studenților români din capitala Imperiului austro-ungar.

12 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu* (1). [București], Editura pentru literatură, 1969, p. 339.

13 I. Grămadă. *Mihail Eminescu* (Contribuții la studiul vieții și operei sale). Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1914, p. 7—10.

14 D. Vatamaniuc. *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut.* București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 78—120.

15 M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica. „Albina", „Federațiunea", „Românul", „Convorbiri literare", „Curierul de Iași".* Studiu introductiv de Al. Oprea. [Ediție critică îngrijită de Petru Creția, Dimitrie Vatamaniuc, Anca Costa-Foru, Eugenia Oprescu. Colaborator extern Gerhart Cseijka]. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980, p. 528. Și Gelu Neamțu. *Înființarea, programul și colaboratorii ziarului „Federațiunea" (1868—1878).* În *Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj.* Cluj-Napoca, XIV, 1971, p. 157—172; D. Vatamaniuc. *Eminescu colaborator la „Federațiunea".* În *Caietele Mihai Eminescu.* București, Editura Eminescu, 1972, p. 189—197.

16 T.V. Stefanelli. *Amintiri despre Eminescu*. Bucureşti, Institutul de arte grafice C. Sfetea, 1914, p. 53—54; *Amintiri despre Eminescu*. Ediţie îngrijită, prefaţă, bibliografie şi indice de Constantin Mohanu. Iaşi, Editura Junimea, 1983, p. 84; D. Vatamaniuc. *Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut*. Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 505—506. Se publică un extras din matricolele Universităţii din Viena privind cursurile ţinute la Facultatea de drept de aici în 1869—1872.

17 D. Vatamaniuc. *Publicistica lui Eminescu* 1870—1877. Iaşi, Editura Junimea, 1985, p. 40—59 *(Eminesciana 39)*.

18 I.V. Pătrăşcanu. *M. Eminescu student la Berlin*. Bucureşti, Editura Societăţii „Prietenii istoriei literare", 1931, p. 7—8, 15—16. D. C. Amzăr, *Studenţi români în străinătate (Universitatea din Berlin)*. Date şi interpretări statistice. Bucureşti, M. O. Imprimeria Naţională, 1941, p. 232, 233 (Extras din *Cercetări literare*, IV). Există deosebiri între informaţiile lui I. V. Pătrăşcanu şi cele comunicate de Universitatea din Berlin. Am optat pentru înştiinţările Universităţii din Berlin. Aici se precizează că Eminescu se înscrie la Universitatea din Berlin în 18 decembrie 1872 în baza unui certificat de absolvire eliberat de Liceul din Botoşani. Eminescu obţine acest certificat probabil în 1871, cînd părăseşte Viena şi pleacă în ţară să facă pregătirile pentru serbarea de la Putna. La conducerea Liceului din Botoşani se afla Alexandru Lambrior (N. Răutu. *Istoria Liceului Laurian din Botoşani*. Botoşani, 1909, p. 36, 173—147), prieten apropiat al poetului.

19 Ioan Slavici. *Opere IX. Memorialistica. Varia. [Ediţie de C. Mohanu şi D. Vatamaniuc]*. Bucureşti, Editura Minerva, 1978, p. 627.

20 *Telegraful român*, XXI, nr. 44, 31 mai/12 iunie — nr. 48, 14/26 iunie 1873.

21 *Românul*, XVIII, 24 iunie — 3 iulie 1874. Traducere de Ieronim G. Bariţiu. Se reproduce în *Observatoriul*, IV, nr. 25, 25 martie/6 aprilie 1881; nr. 27, 1/13 aprilie 1881 — nr. 31, 15/27 aprilie 1881. Şi în volum: *Lupta pentru drept*. Traducere de Teodor V. Păcăţean. Bucureşti, Tipografia şi Fonderia de litere Thoma Basilescu, 1898; *Lupta pentru drept*. Traducere din limba germană de Constantin Turtureanu. Iaşi, Institutul grafic „Presa Bună", 1930; *Lupta pentru drept*. Traducere din limba germană de Sandi Constantinescu. Constanţa, Institutul de Arte Grafice „Moderna", [1938]. R. Ihering menţionează în prefaţa la ediţia din 1891 traducerea din *Românul* (R. Ihering. *Der Kampf um's Recht*. Zehnte Auflage. Wien, Manz'sche k.u.k. Hof -Verlags-und Universitäts-Buchhandlung, 1891, p. VI). Mai veche era însă traducerea din *Telegraful român* pe care, probabil, nu o cunoştea.

22 *Curierul de Iaşi*, IX, nr. 69, 20 iunie 1876, p. 3; X, nr. 33, 25 martie 1877, p. 2; *Opere IX Publicistica*, p. 131, 353, 559, 725—726.

23 *Bausteine zur romanischen Philologie*. Festgable für Adolf Mussafia zum 15. Februar. Halle, Verlag von Max Niemeyer, 1905. Bibliografia lucrărilor lui Mussafia, p. XI—XLVII. Studiile lui Philippide şi Friedwagner, p. 46—59, 683—714; Lorenzo Renzi. *Il carteggio de Adolfo Mussafia con Elise e Helene Richter*. In *Alti. Anno Accademico CXXVI (1863—1964)*. Veneţia, 1964, p. 497—515.

24 Ioan Slavici. *Opere IX Memorialistica*, p. 122.

25 *Timpul*, III, nr. 44, 25 februarie 1878, p. 3.

26 Dühring. *Cestiunea evreilor. Studiată ca cestiune de rasă, de moravuri şi de cultură*. În *Timpul*, VI, nr. 77, 6—7 aprilie 1881, nr. 81, 11 aprilie 1881. Se reproduce sub semnătura lui Iacob Negruzzi, în *România liberă*, V, nr. 1169, 5 mai 1881, nr. 1170, 6 mai 1881, nr. 1173, 9 mai 1881 —

nr. 1176, 13 mai 1881. În introducere se prezintă lucrările lui Dühring tipărite pînă la acea dată.

27 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare. IV. «Junimea»*. București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina", 1938, p. 103.

28 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 105.

29 Idem, p. 88—95.

30 Ibidem, p. 570—576. Însemnările din manuscrisul *2287, 80rv—81r, 83rv—85rv*, în germană, prezintă dinastiile a XIII-a, XIV-a și XVI-a, și se fac considerații filozofice. Sînt descifrate și traduse de Mariana Petrescu (*Transilvania*, XI, nr. 2, februarie 1982, *Supliment Eminescu*, p. 1).

31 *Manuscriptum*, XII, nr. 2, [aprilie—iunie] 1982, p. 18—23. Descifrare și traducere de G. Pintea.

32 *Manuscriptum*, XVI, nr. 2 [aprilie—iunie] 1985, p. 44—47. Descifrare și traducere G. Pintea.

33 Richard Lepsius. *Königsbuch der alten Ägypter*. Erste Abtheilung. Berlin, Besserche Buchhandlung, 1858, p. 4; *Synoptische Tafeln der ägyptischen Dinastien*, p. 4; M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 570, 571, 572; D. Vatamaniuc. *Eminescu și Lepsius*. În *Convorbiri literare*, nr. 1, ianuarie 1981, p.12.

34 Richard Lepsius. *Die Chronologie der Ägypter*. Berlin, Nicolaische Buchhandlung, 1849, p. 333—334.

35 Eusebius Episcop de Cesareea. *Istoria bisericească și Viața lui Constantin cel Mare*. Traduse în românește de Iosif [Gheorghian] Fost mitropolit primat. București, Tipografia „Cărților bisericești", 1896.

36 *Timpul, V*, nr. 177, 9 august 1880, p. 1; *Opere XI. Publicistica*. Ediție critică întemeiată de Perpessicius. [Ediție critică îngrijită de un colectiv de la Muzeul Literaturii Române: Dimitrie Vatamaniuc, Petru Creția, Oxana Busuioceanu, Anca Costa-Foru, Aurelia Creția, Eugenia Oprescu, Ileana Rațiu. Coordonatorul ediției: Alexandru Oprea]. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1984, p. 292.

37 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 192—216.

38 Ioan Slavici. *Opere IX. Memorialistica*, p. 610.

39 M. Eminescu. *Fragmentarium, p. 152—171; Economia națională*. Antologie, studiu introductiv, note și comentarii de Vasile C. Nechita. Iași, Editura Junimea, 1983, p. 55—86.

40 *Mihai Eminescu*, III, nr. 9, 1932, p. 75—97. Cu o prezentare introductivă de D. Murărașu (p. 74—75); D. Murărașu. *Eminescu și clasicismul greco-latin. Eminescu. Cultură și știință*. [București, Tipografia „Bucovina" I. E. Torouțiu, 1933], p. 35—61; *Despre cultură și artă*. Ediție îngrijită de D. Irimia, [Iași], Junimea, 1970, p. 271—292; *Fragmentarium*, p. 25—47; *Opere XIV. Traduceri filozofice, istorice și științifice*. Hurmuzaki. Rötscher. Kant. Leskien. Bopp. Articole și excerpte. Studiu introductiv de Al. Oprea. [Ediție critică de Petru Creția, Dimitrie Vatamaniuc, Anca Costa-Foru, Aurelia Creția, Ileana Rațiu. Colaboratori externi Gheorghe Mihăilă, Amita Bhose]. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1983, p. 913—926; *Opere VII. Traduceri, transcrieri, excerpte*. Ediție critică, note și variante de Aurelia Rusu. *Gramatica paleoslavă*, text stabilit și note de Gh. Mihăilă. Studiu introductiv de Zoe Dumitrescu-Bușulenga. București, Editura Minerva, 1984, p. 3—33.

41 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 47—50, 552—553; *Opere XIV. Traduceri*, p. 927—929; *Opere VII. Traduceri, transcrieri, excerpte*, p. 379-383

42 Friedrich Schiller. *Kleinere prosaische Schriften. Aus mehren Zeitschriften vom Verfasser selbst gesammelt und verbessert.* Zweiter Theil, Leipzig, bey Siegfried Lebrecht Crusius, 1800, p. 303—304.

43 I. E. Torouțiu și Gh. Cardaș. *Studii și documente literare. I. «Junimea».* București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina", 1931, p. 316.

44 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară.* Studiu introductiv de Perpessicius. [Ediție critică îngrijită de un colectiv de cercetători de la Muzeul Literaturii Române: Petru Creția, Dimitrie Vatamaniuc, Anca Costa-Foru, Eugenia Oprescu. Colaboratori externi: Dumitru D. Panaitescu, Amita Bhose]. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977, p. 224.

45 G. Călinescu. *Opera lui Mihai Eminescu.* II. București, Fundația pentru literatură și artă, 1935, p. 10, G. Călinescu trimite la manuscrise, dovadă că face aceste aprecieri independent de D. Murărașu, editorul textului. Criticul reia acest comentariu, fără însă să mai facă trimiterea la manuscrise, de vreme ce textul intrase în circuitul public. Îl retipărește în această formă în *Cultura lui Eminescu.* În *Studii și cercetări de istorie literară și folclor,* V, nr. 1—2 [ianuarie — iunie] 1956, p. 245—246; *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1),* p. 340—341.

46 Ion Iliescu. *În legătură cu paternitatea unui studiu de Mihai Eminescu.* În *Orizont,* XIX, nr. 6, iunie 1968, p. 52—58.

47 Dan Petrovanu. *Manuscrisele lui Eminescu și interpreții lor.* În *Cronica,* XX, nr. 36, 6 septembrie 1985, p. 5, 7, nr. 37, 13 septembrie 1985, p. 5 *(Opinii).* Studiu privind raporturile lui Eminescu cu „psichologia popoarelor"; D. Vatamaniuc. *Contribuții eminesciene.* În *Revista de istorie și teorie literară,* XXXII, nr. 2, aprilie—iunie 1984, p. 82—86; M. Eminescu. *Opere XI. Publicistica,* p. 619—620; D. Vatamaniuc. *Sursologie eminesciană și... etică profesională.* În *Revista de istorie și teorie literară,* XXXIII, nr. 2, aprilie—iunie 1985, p. 146—150.

48 M. Lazarus. *Das Leben der Seele in Monographien über seine Erscheinungen und Gesetze.* Erster Band. Berlin, Verlag von Heinrich Schindler, 1856, p. 3—104.

49 T. Maiorescu. *Insemnări zilnice.* Publicate cu o introducere, note, facsimile și portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, I (1855—1880). București, Editura Librăriei Socec & Co. [1937], p. 204. Menționează studiul lui Lazarus, *Syntethische Gedanken über [das] psycol. Element in der Nationalökonomie* (p. 203).

50 *Timpul,* V, nr. 21, 26 ianuarie 1880, p. 1; nr. 23, 29 ianuarie 1880, p. 1—2; nr. 25, 1 februarie 1880, p. 1—2; M. Eminescu. *Opere X. Publicistica.* Ediție critică întemeiată de Perpessicius [Ediție critică îngrijită de un colectiv de cercetători de la Muzeul Literaturii Române: Dimitrie Vatamaniuc, Petru Creția, Oxana Busuioceanu, Simona Cioculescu, Anca Costa-Foru, Aurelia Creția, Claudia Dimiu, Eugenia Oprescu, Ileana Rațiu, Alexandru Surdu. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România. În curs de tipărire.

51 Ludwig Börne. *Gesammelte Schriften.* Volständige Ausgabe in drei Bänden. Erster Band. Leipzig, Druck und Verlag von Philipp Reclam jun., [1829], p. 162.

52 D. Murărașu, primul editor al textului, îi scrie numele C.F. Vockel, formă preluată și de G. Călinescu în exegezele sale.

53 În unele enciclopedii franceze din secolul trecut i se citează: *Documents pour servir à perfectionner l'art de connaitre les hommes* (Berlin, 1788—1789), *Choses mémorables servant à enrichir les connaissances des*

caractères (Halle, 1794), *Essai sur le caractère des femmes* (I—V, Hanovra 1799—1802), *L'Homme ou Tableau anthropologique du sexe masculin*, (I—IV, Hanovra, 1805—1808), *Sur la société, la sociabilité et l'art d'entretenir des relations* (I—III, Hanovra, 1813—1816), *Choses mémorables intéressant le bien et le beau*, în colaborare cu Ch. Moritz (I—II, Berlin, 1786—1788).

54 Mihai Eminescu. *Scrieri pedagogice*. Ediție critică de Mihai Bordeianu și Petru Vladcovschi. Cu un cuvînt înainte de Mihai Bordeianu. Iași, Editura Junimea, 1977, p. 105.

55 M. Lazarus. *Op. cit.*, p. 100.

56 Dan Petrovanu. *Op. cit.* Trimiteri la izvoare și încadrarea acestor texte în climatul cultural din țara noastră din anii 1870—1874.

57 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare. II. «Junimea»*. București, Insitutul de Arte Grafice „Bucovina", 1932, p. 51—52. Disertațiile se tipăresc în *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenchaft*. Erster Band, Erstes Heft, 1860, p. 1—73 ; Fünfter Band. Erstes Heft, 1868, p. 1—57 ; Erster Band. Sechstes Heft, 1860, p. 437—477. Disertația din urmă se intitulează, de fapt, *Ueber den Ursprung der Sitten*.

58 *Textul german integral din manuscrisul eminescian 2285*. În *Caietele Mihai Eminescu*. III. București, Editura Eminescu, 1975, p. 168—195 , IV. București, Editura Eminescu, 1977, p. 198—228 ; V. București, Editura Eminescu, 1980, p. 157—187. Transcriere și traducere de Adelia Perju ; „Manuscriptum", XV, nr. 3, [iulie—septembrie] 1984, p. 9 —16 ; nr. 4, [octombrie—decembrie] 1984, p. 33—48 ; XVI, nr. 3, [aprilie—iunie] 1985, p. 96—102 ; nr. 4, [octombrie—decembrie] 1985, p. 35—41 ; XVII, nr. 1, [ianuarie—martie] 1986, p. 7—16 ; nr. 2, [aprilie—iunie] 1986, p. 28—33 ; nr. 3, [iulie—septembrie] 1986, p. 30—39 ; nr. 4, [octombrie—decembrie] 1986, p. 8—13 , XVIII, nr. 1, [ianuarie—martie] 1987, p. 10—18 ; nr. 2, [aprilie—iunie] 1987, p. 18—24 ; nr. 4, [octombrie—decembrie] 1987, p. 15—20. Transliterare, prezentări, note și variante D. Vatamaniuc ; traducere G. Pintea și Al. Surdu.

59 *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*. Erster Band. Erstes Heft. Berlin, Ferd. Dummler's Verlagsbuchhandlung, 1860, p. 1—73.

60 Idem. Zweiter Band. Erstes Heft, p. 54—62. Disertația este tranliterată din manuscrise de Mariana Petrescu și tradusă de Răzvan Stoica. În *Transilvania*, XI, nr. 6, iunie 1982. *Supliment Eminescu* nr. 7, iulie 1982,

61 Idem. Erster Band. Zweites Heft, 1860, p. 93—179 ; H. Steinthal. *Gesammelte kleine Schriften I. Sprachwissenschaftliche Abhandlungen und Recensionen*. Berlin, Ferd. Dumler's Verlagsbuchhandlug, 1880, p. 107—190.

62 Idem. Dritter Band. Erstes Heft, 1865, p. 1—94. Transliterare din manuscrise de Mariana Petrescu, traducere de Răzvan Stoica, în *Transilvania*, XI, nr. 7, iulie 1982. *Supliment Eminescu*, nr. 8, august 1982.

63 *Transilvania*, XI, nr. 11, noiembrie 1982. *Supliment Eminescu*. Transliterare de Mariana Petrescu-Popa, traducere de Răzvan Stoica.

64 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 552—553. Este publicat mai întîi de I. Scurtu în M. Eminescu, *Scrieri politice și literare*. Manuscrise inedite și culegeri din ziare și reviste. Vol. I (1870—1877). Ediție critică, București, Institutul de arte grafice și editură „Minerva", 1905, p. 12—13.

65 M. Lazarus. *Op. cit.*, I, p. 64 ; Dan Petrovanu. *Op. cit.*

66 M. Eminescu. *Opere complete. I. Literatura populară*. București, Editura Institutului de Arte Grafice „Minerva", 1902, p. VII ; M. Eminescu. *Literatura populară*. Comentată de D. Murărașu. Craiova, Scrisul Românesc, [1936], p. 23—24 ; M. Eminescu. *Opere V, Literatura populară*. Ediție critică

de Perpessicius. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963, p. 14; D. Murărașu. *Comentarii eminesciene*. București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 364; M. Eminescu. *Literatura populară*. Ediție critică îngrijită de D. Murărașu. București. Editura Minerva, 1977, p. XIV; Dan Petrovanu. *Op. cit.* Textul reprezintă o traducere din F. Grillparzer.

67 Franz Grillparzer. *Der arme Spielmann*. Novelle. Wien und Leipzig, Geralch & Wiedling, Buch = und Kunsterverlag, [F.a.], p. 15—16.

68 *Foaea Societății pentru literatura și cultura română în Bucovina*, II, nr. 3, 1 martie 1866, p. 91.

69 Idem, IV, nr. 1—2, ianuarie-februarie 1969, p. 60—80.

70 P. Țugui. *M. Eminescu „Literatura populară", ediție critică îngrijită de D. Murărașu*. În *Revista de istorie și teorie literară*, XXVIII, nr. 1, [ianuarie—martie] 1979, p. 133—137.

71 *Timpul*, V, nr. 101, 6 mai 1880, p. 2—3; *Opere XI. Publicistica*, p. 157.

II. JURNALUL LĂRGIRII ORIZONTULUI ȘTIINȚIFIC

1 Aurel Vasiliu. *Elevul Mihai Eminescu în lumea cărților*. În *Caietele Mihai Eminescu*, IV, 1977, p. 265—266.

2 Iuliu Barasch. *Minunile naturei*. Craiova. În tipografia lui Iosif și Iancu Molci, 1850. Se retipărește, împreună cu vol. II și III, la București, Tipografia Colegiului Național, 1852. Eminescu își notează vol. I apărut la Craiova și vol. II și III, apărute la București.

3 *Natura*, V, nr. 48, 31 decembrie 1862, p. 379.

4 Ioan Slavici. *Opere IX Memorialistică*, p. 102.

5 Idem, p. 629. Este recenzată de H. Steinthal în revista sa (VII. 1871, p. 477—479).

6 D. Vatamaniuc. *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, p. 506.

7 Mihail Ionescu, Nicolae Mihail. *Cartea veche de anatomie în unele biblioteci din România*. În *Momente din trecutul medicinii*. Studii, note și documente. Sub redacția dr. G. Brătescu. București, Editura medicală, 1983, p. 177. Sînt menționate: *Antiquitates anatomicae rariores* (Viena, 1835), *Lehrbuch der Anatomie des Menschen* (Praga, 1846, Viena 1859, 1870, 1881), *Handbuch der Topographischen Anatomie* (Viena, 1857), *Über normale und abnorme Verhältnisse der Schlagadern des Unterschenkels* (Viena, 1864), *Onomatologia anatomică* (Viena, 1880).

8 Ioan Slavici. *Opere IX. Memorialistică*, p. 628.

9 D. Vatamaniuc. *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*. p. 121—122.

10 I. Grămadă. *România jună*, p. 149. Disertația o ține în ședințele din 16 martie, 30 martie, 27 aprile și 11 mai 1867. Critica ei o face Ilarion Puișcariu în ședința din 25 mai 1867.

11 *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900* [Stănuța Crețu, Gabriela Drăgoi, Florin Faifer ș.a.] București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979, p. 697 (Dan Mănucă).

12 I. Grămadă. *România Jună*, p. 149—152.

13 I. Slavici. *Opere IX. Memorialistică*, p. 102, 125.

14 *Curierul de Iași*, X, nr. 55, 27 mai 1877, p. 5—6; *Opere IX. Publicistica*, p. 385—386, 745.

15 G. Călinescu. *Viața lui Mihai Eminescu.* Ediția a IV-a revăzută. [București], Editura Eminescu, 1964, p. 134.

16 I. Slavici. *Opere IX. Memorialistică,* p. 125.

17 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare.* IV, p. 101, 104.

18 T. Maiorescu. *Însemnări zilnice.* Publicate cu o introducere, note, facsimile și portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, I (1855—1880). București, Editura Librăriei Socec & Co, [1937], p. 328, 330, 338 ; II (1881—1886). București, Editura Librăriei Socec & Co, [1939], p. 20, 111, 112, 115, 120, 132, 144.

19 T. Maiorescu. *Însemnări zilnice,* II, p. 7.

20 I. Slavici. *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina.* Wien und Teschen, Verlag von Karl Prochaska, 1881.

21 I. Slavici. *Opere IX. Memorialistică,* p. 125.

22 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 277—537.

23 Idem, p. 489—498.

24 Ibidem, p. 479—488.

25 Ibidem, p. 380—382.

26 Ibidem, p. 385—397.

27 Ibidem, p. 397—407.

28 Wilhelm Schutz. *Robert Mayer.* Leipzig, BSBB G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1972, p. 37—70, 102—105.

29 L. Blaga. *Fețele unui veac.* Arad, Editura Librăriei Diecezane, 1925, p. 10—11. „Om de-o extraordinară imaginație constructivă — scrie Blaga —, deși a pornit de la observații, ce-i drept agere, dar nu hotărîtoare și din experiențe primitive față de ale contemporanilor săi, prin romantismul său el îndrăznește totuși saltul decisiv pentru dezvoltarea mai departe a fizicii ; formula enunțată de el avea să-i devină cel mai rodnic principiu științific al veacului." Textul este rescris în *Zări și etape* (București, 1968, p. 85). Aici se fac referiri și la viața fizicianului german. Robert Mayer, scrie Blaga, „un doctor genial", a avut, în multe privințe, „o soartă tragică de poet romantic".

30 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 470—475 (traducerea) ; p. 637—641 (textul original) ; *Opere XIV. Traduceri,* p. 950—955, 1033—1034 (comentarii).

31 *Annalen der Chemie und Pharmacie,* XLII, nr. 2, mai 1842, p. 233—244.

32 *Timpul,* VI, nr. 77, 6—7 aprilie 1881, p. 2.

33 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 357.

34. G. Bogdan-Duică. *Dintr-ale lui Eminescu (Simple notițe).* În *Datina,* VII, nr. 7—9, iulie—septembrie 1929, p. 132—133 ; *Mihai Eminescu. Studii și articole,* p. 149—150. Asupra raporturilor lui Eminescu cu Mayer revine și în alt articol, *Eminescu și Mayer (Epoca berlineză), (Mihai Eminescu,* V, nr. 12, 1934, p. 43—44). Considera că traducerea eseului aparține studiilor berlineze.

35 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 410—470.

36 Adolf Fick. *Die Naturkräfte in ihrer Wechslebenziehung.* Populaere Vortrage. Mit Vorbehalt des Uebersetzungsrechtes. Würzburg, Druck und Verlag der Stahel'schen Buch- und Kunsthandlung, 1869, 71 p. Este însoțită de dedicația : „Clausius in Verehrung und Freundschaft vom Verfasser zugleigt".

37 *Idem,* p. 1.

38 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 411.

39 Renate Möhlenkamp şi Dan Petrovanu. *Eminescu şi Adolf Fick. Manuscrisele eminesciene de fiziografie.* În *Revista de istorie şi teorie literară*, XXXIII, nr. 2 aprilie—iunie 1985, p. 76—81. Reprodus în M. Eminescu. *Opere VIII. Traduceri, transcrieri, excerpte.* Ediţie critică şi prefaţă de Aurelia Rusu. Note şi comentarii de Aurelia Rusu şi N. Petrovanu. Bucureşti, Editura Minerva, 1986, p. 336—345. Prelegerile lui A. Fick, p. 3—100.

40 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 425, 442. Se reproduc desenele în forma din manuscrise.

41 Desenele nu figurează în ediţia din 1869. Nu cunoaştem ediţia *Gesammelte Schriften*, în patru volume, tipărită la Würzburg în 1903—1905.

42 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 297—319.

43 *Idem*, p. 351.

44 *Ibidem*, p. 233—236.

45 *Ibidem*, p. 235—236.

46 Iordache Golescu figurează cu *Cinele credincios, Ţăranul ministru, Prietenul adevărat, Mulţimea doftorilor*; C. Negruzzi cu *Sobieski şi românii, Regele Poloniei şi Domnul Moldovei, Cintec vechi, Primblarea (Scrisoare) Un poet necunoscut, Păcală şi Tindală, Omul de ţară, Un proces de la 1826*; I. Negruzzi cu *Primblări*, T. Maiorescu cu *Aforisme*. Eminescu trimite, pentru textele lui I. Negruzzi şi T. Maiorescu, la *Convorbiri literare* din 1868; Mihaela Constantinescu-Podocea. *Iordache Golescu. «Istorioare» antologate de Eminescu.* În *Manuscriptum*, XIII, nr. 1, [ianuarie—martie] 1982, p. 31—37.

47 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 95.

48 Idem, p. 116.

49 Ibidem, p. 287.

50 Ibidem, p. 335.

51 Ibidem, p. 293.

52 Ibidem, p. 339.

53 Ibidem, p. 245—246; M. Eminescu. *Opere XIII. Publicistica.* Ediţie critică întemeiată de Perpessicius [Ediţie critică îngrijită de un colectiv de cercetători de la Muzeul Literaturii Române: Dimitrie Vatamaniuc, Petru Creţia, Oxana Busuioceanu, Simona Cioculescu, Anca Costa-Foru, Aurelia Creţia, Claudia Dimiu, Eugenia Oprescu, Ileana Raţiu .Coordonatorul ediţiei Al. Oprea]. Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1985, p. 375.

54 Ibidem, p. 501—502; *Opere XIV. Traduceri*, p. 959.

55 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft.* Deutsch mit Autorisation des Verfassers unter Mitwirkung von H. Huberwald, Dr. med. Herausgegeben von Carl Adler, Dr. Jur. Mit einem Vorworte von Max Wirth. Erster Band. München, E. A. Fleischmann's Buchhandlung, 1863, p. 76.

56 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 502.

57 Idem, p. 502.

58 Julius Sachs. *Geschichte der Botanik vom 16. Jahrhundert bis 1860.* München, Druck und Verlag von R. Oldenburg, 1875, p. 202.

59 M. Eminescu. *Fragmetarium*, p. 532. Textul german p. 654; *Opere XIV. Traduceri*, p. 970.

60 M. J. Schleiden. *Die Pflanze und ihr Leben.* Populäre Vorträge. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann, 1848, p. 164—165.

61 H. C. Carey. *Op. cit.*, I, p. 100.

62 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 532—533; *Opere XIV. Traduceri*, p. 968, 970.

63 H. C. Carey. *Op. cit.*, p. 76, 100.

64 G. Bogdan-Duică. *Dintr-ale lui Eminescu (Simple notițe).* În *Datina*, VII, nr. 7—9, iulie—septembrie 1929, p. 132—133; *Mihai Eminescu. Studii și articole*, p. 149—150.

65 M. Eminescu. *Fragmetarium*, p. 510; *Opere XIV. Traduceri*, p. 959.

66 J. W. von Goethe. *Die Schriften zur Naturwissenschaft. Neunte Band. Morphologische Hefte.* Bearbeitet von Dorothea Kuhn. Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1954, p. 29.

67 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 507.

68 H. C. Carey. *Op. cit.*, I, p. 76—77.

69 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 510, 516.

70 Idem, p. 523; *Opere XIV. Traduceri*, p. 969—970.

71 Ibidem, p. 521, 969.

72 H. C. Carey. *Op. cit.*, I, p. 96.

73 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 503.

74 Idem, p. 529—531; *Opere XIV. Traduceri*, p. 975—976.

75 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 531; *Opere XIV. Traduceri*, p. 977.

76 James Cowles Prichard. *The Natural History of Man; Comprising Inquiries into the Modifyng Influence of physical and moral Agencies on the Different Tribes of the human Family.* Fourth Edition. Edited and Enlarged by Edwin Norris. I. London, H. Baillière Publisher, 1855, p. 31—32. Ediția de la Academia Română (II 34.835) a făcut parte din biblioteca lui I. A. Odobescu.

77 J. C. Prichard. *Histoire naturelle de l'homme sur l'influence des agents physiques et moraux considérées comme causes des variétés qui distinguent entre elles les Différentes races humaines.* I. Paris, Chez J.—B. Baillère, 1843, p. 45—46.

78 H. C. Carey. *Op. cit.*, III, p. 347.

79 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 533—535.

80 Idem, p. 533, 534.

81 Ibidem, p. 533.

82 Ibidem, p. 535—537; *Opere XIV. Traduceri*, p. 972—975.

83 *Neue freie Presse*, nr. 6370, 22 mai 1882, p. 4.

84 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 133.

85 H. C. Carey. *Op. cit.*, I, p. 73.

86 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 53.

87 Ibidem, p. 178.

88 *Timpul*, VII, nr. 178, 17 august 1882, p. 1. Editorial: *București, 16 august 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 172.

89 Ion Georgescu-Vîște și Victor Săhleanu. *M. Eminescu, științele vieții și problemele medico-sanitare.* În *Momente din trecutul medicinii*, p. 490.

90 *Timpul*, VI, nr. 72, 1 aprilie 1881, p. 1—2; nr. 186, 27 august 1881, p. 1; *Opere XII. Publicistica.* Ediție critică întemeiată de Perpessicius. [Ediție critică de Dimitrie Vatamaniuc, Petru Creția, Oxana Busuioceanu, Anca Costa-Foru, Aurelia Creția, Eugenia Oprescu, Ileana Rațiu. Coordonator: Al. Oprea]. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1985, p. 121—123, 312—313.

91 Paul-Emile Duroux. *Dictionnaire des anthropologistes.* Paris, Editions Universitaires, 1975, p. 257—259.

92 Ludwig Aschoff. *Rudolf Virchow.* Wissenschaft und Weltgeltung Hamburg, Hoffmann und Campe Verlag, 1948, p. 28—40.

93 *Timpul*, IV, nr. 114, 26 mai 1870, p. 2.

94 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 132.

95 Idem.

96 Oswald Spengler. *Der Untergang des Abendlandes.* I—II. Umreisse einer Morphologie der Weltgeschichte. München, C. H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, 1924. Tabelele în vol. I : *I. Tafel „Gleichzeitiger" Geistepochen, II. Tafel „Gleichzeitiger" Kunstepochen, III. Tafel „Gleichzeitiger" politischer Epochen.*

97 Lucian Blaga. *Ființa istorică.* Ediție îngrijită, note și postfață de Tudor Cătineanu. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977, p. 196. Concepția lui Spengler este analizată de Blaga critic într-un întreg capitol, *Oswald Spengler și filozofia istorică*, p. 196—208.

98 D. Danielopolu. *Organisme biologique et organisme social.* (Essai d'application des lois biologiques à l'organisation de la collectivité. Méthode bio-socialiste). București, Atelierele Grafice & Co, SAR, 1946 ; Ion Georgescu Vîște și Victor Săhleanu. *Op. cit.*, p. 491.

99 Extragem din însemnările științifice numele cercetătorilor spre a avea o imagine și asupra acestui aspect. Galileo Galilei (1564—1642), Johannes Kepler (1571—1630), René Descartes (1596—1650), Johann Jakob Wepfer (1620—1695), Sir Isaac Newton (1642—1727), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716), Jean Bernouli (1667—1748), Luigi Guldo Grandi (1671—1742), Nicolas Bernouli (1687—1759), Carl von Linée (1707—1778), Charles Augustin de Coulomb (1736—1806), Jean-Claude Adrien Helvetius (1715—1771), Jean Le Roud D'Alembert (1717—1783), Henry Cavendish (1731—1810), Nevil Maskelyne (1732—1811), Jean Sylvain Baily (1736—1793), Jean-Baptiste-Pierre-Antoine de Monet Cavaler de Lamarck (1744—1829), Pierre Simon marchiz de Laplace (1749—1827), Etienne Geoffroy Saint Hilaire (1772—1844), Robert Brown (1773—1858), Pierre Louis Dulong (1785—1838), Dominique-François Arago (1786—1853), Joseph von Fraunhofer (1787—1826), John Frederic Daniell (1790—1845), César Despretz (1791—1863), Johann Franz Enke (1791—1865), Claude-Servais Mathias Pouillet (1791—1868), Macedonio Melloni (1798—1854), Ferdinand Reich (1799—1882), Justus baron de Liebig (1803—1873), Mathias Jakob Schleiden (1804—1881), Philipp Gustav Jolly (1809—1884), John William Draper (1811—1882), Julius Robert Mayer (1814—1878), Gustav Adolphe Hirn (1815—1890), Henri-Etienne Saint Claire Deville (1818—1881), James Prescott Joule (1818—1889), Emile Du Bois-Reymond (1818—1896), John Tyndall (1820—1893), Hermann Ludwig Ferdinand Helmholtz (1821—1894), Rudolf Julius Emanuel Clausius (1822—1888), Edward Frankeland (1825—1899), Moritz Traube (1826—1894), Christian Wiener (1826—1896), Johann Wislicenus (1835—1902), Carus Sterne (1839—1909), Frank Wigglisworth Clarke (1847—1931). Pentru informații privind și activitatea lor științifică trimitem la *Fragmentarium*, p. 285, 287, 304, 309, 357, 360, 361, 390, 392, 393, 399, 405, 406, 412, 421, 435, 437, 449, 452, 456, 458, 462, 463, 467, 487, 510, 518, 520, 531, 533.

100 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 496.

101 Idem, p. 488.

102 Ibidem.

103 Ibidem, p. 285.

104 Ibidem, p. 507.

105 Ibidem, p. 524.

106 Ibidem, p. 410.

107 Ibidem, p. 535.

108 Ibidem, p. 404.

109 Otto Dammer. *Lexikon der angewandten Chemie.* Leipzig, Verlag des Bibliographischen Instituts, 1882, p. 140. Tratatul este donat Bibliotecii Centrale Universitare din București de Matei Eminescu și a făcut parte din biblioteca poetului.

110 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 266—273, 733—802.

111 Idem, p. 284.

112 H. C. Carey. *Op. cit.,* I, p. 74.

113 E. Peshine Smith. *Manuel d'économie politique.* Traduit de l'anglais par Camille Baquet. Paris, Guillaumin et Cie, Editeurs, 1854, p. 17.

114 *Timpul,* VII, nr. 152, 15 iulie 1882, p. 1. Editorial: *București, 14 iulie 1882; Opere XIII. Publicistica,* p. 141.

115 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 287.

116 Idem, p. 286.

117 Ibidem, p. 290.

118 Ibidem, p. 378.

119 Ibidem.

120 Ibidem, p. 379.

121 Joseph N. Jäger. *Empirische Psychologie.* Wien, Im Verlage von J. G. Haubner, 1840, p. 57—62.

122 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 376.

123 Idem, p. 377.

124 Ibidem, p. 503.

125 Ibidem, p. 502.

126 Ibidem, p. 183.

127 Ibidem, p. 505.

128 Ștef. C. Michailescu. *Influența luminei asupra vieței.* București, Typographii Editori Petrescu C. & Costescu, 1871.

129 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1),* p. 476.

130 I. Slavici. *Opere IX. Memorialistică,* p. 125.

131 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 503.

132 Erwin Schroedinger. *Was ist Leben?* Die lebende Zelle mit den Angene des Physikers betrachtet. Bern, A. Francke Ag. Verlag, [1951], p. 116. Eseul este întocmit pe baza prelegerilor ținute de Schroedinger la Institute for advanced Studies din Lublin. Se publică în engleză, *What is Life?,* în 1944. Eseul este tradus și în românește: *Ce este viața.* Aspectul fizic al celulei vii și Spirit și materie. Cuvînt înainte de A. Glodeanu. Traducere din limba engleză de V. Efimov. București, Editura politică, 1980, p. 104 *(Idei contemporane).*

133. Aurel Avramescu. *„Caietele fiziografice".* În *Luceafărul,* VII, nr. 12, 6 iunie 1964, p. 5; Anghel Vasilescu. *Eminescu și științele naturale.* În *Iașul literar,* XV, nr. 6, iunie 1964, p. 64—73; Aurel Avramescu. *Viziunea eminesciană și ipoteze științifice în cosmogonie.* În *Ramuri,* I, nr. 1, august 1964, p. 16—17; Se republică în *Manuscriptum,* XI, nr. 1, [ianuarie—martie] 1980, p. 25—27; Lucius Săveanu. *„Caietele fiziografice" ale lui Eminescu.* În *Tomis,* IV, nr. 8, august 1969, p. 10, 18; Octav Onicescu. *Componente științifice ale gîndirii eminesciene.* În *Manuscriptum,* VII, nr. 4, [octombrie—decembrie] 1976, p. 61—62; Aurel Avramescu. *Priorități în cer-*

cetarea caietelor fiziografice. În *Manuscriptum*, IX, nr. 4, [octombrie—decembrie] 1978, p. 179—180.

134 Magdalena D. Vatamaniuc. *O viziune asupra fizicii. Fiziografie I. Fiziografie II*. În *Manuscriptum*, VII, nr. 4, [octombrie—decembrie] 1976, p. 62—81 ; VIII, nr. 1, [ianuarie—martie] 1977, p. 43—57, nr. 2, [aprilie—iunie] 1977, p. 98—106, nr. 3, [iunie—septembrie] 1977, p. 22—30, nr. 4, [octombrie—decembrie] 1977, p. 96—104 ; IX, nr. 1, [ianuarie—martie] 1978, p. 25—34, nr. 3, [iulie—septembrie] 1978, p. 20—27 ; X, nr. 3, [iulie—septembrie] 1979, p. 33—44 ; XI, nr. 1, [ianuarie—martie] 1980, p. 19—24.

135 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu* (1), p. 361.

136 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 426—427. G. Călinescu nu transcrie din manuscrise textul integral și citește *„s-ar risipi dintre stele"* în loc de *„s-ar risipi dintreolaltă"*, fapt care nu contribuie la înțelegerea sa.

137 Rudolf Clausius. *Théorie mécanique de la chaleur*. Traduit de l'allemand par F. Folie. II Paris, Librairie scientifique, industrielle et agricole Eugène Lacroix, Imprimeur-Editeur, 1869, p. 189—190.

138 Adolf Fick. *Op. cit.*, p. 18—19.

139 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 361.

140 Octav Onicescu. *Componente științifice ale gîndirii eminesciene*. În *Manuscriptum*, VII, nr. 4, [octombrie—decembrie] 1976, p. 62 ; M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 673.

„GENIU PUSTIU" ȘI REVOLUȚIILE

1 G. Bogdan-Duică. *Multe și mărunte despre Eminescu — Vara anului 1868* — În *Viața românească*, XVI, nr. 12, decembrie 1924, p. 383—393. Și *Eminescu. Studii și articole*, p. 58—73.

2 *Federațiunea*, I, nr. 106, 16/28 iulie 1868, p. 418.

3 I. E. Torouțiu și Gh. Cardaș. *Studii și documente literare I. «Junimea»*. București, Institutul de arte grafice „Bucovina", 1931, p. 322.

4 M. Eminescu. *O scriere critică*. În *Albina*, V, nr. 5, 9/21 ianuarie 1870, p. 2 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 82.

5 A. Vasiliu. *Bucovina în viața și opera lui Mihai Eminescu*, p. 174—181. Se găseau lucrările lui Petru Maior, Gh. Șincai, Dionisie Fotino, A. Papiu Ilarian, A. Treboniu Laurian, V. Maniu, V. Babeș.

6 G. Bogdan-Duică. *Filimon Ilea*. În *Mihai Eminescu*, IV, nr. 11, 1933, p. 30 ; *Amicul Filimon Ilie*. În *Mihai Eminescu*, nr. 13, 1935, p. 48. Informații despre familia sa, studiile la Blaj și prietenia cu Eminescu.

7 *Gazeta Transilvaniei*, XXVII, nr. 61, 29 iulie/10 august 1864, p. 244 ; nr. 72, 8/20 septembrie 1864, p. 289.

8 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 234.

9 *Familia*, II, nr. 25, 14/26 august 1866, p. 330.

10 *Familia*, II, nr. 34, 16/28 octombrie 1866, p. 408.

11 A. Vasiliu. *Op. cit.*, p. 232. Nicolae Eminovici, fratele mai mare al poetului, copiază la Ipotești, în iulie 1860, cum știm, două numere din *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (nr. 38, 22 septembrie 1841, și nr. 39, 29 septembrie 1841). Nu se face mențiune cînd copiază și un al treilea număr (nr. 40, 5 octombrie 1841).

12 M. Eminescu. *Repertoriul nostru teatral.* În *Familia,* VI, nr. 3, 18/30 ianuarie 1870, p. 27 ; *Opere IX. Publicistica,* p. 87.

13 „Să ne grăbim dar a ne declara solidari cu naţiunile nemulţumite ale Austriei — scrie Eminescu în articolul *În unire e tăria* — ; să păşim la o activitate comună cu ele, căci mîni chiar va fi prea tîrziu, mîni chiar se vor bucura *numai aceia* de fructele răsturnării constituţiunei, cari *vor fi ajutat a o răsturna.*" (*Federaţiunea,* III, nr. 34, 10/22 aprilie 1870, p. 132). Sublinierile, în text ; D. Vatamaniuc. *Publicistica lui Eminescu,* p. 40—58.

14 M. Eminescu. *Geniu pustiu.* Roman inedit. Cu o introducere critică şi note. Bucureşti, Editura Institutului grafic „Minerva", 1904, XXXV + 183 p. Romanul intră în librării, cum se desprinde din presă, în ultimele zile din 1903. Existenţa romanului în manuscrise este semnalată de Ilarie Chendi în prefaţa la volumul M. Eminescu. *Opere complecte I. Literatura populară* (Bucureşti, Institutul de arte grafice „Minerva", 1902, p. XIII). Se dă titlul romanului, se arată că eroul său este un tînăr transilvănean venit în Bucureşti şi se reproduc două pasaje. Ediţia lui I. Scurtu stă la baza reeditărilor din 1907, 1909, 1918, 1944.

15 G. Bogdan-Duică. *Eminescu, Eliade, Gutzkow.* În *Convorbiri literare,* XXXVIII, nr. 2, 1 februarie 1904, p. 167—174 ; *Studii şi articole.* Bucureşti, Editura Minerva, 1975, p. 199—206 ; *Eminescu. Studii şi articole,* p. 29—38.

16 D. Vatamaniuc. *Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut,* p. 100—101. Giuseppe Mazzini înfiinţează societatea „Giovane Italia" din care fac parte V. Monti, U. Foscolo, S. Pellico. Studenţii români în Franţa, între care se afla şi Al. Odobescu, pun bazele societăţii „Junimea română" şi scot la Paris şi o revistă, *Junimea română,* în 1851. Junetea apărea ca un simbol al luptei pentru independenţă şi unitate naţională.

17 I. E. Torouţiu şi Gh. Cardaş. *Studii şi documente literare I. „Junimea",* p. 317.

18 M. Eminescu. *Opere VI. Proza literară.* Ediţie, introducere, note şi variante de Aurelia Rusu. Bucureşti, Editura Minerva, 1982, p. 612—625.

19 Eminescu scrie, iniţial, *centralistice,* cuvînt pe care îl şterge.

20 După cuvintele *„naturi catilinare",* Eminescu notează jos, în colţul din dreapta al paginii *160v : „îndărăt".* Urmînd indicaţia sa găsim continuarea în pagina *159.*

21 G. Bogdan-Duică. *Relativ la „Geniu pustiu".* În *Mihai Eminescu,* III, nr. 8, 1932, p. 49—50.

22 Perpessicius. *Menţiuni de istoriografie literară şi folclor (1948—1956).* Bucureşti, Editura de stat pentru literatură şi artă, [1957], p. 315—316 ; *Eminesciana.* Ediţie îngrijită, prefaţă şi bibliografie de Dumitru D. Panaitescu. Iaşi, Editura Junimea, 1983, p. 193—194.

23 Caracterizarea lui Ioan o găsim pe pagina *16v ;* în manuscris se află semnul *F,* care indică locul unde trebuie introdus textul. M. Eminescu. *Opere VI. Proza literară,* p. 224, 372.

24 Eminescu nu scrie cuvîntul în întregime : *Stickstoff,* care înseamnă însă azot şi nu oxigen *(Lebensstoff, Sauerstoff).*

25 Eminescu îi numeşte cu acest termen pe liberali.

26 Textul în care caracterizează astfel cosmopolitismul se găseşte în manuscrisul *2257 (225—232)* şi este o cuvîntare pe care o rosteşte la „România jună". Cuvîntarea a fost publicată de I. A. Rădulescu-Pogoneanu (*Cîteva pagini din tinereţea lui Eminescu.* În *Convorbiri literare,* XXXVII, nr. 4, 1 aprilie 1903, pp. 297—328) ; *Studii.* Bucureşti, Editura Carol Göbl. 1910, p. 20—21.

27 M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica*, p. 470, 800.

28 *Federațiunea*, III, nr. 33, 5/17 aprilie 1870, p. 130; Ion V. Boeriu. *Note mai puțin cunoscute despre Eminescu*. În *Tribuna*, X, nr. 51, 22 decembrie 1966, p. 2.

29 *Federațiunea*, III, nr. 39, 29 aprilie/11 mai 1870, p. 154.

„SĂRMANUL DIONIS" — NUVELĂ CU DUBLU FINAL

1 *Săptămîna*, II, nr. 13, 25 ianuarie 1902, p. 58—61; *Amintiri de la «Junimea» din Iași*. I. București, Editura Societății anonime pe acțiuni „Adevărul", 1908, p. 76—83.

2 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare IV. «Junimea»*, p. 457.

3 *Convorbiri literare*, VI, nr. 9, 1 decembrie 1872, p. 329—340; nr. 10, 1 ianuarie 1873, p. 378—385. Se tipărește în volum, prima dată, în M. Eminescu. *Proză și versuri*. Iași, Editor V. G. Morțun, 1890, p. 47—124.

4 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 113.

5 *Îndreptar*. I, nr. 10, octombrie 1930, p. 7. I. M. Rașcu completează acest studiu în ultima ediție cu următorul pasaj: *Poetul și-a copiat, în manuscrisele sale (Ms 2258, f. 261)*, pagina aceasta franceză, care i-a plăcut atît de mult (transcrisă de noi, mai sus, după cartea lui Th. Gautier, *Théâtre*, nouv. édition, Paris, Fasquelle, 1905, pp. 293—294. Textul francez copiat de Eminescu este fidel în redarea conținutului și cea ortografică)." (*Eminescu și cultura franceză*, București, Editura Minerva, 1976, p. 109). Se lasă să se înțeleagă că Eminescu își copiază textul dintr-o ediție anterioară. În volumul *Théâtre* din 1872, singura ediție care interesează, textul copiat de Eminescu nu figurează. I. M. Rașcu se sprijină în afirmațiile sale pe mărturii indirecte și nu a văzut publicațiile *La Presse*, *La Mousquetaire*, *L'Illustration* și *Théâtre*, edițiile dinainte de 1905.

6 *La Presse*, Mardi 25 Juillet 1843, p. 1, 2, 3. Se publică în foiletonul ziarului cu titlul: *A mon ami Gérard de Nerval, au Caire*.

7 Théophile Gautier. *Histoire de l'art dramatique en France depuis vingt-cinq ans*. III. Paris, Édition Hetzel, 1859, p. 76—77.

8 *Le Journal de Constantinopole*, 7 septembrie 1843. Nu am găsit publicația pe această lună la Biblioteca Națională a Franței.

9 *Revue parisienne (Sylphide)*. Littérature. Beaux-Arts. Modes. Tom. VIII, [Juin—November] 1843, p. 248—265. Scrisoarea se tipărește și în *Oeuvres*. II. Paris, Édition Garnier Frères, p. 778—784.

10 *Le Mousquetaire*, nr. 81, 12 février 1854, p. 4. Publicația poartă ca subtitlu *Journal de M. Alexandre Dumas*. Se explică de ce se omite numele său din scrisoarea lui Gautier.

11 *L'Illustration*, XXX, nr. 1549, 2 noiembrie 1872, p. 275, 278. Fragmentul din foiletonul lui Théophile Gautier se află la pag. 275, coloana 3.

12 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 397.

1 *Adevărul literar și artistic*, XI, nr. 603, 26 iunie 1932, p. 1—2. Reproduce integral părțile descriptive și sintetizează unele dialoguri. Este tipărită în volum, prima dată, de Al. Colorian, *Proza literară*. București, Cugetarea — Georgescu Delafras, [1943], p. 302—341. Titlul care i-l dă: *[Povestea regelui Tlà]* nu s-a impus.

2 T. V. Stefanelli. *Amintiri despre Eminescu*. București, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, 1914, p. 39; [Ediția a II-a], p. 74.

3 A. Vasiliu. *Bucovina în viața și opera lui Mihai Eminescu*. Cernăuți, Tipografia „Mitropolitul Silvestru", 1943, p. 210.

4 T. V. Stefanelli. *Op. cit.*, p. 27; [Ediția a II-a], p. 64.

5 *Familia*, II, nr. 33, 19/21 octombrie 1866, p. 394—395; nr. 34, 16/28 octombrie 1866, p. 404—406; nr. 35, 23 octombrie/4 noiembrie 1866, p. 416—418; nr. 36, 30 octombrie/11 noiembrie 1866, p. 430—431; nr. 37, 6/18 noiembrie 1866, p. 441—442; C. A. Wetterberghs. *Schvedische Novelle. Die Halskette*. Mit deutscher Übersetzung von C. F. Frisch und rumänischer Übersetzung von Mihai Eminescu. Einleitung von Paul Skarup. În versiune românească de Mihai Eminescu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1983, 140 p. Text paralel suedez, german și român. Eminescu traduce nuvela după versiunea germană a lui C. F. Frisch (1808—1874) și o publică cu numele Onkel Adam, pseudonimul scriitorului suedez.

6 A. Schopenhauer. *Die Welt als Wille und Vorstelllung*. II. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1895, p. 527—581.

7 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 571.

8 Idem, p. 576.

9 Idem, p. 574.

10 Idem, p. 573.

11 *Orientalische Kunst*. În *Manuscriptum*, XIII, nr. 2, [aprilie—iunie] 1982, p. 18—23. Transliterare și traducere de G. Pintea.

12 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 188.

13 Despre Tlà, Rodope, Isis și într-o scrisoare din ms. *2257, 210 v.*

14 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 247.

15 Idem, p. 247—248.

16 Idem, p. 246.

17 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 572—573.

18 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 250.

19 Idem, p. 265.

20 G. Călinescu. *Avatarii faraonului Tlà*. Ediție îngrijită, prefață, note, anexe și indici de D. Vatamaniuc. Iași, Editura Junimea, 1979.

21 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 398—402.

22 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 391, 398, 399, 400, 401, 410, 413, 420, 425, 430, 442; *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 50, 248, 252, 253, 258, 262, 284, 295.

23 G. C[ălinescu]. *Eminescu și Goethe*. În *Adevărul literar și artistic*, XIV, nr. 779, 10 noiembrie 1935, p. 10.

24 *Lessing's Werke*. Fünfter Band. Stuttgart, G. I. Göschen'sche Verlagshandlung, 1873, p. 293.

25 Johann Wolfgang Goethe. *Briefe der Jahre 1764—1786*. Zürich, Artemis-Verlag, [1951], p. 320.

26 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 261.

27 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 50.
28 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 261.
29 Idem, p. 253—254.
30 *Timpul, VII*, nr. 262, 28 noiembrie 1882, p. 1. Editorial: *București, 27 noemvrie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 231.
31 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 556.

„CEZARA" ÎN GEOGRAFIA MANUSCRISELOR EMINESCIENE

1 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 118—133, 145—176.
2 *Curierul de Iași*, IX, nr. 87, 6 august 1876, p. 1—2; nr. 88, 11 august 1876, p. 1—2; nr. 89, 13 august 1876, p. 1—3; nr. 90, 15 august 1876, p. 1—2; nr. 91, 18 august 1876, p. 1—2. Cu mențiunea: *Novelă originală*. Se tipărește în volum, prima dată, în M. Eminescu. *Nuvele*. Iași, Editura Librăriei Școalelor Frații Șaraga, [1893], p. 94—133.
3 *Epoca*, X, nr. 177, 29 iunie 1904, p. 1—2; nr. 178, 1 iulie 1904, p. 1—2; nr. 179, 2 iulie 1904, p. 1—2; nr. 183, 6 iulie 1904, p. 1—2; nr. 184, 7 iulie 1904, p. 1—2. Se tipărește în volum, prima dată, în *Opere VII. Proza literară*, p. 167—176.
4 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 145—146.
5 Idem, p. 152.
6 Idem, p. 133.
7 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu*, p. 250—251.
8. Constantin Barbu. *Corespondența lui Euthanasius*. În *Transilvania*, XII, nr. 2, februarie 1983. Supliment Eminescu [p. I—IV].
9 Idem, [p. V—VIII]. Transliterare de Mariana Petrescu-Popa. Traducere de Răzvan Stoica. I. M. Rașcu își exprima bănuiala că „partea anecdotică, de un exotism subliniat" pare „împrumutată probabil dintr-un foileton al vreunui ziar" francez (*Eminescu și cultura franceză*, p. 222). Presupunerea așteaptă și confirmarea documentară.
10 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 122—123.
11 Mircea Eliade. *Insula lui Euthanasius*. În *Revista Fundațiilor Regale*, VI, nr. 7, 1 iulie 1939, p. 100—109; *Insula lui Euthanasius*. București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1943, p. 5; I. M. Rașcu. *Eminescu și cultura franceză*, p. 203—205.
12 *Schalk-Bibliothek, Heft 5, Der Handschuh* (in 13 Sprachen). Leipzig, Verlag von Fr. Theil Verlag des «Schalk», 1881.
13 *Amicul Familiei*, V, nr. 17 și 18, 1/13 și 15/27 noiembrie 1881, p. 161. Cu o notă în care se arată de unde este reprodusă poezia.
14 [I. A. Rădulescu-Pogoneanu]. *O baladă de Schiller tradusă de Eminescu*. În *Epoca*, X, nr. 159, 11 iunie 1904, p. 1.
15 Sc. [Ion Scurtu]. *Cronica*. În *Sămănătorul*, III, nr. 25, 20 iunie 1904, p. 399—400.
16 I. Crețu. *Ultima formă a nuvelei „Cezara"*. În *Limba română*, X, nr. 5, [iulie—septembrie] 1961, p. 488—497.
17 *Neue Rumänische Skizzen*. Uebersetzt von Mite Kremnitz. Leipzig, Wilhelm Friedrich Verlag des „Magazin für die Literatur des Auslandes", [1880]. *Gura satului* este numită: „Eine Bauernnovelle", iar *Budulea Taichii*: „Dorfgeschichte aus Siebenbürgen".

18 Titu Maiorescu. *Literatura română și străinătatea.* În *Convorbiri literare,* XV, nr. 10, 1 ianuarie 1882, p. 361—370 ; nr. 11, 1 februarie 1882. p. 401—408 ; *Critice 1866—1907.* Ediție completă. Volumul III. București, „Minerva" Institut de Arte grafice și Editură, 1915, p. 13—14 ; *Opere II.* Ediție, note, comentarii, variante, indici de Georgeta Rădulescu-Dulgheru și Domnica Filimon. Note și comentarii de Alexandru George și Al. Săndulescu, București, Editura Minerva, 1984, p. 14—16.

19 Corneliu Botez. *Comunicarea D-rului A. Stefanovici.* În *Omagiu lui Mihai Eminescu.* București, Atelierele grafice „Socec & Co", 1909, p. 50.

20 G. Bogdan-Duică. *Multe și mărunte despre Eminescu.* În *Transilvania,* LVI, nr. 7—8, iulie—august 1925, p. 267—270 ; *Mihai Eminescu. Studii și articole,* p. 143.

21 A. Vasiliu. *Bucovina în viața și opera lui Mihai Eminescu.* Cernăuți, Tip. „Mitropolitul Silvestru", 1943, p. 77.

22 G. Călinescu. *Eminescu și Italia.* În *Roma,* XI, nr. 3, iulie—septembrie 1931, p. 21—23.

23 M. Eminescu. *Opere III. Poezii tipărite în timpul vieții,* p. 146—163.

24 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu,* p. 425—426.

25 M. Eminescu. *Opere III. Poezii tipărite în timpul vieții,* p. 202.

26 *Macrobiotica sau măiestria a lungi viața* după Hufeland tradusă și întocmită pentru orcie român cultivat de Pavel Vasici. Brașov. În tipografia lui Ioan Gott, 1844, p. 94, 98. Cartea se afla și în biblioteca gimnaziștilor români din Cernăuți, adăpostită în casa lui Aron Pumnul (A. Vasiliu. *Op. cit.,* p. 196).

27 *Convorbiri literare,* II, nr. 8, 15 iunie 1868, p. 121—124. Aici numele este dat unui personaj feminin și apare sub altă formă : *Marchiza Castellamare.*

28 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară,* p. 303.

29 T. V. Stefanelli. *Amintiri despre Eminescu,* p. 29—30 ; [Ediția a II-a], p. 66.

30 Gérard de Nerval. *La Bohème galante.* Paris, Michel Lévy Frères, Libraires-Editeurs, 1855, p. 10. I. M. Rașcu consacră acestei probleme un studiu special, *Eminescu și Théophile Gautier,* în care face apropieri între *Cezara* și unele scrieri din literatura franceză (*Eminescu și cultura franceză,* p. 210—225).

31 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare IV. «Junimea»,* p. 100, 103 (traducerea).

32. I. Slavici. *Opere IX. Memorialistica,* p. 104—105.

33 D. Murărașu. *Comentarii eminesciene.* București, Editura pentru literatură, 1967, p. 303—304.

34 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 557.

35 Arthur Schopenhauer. *Sämmtliche Werke.* V. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1874, p. 527.

36 Vasile Gherasim. *Eminescu ca optimist.* În *Convorbiri literare,* LIV, nr. 6—7, iunie—iulie 1922, p. 485—503 ; *Mihai Eminescu.* Studii și articole. Ediție alcătuită, prefață și bibliografie de George Muntean. Iași, Editura Junimea, 1977, p. 82—104 ; Liviu Rusu. *Eminescu și Schopenhauer.* În *Viața românească,* XVII, nr. 4—5, aprilie—mai 1964, p. 102—118 ; *Eminescu și Schopenhauer.* [București], Editura pentru literatură, 1966, p. 28, 31—33, 65—71, 109.

37 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2),* p. 129.

„LA ANIVERSARĂ" ȘI VÎRSTA INOCENȚEI

1 *Curierul de Iași*, IX, nr. 76, 9 iulie 1876, p. 1—2. Se tipărește în volum, prima dată, în M. Eminescu. *Nuvele*. Iași, Editura Librăriei Școalelor Frații Șaraga, [1893], p. 86—93.

2 *Rumänien in Wort und Bild*, II, nr. 4, 9 martie 1918, p. 11—12. Uebersetzt von E. L. von E.

3 *Czernowitzer allgemeine Zeitung*, XXV, nr. 6922, 21 martie 1928, p. 7; nr. 6923, 22 martie 1928, p. 7. Aus dem Rumänischen übersetzt von Alfred Klug.

4 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 142.

5 Idem, p. 114.

6 Idem, p. 142.

7 Idem, p. 114.

8 Idem, p. 142—143.

9 Idem, p. 115.

10 M. Eminescu. *Opere II. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 46.

11 Veronica Micle. *Corespondență*. Ediție, prefață și note de Augustin Z. N. Pop. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 94, 101.

12 Idem, p. 177.

13 G. Bogdan-Duică. *Mihai și Veronica*. În *Mihai Eminescu*, III, nr. 8, 1932, p. 10—15. Datează scrisoarea ca fiind din 1880. Elementele de conținut demonstrează că scrisoarea aparține epocii ieșene.

14 G. Ibrăileanu. *Edițiile poeziilor lui Eminescu. Ediția D-lui Lovinescu. Post-scriptum*. În *Viața românească*, XI, nr. 5—6, mai—iunie 1929, p. 285; *Campanii*. Ediție îngrijită și prefațată de Mihai Drăgan. București, Editura Minerva, 1971, p. 311. *Mihai Eminescu. Studii și articole*. Ediție îngrijită, prefață, note și bibliografie de Mihai Drăgan. Iași, Editura Junimea, 1974, p. 330; *Opere. V*. Ediție critică de Rodica Rotaru și Al. Piru. București, Editura Minerva, 1977, p. 432.

„ICONOSTAS ȘI FRAGMENTARIUM", AHASVER, PERSONAJUL LEGENDAR ȘI CAVALERUL RĂTĂCITOR

1 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 238—245.

2 Idem, p. 320.

3 Idem, p. 239.

4 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 223.

5 G. Călinescu. *Eminescu și Müllner* etc. În *Națiunea*, II, nr. 365, 16 iunie 1947, p. 2; *Mihai Eminescu (studii și articole)*. Ediție îngrijită, posfață și bibilografie de Maria și Constantin Teodorovici. Iași, Editura „Junimea", 1978, p. 138—145.

6 J. W. Goethe. *Sämmtliche Werke*. Wollständige Ausgabe in fünfzehn Bänden mit Einleitungen vom Karl Goedeke. Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1874, p. 506—507; *Din viața mea. Poezie și adevăr*. II [Studiu introductiv și traducere: T. Vianu]. București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955, p. 198—200.

7 *Albina Pindului*, I, nr. 3, 15 iulie 1868, p. 59—63.

8 Idem, nr. 11, 15 noiembrie 1868, p. 267—269 ; nr. 12, 1 decembrie 1868, p. 225—296.
9 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 278.
10 *Curierul de Iași*, IX, nr. 74, 4 iulie 1876, p. 1.
11 *Gazeta Teatrului Național*, nr. 8, 1836, p. 59—61.
12 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 283.
13 Idem, p. 287.
14 M. Eminescu. *Opere V. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 209.
15 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 242.
16 Idem, p. 243.

„ARCHAEUS", POVESTIRE NOUĂ DIN „CUGETĂRI" VECHI

1 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 350. Problema lui „archaeus" formează obiectul mai multor studii : Constantin Noica. *Eminescu sau gînduri despre omul deplin al culturii românești* (București, Editura Eminescu, 1975, p. 155—161) ; Mircea Vaida. *Comentarii la Archaeus* (*Tribuna*, XXIV, nr. 5, 31 ianuarie 1980, p. 2) ; Constantin Barbu. *Archaeus —vîrful contemplației eminesciene* (*Ramuri*, nr. 6, 15 iunie 1980, p. 11) ; Constantin Noica. *Despre limitele și limitațiile arheului* (*Steaua*, XXXIII, nr. 2, februarie 1982, p. 18) ; Constantin Barbu. *Rostirea esențială*. Eseu despre reamintirea ființei. Craiova, Scrisul Românesc, 1985, p. 132—184.
2 P. P. Panaitescu. *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958, p. 55—61. Prezentarea tezelor filozofice din această lucrare. N. Locusteanu dă o traducere a ei, în 1928, cu titlul *Metafizica*. Copia latină, făcută după originalul din Rusia, Biblioteca Academiei Române.
3 D. Cantemir. *Opere diverse*. Manuscris latin nr. 76, p. 267—268. Biblioteca Academiei Române.
4 *Idem*, p. 267.
5 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 510 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 959.
6 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 507 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 959.
7 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, I, p. 76.
8 Arthur Schopenhauer. *Sammtliche Werke*, III., Leipzig, 1874, p. 118 ; IV, p. 299.
9 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 370.
10 Idem, p. 533.
11 *Curierul de Iași*, IX, nr. 111, 8 octombrie 1876, p. 1—2.
12 Veronica Micle. *Corespondență*, p. 134.
13 *Idem*, p. 133.
14 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 216.
15 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 324.
16 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 284.
17 *Idem*, p. 280—281.
18 *Idem*, p. 287.
19 *Idem*, p. 283.
20 G. Călinescu. *Anti-hegelianismul lui Eminescu*. În *Viața românească*, XXV, nr. 10, octombrie 1933, p. 27—30.
21 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 90.

22 Al. Dima. *Motive hegeliene în scrisul eminescian.* În *Ramuri*, XXVI, nr. 1, mai 1934, p. 37—40; *Viața românească*, XXVI, nr. 3, martie 1934, p. 10—19; *Motive hegeliene în scrisul eminescian*, Sibiu, [Tiparul Institului de arte grafice „Dacia Traiană"], 1934, p. 8; Extras din cele două reviste; *Conceptul de literatură universală și comparată.* Studii teoretice și aplicative. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967, p. 144.

23 *Manuscriptum*, XII, nr. 4, [octombrie—decembrie] 1981, p. 16—21; XIV, nr. 1, [ianuarie—martie] 1983, p. 14—21. Transliterare și traducere de G. Pintea.

24 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 278.

25 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 356.

26 *Timpul*, V, nr. 232, 17/29 octombrie 1880, p. 1; *Opere XI. Publicistica*, p. 371—372.

27 *Timpul*, V, nr. 29, 7 februarie 1880, p. 1. Editorial: *București, 6/18 februarie 1880; Opere X. Publicistica.*

[MOȘ IOSIF] ȘI MONADOLOGIA LEIBNIZIANĂ

1 *România literară*, I, nr. 37, 29 octombrie 1932, p. 1—2. Este tipărită în volum, prima dată de Alexandru Colorian în M. Eminescu. *Proza literară.* București, Cugetarea — Georgescu Delafras, [1943], p. 275—278.

2 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 310.

3 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare. IV. «Junimea»*, p. 103.

4 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 90.

5 Idem, p. 358.

6 Idem, p. 437.

7 M. Eminescu. *Scrieri politice și literare.* Manuscrise inedite și culegeri din ziare și reviste. Vol. I (1870—1877). Ediție critică. București, Institutul de arte grafice și editură „Minerva", 1905, p. 270. M. Eminescu. *Opere XVI. Corespondență. Documentar.* În curs de tipărire.

8 *Curierul de Iași*, X, nr. 13, 6 februarie 1877, p. 5; *Opere IX. Publicistica*, p. 321.

9 *Convorbiri literare*, XI, nr. 5. 1 august 1877, p. 197—199; *Opere IX. Publicistica*, p. 407.

10 Eminescu îl citează pe Leibniz încă în două articole, *Observații critice*, publicat în *Curierul de Iași* în 14 august 1877 (nr. 12, p. 2—3), reprodus în *Opere IX. Publicistica*, (p. 416) și [*„C-o fizionomie de-o gravă seriozitate..."*], publicat în *Timpul* în 23 iulie 1880 (nr. 163, p. 1), reprodus în *Opere XI. Publicistica* (p. 263). Filozoful german este invocat în primul articol în chestiuni de logică, iar în al doilea se face referire la optimismul său.

11 G. W. Leibniz. *Essais de Theodicée sur la Bonté de Dieu, la Liberté de l'homme et l'Origine du mal.* A Amsterdam, Chez David Mortier, Libraire, 1720, p. 399—400.

12 God. Giud. Leibnitii. *Opera philosophica que extant latina, gallica, germanica omnia.* Edita recognovit e temporum rationibus disposita pluribus ineditis auxit introductione, critica atque indicibus. Instruxit Joannes Eduardus Erdmann. Pars altetra. Berolini, Sumtibus G. Eichleri, 1839, p. 705;

La Monadologie. Publiée d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Hanovre avec introduction, notes et suplèments par Henri Lachelier. Paris, Librairie Hachete et Cie, 1901, p. 43; *Opere filozofice*. I [Ediție de Constantin Floru și Dan Bădărău]. București, Editura Enciclopedică Română, 1972, p. 509.

13 *Opera philosophica*, p. 705; *La Monadologie*, p. 45; *Opere filozofice*, p. 510.

14 Idem, p. 710, p. 68, p. 521.

15 Dan Bădărău. *G. W. Leibniz*. Viața și personalitatea filozofică. București, Editura Științifică, 1946, p. 166. Concepția lui Leibniz privind monadele este analizată pe larg (p. 88—200); Aron Gurwitsch. *Leibniz*. Philosophie des Panlogismus. Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1974, p. 205—280.

16 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 311.

17 Idem, p. 311—312.

18 Arthur Schopenhauer. *Sämmtliche Werke*. V. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1874, p. 299.

19 I. Slavici. *Opere IX. Memorialistică*, p. 105.

20 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 310.

21 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 46.

[LA CURTEA CUCONULUI VASILE CREANGĂ] ȘI ORIENTAREA SPRE PROZA REALISTĂ

1 *Adevărul literar și artistic*, XI, nr. 602, 19 iunie 1932, p. 2. Se publică aici *[La curtea cuconului Vasile Creangă]* cu titlul *Boierimea de altădată* și *Aur, mărirea și amor*, cu titlul *Iașii în 1840*; nr. 604, 3 iulie 1932, p. 2. *[La curtea cuconului Vasile Creangă]* și *Aur, mărire și amor* sînt tipărite în volum, prima dată, de Alexandru Colorian în M. Eminescu. *Proza literară*. București, Cugetarea-Georgescu Delafras, [1943], p. 279—287, 291—297. *[Părintele Ermolachie Chisaliță]* este tipărită în volum, prima dată, de Eugen Simion și Flora Șuteu, în M. Eminescu. *Proza literară*. București, Editura pentru literatură, 1964, p. 295—299.

2 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 304.

3 Idem, p. 292—294.

4 Idem, p. 304.

5 Idem, p. 305.

6 Idem, p. 305—306.

7 Idem, p. 306.

8 Idem, p. 309.

9 Idem, p. 308.

10 Idem, p. 299.

11 Idem, p. 293.

12 M. Eminescu. *Opere IV. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 202.

13 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 301.

14 M. Eminescu. *Opere IV. Teatru*, p. 378—382; *Opere VIII. Teatrul original și tradus. Traducerile de proză literară. Dicționarul de rime*. Ediție întemeiată de Perpessicius. Studiu introductiv de Petru Creția [Ediție critică de Petru Creția, Aurelia Creția-Dumitrașcu, Oxana Busuioceanu,

Dimitrie Vatamaniuc]. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988. În curs de tipărire.

15 A. Vasiliu. *Bucovina în viața și opera lui Mihai Eminescu*, p. 22.

16 I. Slavici. *Opere IX. Memorialistica*, p. 90—92.

17 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 301.

18 *Buciumul român*, II, nr. 1, martie 1876, p. 17—40. Se publică *Cîntul I*. Continuarea, în numerele următoare.

19 *Principes philosophiques, politiques et moraux*. Par le Colonel De Weiss. Ancien Ballif de Moudon, et Membre de diverses Académies. Septième édition. I—II. A Genève, Chez J. J. Paschoud, Imprimeur-Libraire, 1806.

20 *Prințipii filosofice, politice și morale* de Colonelul de Bais. Vechiu Bailif de Mudon și mădulariu a mai multor Academii. Tradusă din limba franceză de Comisul Costachi Gane. I—II. Iași, Tipografia Institutului Albinei, 1846. Pe copertele exterioare 1847.

21 A. Vasiliu. *Op. cit.*, p. 72—73.

22 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (I)*, p. 160.

[MOARTEA LUI IOAN VESTIMIE] ȘI EXPLICAREA ȘTIINȚIFICĂ A VISULUI

1 *Adevărul literar și artistic*, XI, nr. 604, 3 iulie 1932, p. 1—2. Este tipărită în volum prima dată de Alexandru Colorian în M. Eminescu *Scrieri literare*. București, Cugetarea-Georgescu Delafras, [1943], p. 269—270. Cu titlul *Ioan Vestimie*.

2 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 288.

3. M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 283.

4 *Idem*, p. 619—621. Se reproduc și desenele din manuscris.

5 *Adevărul literar și artistic*, XI, nr. 604, 3 iulie 1932, p. 2. Este tipărită în volum, prima dată, de Alexandru Colorian în M. Eminescu. *Proza literară*. București, Cugetarea-Georgescu Delafras, [1943], p. 298—301.

6 *Curierul. Foaia intereselor generale*, V, nr. 24, 27 martie 1877, p. 6.

7 *Curierul de Iași*, X, nr. 30, 18 martie 1877, p. 3; *Opere IX. Publicistica*, p. 344—345.

8 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 314—315.

9 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (I)*, p. 243—244.

10 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 286.

11 C. A. Polichronie. *Studii de fisiologie normală și patologică*. Sistemul nervos. Fiziologia și pathologia somnului sau sistemul natural și boalele lui. București, Tipografia Curții (Lucrătorii asociați), 1877.

12 *Timpul*, II, nr. 159, 13 iulie 1877, p. 3. Cartea este anunțată și în *Convorbiri literare* (nr. 5, 1 august 1877, p. 200) în același număr în care Eminescu publică *Pomăritul*, recenzia la cartea lui D. Comșa, profesorul sibian.

13 T. Maiorescu. *Însemnări zilnice*, I, p. 328, 330.

14 *Idem*, p. 328.

15 *Idem*, p. 330.

16 *Timpul*, V, nr. 46, 27 februarie 1880, p. 2. Darea de seamă este reprodusă în *Telegraful român*, XXVIII, nr. 26, 1 martie 1880, p. 87—88; *Opere XI. Publicistica*, p. 47.

17 Liviu Popoviciu, V. Foișoreanu, O. Cofrariu, V. Enătescu. *Visul*. Probleme de fiziologie, psihologie și patologie. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978, p. 278. Menționăm și cartea lui N. Vaschide, *Le Sommeil et les Rêves* (Paris, Ernest Flammarion, Èditeur, 1911) retipărită, în traducere românească, în 1940 și în 1977.

18 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 286.

O PROZĂ EMINESCIANĂ MAI PUȚIN

1 G. Călinescu. *Cultura lui Eminescu. În Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, V, nr. 1—2, ianuarie-iunie 1956, p. 321—322; *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 445.

2 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 324, 399—400.

3 Victor Tissot. *Voyage au Pays des Tzigans (La Hongrie inconnue)*. Troisième édition. Paris, E. Dentu, Èditeur, 1880, p. 230.

4 Victor Tissot. *La Hongrie. De l'Adriatique au Danube. Impression de voyage*. Paris, E. Plon et Cie, Imprimeurs-Èditeurs, 1883, p. 165—166.

5 *Timpul*, II, nr. 291, 25 decembrie 1877, p. 2—3; Ioan Slavici. *Opere IX. Memorialistică*, p. 842—847, 959.

6 Ioan Slavici. *Opere III. Nuvele* [Ediție de C. Mohanu și D. Vatamaniuc] București, Editura Minerva, 1970, p. 162—275, 516—521.

7 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, p. 159.

8 *Idem*, p. 124—125.

DE LA HEINRICH THEODOR RÖTSCHER LA KANT ȘI EUDOXIU HURMUZAKI

1 M. Eminescu. *Articole și traduceri I. Articole literare, cronici dramatice, E. Th. Rötscher: Arta reprezentării dramatice (traducere)*. Ediție critică de Aurelia Rusu. Introducere de Aurel Martin. București, Editura Minerva, 1974, p. 277—523; *Opere V. Teatru*. Ediție critică, note și variante de Aurelia Rusu. București, Editura Minerva, 1979, p. 165—478; *Opere XIV. Traduceri filozofice, istorice și științifice*, p. 216—366. Găsim și un necrolog, încă necunoscut, al lui Rötscher în ms. *2235; f 156 v 157 r*.

2 Letiția Gâtză. *Mihail Pascaly*. București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1959, p. 63—75. Credem că face traducerea din îndemnuri proprii de autoinstruire.

3 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 354.

4 *Idem*, p. 296.

5 *Idem*. p. 254, 256, 266.

6 D. Vatamaniuc. *Publicistica lui Eminescu 1870—1877*. Iași, Editura Junimea. 1985, p. 226—258.

7. M. Eminescu. *Opere complecte*. Iași, Libraria românească [și] Institutul de arte grafice N. V. Stefaniu & Co, p. 596—643; *Opere XIV. Tra-*

duceri, p. 369—441 ; *Opere VII. Traduceri, transcrieri, excerpte* p. 37—193.

8 I. E. Torouţiu. *Studii şi documente literare IV. «Junimea»*, p. 99, 103 (traducerea).

9 M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica*, p. 79, 95.

10 I. Slavici. *Opere IX. Memorialistică*, p. 104—105, 611—612.

11 I. E. Torouţiu. *Op. cit.*, p. 101, 104 (traducerea).

12 *Idem*, p. 121—122.

13 *Convorbiri literare*, XL, nr. 6—8, [iulie-august] 1906, p. 519—534, 540—549. *Studii*. Bucureşti, Institutul de arte grafice Carol Göbel, 1910, p. 38—43 (text) ; 23—38, 44—53 (studiu).

14 *Convorbiri literare*, XLIV, nr. 2, aprilie 1910, p. 197—199 ; *Studii*, p. 65—67.

15 M. Eminescu. *Lecturi kantiene*. Traduceri din *Critica raţiunii pure*. Editate de C. Noica şi Al. Surdu. În anexă două fragmente traduse de Titu Maiorescu. Bucureşti, Editura Univers, 1975, p. XV.

16 I. E. Torouţiu. *Studii şi documente literare IV. «Junimea»*, p. 102.

17 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 409.

18 *Idem*, p. 403.

19 I. E. Torouţiu. *Studii şi documente literare IV «Junimea»*, p. 122.

20 Gh. Mihăilă. *Cultură şi literatură română veche în context european*. Studii şi texte. Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1979, p. 80—213 ; M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 445—507 ; *Opere VII. Traduceri, transcrieri, excerpte*, p. 229—354.

21 I. E. Torouţiu, *Op. cit.*, p. 122.

22 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 934.

CAREY ÎNTR-UN DICŢIONAR DE ECONOMIE POLITICĂ ŞI DESPRE TRANSPORT, COMERŢ ŞI SOCIALISM

1 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 181—182 ; Augustin Z. N. Pop. *Din Eminescu necunoscut*. Cernăuţi, Tipografia „Metropolitul Silvestru", 1942, p. 4—7.

2 H. C. Carey. *Principles of political Economy*. I—III. Philadelphia, Carey, Lea & Blanchard, 1837, 1838, 1840. Volumele II şi III se tipăresc şi la Londra, în editura John Miller. La ultimul volum nu apare Carey ca editor ci numai Lea & Blanchard.

3 H. C. Carey. *Principes de la science sociale. Traduits en français par* M. M. Saint-Germain-Leduc et Aug. Planche. I—III. Paris, Librairie de Guillaumin et Cie, 1861.

4 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*. Deutsch mit Autorisation des Verfassers unter Mitwirkung von H. Huberwald. Dr. med. Herausgegeben von Carl Adler, Dr. jur. Mit einem Vorwort von Max Wirth. I—III. München, E. A. Fleischmann's Buchhandlung, 1863 (I—II), 1864 (III).

5 H. C. Carey's *Lehrbuch der Volkswirthschaft und Socialwissenschaft*. Vom Verfasser autorisirte und mit Zusätzen ergänzte deutsche Ausgabe von

Carl Adler, Dr. jur. München, E. A. Fleischmann's Buchhandlung, 1866. O a doua ediție a acestui tratat se tipărește și la Viena în 1870, cînd Eminescu își făcea aici studiile universitare.

6 H. C. Carey's *Socialökonomie.* Nach dem americanischen Originale übersetzt. Mit biographisch-literarischer Skizze und Portrait der Verfassers. Berlin, Verlag von Albert Eichhoff, 1866. Mai notăm o traducere din scrierile lui Carey în germană, *Die Einheit des Gesetz nachgewiesen in den Beziehungen der Natur-, Social-, Geistes- und Moral-Wissenschaft.* Nach dem amerikanischen Original von F. Stöpel. Berlin, Expedition des Merkur, 1878.

7 Iacob Negruzzi. *Amintiri din „Junimea".* București, Editura „Viața Românească" [1921], p. 186.

8 Ion Răducanu. *Henry Charles Carey — Dicționar al naționalismului economic și spiritualitatea românească 1793—1879.* București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1944, p. 19 (Academia Română).

9 I. Slavici. *Opere IX. Memorialistica,* p. 628.

10 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 54, 113—114, 148—150, 177, 186—190, 236—237, 284—285, 501, 507—524, 526, 529, 531—533, 549.

11 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară,* p. 324.

12 M. Eminescu. *Opere XII. Publicistica,* p. 386.

13 M. Eminescu. *Opere XIII. Publicistica,* p. 133.

14 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft,* I, p. 73—74.

15 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 284 ; *Opere XIV. Traduceri,* p. 956.

16 E. Peshine Smith. *Manuel d' économie politique.* Traduit de l'anglais par Camille Baquet. Paris, Guillaumin et Cie, Èditeurs, 1854, p. 17—18.

17 *Idem,* p. V.

18 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 521, 523. Reproducere grafică după manuscrise.

19 *Idem,* p. 507—517. Se tipăresc amîndouă extrasele.

20 *Idem,* p. 526 ; *Opere XIV. Traduceri,* p. 958.

21 *Timpul,* II, nr. 261, 8 noiembrie 1877, p. 2 ; *Opere X. Publicistica.*

22 *Idem,* nr. 279, 11 decembrie 1877, p. 2—3 ; *Opere X. Publicistica.*

23 H. C. Carey. *Grundlagen der Socialwissenschaft,* p. 38.

24 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 189—190 ; *Opere XIV. Traduceri,* p. 944, 946.

25 *Timpul,* VI, nr. 237, 31 octombrie 1881, p. 1 ; *Opere XII. Publicistica,* p. 387—389.

26 *Idem,* VII, nr. 161, 27 iulie 1882, p. 1. Editorial, *București, 26 iulie 1882 ; Opere XIII. Publicistica,* p. 151.

27 *Idem,* nr. 236, 30 octombrie 1881, p. 1—2 ; *Opere XII. Publicistica,* p. 383, 386—387.

28 H. C. Carey. *Lehrbuch der Volkswirtschaft und Socialwissenschaft,* p. 125.

29 *Timpul,* VII, nr. 70, 1 aprilie 1882, p. 1. Editorial : *București, 31 martie 1882 ; Opere XIII. Publicistica,* p. 87.

30 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft,* I, p. 195.

31 *Timpul,* III, nr. 270, 9 decembrie 1878, p. 1. Editorial : *București, vineri 8 (20) decembrie ; Opere X. Publicistica.*

32 M. Eminescu, *Fragmentarium,* p. 69.

33 *Timpul,* II, nr. 289, 23 decembrie 1877, p. 1—2 ; *Opere X. Publicistica.*

34 Karl Marx, Friedrich Engels. *Opere. Volumul 20.* București, Editura politică, 1964, p. VII.

35 D. Vatamaniuc. *Eminescu despre socialism și unele probleme de economie politică.* În *Ramuri,* nr. 6, 15 iunie 1982, p. 6.

36 *Timpul,* VII, nr. 70, 1 aprilie 1882, p. 1. Editorial : *București, 31 martie 1882 /„Ceea ce dă guvernului..."/ ; Opere XIII. Publicistica,* p. 133, 358, 359.

DAVID RICARDO DESPRE ORIGINEA PROPRIETĂȚII, MUNCĂ ȘI SALARII

1 David Ricardo. *The Principles of Political Economy & Taxation.* London & Toronto, Published by J. M. Dent & Sons Ltd., [f. a.], p. 34, 35, 37.

2 M. Eminescu. *Fragmentarium, p. 149 ; Opere XIV. Traduceri,* p. 942.

3 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft,* I, p. 124.

4 I. Slavici. *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina.* Wien und Teschen, Verlag von Karl Prochaska, 1881, p. 1—4 ; *Opere XIII.* Scrieri social-politice. Istorice. Etnografice. Text ales și stabilit C. Mohanu. Îngrijirea și traducerea textului german Gherasim Pintea. Note și indici D. Vatamaniuc. București, Editura Minerva, 1984, p. 653—654.

5 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 172 ; *Opere XIV. Traduceri,* p. 938.

6 David Ricardo. *Op. cit.,* p. 52.

7 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 150 ; *Opere XIV. Traduceri,* p. 941.

8 H. C. Carey. *Op. cit.,* I, p. 30.

9 *Timpul,* VI, nr. 236, 30 octombrie 1881, p. 1—2 ; *Opere XII. Publicistica,* p. 387.

10 *Românul,* XXVI, 17 ianuarie 1882, p. 45.

11 *Timpul,* VII, nr. 15, 21 ianuarie 1882, p. 1—2 ; *Opere XIII. Publicistica,* p. 36.

12 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1),* p. 352—353.

SAY ȘI ALȚII DESPRE MUNCĂ ȘI COMERȚ

1 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 173 ; *Opere XIV. Traduceri,* p. 938—940.

2 Jean-Baptiste Say. *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* Cinquième Édition augmentée d'un volume, et à laquelle se trouvent joints *Un épitome* des principes fondamentaux de l'économie politique, et un *Index* raisonné des matières. Tome Premier. À Paris, Chez Rapilly Libraire, 1826, p. 63.

3 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 150 ; *Opere XIV. Traduceri,* p. 936.

4 Joseph Droz. *Économie politique ou Principes de la science des richesses.* Troisième édition. Précédée d'une introduction par M. Michel Chevalier. Paris, Jules Renouard et Cie, Libraires-Éditeurs, 1854, p. 55.

5 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, I, p. 31.
6 *Idem*, p. 363.
7 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 177 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 938.
8 J.-C.-L. Sismonde de Sismondi. *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population.* Seconde édition. II. Paris, Delaunay, Libraire, 1827, p. 331.
9 David Ricardo. *The Principles of Political Economy & Taxation.* London & Toronto, Published by J. M. Dent & Sons Ltd, [f. a.], p. 234—237.
10 H. C. Carey. *Op. cit.*, I, p. 30.
11 J.-C.-L. Sismonde de Sismondi. *Op. cit.*, I, p. 206—207 ; Ion Răducanu. *I. C. L. Sismonde de Sismondi (Precursor al curentelor economice și sociale actuale).* București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, 1942, p. 25—26 (Analele Academiei Române).
12 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 191 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 946.
13 J.-B. Say. *Op. cit.*, p. 16.
14 *Timpul*, VI, nr. 236, 30 octombrie 1881, p. 1—2. Al doilea editorial ; *Opere XII. Publicistica*, p. 386.
15 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 191 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 946.
16 Charles-Barthélemy Dunoyer. *De la liberté du travail ou simple exposé des conditions dans les quelles les forces humaines s'exercent avec le plus de puissance.* Tome second. Paris, Chez Guillaumin, Libraire, 1845, p. 110.
17 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 191 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 946.
18 Pietro Verri. *Opere fiosofiche.* Tom II. Pavia, Pressa Giovanni Capelli, 1803, p. 19.
19 J.-B. Say. *Op. cit.*, p. 17.
20 *Românul, XXVI*, 25 iulie 1882, p. 553.
21 *Timpul*, VII, nr. 161, 27 iulie 1882, p. 1 ; *Opere. XIII. Publicistica*, p. 151.

ADAM SMITH ȘI PAUL LEROY-BEAULIEU DESPRE MUNCĂ, BUGET ȘI BALANȚĂ COMERCIALĂ

1 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 171 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 938.
2 Adam Smith. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* I. Basil, Printed for J. J. Tourneisen and J. L. Legrand, 1791, p. 44, 48—499.
3 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft.* I, p. 199.
4 *Idem*, p. 201.
5 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 172 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 938.
6 *Convorbiri literare*, X, nr. 5, 1 august 1876, p. 165—175 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 173.
7 *Timpul*, II, nr. 280, 13 decembrie 1877, p. 2—3 ; *Opere X. Publicistica.*
8 *Timpul*, V, nr. 244, 31 octombrie/12 noiembrie 1880, p. 1 ; *Opere XI. Publicistica*, p. 387.
9 *Post*, XV, nr. 305, [25 octombrie] 6 noiembrie 1880, p. 1—2.
10 *Românul*, XXVI, 24 septembrie 1882, p. 723.

11 *Timpul*, VII, nr. 210, 25 septembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 25 septembrie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 192.

12 Paul Leroy-Beaulieu. *Traité de la science des finances*. Tome premier. Paris, Guillaumin et Cie, Éditeurs, 1877, p. 4, 5, 8.

13. *Le Journal des débats*, [11] 23 martie 1880, p. 1.

14 *Timpul*, V, nr. 63, 18 martie 1880, p. 1. Editorial : *București, 17/29 martie 1880 ; Opere XI. Publicistica*, p. 81—82.

15 *Românul*, XXVI, 25 august 1882, p. 654, 26 august 1882, p. 658, 27 august 1882, p. 662—663 *(Revoluțiunea partitei revoluționare în Rusia)*. Din altă lucrare se publică extrase în *Națiunea*, I, nr. 102, 18—19 octombrie 1882, p. 2, nr. 103, 20 octombrie 1882, p. 3 *(Cestiunea aurului și dificultățile monetare)*.

16 *Românul*, XXVI, 29—30 noiembrie 1882, p. 943.

17 *Timpul*, VII, nr. 264. 1 decembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 30 noiemvrie 1882 ; Opere XIII*. Publicistica, p. 231.

18 Adam Smith. *Op. cit.* II, p. 327.

19 G. Călinescu, *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 352. Adam Smith este citat cu extrasul din manuscrise ; Ion Răducanu. *Adam Smith*. O comemorare. București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, 1940, p. 17—19. Se arată aici că se ocupă, la noi, de economistul englez Dumitru Paul Vioreanu, Ion Ghica, Dionisie Pop Marțian. Eminescu nu este menționat.

JOHN RAMSAY McCULLOCH, HUGH MILLER ȘI JOSEPH KAY DESPRE MUNCA ȘI SITUAȚIA DIN ANGLIA

1 J. R. McCulloch. *The Principles of political Economy : with some Inquiries respecting their application, and a Sketch of the Rise and Progress of the Science*. The fourth Edition. Edinburgh, Adam and Longman Charles Black, 1849.

2 J. R. McCulloch. *A Dictionary, practical, theoretical and historical of Commerce and Commercial Navigation*. London, Longman, Rees, Brown, Green & Logman, 1832.

3 J. R. McCulloch. *A descriptive and statistical Account of the British Empire*. I—II. London, Longman, Brown, Green and Longmans, 1847.

4 Exemplarul din Biblioteca Academiei Române (I 36.395) poartă semnătura lui A. I. Odobescu. Scriitorul nu parcurge decît primul volum de vreme ce al doilea rămîne cu foile netăiate, cum îl lăsăm și noi, pentru motive ușor de înțeles.

5 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 171—172 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 938.

6 J. R. McCulloch. *The Principles of political Economy*, p. 62.

7 *Idem*, p. 69—70.

8 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 172 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 938.

9 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft, I*, p. 200.

10 *Op. cit.*, p. 503—527.

11 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 189 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 946—947.

12 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, I, p. 568—569.

13 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 148 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 941.
14 Joseph Kay. *The Social Condition and Education of the People in England*. I. London, Longman, Brown, Green and Longmans, 1850, p. 359
15 H. C. Carey. *Op. cit.*, I, p. 581.
16 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*, p. 354.

FRÉDÉRIC BASTIAT ȘI LIBERUL-SCHIMB

1 Frédéric Bastiat. *Oeuvres complètes* ; Mises en ordre, revues et annotées d'après les manuscrits de l'auteur. I—IV. Paris, Guillaumin et Cie, Libraires, 1854—1855. Se tipăresc vol. III—V, în 1854, I, II, în 1854. Vol. VI se tipărește în 1860 în ediția a IV-a.
2 *Timpul*, VI, nr. 9, 14/26 ianuarie 1881, p. 1—2 ; *Opere XII. Publicistica*, p. 30—32.
3 H. Baudrillart. *Manuel d'économie politique*. Quatrième édition. Paris, Guillaumin et Cie éditeurs, 1878.
4 *Românul*, XXVI, 1 septembrie 1882, p. 677.
5 *Timpul*, VII, nr. 194, 4 septembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 3 septembrie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 182.
6 Frédéric Bastiat .*Oeuvres complètes*, II, p. 1—2.
7 *România liberă*, VI, nr. 1563, 5 septembrie 1882, p. 3 *(Arena ziarelor)*.
8 *Binele public*, IV, nr. 219, 5 septembrie 1882, p. 2 *(Revista ziarelor)*.
9 *Națiunea*, I, nr. 67, 5 septembrie 1882, p. 1 *(Presa română)*.
10 *L'Indépendance roumaine*, VI, nr. 1491, 5/17 septembrie 1882, p. 2 (Spicuitor. *Les journaux)*.
11 *Bukarester Tagblatt*, III, nr. 207, 5/17 septembrie 1882, p. 1 *(Inland)*.
12 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (I)*, p. 354, 356.

LIST ȘI ROSCHER DESPRE PROTECȚIONISM ȘI POLITICA EXPANSIONISTĂ GERMANĂ

1 Eugen Dühring. *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*. Berlin, Druck von Franz Krüger, 1871, p. 324—369.
2 Friedrich List. *Das nationale System der politischen Oekonomie*. Sechste Auflage. Stuttgart, Verlag der I. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1877.
3 Frederic List. *Sistem național de economie politică*. Traducere de I. Papiniu. Cu o prefață de D-l P. S. Aurelian. București, Tipografia Curții regale, 1887.
4 Friedrich List. *Sistemul național de economie politică*. Ediție îngrijită de prof. dr. Ivanciu Nicolae-Văleanu, dr. Victor Vasiloiu și dr. Dan Răducanu. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973, p. XXXII—XXXVIII.
5 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 147—148.
6 *Curierul de Iași*, X, nr. 56, 29 mai 1877, p. 5; *Opere IX. Publicistica*, p. 387, 746.

7 *Timpul*, VII, nr. 93, 29 aprilie 1882, p. 1. Editorial: *București, 28 aprilie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 110.

8 Friedrich List. *Das nationale System der politischen Oekonomie*, p. 173.

9 Jacques Droz. *L'Europe Centrale*. Évolution historique de l'idée de „Mitteleuropa". Paris, Payot, 1960, p. 53—62.

10 Ion Răducanu. *Ideea națională în gîndirea economică a lui Friedrich List*. București, Monitorul Oficial și Imprimeriile statului. Imprimeria Națională, 1941, p. 13 (Academia Română).

11 *Timpul*, VII, nr. 10, 15 ianuarie 1882, p. 1—2. Al doilea editorial: *Opere XIII. Publicistica*, p. 33—35.

12 Friedrich List. *Das nationale System der polischen Oekonomie*, p. 349; *Sistemul național de economie politică*, p. 298.

13 Friedrich List. *Das nationale System*... p. 349.

14 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 228; *Opere XIII. Publicistica*, p. 559.

15 Wilhelm Roscher. *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Ein Hand =und Lehrbuch für Geschäftsmänner und Studierende. Erster Band. Grundlagen der Nationalökonomie enthaltend. Stuttgart und Augsburg, I. C. Cotta'scher Verlag, 1858, p. 534—535.

16 *Timpul*, VI, nr. 161, 26 iulie 1881, p. 1. Al doilea editorial. *Opere XII. Publicistica*, p. 264.

17 *Timpul*, VI, nr. 236, 30 octombrie 1881, p. 1—2; *Opere XIII. Publicistica*, p. 386.

18 Wilhelm Roscher. *Op. cit.*, p. 101—102.

MAX WIRTH ȘI JEAN GUSTAVE COURCELLE-SENEUIL DESPRE INSTITUȚIILE BANCARE

1 *Românul*, XXV, 16 iulie 1881, p. 622.

2 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihail Eminescu (1)*, p. 357.

3 *Timpul*, VI, nr. 153, 16 iulie 1881, p. 1—2; nr. 154, 17 iulie 1881, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 248—253.

4 *Timpul*, VI, nr. 155, 18 iulie 1881, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 253—256.

5 *Timpul*, VI, nr. 156, 19 iulie 1881, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 256—257.

6 *Timpul*, VI, nr. 158, 23 iulie 1881, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 257—260.

7 *Timpul*, VI, nr. 168, 3—4 august 1881, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 274—276.

8 *Timpul*, VI, nr. 212, 30 septembrie 1881, p. 1—2; *Opere XII. Publicistica*, p. 346—348.

9 *Românul*, XXV, 1 august 1881, p. 676.

10 *Românul*, XXV, 31 iulie 1881, p. 672—673.

11 M. Eminescu. *Opere XII. Publicistica*, p. 465—488. Se tipăresc toate textele din manuscrise în această problemă.

12 Max Wirth. *Handbuch des Bankwesens*. Köln, Verlag der M. Du Mont-Schauberg'schen, Buchhandlung, 1870, p. 31.

13 J. G. Courcelle-Seneuil. *Les opérations de banque.* Traité théorique et pratiques. Sixième édition. Paris, Librairie de Guillaumin et C-ie, 1876, p. 281, 283, 284, 286.

14 *Timpul,* V, nr. 62, 16 martie 1880, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica,* p. 80.

15 J. G. Courcelle-Seneuil. *Op. cit.,* p. 303.

16 M. Eminescu. *Opere XII. Publicistica,* p. 476.

17 *Idem,* p. 178—479.

18 J. G. Courcelle-Seneuil. *Op. cit.,* p. 277.

19 M. Eminescu, *Opere XII. Publicistica,* p. 480.

20 *Idem,* p. 481.

21 *Neue freie Presse,* nr. 6081, 21 iulie/2 august 1881, p. 8. Ziarul vienez informează cititorii într-un articol, *Rumänische Gründbungen,* și asupra înființării Creditului mobiliar și dă numele fondatorilor (nr. 6078, 18/30 iulie 1881, p. 11).

22 M. Eminescu. *Opera XII. Publicistica,* p. 481.

23 J. G. Courcelle-Seneuil, *op. cit.,* p. 274.

24 *Românul,* XXV, 19—20 iulie 1881, p. 635.

25 *Timpul,* VI, nr. 158, 23 iulie 1881, p. 2.

26 *L'Indépendance roumaine,* V, nr. 1165, 26 iulie/7 august 1881, p. 1.

27 M. Eminescu. *Opere XII. Publicistica,* p. 480.

28 *L'Indépendance roumaine,* V, nr. 1162, 23 iulie/4 august 1881, p. 1.

29 Acest număr lipsește din colecția ziarului de la Biblioteca Academiei Române.

30 *Timpul,* VI, nr. 160, 25 iulie 1881, p. 1; *Opera XII. Publicistica,* p. 262—263.

31 *România liberă,* V, nr. 1229, 17 iulie 1881, p. 3 *(Arena ziarelor);* nr. 1230, 18 iulie 1881, p. 3 *(Arena ziarelor);* nr. 1231, 19 iulie 1881, p. 3 *(Arena ziarelor);* nr. 1234, 24 iulie 1881, p. 3 *(Arena ziarelor);* nr. 1244, 5 august 1881, p. 3 *(Arena ziarelor).*

32 *Timpul,* V, nr. 116, 25 mai 1880, p. 1. Editorial: *București, 24 mai/5 iunie 1880; Opere XI. Publicistica,* p. 187, 188.

33 *Timpul,* VI, nr. 41, 22 februarie/6 martie 1881, p. 1—2; *Opere XII. Publicistica,* p. 80.

PASCAL, CONTINUITATEA ÎN TIMP ȘI TEZA „COGITO, ERGO SUM"

1 I. E. Torouțiu și Gh. Cardaș. *Studii și documente literare. I «Junimea»,* p. 321.

2 I. Negruzzi începe publicarea monografiei abia la 15 iulie 1871 și termină la 1 noiembrie 1873.

3 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 54.

4 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft.* I, p. 41—42.

5 I. E. Torouțiu și Gh. Cardaș, *op. cit.,* p. 327.

6 Blaise Pascal. *Oeuvres complètes,* Texte établi et annoté par Jacques Chevalier. [Paris, Gallimard, 1957], p. 529, (Bibliothèque de la Pléiade).

7 *Idem,* p. 533—534.

8 Blaise Pascal. *Oeuvres*, Tome deuxième. A la Haye. Chez Detune, Libraire, 1779, p. 1—12.

9 Blaise Pascal. *Pensées. Fragments et lettres.* Publiés pour la première fois conformément aux manuscris originaux en grande partie inédits. Par M. Prosper Faugère. Tome premier. Paris, Andrieux, Editeur, 1844, p. 91—101.

10 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 220; *Opere XIV. Traduceri*, p. 907.

11 Blaise Pascal. *Oeuvres complètes*, p. 529.

12 *Idem*, p. 534.

13 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 32; *Opere XIV. Traduceri*, p. 918.

14 Montaigne. *Les essais.* Publiées d'après l'édition de 1588 avec les variantes de 1595. Une notice, des notes et un glossaire-index. Tome troisième. Paris, Ernest Flammarion, Éditeur, [1923], p. 234.

15 Jules Lemaître. *Les contemporaines.* Études et portraits littéraires. Première série. Paris, Librairie Lecène, Oudin et Cie, 1896, p. 129.

16 I. M. Raşcu. *Eminescu şi cultura franceză.* Ediţie îngrijită de Albert Schreiber şi D. Murărăşu. Prefaţă de D. Murărăşu. Bucureşti, Editura Minerva, 1976, p. 165.

17 I. E. Torouţiu şi Gh. Cardaş. *Op. cit.*, p. 316. Scrisoare din 6 februarie 1871.

18 *Românul*, XXV, 12 aprilie 1881, p. 333.

19 *Timpul*, VI, nr. 83, 16 aprilie 1881, p. 2. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 136—137.

20 *Oeuvres de Descartes.* Publiées par Charles Adam & Paul Tannery. *Meditationes de prima philosophia.* VII. Paris, Léopold Cerf, Imprimeur-Éditeur, 1904, p. 18, 21, 24—25. Se ia, ca text de bază, ediţia *Meditationes de prima philosophia.* Amsterdammi, Apud Ludovicum Elzevirium, 1642, tipărită de Descartes. Lucrarea este tradusă şi în româneşte. *Meditationes de prima philosophia.* În româneşte după textul original, cu un rezumat, punct cu punct, al întîmplărilor şi răspunsurilor, precum şi un indice de Constantin Noica. Bucureşti [Tipografia Bucovina], 1937. Eminescu foloseşte, probabil, o ediţie germană.

21. G. Panu. *Amintiri de la „Junimea" din Iaşi* — II, Bucureşti, Noua Tipografie Brozer & Parzer, 1910, p. 297.

JOHN STUART MILL DESPRE UNELE PROBLEME DE LOGICĂ. GUVERNUL REPREZENTATIV ŞI INTERMEDIARI ÎN MECANISMUL SOCIAL

1 Titu Maiorescu. *Logica. Partea I: Logica elementară.* Bucureşti, Editura Socec & C-nie, 1876, 110 p. Ediţia a II-a se tipăreşte în 1887, iar a VII-a în 1913. Maiorescu aduce completări textului iniţial. Se retipăreşte, ultima dată ,în 1940, după ediţia a V-a din 1898 (Titu Maiorescu. *Logica.* Cu îndreptările, adăugirile şi însemnările autografe ale autorului. Cu adnotări, note şi un studiu introductiv de I. Brucăr. Bucureşti, Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului, 1940).

2 *Columna lui Traian*, VIII, nr. 6—7, iunie—iulie 1877, p. 293—298.

3 *Convorbiri literare*, XI, nr. 5, 1 august 1877, p. 199—200. Se reproduce în *Timpul*, II, nr. 182, 11 august 1877, p. 3; M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica*, p. 409.

4 *Presa*, X, nr. 156, 14 august 1877, p. 2.

5 *Curierul de Iași*, X, nr. 87, 12 august 1877, p. 2—3. M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica*, p. 414—419.

6 *Timpul*, II, nr. 203, 6 septembrie 1877, p. 2; nr. 204, 7 septembrie 1877, p. 2—3; nr. 205, 8 septembrie 1877, p. 3.

7 *Presa*, X, nr. 156, 4 august 1877, p. 3.

8 *Telegraful*, VII, nr. 1595, 5 august 1877, p. 2—3.

9 *Convorbiri literare*, XI, nr. 6, 1 septembrie 1877, p. 238—240; M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica*, p. 422—424.

10 *Presa*, X, nr. 188, 16 septembrie 1877, p. 2—3.

11 Immanuel Kant. *Logik*. Ein Handbuch zu Vorlesungen. [Vorrede und herausgegeben von Gottlob Benjamin Jaesche]. Königsberg, 1801.

12 *Timpul*, II, nr. 216, 23 septembrie 1877, p. 2—3; nr. 218, 25 septembrie 1877, p. 2—3. Semnat: Tanda; Ioan Slavici. *Opere X. Studii și articole* [Ediție de C. Mohanu și D. Vatamaniuc]. București, Editura Minerva, 1981, p. 97—108.

13 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare III. «Junimea»*. București, Institutul de arte grafice „Bucovina", 1932, p. 127.

14 John Stuart Mill. *System der deductiven und inductiven Logik*. Eine Darstellung der Principien Wissenschaftlicher Forschung, Insbesondere der Naturforschung. In's deutsche übertragen von Schiel. Dritte Deutsche. I—II. Braunschweig, Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn, 1868.

15 M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica*, p. 485—486, 811—813.

16 *Timpul*, III, nr. 177, 12 august 1878, p. 1. Editorial: *București. Vineri 11/23 august; Opere X. Publicistica.*

17 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 149—150; John Stuart Mill. *Op. cit.*, II, p. 520—521: *Opere XIV. Traduceri*, p. 947, 950.

18 H. C. Carey, *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, I, p. 27.

19 *Timpul*, VII, nr. 70, 1 aprilie 1882, p. 1. Editorial: *București, 31 martie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 86.

20. John Stuart Mill. *On Liberty. Representative Government. The Subjection of Women*. Three Essays. With an introduction by Millicent Garret Fawcett. London, Oxford University Press, [1936], p. 145.

21 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 230—231; *Opere XIV. Traduceri*, p. 910.

22 J. S. Mill. *On liberty*, p. 146.

23 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 231; *Opere XIV, Traduceri*, p. 910—911.

24 M. Eminescu. *Opere XII. Publicistica*, p. 499.

25. *Presa*, XIII, nr. 62, 16 martie 1880, p. 1.

26 *Timpul*, V, nr. 65, 20 martie 1880, p. 1. Editorial: *București, 19/31 martie 1880; Opere XI. Publicistica*, p. 86, 87.

27 John Stuart Mill. *On Liberty. Representative Government, The Subjection of Women*, p. 136.

28 *Timpul*, VII, nr. 194, 4 septembrie 1882, p. 1. Editorial: *București 3 septembrie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 182—184.

29 John Stuart Mill. *Principles of political Economy*. With Some of their Applications to social Philosophy, II. Sexth Edition. London, Longman, Green, Longman, Roberts & Green, 1865, p. 485—496.

30 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 187—188; *Opere XIV. Traduceri*, p. 949.

31 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, I, p. 565—566.

32 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 188; *Opere XIV. Traduceri*, p. 949.

33 H. C. Carey. *Op. cit.*, p. 566.

34 *Timpul*, V, nr. 102, 7 mai 1880, p. 1; *Opere XI. Publicistica*, p. 163.

35 *Timpul*, V, nr. 117, 27 mai 1880, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 190.

36 *Timpul*, V, nr. 23, 19/31 octombrie 1880, p. 1. Al treilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 374.

37 *Timpul*, VII, nr. 33, 13 februarie 1882, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XIII, Publicistica*, p. 54.

38 *Timpul*, V, nr. 8, 10 ianuarie 1880, p. 1. Editorial: *București, 9/21 ianuarie 1880; Opere X. Publicistica.*

39 *Timpul*, V, nr. 162, 22 iulie 1880, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 258.

40 *Timpul*, V, nr. 172, 2 august 1880, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XI; Publicistica*, p. 278.

41. John Stuart Mill. *Principles of political Economy*, II, p. 101, 338.

42 John Stuart Mill. *Principes d'économie politique avec quelques unes de leurs application à l'Économie sociale*. II. Traduit par M. M. H. Dussard et Courcelle-Seneuil et précédé d'une Introduction par M. Courcelle-Seneuil. Troisième édition. Paris. Guillaumin et C-ie. Libraires. 1873, p. 314.

MACHIAVELLI ȘI ARTA DE A GUVERNA

1 *Timpul*, VIII, nr. 37, 17 ferbuarie 1883, p. 1. Editorial: *București, 16 februarie 1883; Opere XIII. Publicistica*, p. 257.

2 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 338.

3 *Idem*, p. 374.

4 *Idem*, p. 101.

5 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 897—904.

6 G. Călinescu. *Eminescu și Machiavelli*. În *Roma*, XII, nr. 2, aprilie-iunie 1932, p. 6—16. Comentarii (p. 6—7) și textul (p. 8—16).

7 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1)*. p. 330.

8 Niccolò Machiavelli, *Il principe dell'arte della guerra ed altri scritti politici*. Con Prefazione di Francesco Costero. Quarta Edizione stereotipa. Milano, Società Editrice Sonzogno, 1897, p. 58.

9 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 897.

10 N. Machiavelli. *Il Principe*. Veneția. În casa de Figlivoli di Aldo, 1546; *Il Principe, a Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*. Firenze, Felice Le Monnier, 1848.

11 N. Machiavelli. *Buch vom Fürsten*. Leipzig, Druck und Verlag von Philip Reclam jun., f.a.; N. Machiavelli. *Le Prince*. Paris, Bureaux de la Publication, 1871.

12 Niccolò Machiavelli. *Il principe dell'arte della guerra...*, p. 63.

13 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 902.

14 *Timpul*, V, nr. 289, 30 decembrie 1880/11 ianuarie 1881, p. 1. Al doilea editorial ; *Opere XI. Publicistica*, p. 457.

15 *Timpul*, VI, nr. 135, 22—23 iunie 1881, p. 1. Al doilea editorial ; *Opere XII. Publicistica*, p. 217.

16 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 102.

17 *Timpul*, VII, nr 206, 21 septembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 20 septembrie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 192.

18 N. Machiavelli. *Il principe dell'arta della guerra...*, p. 25.

19 Niccolò Machiavelli. *Principele*. București, Editura științifică, 1960, p. 191.

20 N. Machiavelli. *Il principe dell'arte della guerra...*, p. 69—70.

21 *Timpul*, V, nr. 62, 16 martie 1880, p. 1. Editorial : București, *15/27 martie 1880 ; Opere XI. Publicistica*, p. 79.

22 *Timpul*, VIII, nr. 66, 23 martie 1883, p. 1. Editorial : *București, 22 martie 1883 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 275.

23 *Timpul*, VIII, nr. 86, 16 aprilie 1883, p. 1. Editorial : *București, 15 aprilie 1883 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 286.

24 *Timpul*, VII, nr. 242, 4 noiembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 3 noembrie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 215.

25 Charles Benoit. *Le machiavélisme II Machiavel*. Paris, Librairie Plon, 1934, p. 100—256.

26 *Timpul, VI*, nr. 99, 8 mai 1881, p. 1. Al doilea editorial ; *Opere XII. Publicistica*, p. 162.

27 *Timpul*, VIII, nr. 47, 1 martie 1883, p. 1. Editorial : *București, 28 februarie 1883 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 264.

28 *Timpul*, III, nr. 237, 28 octombrie 1878, p. 1. Editorial : *București, 27 octombrie (8 noem.) ; Opere X. Publicistica.*

LOCKE ȘI MONTALEMBERT DESPRE INDEPENDENȚA DE GÎNDIRE ȘI LIBERTATEA DE ACȚIUNE ÎN VIAȚA POLITICĂ

1 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 93—94.

2 *Idem*, p. 94.

3 *Curierul de Iași*, X, nr. 39, 13 aprilie 1877, p. 3 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 361—362.

4 D. Vatamaniuc. *Eminescu, Locke și Montalembert*. În *Steaua*, XXXIII, nr. 6, iunie 1982, p. 8—10.

5 *Timpul*, VII, nr. 144, 6 iulie 1882, p. 1. Editorial : *București, 5 iulie 1882 ; Opere XIII Publicistica*, p. 131—132.

6 *Națiunea*, I, nr. 10, 26 iunie 1882, p. 1 ; nr. 12, 1 iulie 1882, p. 1 ; nr. 15, 4 iulie 1882, p. 1.

7 John Locke. *An Essay concerning Human Understanding*. Abridged and Edited by A.S. Pringle-Pattison. Oxford, At The Clarendon Press, [1960], p. 368—369.

8 John Locke. *Eseu asupra intelectului omenesc*. II. [Traducător : Teodor Voiculescu. Note : Dan Bădărău]. București, Editura Științifică, 1961, p. 329—330.

9 *Idem*, p. 361.

10 John Locke. *Über dem menschlichen Verstand.* Band II. Berlin, Akademie-Verlag, 1962, p. 436.
11 *Naţiunea*, I, nr. 17, 7 iulie 1882, p. 1 *(Presa română).*
12 Le Comte de Montalembert. *De l'avenir politique de l'Angleterre.* Sixième édition revue et corrigée. Paris, Librairie Académique, 1860, p. 84—85.
13 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 148 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 911.
14 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, I, p. 586, 587.
15 *România liberă*, VI, nr. 1513, 7 iulie 1882, p. 3 *(Arena ziarelor).*
16 *Binele public*, IV, nr. 170, 7 iulie 1882, p. 3 *(Revista ziarelor).*
17 *Naţiunea*, I, nr. 17, 7 iulie 1882 p. 1 *(Presa română).*
18 *Bukarester Tagblatt*, III, nr. 157, 7/19 iulie 1882, p. 2 *(Inland).*

MONTESQUIEU DESPRE LEGI ŞI PRIMEJDIILE ÎN „STATELE LIBERE"

1 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 222 ; *Opere XIV*. Traduceri, p. 911.
2 Montesquieu. *De l'esprit des lois.* Tome premier. Paris, Chez Treuttel et Würtz, 1836, p. 9.
3 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 148 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 913.
4 Montesquieu. *Op. cit.*, p. 19.
5 *Timpul*, VII, nr. 70, 1 aprilie 1882, p. 1. Editorial : Bucureşti, 31 martie 1882 ; *Opere XIII. Publicistica*, p. 87.
6 *Timpul, VII*, nr. 9, 14 ianuarie 1882, p. 1. Al doilea editorial ; *Opere XIII. Publicistica*, p. 33.
7 Montesquieu. *Op. cit.*, p. 186.

TOCQUEVILLE DESPRE DESPOTISM, DEMAGOGIE ŞI LIBERTATE

1 Alexandru Elian. *Eminescu şi vechiul scris românesc.* În *Studii şi cercetări de bibliologie.* I. Bucureşti, 1955, p. 129—160 ; Ion Stoica. *Biblioteca lui Eminescu.* În *Revista bibliotecilor*, XXII, nr. 1, ianuarie 1969, p. 31—34 ; nr. 3, martie 1969, p. 169—175 ; D. Vatamaniuc. *Biblioteca lui Eminescu şi unele probleme de paternitate în publicistica sa.* În *Caietele Mihai Eminescu.* VI. Bucureşti, 1985, p. 93—100. Comentarii şi liste a manuscriselor şi cărţilor lui Eminescu, intrate în fondurile Bibliotecii Academiei Române şi Bibliotecii Centrale Universitare din Bucureşti. Informaţii şi pentru manuscrisele şi cărţile ce nu au fost recuperate pînă acum.
2 Édouard Laboulaye. *L'état et ses limites suivi d'essais politiques sur Alexis de Tocqueville, l'instruction publique, les finances, le droit de pétition etc.* Quatrième édition. Paris, Charpentier, 1868.
3 Hans-Arnold Rau. *Tocquevilles Théorie des politischen Handelns.* Demokratie zwischen Verwaltungsdespotismus und Republik. Köln, Philosophische Fakultät der Universität zu Köln, 1975. Bibliografie p. 152—167.
4 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 173 ; *Opere XIV. Traduceri*, p. 944.
5 Alexis de Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution.* Septième édition. Paris, Michel Lévy Frères, Libraires. Éditeurs, 1866, p. 313—327.

6 H. C. Carey. *Op. cit.*, III, p. 295.

7 *Timpul, V*, nr. 168, 29 iulie 1880, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 272—273.

8 *Românul*, XXIV, 27 iulie 1880, p. 693.

9 N. Bălcescu. *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valachiei pînă acum.* București, Imprimeria Statului, 1871, p. 24. Pe coperta exterioară 1872.

10 *Idem*, p. 24—25.

11 Alexis de Tocqueville. *Op. cit.*, p. X—XII.

12 *Idem*, p. 68.

13 *Timpul*, V, nr. 172, 2 august 1880, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 278—280.

14 *Românul*, XXIV, 30 iulie 1880, p. 701.

15 Alexis de Tocqueville. *De la démocratie en Amérique.* Quinzième Édition. I. Paris, Michel Lévy Frères, Libraires Éditeurs, 1868, p. 86.

16 *Idem*, p. 66—67.

17 John Marshall. *Vie de George Washington.* I. Traduit de l'anglais par P. F. Henry. Paris, Dentu, Imprimeur-Libraire, 1807, p. 166—167.

18 *Timpul*, VII, nr. 67, 25 martie 1882, p. 1. Editorial: *București, 24 martie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 83.

19 Alexis de Tocqueville. *L'ancien régime*, p. 73.

GALIANI ȘI QUICY DESPRE MORAVURI ȘI CORUPȚIE ÎN VIAȚA POLITICĂ

1 *Timpul*, VII, nr. 248, 12 noiembrie 1882, p. 1. Editorial: *București, 11 noembrie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 220.

2 Ferdinando Galiani. *Dialogues entre M. Marquis de Roquemaure et Ms Le Chevalier Zanobi.* The autograph manuscript of the *Dialogues sur le Commerce de blés*, diplomatically edited with introduction notes and appendices by Philip Koch. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, [1968], p. 100—101; *Dialogues sur le Commerce des graines.* Précédés de notices historiques sur chaque auteur et accompagnés de commentaires et de notes explicatives par M. Gust de Molinari. Paris, chez Guillaumin et Cie, Libraires, 1848, p. 49. (Mélanges d'économie politique, II). Aici și în alte ediții, întrebarea o pune Marchizul și răspunde Cavalerul. Reproducem textul după ediția întocmită pe baza manuscriselor.

3 M. Eminescu. *Opere XIII. Publicistica*, p. 358.

4 H. C. Carey. *Op. cit.*, II, p. 337—338.

5 *Timpul*, VII, nr. 145, 7 iulie 1882, p. 1. Editorial: *București, 6 iulie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 133.

6 M. Eminescu. *Opere XIII. Publicistica*, p. 358.

7 T. Maiorescu. *Istoria contemporană a României (1866—1900).* București, Editura Librăriei Socec & Co Societate Anonimă, 1925, p. 71—72.

8 *Timpul*, VII, nr. 145, 7 iulie 1882, p. 1; *Opere XIII. Publicistica*, p. 132—133.

HAMILTON ȘI SOFISMELE VIEȚII PARLAMENTARE

1 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare. III. «Junimea»*. București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina", 1932, p. 171—172.

2 Șerban Cioculescu. *Din reacțiunile lui Eminescu la „Timpul"*. În *Vremea*, XV, nr. 714, 5 septembrie 1943, p. 8.

3 D. Vatamaniuc. *„Cestiunea Dunării" și suveranitatea națională*. În *Manuscriptum*, XIII, nr. 1. [ianuarie-martie] 1982, p. 29—30; *Opere XIII. Publicistica*, p. 372—374.

4 D. Vatamaniuc. *Eminescu despre sofismele vieții parlamentare*. În *Steaua*, XXX, nr. 6, iunie 1979, p. 12—13. Comentarii și textul din manuscrise; *Fragmentarium...*, p. 218—222; *Opere XIV. Traduceri*, p. 905—980.

5 W. G. Hamilton. *La logique parlamentaire*. Traduite en français pour la première fois avec une introduction par Joseph Reinach. Paris, G. Charpentier et C-ie Éditeurs, 1886. De reținut și W. C. Hamiltons. *Parlamentarische Logik, Taktik und Rhetorik*. Aus dem Englischen übersetzt und nach Materien geordnet. Zweite Auflage. Tübingen, Verlag der H.Laupp'schen Buchhandlung, 1872.

6 Jean Martin. *Étienne Dumont 1759—1829*. L'ami de Mirabeau et le voyageur. Le patriote genevois. Neuchatel, Aux Éditions de la Baconnière, [1942], p. 74—80.

7 *Tactique des assemblées législatives, suivie d'un traité des sophismes politiques*; ouvrages extraits des manuscrits de M. Jérémie Bentham, jurisconsulte anglais; Par Ét. Dumont, membre du conseil representatif et souverain de Genève. Seconde édition. Revue et augmentée. Tome Second. Paris, Bossange Frères. Libraires-Éditeurs, 1822, p. 8.

8 *Idem*, p. 9.

9 E. D. Tappe. *Bentham in Walachia and Moldavie*. In *The Slavonic and East european Review*, XXIX, nr. 72, dec. 1950, p. 66, 76.

10 M. Eminescu. *Opere XIII. Publicistica*, p. 344.

11 *Timpul*, VII, nr. 37, 18 februarie 1882, p. 1. Editorial: *București. 17 februarie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 57.

12 *Timpul*, VII, nr. 233, 23 octombrie 1882, p. 1. Editorial: *București, 22 octombrie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 207.

13 *Timpul*, VII, nr. 45, 27 februarie 1882, p. 1—2. Al doilea editorial: *Opere XIII. Publicistica*, p. 65.

ARTHUR SCHOPENHAUER ȘI FILOZOFIA SA ÎN DEZBATERILE PARLAMENTARE

1 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu* (2), p. 7—24.

2 Liviu Rusu. *De la Eminescu la Lucian Blaga și alte studii literare și estetice*. [București], Editura Cartea Românească, 1981, p. 13—139.

3 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 88—95.

4 Eduard Zeller. *Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz*. München, R. Oldenbourg, 1873, p. 879—894.

5 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 61—62.

6 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 94.

7 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 370.

8 *Idem.*

9. M. Eminescu. *Articole și traduceri I. Articole literare, cronici dramatice. E. Th. Rötscher: Arta reprezentării dramtice (traducere)*, p. 277—523; *Opere V. Teatru*, p. 165—478; *Opere XIV. Traduceri științifice*, p. 215—366.

10 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 359, 360.

11 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 360.

12 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 65. Eminescu ia apărarea lui Schopenhauer, prima dată, într-o scrisoare către o revistă germană, scrisoare păstrată în manuscrisul *2255, 291—292.*

13 *Monitorul Oficial*, nr. 29, 7/19 februarie 1878, p. 705.

14 Membru al Fracțiunii libere și independente din Iași, Alexandru D. Holban (1836—1917) și adversar al Junimii, trece la liberali, ca să fie ales deputat. Din 1883 devine membru al Partidului conservator și adept al junimiștilor. *(Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900.* „A fost un om politic pasionat — scrie N. Iorga —, personal, înverșunat, necruțînd nicio lovitură adversarului care, din partea lui nu-l cruța mai mult" *(Oameni cari au fost.* II. București, Fundația pentru literatură și artă, 1935, p. 256).

15 John Henry Mackay. *Max Stirner. Sein Leben und sein Werk.* Berlin, Schuster & Loeffler, 1898, p. 45—46.

16 Henri Arvon. *Aux sources de l'existentialisme: Max Stirner.* Paris, Presses Universitaires de France, 1954, p. 175—178.

17 Max Stirner. *Der Einzige und sein Eigentum.* Mit einer Einleitung herausgegeben von Dr. A. Schulze. Lepzig, Bei Friedrichs & Bley, 1924, p. 244.

18 *Timpul*, III, nr. 29, 8 februarie 1878, p. 1—2; *Opere X. Publicistica.*

19 Arthur Schopenhauer. *Die Welt als Wille und Vorstellung.* I—II. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1859, p. 680 (II), 409 (I).

20 Arthur Schopenhauer. *Sammtliche Werke. VI. Parerga und Paralipomena.* Zweiter Band. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1874, p. 257.

21 *Monitorul Oficial*, nr. 75, 2/14 aprilie 1878, p. 2179.

22 T. Maiorescu. *Istoria contemporană a României (1866—1900).* București, Editura Librăriei Socec & Co Societate Anonimă, 1925, p. 161—163

23 *Timpul*, III, nr. 76, 5 aprilie 1878, p. 1; *Opere X. Publicistica.*

24 *Timpul*, III, nr. 80, 9 aprilie 1878, p. 2—3; *Opere X. Publicistica.*

25 *Timpul*, III, nr. 81, 11 aprilie 1878, p. 2; *Opere X. Publicistica.*

26 I. E. Torouțiu și Gh. Cardaș. *Studii și documente, I, «Junimea»*, p. 10.

27 T. Maiorescu. *Istoria contemporană a României*, p. 163.

28 Maiorescu se putea considera lezat și prin profesiunea sa de advocat, detestată de Eminescu întrucît caracteriza, după opinia sa, inteligențele sterpe și corupte (Z. Ornea. *Junimea și junimismul*, București, Editura Eminescu, 1975, p. 502—505).

29 *Timpul*, V, nr. 51, 4 martie 1880, p. 1 *(Din afară)*; *Opere XI. Publicistica*, p. 57—58.

30 *Timpul, V*, nr. 190, 26 august (7 [septembrie] 1880, p. 3; *Opere XI. Publicistica*, p. 312—313.

31 E. Caro. *Le pessimisme au XIX-e siècle.* Leopardi — Schopenhauer — Hartmann. Paris, Librairie Hachette et Cie, 1878, p. 117—151, 211—246.

32 *Timpul,* VIII, nr. 36, 16 februarie 1883, p. 3; *Opere XIII. Publicistica,* p. 256.

33 „De atunci încoace — scrie T. Maiorescu în *Istoria contemporană a României* — au dispărut din Parlamentul nostru doctrinele filozofice. Numai d. Dimitrie A. Sturdza mai continuă tradiția, pe care însuși d. Holban a părăsit-o de mult, și ne mai atacă (Ședința Senatului de la 22 decembrie 1895) pe tema «pesimismului» lui Schopenhauer" (p. 163).

LAPLACE ȘI PRINCIPIUL INDEPENDENȚEI ABSOLUTULUI

1 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 616.

2 *Idem,* p. 182.

3 *Idem,* p. 351.

4 Le Marquis De Laplace. *Exposition du système du monde.* Sixième édition. Paris, Bachelier, Imprimeur-Libraire, 1835, p. 320.

5 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 81.

6 G. Călinescu. *Opere 12. Opera lui Mihai Eminescu (1).* [București], Editura pentru literatură, 1969, p. 341.

7 M. Eminescu. *Fragmentarium,* p. 358.

8 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară,* p. 93.

9 G. Panu. *Amintiri de la „Junimea" din Iași.* I. București, Editura Societății anonime pe acțiuni „Adevărul", 1908, p. 76; *Amintiri de la „Junimea" din Iași.* I. Ediție, prefață și tabel cronologic de Z. Ornea. București. Editura Minerva, 1971, p. 93 (Biblioteca pentru toți).

10 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară,* p. 281.

11 *Timpul,* VIII, nr. 113, 21 mai 1883, p. 1. Editorial: *București, 20 mai 1883; Opere XIII. Publicistica,* p. 301, 302.

NEWTON, GALILEO GALILEI, KEPLER, GIORDANO BRUNO, COPERNIC ȘI LEGILE MECANICII CEREȘTI

1 M. Eminescu. Fragmentarium, p. 178.

2 *Idem,* p. 390—391.

3 *Idem,* p. 380.

4 *Idem,* p. 86.

5 *Idem,* p. 286, 381.

6 *Timpul,* V, nr. 61, 15 martie 1880, p. 1—2; Al treilea editorial, *Opere XI. Publicistica,* p. 75.

7 *Timpul,* V, nr. 172, 2 august 1880, p. 1—2; *Opere XI. Publicistica,* p. 278.

8 *Timpul,* V, nr. 75, 2 aprilie 1880, p. 1; *Opere XI. Publicistica,* p. 107.

9 *Idem*, VI, nr. 38, 19 februarie/3 martie 1881, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 74.

10 *Idem*, nr. 103, 14 mai 1881, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 172.

11 *Idem*, VII, nr. 200, 12 septembrie 1882, p. 1. Editorial: *București, 11 septembrie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 189.

12 *Idem*, nr. 277, 17 decembrie 1882, p. 1. Editorial: *București, 16 decembrie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 243.

13 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 390.

14 *Idem*, p. 467.

15 Adolf Fick. *Die Naturkrafte in ihrer Wechslebeziehung*, p. 66.

16 *Fragmentarium*, p. 358.

17 *Idem*, p. 84.

18 *Timpul*, V, nr. 143, 29 iunie 1880, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 227.

19 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 499.

20 H. C. Carey. *Die Grundlagen der Socialwissenschaft*, I, p. 303.

21 *Timpul*, VII, nr. 178, 17 august 1882, p. 1. Editorial: *București, 16 august 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 170.

DARWIN ȘI LEGEA „CORELAȚIUNII CREȘTERII ȘI SCĂDERII"

1 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 178.

2 *Idem*, p. 84.

3 *Idem*, p. 289.

4 *Idem*, p. 286.

5 *Idem*, p. 286—289.

6 I. Gramadă. *Societatea Academică Social-Literară „România Jună" din Viena (1871—1911)*. Monografie istorică. Arad, Tip. „Concordia", 1912. p. 151.

7 D. Vatamaniuc. *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, p. 85—88.

8 I. Gramadă, *op. cit.*, p. 151.

9 *Convorbiri literare*, III, nr. 9, 1 iulie 1869, p. 150—155; nr. 11, 1 august 1869, p. 186—189; nr. 13, 1 septembrie 1869, p. 224—227; nr. 14, 15 septembrie 1869, p. 241—244; nr. 16, 15 octombrie 1869, p. 277—281.

10 *Natura*, V, nr. 1, 1 ianuarie 1862, p. 22—24.

11 *Revista științifică*, I, nr. 4, 1 aprilie 1870, p. 76—80.

12 *Transilvania*, V. nr. 19, 1 octombrie 1872, p. 217—220; nr. 20, 15 octombrie 1872, p. 229—232; nr. 21, 1 noiembrie 1872, p. 240—243.

13 *Timpul*, VII, nr. 178, 17 august 1882, p. 1. Editorial: *București, 16 august 1882; Opere XIII. Publicisitica*, p. 172.

14 *Timpul*, V, nr. 289, 30 decembrie 1880, p. 1. Al II-lea editorial; *Opere XI.* Publicistica, p. 456.

15 *Curierul de Iași*, X, nr. 4, 14 ianuarie 1877, p. 3. Semnat: E.; *Opere IX. Publicistica*, p. 311.

16 G. Panu. *Amintiri de la „Junimea" din Iași*. I. București, Editura Societății anonime pe acții „Adevărul", 1908, p. 19, 114; II. București, Noua tipografie Brozer & Parzer, 1910, p. 147, 200, 201.

17 *Timpul*, VIII, nr. 131, 15 iunie 1883, p. 1. Editorial: *București, 14 iunie 1883; Opere XIII. Publicistica*, p. 308.

18 *Opere XII. Publicistica*, p. 497.

19 *Idem*, p. 498—499.

20 *Timpul*, VI, nr. 184, 24—25 august 1881, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 308.

21 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 287.

22 Charles Darwin. *Originea speciilor prin selecție naturală sau păstrarea raselor favorizate în lupta pentru existență*. [Prefață de acad. Vasile D. Mîrza]. [București], Editura Academiei Republicii Populare Române, 1957, p. LIII.

23 *Timpul*, VI, nr. 170, 6 august 1881, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XII. Publicistica*, p. 281.

24 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 286—291.

25 *Timpul*, V, nr. 257, 16/28 noiembrie 1880, p. 2—3; *Opere XI. Publicistica*, p. 408.

26 M. Eminescu. *Opere XII. Publicistica*, p. 493, 495.

27 *Timpul*, VI, nr. 184, 24—25 august 1881, p. 1; nr. 186, 27 august 1881, p. 1; *Opere XII. Publicistica*, p. 308, 313.

28 *Timpul*, V, nr. 232, 17/29 octombrie 1880, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 372.

29 Ilie Bădescu. *Sincronism european și cultura critică românească*. Contribuții de sociologie istorică privind cultura modernă românească. București, Editura științifică și enciclopedică, 1984, p. 258, 261.

30 *Timpul*, II, nr. 287, 21 decembrie 1877, p. 2—3; *Opere X. Publicistica*.

SALVIANUS ȘI PRISCUS DESPRE „BARBARI" ȘI DESPRE SOLIDARITATEA ISTORICĂ

1 Wilhelm Tomaschek. *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*. Topographische, archäologische und ethnographischen Miscellen. Wien, In Commision bei Carl Gerold's Sohn, 1882, p. 42—43; M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 931.

2 M. Eminescu. *Opere XIV. Traduceri*, p. 934.

3 A. A. Vasiliev. *Histoire de l'empire byzantin*. Traduit du russe par P. Brodin et A. Bourguina. Préface de M. Ch. Diehl. Toma I (324—1081). Paris, Editions A. Picard, 1932, p. 39.

4 W. Tomaschek. *Op. cit.*, p. 58—64.

5 M. Eminescu. *Opere XIII. Publicistica*, p. 364.

6 Salviani Presbyteri Massilensis. *Opera omnia*. Recensuit et commentario critico instruxit Franciscus Pauly. Vindobonae, Apud C. Geroldi Filium Bibliopolam Academiae, 1883, p. 113—114 (Corpus scriptorum ecclesiasticorum, VIII).

7 *Corpus scriptorum historiae byzantinae*. Edito emendatior et copiosior consilio B. G. Niebuhrii. C. F. Pars I. Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri. Bonnae, Impensis Ed. Weberi, 1829, p. 191—192.

8 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 578; *Opere XIII. Publicistica*, p. 364.

9 *Timpul*, VII, nr. 200, 12 septembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 11 septembrie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 188.
10 *Binele public*, IV, nr. 224, 13—14 septembrie 1882, p. 2—3.
11 *Națiunea*, I, nr. 73, 14 septembrie 1882, p. 1 *(Presa română)*.
12 *L'Indépendance roumanie*, VI, nr. 1499, 16/28 septembrie 1882, p. 1—2 (Spicuitor. *Les journaux*).
13 *Bukarester Tagblatt*, III, nr. 213, 14/26 septembrie 1882, p. 2 *(Inland)*.
14 *Românul*, XXVI, 19 septembrie 1882, p. 707.
15 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 564—611.
16 *Idem*, p. 589.
17 *Idem*, p. 564—569.
18 *Idem*, p. 602—610.
19 *Idem*, p. 616.
20 *Idem*, p. 622.
21 *Timpul*, VII, nr. 105, 16 mai 1882, p. 1. Editorial : *București, 15 mai 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 119.

JOHANN KASPAR LAVATER ȘI APLICAREA TEORIILOR FIZIOGNONOMICE LA CREAȚIA POPULARĂ ȘI ÎN VIAȚA POLITICĂ

1 M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica*, p. 453—454, 794—795.
2 *Familia*, VI, nr. 3, 18/30 iaunuarie 1870, p. 25—28 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 84—87.
3 M. Eminescu. *Opere IX. Publicistica*, p. 453.
4 *Idem*, p. 453.
5 *Manuscriptum*, XIII, nr. 3, [iulie—septembrie] 1982, p. 20—21. „Potrivit lui Lavater se știe că anumite fapte se impregnează prin fiziognomie în individ astfel încît el poartă această pregnanță toată viața sa. Condiții istorice mari ce s-au rostogolit peste popor, independent de voința lui, nefiind deci un produs al structurii sale psihologice, trebuie, totuși, să lase trăsăturile lor de caracter în fiziognomia poporului ; ele aparțin însă mai tîrziu înseși fiziognomiei poporului. În măsura în care fuseseră generale, vor fi găsite la întregul popor ; dacă nu, atunci numai la partea care le-a suferit.“ Transliterare și traducere G. Pintea.
6 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 617.
7 *Timpul*, V, nr. 147, 4 iulie 1880, p. 1 Al II-lea editorial ; *Opere XI. Publicistica*, p. 235.
8 *Timpul*, V, nr. 167, 27 iulie 1880, p. 1. Al II-lea editorial ; *Opere XI. Publicistica*, p. 269—270.

DANTE ȘI DOUĂ EXEMPLE DE FALSĂ MEMORIE

1. *Albina Pindului*, I, nr. 3, 15 iulie 1868, p. 49—51, nr. 4, 1 august 1868, p. 81—85.
2 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 246.

3 *Idem*, p. 178.

4 M. Eminescu. *Opere V. Poezii postume*, p. 557.

5 I. E. Torouțiu. *Studii și documente literare. IV. „Junimea"*, p. 10.

6 T. Maiorescu, *Insemnări zilnice*. I, p. 324—325.

7 *Timpul*, V, nr. 31, 9 februarie 1880, p. 1. Editorial : *București, 8/20 fevruarie 1880 ; Opere X. Publicistica.*

8 *Timpul*, VII, nr. 70, 1 aprilie 1882, p. 2 *(Bibliografie) ; Opere XIII. Publicistica*, p. 89.

9 *Timpul*, VII, nr. 146, 8 iulie 1882, p. 1. Editorial : *București, 7 iulie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 134.

10 *Timpul*, VII, nr. 212, 28 septembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 28 septemvrie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 194.

11 *Timpul*, VII, nr. 224, 12 octombrie 1882, p. 1. Al doilea editorial ; *Opere XIII. Publicistica*, p. 201.

12 *Timpul*, VIII, nr. 37, 17 februarie 1883, p. 1. Editorial : *București, 16 februarie 1883 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 257.

13 *Timpul*, IV, nr. 227, 14 octombrie 1879, p. 1. Editorial : *București, 12/25 octomvrie ; Opere X. Publicistica.*

14 *Timpul*, VII, nr. 15, 21 ianuarie 1882, p. 1—2. Al doilea editorial ; *Opere XIII. Publicistica*, p. 36.

15 *Timpul*, VIII, nr. 39, 19 februarie 1883, p. 1. Editorial : *București, 18 februarie 1883 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 259.

16 George Herbert, *The Works...* Edited with a commentary by F. F. Hutschinson, Oxford, At the Clarendon Press, 1941, p. 326.

17 Boswell's *Life of Johnson*. Edited by Augustin Birrell. III. London, The Time Book Club, 1912, p. 206.

18 *Timpul*, V, nr. 238, 24 octombrie/5 noiembrie 1880, p. 1 ; *Opere XI. Publicistica*, p.380.

19 P. Ovidii Nasonis. *Opera omnia. Ex editione burmanniana. Volumen* secundum. Londoni, Curante et Imprimente A. J. Valpy, A. M., 1824, p. 1216.

EMIL DU BOIS-REYMOND ȘI UNELE PROBLEME ALE ÎNVĂȚĂMÎNTULUI

1 *Românul*, XXIV, 23—24 iunie 1880, p. 581.

2 Colecția ziarului *Steaua României* este incompletă în fondurile bibliotecilor noastre. Studiul nu este înregistrat nici de Al. Zub în *A. D. Xenopol. Biobibliografie* (București. Editura enciclopelică română, 1973) pentru aceleași motive.

3 T. Maiorescu. *Discursuri parlamentare*. Cu privire asupra dezvoltării politice a României. Volumul I (1866—1876). București, Editura Librăriei Socec & Comp., 1897, p. 394—457 ; *Raport către Măria Sa Domnitorul asupra lucrărilor Ministerului Cultelor și al Instrucțiunii publice 15 noemvrie 1875* [fără editură și an], p. 11—12.

4 E. Lovinescu. *T. Maiorescu I (1840—1876)*. București, Fundația pentru literatură și artă, 1940, p. 404 ; *Scrieri 7. T. Maiorescu*. Ediție și postfață de Eugen Simion. [București], Minerva, 1978, p. 300.

5 *Monitorul oficial*, nr. 20, 27 ianuarie/8 februarie 1876, p. 480—488; nr. 21, 28 ianuarie/9 februarie 1876, p. 506—514; nr. 22, 29 ianuarie/10 februarie 1876, p. 530—539; nr. 23, 30 ianuarie/11 februarie 1876, p. 557—570; nr. 24, 1/13 februarie 1876, p. 586—594.

6 *Timpul*, V, nr. 142, 28 iunie 1880, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 225.

7 *Românul*, XXIV, 3 august 1880, p. 717.

8 Louis Legrand. *L'Influence du positivisme dans l'oeuvre scolaire de Jules Ferry*. Les origines de la laïcité. Paris, Librairie Marcel Rivière, 1961, p. 149.

9 *Timpul*, V. 177, 9 august 1880, p. 1—2. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 291—292.

10 Emil Du Bois-Reymond. *Kulturgeschichte und Naturwisenschaft* Vortrag. Leipzig, Verlag von Veit & Comp., 1878, p. 52—53.

11 *Timpul*, V, nr. 178, 10 august 1880, p. 1. Al doilea editorial; *Opere XI. Publicistica*, p. 294.

MAX NORDAU, MINCIUNILE CONVENȚIONALE ȘI EPILOGUL SCRISULUI EMINESCIAN

1 *Dezbaterile Adunării deputaților*, nr. 28, 13 aprilie 1888, p. 393.

2 *Desbaterile Senatului*, nr. 5, 25 noiembrie 1888, p. 40—41.

3 *Monitorul oficial*, nr. 241, 2/14 februarie 1889, p. 5429.

4 T. Maiorescu. *Istoria contemporană a României*, p. 241—270.

5 *România liberă*, XII, nr. 3351, 13/25 noiembrie 1881, p. 1. Semnat: M.E.; nr. 3357, 20 noiembrie/2 decembrie 1888, p. 2.

6 *Voința națională*, V, nr. 1251, 11/23 noiembrie 1881, p. 1.

7 Nicolae Scurtu. *Ion Scurtu despre Eminescu*. În *Revista de istorie și teorie literară*, XXIV, nr. 2 [aprilie—iunie] 1972, p. 221—223; Augustin Z. N. Pop. *Întregiri documentare la biografia lui Eminescu*. București, Editura Eminescu, 1983, p. 158—160.

8 *Națiunea*, VIII, nr. 1885, 15 ianuarie 1889, p. 3 *(Informațiuni)*. *Lupta*, III, nr. 736, 15 ianuarie 1888, p. 3 *(Ultime informațiuni)*.

9 *România liberă*, XIII, nr. 3397, 13/26 ianuarie 1889, p. 1. Editorial: *București, 24 mai 1888; Opere X. Publicistica*.

10 *Telegraful român* (București), II, nr. 11, 15 ianuarie 1889, p. 3 *(Informațiuni)*.

11 M. N. Rusu. *Spiritul științific eminescian*. În *Săptămîna*, nr. 51, 20 decembrie 1985, p. 1, 3; nr. 52, 27 decembrie 1985, p. 3.

12 *Timpul*, VII, nr. 203, 17 septembrie 1882, p. 1. Editorial: *București, 16 septembrie 1882; Opere XIII. Publicistica*, p. 190.

13. *România liberă*, XII, nr. 3215, 25 mai 6 iunie 1888, p. 1. Editorial: *București, 24 mai 1888; Opere X. Publicistica*.

14 *România liberă*, XII, nr. 3270, 3/15 august 1888, p. 1. Editorial: *București, 2 august 1888, Opere X. Publicistica*.

15 *România liberă*, XIII, nr. 3398, 6/18 ianuarie 1889, p. 1. Editorial: *București, 5 ianuarie 1889; Opere X. Publicistica*.

16 *Timpul*, VIII, nr. 116, 25 mai 1883, p. 1. Editorial: *București, 25 mai 1883; Opere XIII. Publicistica*, p. 305. Opiniile unui deputat român despre Anglia.

17 *Timpul*, VI, nr. 164, 30 iulie 1881, p. 1; *Opere. XII. Publicistica*, p. 269. Documentul lui Matei Basarab din 1639.

18 *Timpul*, VII, nr. 45, 27 februarie 1882, p. 1—2; *Opere XIII. Publicistica*, p. 64. Reforma lui Al. I. Cuza privind secularizarea averilor mănăstirești.

19 *România liberă*, XII, nr. 3279, 14—15/26—27 august 1888, p. 3 *(Mai nou)*; nr. 3295, 4/16 septembrie 1888 p. 4 (mai nou). Piesa era — scrie ziarul — „una din cele mai bune producții ale poetului". *România liberă* dă asemenea informații despre activitatea literară a lui Eminescu, dar nu spune nimic despre colaborarea sa cu articolele politice.

20 *Fîntîna Blanduziei*, Seria II, nr. 1, 1 octombrie 1889, p. 1 *(Eminescu și „Fîntîna Blanduziei"*. Editorial).

21 *Fîntîna Blanduziei*, I, nr. 1, 4 decembrie 1888, p. 1; *Opere XIII. Publicistica*, p. 328, 329—330.

22 *Fîntîna Blanduziei*, I, nr. 2, 11 decembrie 1888, p. 1; *Opere XIII. Publicistica*, p. 331—332.

23 *Fîntîna Blanduziei*, I, nr. 4, 25 decembrie 1888, p. 1; *Opere XIII. Publicistica*, p. 332—333.

24 *Fîntîna Blanduziei*, II, nr. 5, 1 ianuarie 1889, p. 1; *Opere XIII. Publicistica*, p. 333—334.

25 *Fîntîna Blanduziei*, I, nr. 6, 8 ianuarie 1889, p. 2.

26 *Fîntîna Blanduziei*, Seria II, nr. 2, 8—15 octombrie 1889, p. 1.

27 *Idem*, nr. 10, 3—10 decembrie 1889, p. 1.

28 T. Maiorescu. *Însemnări zilnice*, II, p. 190—191.

29 Max Nordau. *Minciunile convenționale ale civilizației noastre*. Traducere după a 14-a ediție germană de Mihail Canianu. București, Editura librăriei Socec & Comp., 1895. Alte ediții în 1909 și 1921, amîndouă în aceeași editură; *Minciunile convenționale ale civilizației noastre*. Traducere din limba germană de B. Marian și M. Negru. București, Editura Librăriei „Universala" Alcaly & Co [1925] (Biblioteca pentru toți). Se fac traduceri *din alte scrieri ale lui Max Nordau, cele mai multe fragmentar, pe teme*

30 Max Nordau. *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*. Leipzig, Verlag von Bernhard Schlicke, 1884, p. 14—15.

31 *Fîntîna Blanduziei*, I, nr. I, 4 decembrie 1888, p. 1; *Opere XIII. Publicistica*, p. 331.

32 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 291.

33 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 90.

34 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 89, 193.

35. *Idem*, p. 216.

36 *Manuscriptum*, XII, nr. 4, [octombrie—decembrie] 1981, p. 16—21. Transliterare și traducere de G. Pintea.

37 *Manuscriptum*, XIV, nr. 1, [ianuarie—martie] 1983, p. 14—20. Transliterare și traducere de G. Pintea.

38 G. Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (2)*, p. 90.

39 G. Călinescu. *Anti-hegelianismul lui Eminescu*. În *Viața românească*. XXV, nr. 10, 31 octombrie 1933, p. 27—30; I. Lupaș. *Influența lui Hegel în scrisul lui N. Bălcescu și M. Eminescu*. În *Universul*, XLIX, nr. 36, 7 februarie 1932, p. 1—2. Se retipărește în *Paralelism istoric. București*, [Tip. „Universul"], 1937, p. 205—211; *Scrieri alese*. I. Introducere, ediție îngrijită, note și comentarii de Acad. Ștefan Pascu și Pompiliu Teodor. Cluj-Napoca,

Editura Dacia, 1977, p. 176—183 ; T. Vianu. *Influența lui Hegel în cultura română*. București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1933, p. 40—49 ; *Studii de literatură română*. București, Editura didactică și pedagogică, 1965, p. 566—609 ; *Scriitori români*. II. Ediție îngrijită de Cornelia Botez. Antologie de Pompiliu Marcea. București, Editura Minerva, 1970, p. 252—329 ; *Opere 3. Scriitori români XX Sinteze*. Antologie și note de Matei Călinescu. Text stabilit de Cornelia Botez. București, Editura Minerva, 1973, p. 368—425 ; *Mihai Eminescu*. Prefață de Al. Dima. [Ediție îngrijită de Virgil Cuțitaru]. Iași, Editura Junimea, 1974, p 233—245 ; Al. Dima. *Motive hegeliene în scrisul eminescian*. În *Ramuri*, XXVI, nr. 1, mai 1934, p. 37—40 ; *Viața românească*, XXVI, nr. 3, martie 1934, p. 10—19. Se retipărește la Sibiu. [Tipografia Institutului de arte grafice „Dacia Traiană"], 1934 ; *Conceptul de literatură universală și comparată*. Studii teoretice și aplicative. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967, p. 138—152.

40 G.Călinescu. *Opere 13. Opera lui Mihai Eminescu (13)*, p. 109.

ORGANICITATEA SCRISULUI EMINESCIAN

1 M. Eminescu. *Opere VI. Literatura populară*. Ediție critică îngrijită de Perpessicius. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963, p. 161, 561 ; *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 142.

2 M. Eminescu. *Opere VI. Literatura populară*, p. 378.

3 *Timpul*, VII, nr. 56, 12 martie 1882, p. 1. Editorial : *București, 11 martie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 75.

4 M. Eminescu. *Opere VI. Literatura populară*, p. 368.

5 *Curierul de Iași*, IX, nr. 61, 2 iunie 1876, p. 3 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 122.

6 M. Eminescu. *Opere VI. Literatura populară*, p. 368.

7 *Timpul*, II, nr. 259, 16 noiembrie 1877, p. 2 ; *Opere X. Publicistica*.

8 M. Eminescu. *Opere VI. Literatura populară*, p. 378, 381.

9 *Timpul*, II, nr. 233, 16 decembrie 1877, p. 1 ; *Opere X. Publicistica*.

10 I. Negruzzi. *Amintiri din „Junimea"*. București, Editura „Viața românească" S.A. Librăria Alcalay, [1921], p. 228—229.

11 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 142—151.

12 *Timpul, VI*, nr. 25 februarie/9 martie 1881, p. 1 ; Opere XII. Publicistica, p. 83.

13 *Timpul*, III, nr. 19, 25 ianuarie 1878, p. 1 ; *Opere X. Publicistica*

14 *Timpul*, IV, nr. 18, 24 ianuarie 1879, p. 1 ; *Opere X. Publicistica*.

15 *Timpul*, IV, nr. 221, 7 octombrie 1879, p. 1. Editorial : *București 6/18 octomvrie ; Opere X. Publicistica*.

16 *Timpul*, VI, nr. 121, 6 iunie 1881, p. 1 ; *Opere XII. Publicistică*, p. 198.

17 *Timpul*, III, nr. 20, 16 septembrie 1878, p. 1. Editorial : *București, Sîmbătă, 15/28 septembrie*.

18 *Timpul*, IV, nr. 205, 19 septembrie 1879, p. 1 ; *Opere X. Publicistica.*

19 *Timpul*, IV, nr. 120, 2 iunie 1879, p. 2 ; *Opere X. Publicistica.*

20 *Timpul*, VI, nr. 17/16/, 22 ianuarie/3 februarie 1881, p. 1 ; *Opere XII. Publicistica*, p. 40—42.

21 *Timpul*, VI, nr. 19, 25 ianuarie/6 februarie 1881, p. 1—2 ; *Opere XII. Publicistica*, p. 44.

22 *Timpul*, VI, nr. 180, 20 august 1881, p. 1 ; *Opere XII. Publicistica*, p. 300.

23 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 205.

24 *Timpul*, VII, nr. 1, 1 ianuarie 1882, p. 1—2 ; *Opere XIII. Publicistica*, p. 21.

25 *Timpul*, V, nr. 18, 23 ianuarie 1880, p. 1. Editorial : *București, 22 ianuarie/3 fevruarie ; Opere X. Publicistica.*

26 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 31.

27 *Timpul*, VII, nr. 224, 6 noiembrie 1882, p. 1 ; *Opere XIII. Publicistica*, p. 218.

28 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 196.

29 *Timpul*, VIII, nr. 32, 11 februarie 1883, p. 1. Editorial : *București, 10 fevruarie 1883 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 254.

30 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 178.

31 *Timpul*, VII, nr. 90, 25 aprile 1882, p. 2 ; *Opere XIII. Publicistica*, p. 108.

32 M. Eminescu. *Opere II. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 249.

33 *Timpul*, II, nr. 256, 12 noiembrie 1877, p. 3 ; *Opere X. Publicistica.*

34 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 106, 246.

35 *Convorbiri literare*, X, nr. 5, 1 august 1876, p. 165—175 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 164.

36 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 245.

37 *Curierul de Iași*, IX, nr. 108, 1 octombrie 1876 ; p. 2 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 319.

38 *Timpul*, VII, nr. 262, 28 noiembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 27 noemvre 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 231.

39 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 278.

40 *Timpul*, V, nr. 29, 7 februarie 1880, p. 1. Editorial : *București, 6/18 fevruarie 1880 ; Opere X. Publicistica*

41 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 499.

42 *Timpul*, VII, nr. 178, 17 august 1882, p. 1. Editorial : *București, 16 august 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 170.

43 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 411.

44 M. Eminescu. *Opere VII. Proza literară*, p. 311.

45 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 283.

46 M. Eminescu. *Opere II. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 179.

47 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 64.

48 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 365.

49 *Timpul*, IV, nr. 225, 12 octombrie 1879, p. 1. Editorial : București, *11/23 octombrie ; Opere X. Publicistica.*

50 M. Eminescu. *Opere VIII. Teatru. Dicționar de rime.*

51 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 203.

52 M. Eminescu. *Fragmentarium*, p. 128.

53 *Idem*, p. 181.

54 M. Eminescu. *Opere IV. Poezii postume*, p. 468.

55 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 234.
56 *Timpul*, VII, nr. 270, 9 decembrie 1882, p. 1. Editorial : *București, 8 decembrie 1882 ; Opere XIII. Publicistica*, p. 237.
57. *Timpul*, III, nr. 78, 7 aprilie 1878, p. 2—3 ; *Opere X. Publicistica*
58 M. Eminescu. *Opere V. Poezii postume*, p. 428—429.
59 *Timpul*, III, nr. 3, 4 ianuarie 1878, p. 1—2 ; *Opere X. Publicistica*
60 M. Eminescu. *Opere II. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 264.
61 *Curierul de Iași*, IX, nr. 98, 3 septembrie 1876, p. 3 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 200.
62 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 147.
63 *Curierul de Iași*, X, nr. 37, 8 aprilie 1877, p. 2 ; *Opere IX. Publicistica*, p. 357.
64 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 142, 144, 146.
65 M. Eminescu. *Opere II. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 306.
66 *Timpul*, II, nr. 250, 4 noiembrie 1877, p. 3 ; *Opere X. Publicistica*
67 M. Eminescu. *Opere I. Poezii tipărite în timpul vieții*, p. 129.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INDICE DE NUME

A

Adam, Charles 343
Adler, Carl 160, 319, 335, 336
Adrian (Publius Aelius Hadrianus) 105
Alecsandri, Vasile 79, 131, 136, 137
Alexandrescu, Gheorghe 147
Alexandrescu, Grigore M. 247
Alexandru cel Bun 150
Alexandru Macedon (cel Mare) 16, 109, 110, 281
Alfons XII 139, 140
Althaus, C.N. 11, 16
Amenopis al III-lea 19
Amzăr, D.C. 313
Andersen, Hans Christian 113
Andronic, Ştefan 104
Antinous 98, 105
Arago, Dominique-François 321
Arhimede 206
Aristotel 9, 10, 15, 18, 25
Arndts, Karl Ludwig Ritter von 11, 14
Arseniu, Ioan 37
Arvon, Henri 350
Asachi, Gheorghe 132
Aschoff, Ludwig 320
Attila 280, 281
Audebrand, Philibert 84, 85, 105
August (Caius Iulius Caesar Octavianus Augustus) 108
Aurelian, Petru S. 340
Avramescu, Aurel 322
Axente Sever, Ioan 78

B

Bacon, Francis baron de Verulam 288
Baiazid II 282
Baily, Jean Sylvain 321
Bain, Alexandre 141, 300
Balint, Simon 78
Balş, Simion 78
Balş (familie) 132
Baquet, Camille 156, 322, 336
Barach-Rappaport, Karl Sigmund 10, 14
Baraş, Iuliu 36, 273, 317
Barbu, Constantin 327, 330
Bariţiu, Gheorghe 273, 274, 313
Bariţiu, Ieronim G. 313
Basarab 10
Bastiat, Frédéric 152, 180—183, 340
Baudelaire, Charles 119
Baudrillart, H. 180, 340
Baumgarten, Alexadr Gotlieb 19
Bădărău, Dan 230-232, 346
Bădescu, Ilie 353
Bălcescu, Nicolae 237, 238, 348, 357
Bălănescu, Constantin 147
Bărnuţiu, Simion 69, 71
Bebel, August 162
Beccaria, Casare de 188
Beethoven, Ludwig van 121, 122
Bekker, August Immanuel 15, 353
Beldiman, Alexandru 297

Benoit, Charles 346
Bentham, Jérémie 251-252, 349
Béranger, Pierre Jean de 113
Berdan, Lucia 317
Bernouli. Nicolas 321
Bhose, Amita 314, 515
Birrel, Augustin 335
Blaga, Lucian 42, 60, 318, 321, 349
Blanc, Louis 152
Block, Maurice 195
Bodnărescu, Samson 113, 140
Boerescu, Vasile 171, 199, 200, 254, 288
Bogdan-Duică, G. 43, 52, 67, 75, 76, 312, 318, 320, 323, 324, 328, 329
Bonitz, Hermann 12, 15
Bopp, Franz 6, 150, 314
Bordeianu, Mihai 316
Borgia (familia) 226
Borguina, A. 353
Börne, Ludwig 27, 29, 312, 315
Bossuet, Jacques Bénigne 203
Boswell, James 290, 355
Botez, Corneliu 328, 358
Brace, Charles-Loring 144, 145
Brăneanu, Mihai 297
Brătescu, G. 317
Brătianu, Dumitru 28, 300
Brătianu, Ion C. 162, 205, 225, 228, 254, 286, 289, 304
Brodin, P. 353
Brown, Robert 321
Brucăr, I. 343
Brücke, Ernst 10, 36, 39
Bruno, Giordano 128, 267, 268, 271, 272, 351
Brutus ,Marcus Iunius 308
Bubastis 91
Buckle, Henry Thomas 273, 274
Budai-Deleanu, Ion 137
Bunsen, Christian Karl Iosias 21, 22, 88
Busuioceanu, Oxana 314, 315, 319, 320, 332
Buzatu, Constanța 317
Byron, George Gordon 19

C

Cagliostro, Alessandro (Giuseppe Balsamo) 286
Calecheos 19
Candiano-Popescu, Alexandru 247
Canianu, Mihail 357
Cantacuzino, George 199
Cantacuzino, J. A. 264
Cantemir, Dimitrie 114, 117, 129, 133, 288, 330
Carada, Eugeniu 207
Cardaș, Gheorghe 315, 323, 324, 342, 343, 350
Carey, Henry Charles 6, 15, 49—55, 58, 61, 62, 90, 118, 144, 145, 151-153, 156-161, 164-165, 167, 168, 171, 177-179, 202, 211, 217, 218, 233, 237, 245, 271, 319, 320, 322, 330, 334-341, 344, 345, 347, 348, 352
Carlos (pretendent la tronul Spaniei) 139, 140
Caro, E. M. 264, 351
Carol I 215, 216, 226, 282
Carol Quintul 83
Carp, Petre P. 258, 296
Carus Sterne vezi Krause, Ernst Ludwig
Catargiu, Lascar 291
Cattaneo, Giammaria 10, 14, 287
Cavendish, Henry 321
Cazelles, E. 141
Cazote, Jacques 92, 94
Călinescu, George 27, 38, 67, 68, 73, 84—86, 91, 92, 94, 95, 98, 104, 106, 112, 113, 117, 120, 123, 131, 138, 140-143, 165, 179, 190, 211, 221, 222, 227, 266, 300-302, 312, 315, 318, 323, 325-330, 333, 334, 337, 339, 340, 342, 345, 349, 351, 357, 358
Călinescu, Matei 358
Cătineanu, Tudor 321
Cerri, Gaetano 104
Cezar (Caius Iulius Caesar) 308
Challemel-Lacour, Paul Armand 264
Champollion, Jean François 293
Charpentier, G. 349
Chendi, Ilarie 324
Chevalier, Jacques 342
Chevalier, Michel 337

Chisăliță, Artemie 136
Chițu, Maria P. 289
Chițu, P. 289
Cincinnatus, Lucius Quinctius 291
Cioculescu, Simona 315, 319
Cioculescu, Șerban 349
Cipariu, Timotei 312
Cireș, Lucia 317
Ciubotaru, Ion H. 317
Cîmpineanu, Ioan I. 286, 287
Claretie, Jules 264
Clarke, Frank Wigglisworth 60, 321
Clausius, Rudolf Julius Emanuel 60, 67, 68, 312, 318, 321, 323
Cleopatra VII 108
Cloșca (Ioan Oargă) 71
Codrescu, Tudor 137
Codru-Drăgușanu, Ion 104
Cofrariu, O. 334
Colonelul de Bais vezi De Weiss, François Rodolphe
Colorian, Alexandru 326, 331—333
Comșa, Dimitrie 128, 333
Comte, August 299, 300
Conta, Vasile 306
Constantin cel Mare (Flavius Valerius Constantinus) 314
Constantinescu-Podocea, Mihaela 319
Constantinescu, Sandi 313
Copernic, Nicolaus Copernicus 268, 351
Coralli Peracini, Jean 83
Correggio (Antonio Allegri zis il Correggio) 297
Costa-Foru, Anca 121, 312, 314, 315, 319, 320
Costero, Francesco 345
Costinescu, Emil 197, 275
Coșbuc, George 231, 289
Coulomb, Charles Augustin von 40, 321
Courcelle-Seneuil, Gustave 193, 194, 196—198, 200, 342, 345
Cousin, Victor 263
Crăciunescu, I, 180
Creangă, Ion 133, 136
Creția, Aurelia 314, 315, 319, 320, 332
Creția, Petru 312, 314, 315, 319, 320, 332
Crețu, Ion 103, 327
Crețu, Stănuța 317
Crișan (Marcu Giurgiu) 71
Cseijka, Gerhard 312
Cuțitaru, Virgil 358
Cuza, Alexandru Ioan 197, 215, 289, 357

D

Dahn, Felix 299
D'Alambert, Jean le Rond 321
Dammer, Otto 62, 322
Daniell, John Frederic 321
Danielopolu, Daniel 60, 321
Dante Aligheri 10, 13, 220, 287-289, 354
Darwin, Charles 18, 38, 268, 271-277, 352, 353
De Bais vezi De Weiss, François Rodolphe
Decamps, Alexandre 83
Decebal 279
De Guignes, Joseph 283
Delacroix, Eugène 83, 84
Delfinul (pseudonimul lui Panteiei Popasu) 254
Della Porta, Giambattista 286
Democrit 44
Depărățeanu, Alexandru 94
Dernburg, Heinrich 12, 16, 22
De Sanctis, Francesco 18
Descartes, René 10, 14, 205—207, 321
Desperetz, César 321
De Weiss, François Rodolphe 9, 312, 333
Dexippe 353
Diderot, Denis 161
Diehl, Charles 353
Diez, Friedrich Christian 13
Dima, Alexandru 124, 301, 331, 358
Dimiu, Claudia 315, 319
Dimitrescu, Vasile 10
Don Alfons vezi Alfons XII
Don Carlos vezi Carlos (pretendent la tronul Spaniei)
Draper, John William 53, 321
Drăgan, Mihai 329
Drăgescu, Ion C. 71

Drăgoi, Gabriela 317
Drogli, Aglaia 112, 139, 140
Droysen, Johann Gustav 12, 16
Droz, François-Xavier Joseph 157, 167, 170, 312, 337, 341
Du Bois-Reymond, Emil 12, 38, 290, 294—226, 321, 355, 356
Dühring, Eugen 11, 14, 15, 24, 43, 152, 161, 162, 182, 313, 314, 340
Dulong, Pierre Louis 321
Dumas, Alexandre 84, 93, 104, 125, 325
Dumitrescu-Buşulenga, Zoe 314
Dumont, Piere-Etienne-Louis 251—253, 349
Dunoyer, Barthélemy-Charles-Pierre-Joseph 169, 170, 312, 338
Duroux, Paul-Emile 320
Dussard, M. H. 345

E

Efimov, V. 322
Eichhoff, Albert 336
Einstein, Albert 42
Eliade, Mircea 327
Elian, Alexandru 347
Elisabeth-Charlotte d'Orléans 29
Eminescu, Matei 322
Eminovici, Gheorghe 73, 132
Eminovici, Harieta 296
Eminovici, Niculae 73, 323
Eminovici, Raluca 140, 141
Eminovici, Şerban 140
Enătescu, V. 334
Engels, Friedrich 15, 162, 337
Enke, Johann Franz 321
Epicur 209
Eratostene (Eratosthenes) 21, 88
Erdmann, Johann Eduard 128, 331
Eugeniu de Savoia 128
Eunape 353
Eusebiu (Eusebios) 21, 88, 314

F

Faguère, Prosper 203, 343
Faifer, Florin 317
Fantasio (pseudonim al lui Eminescu) 253
Fawcett, Millicent Garet 344
Ferdinand de Aragonia 224, 225
Ferry, Jules François Camille 263, 293, 356
Feuerbach, Ludwig 18, 255, 259
Fichte, Johann Gottlieb 119, 300
Fick, Adolf 44, 61, 68, 128, 271, 318, 319, 323, 352
Filimon, Domnica 328
Filipescu, G. 114
Floru, Constantin 332
Flourens, Marie Jean Pierre 18
Foişoreanu, V. 334
Folie, F. 323
Foscolo, Ugo 324
Fotino, Dionisie 323
Frankeland, Edward 321
Fraunhofer, Joseph von 321
Freytag, Gustav 299
Freivald, Victor 147
Friedwagner, Matthias 13, 313
Frisch, C. F. 326
Fundescu, Ion C. 295

G

Galiani, Ferdinando 243, 244, 247, 348
Galilei, Galileo 41, 43, 60, 268-272, 321, 351
Gane, Costache 9, 137, 312, 333
Gane, Nicolae 103, 137, 296
Garat, Dominique-Joseph 252, 254
Gautier, Théophile 81, 83—86, 92—94, 105, 114, 325, 328
Găvănescu, I. 231
Gâtză, Letiţia 334
Geoffroy Saint-Hilaire, Etienne 55

George, Alexandru 328
Georgescu-Vişte, Ion 320, 321
Geroldi, C. 353
Gheorghian, Iosif 314
Gherasim, Vasile 328
Ghermani, Menelas 199
Ghica, Dimitrie 196, 197, 199
Ghica, Ion 273, 281, 339
Ghica, Pantazi 260
Glodeanu, A. 322
Goedeke, Karl 329
Goethe, Johann Wolfgang 19, 29, 52, 53, 68, 92, 93, 113, 117, 118, 228, 275, 295, 301, 320, 326, 329
Gogol, Nikolai Vasilievici 258
Golescu, Iordache 46, 319
Gournay, Jean-Claude-Marie-Vincent de 161
Grandea, Grigore H. 9, 10, 114, 124, 287, 312, 317
Grandi, Luigi Guido 321
Grămadă, Ion 312, 352
Griesenbach, Eduard 102
Grigorovici, Codrat 37, 273
Grillparzer, Franz 33, 317
Guerrier, P. 203
Gurwitsch, Aron 332
Gutzkow, Karl 75, 105, 113, 324
Guyot, Arnold Henri 158

H

Haas, B. 57
Hamerling, Robert 113
Hamilton, William Gerard 248—251, 253, 254, 349
Hammer, Joseph von 283
Hartmann, Eduard von 264, 299, 300, 351
Hasdeu, Bogdan P. 149
Hauff, Wilhelm 113
Hazard, Paul 232
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 9, 10, 12, 15, 16, 18, 23, 101, 124, 255, 259, 299, 300, 301, 357, 358
Heine, Heinrich 19, 29, 113
Heliade Rădulescu, Ion 71, 75, 305, 324
Helmholtz, Hermann-Ludwig-Ferdinand von 12, 38, 44, 60, 321
Henry, P. F. 348
Herbart, Johann Friedrich 12, 17, 18, 127, 255
Herbert, George 290, 355
Herodot 19
Hjrn, Gustav Adolphe 321
Hoffman (etnograf) 58
Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 94, 104
Holban, Alexandru D. 258—264, 350
Homer 25, 295
Horaţiu 290, 309
Horea (Vasile Ursu Nicola) 71
Huberwald, H. 319, 335
Hufeland, Cristoph Wilhelm 105, 328
Hugo, Victor 74, 83, 84, 297
Hume, David 10, 18, 227
Hurmuzachi, Alexandru 34
Hurmuzaki, Eudoxiu 6, 146, 150, 314, 334
Hutschinson, F. F. 355
Huygens, Cristian 41, 269
Hyrtl, Joseph 36, 37, 39

I

Iancu, Avram 78
Ianke, Heinrich 55, 60
Ibn-Arab Schach 283
Ibrăileanu, G. 111, 329
Ienaki 142
Ihering, Rudolf 11, 13, 15, 22, 313
Ilea, Filimon 71, 323
Iliescu, Ion 515
Ionescu, Mihali 317
Iorga, N. 350
Irimie, D. 314
Isabella de Castilia 224

J

Jaesche, Gottlob Benjamin 209, 344
Jäger, G. 141
Jäger, Joseph N. 64, 322
Jean Paul (Johann Friedrich Richter) 94, 104
Jiquidi, Constantin 298
Johnson 53, 355
Jókai, Mór 79

Jolly, Phillipp Gustav 321
Jordanes 283

Kant, Immanuel 6, 9—11, 15-18, 25, 36, 43, 106, 124, 127, 146-149, 209, 227, 228, 256, 257, 268, 271, 272, 276, 314, 334, 344
Kay, Joseph 158, 175, 179, 340
Keller, Gottfried 309
Kepler, Johannes 60, 268, 270, 271, 321, 351
Klug, Alfred 329

Laboulaye, Édouard 347
Lachelier, Henri 332
Lahovari, Ion 199
Laing, S. 157
Lakeman, Stephen Bartelett 246
Lamaître, Jules 204, 343
Lamarck, Jan-Baptiste-Pierre-Antoine de Monet, Cavaler de 47, 275, 321
Lamartine, Alphonse de 83
Lambrior, Alexandru 313
Langbein, A. Fr. 36
Lapedatu, Ioan A. 70
Laplace, Pierre Simon marchiz de 265—268, 276, 312, 321, 351
Lasalle, Ferdinand 162
Laurian, August Treboniu 9, 312, 323
Laurian, Dimitrie A. 200
Lavater, Johann Kaspar 284—287, 354
Law, John baron de Lauriston 195
Lazarus, Moritz 28, 30—35, 227, 316, 515
Lăzărescu, Ion 317
Legrand, Louis 356

Machiavelli, Niccolò 13, 220, 221, 223—226, 345, 346
Mackay, John Henry 350
Maior, Petru 323
Maiorescu, Titu Liviu 5, 16, 17, 28, 39, 46, 47, 81, 82, 102, 103, 105, 127, 141, 142, 147, 148, 208—210, 248, 257—259, 261, 263, 276, 288, 291, 296, 299, 315, 318, 319, 328, 333, 343, 348, 350, 351, 355—357

Joule, James Prescott 44, 321
Jung-Stilling, Johann Heinrich 87

K

Knigge, Adolf Franz Friedrich von 27, 29
Koch, Philip 348
Kogălniceanu, Mihail 131, 136, 150
Körner, Theodor 36
Kotzebue, Wilhelm de 131
Krause, Ernst Ludwig 57, 118, 321
Kremnitz, Mite 103, 288, 327
Krug, Wilhelm Traugott 9, 312
Kuhn, Dorothea 320

L

Leibniz, Gottfried Wilhelm 10, 12, 14, 15, 127—129, 256, 267, 271, 331
Lenau, Nikolaus 113
Leonardo da Vinci 68
Leopardi, Giacomo 264, 299, 351
Lepsius, Karl Richard 12, 15, 19—21, 24, 38, 83, 88, 89, 91, 293, 314
Leroy-Beaulieu, Paul 172—175, 339
Leskien, August 6, 149, 314
Lessing, Gotthold Ephraim 92, 326
Leucip (Leukippos) 44
Libanius 234, 235
Leibig, Justus von 42, 321
Liebknecht, Wilhelm 162
Linée, Carl von 56, 321
List, Friedrich 6, 151, 166, 183, 185—188, 340, 341
Livius, Titus 250
Locke, John 18, 119, 227—234, 346
Locusteanu, N. 330
Lovinescu, E. 329, 355
Ludovic II 282
Ludovic XVI 243
Lupaş, Ioan 301, 357
Lyell, Charles 33

M

Malchus 353
Malthus, Thomas Robert 166
Manolescu, Grigore 298
Marcea, Pompiliu 358
Märcker, F.A. 16
Marco Kralievici (Marcu Craiul) 304
Marian, B. 357
Marilhat, Prosper 83
Maniu, Vasile 323
Marshall, John 242, 348

Martin, Aurel 334
Martin, Jean 349
Marţian-Pop, Dionisie 339
Marx, Karl 74, 152, 162, 337
Maskelyne, Nevil 321
Matei Basarab 357
Maudsley, Henry 141
Maury, L. F. Alfred 141
Mayer, Julius Robert von 42—44, 60, 312, 318, 321
Mavrocordat, Constantin 238
Mavrogheni, Petre 248
Mazzini, Giuseppe 75, 324
Mănucă, Dan 317
Mârzescu, George 162
McCulloch, John Ramsay 155, 157, 171, 175—179, 339
McKean, M. 151
Meissner, August Gottlieb 104
Melloni, Macedonio 321
Menandru 353
Mendel, Gregor Johann 54
Memphis (dinastie) 91
Menes (dinastie) 91
Mersenne, Marin 206
Mesmer, Franz (Friedrich Anton) 286
Michăilescu, Ştefan C. 66, 322
Michelet, Jules 204
Michelson, A. A. 42
Micle, Veronica 110, 111, 118, 119, 329, 330
Mihai Viteazul 282
Mihail, Nicolae 317
Mihăilă, Gheorghe 314, 335
Milescu, Nicolae Spătarul 79
Mill, John Stuart 157, 194, 208, 209, 210—214, 216—220, 236, 299, 300, 312, 343, 344, 345
Miller, Hugh 157, 175, 178, 179
Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti conte de 161, 349
Mircea cel Mare (Bătrîn) 150, 282, 304
Miron, Dionisie 302
Mîrza, Vasile D. 353
Moga, Ion 37
Mohanu, Constantin 313, 334, 337, 344
Möhlenkamp, Renate 319
Moisil, Constantin 273
Moldovan, Ioan Micu 36
Moldoveanu, N. T. 305
Moleschott, Jakob 18
Molinari, M. de 348
Moltke, Helmut Karl Bernhard 305
Mommsen, Theodor 18
Montaigne, Michel de 204, 343
Montalembert, Anne Marie conte de 157, 227, 232—234, 312, 346, 347
Montesquieu, Charles de Secondat, baron de la Brède et de 234, 235, 347
Monti, Vincenzo 324
Moore, Thomas 46
Morariu, Corneliu 317
Morely, E. W. 42
Morgan, Thomas Hunt 54
Moritz, Ch. 316
Müllner, Adolf 113, 329
Munk, Hermann 12, 38
Muntean, George 328
Murărașu, D. 26, 30, 314—317, 328, 343
Mureşan, Leon 37
Murillo, Bartolomé Esteban 297
Mussafia, Adolfo 13, 104, 287, 313
Musset, Alfred de 83, 94, 299

N

Napoleon I 123, 281, 304
Neamţu, Gelu 312
Nechita, Vasile C. 314
Negru, M. 357
Negruzzi, Costache 46, 131, 136, 319
Negruzzi, Iacob 27, 30, 43, 46, 70, 71, 73, 75, 78, 82, 103, 105, 152, 201, 202, 204, 263, 296, 313, 319, 336, 341, 358
Nerval, Gérard de 83, 84, 105, 325, 328
Neumann-Spallart, Franz Xavier 11, 14
Newton, Sir Isaac 41, 60, 240, 268—270, 272, 321, 351
Nicolae-Văleanu, Ivanciu 340
Niebuhr, Berthold Georg 353
Nitzsch, Karl Wilhelm 12, 16
Nordau, Max (Max Simion Südfeld) 299, 300—302, 356, 357
Noica, Constantin 148, 330, 343, 345
Norris, Edwin 320

Obedenaru, G. 281
Odobescu, Alexandru I. 57, 176, 320, 324, 339
Onicescu, Octav 68, 322, 323
Onkel Adam vezi Wetterbergh, C. A.
Onufri (Onofrei) 105

O

Oprea, Alexandru 312, 314, 319, 320
Oprescu, Eugenia 312, 314, 315, 319, 320
Orășanu, Niculae T. 247
Ornea, Z. 350, 351
Ovidiu (Publius Ovidius Naso) 290, 355

P

Panaitescu, Dumitru D. 315, 324
Panaitescu, Petre P. 330
Pann, Anton 302
Panu, Gheorghe 82, 208, 267, 343, 351, 352
Pap, Ioan 37
Papiniu, I. 340
Papiu-Ilarian, Alexandru 70, 71, 150, 323
Paracelsus (Philippus-Aureolus-Theophrastus Bombastus von Hohenheim) 87, 116, 117, 129
Pascal, Blaise 157, 201—204, 251, 312, 342, 343
Pascaly, Mihail 69, 72, 146, 147, 334
Pascu, Ștefan 357
Patrici, Petru 353
Pauly, Francisc 353
Păcățeanu, Teodor V. 313
Patărlăgeanu, Radu 207
Pătrășcanu, I. V. 313
Pellico, Silvio 324
Perju, Adelia 316
Perpessicius 73, 77, 111, 115, 120, 314, 315, 319, 320, 324, 358
Perreire, Eugène 189
Perreire, Isaac 189
Petrarca, Francesco 10, 287
Petrescu-Popa, Mariana 314, 316, 327
Petrovanu, Dan 315—317, 319
Philippescu, T. 37
Philippide, Alexandru 13, 313
Pigault de l'Epinoy, Charles-Antoine-Guillaume (Pigult-Lebrun) 292
Ptolomeu, Claudiu (Claudios Ptolemaios) 271
Pumnul, Aron 9, 36, 70, 71, 73, 284,
Pintea, Gherasim 314, 316, 326, 331, 337, 354, 357
Piru, Alexandru 329
Planche, Aug. 335
Planck, Max 66
Platon 9, 15, 16, 25, 120, 255
Plutarh din Cheroneea 33
Pockels, Karl Friedrich 27, 29
Pocorni, Alois 36
Poe, Edgar Allan 118, 119, 120
Poggendorff, Johann-Christian 12, 16
Pogor, Vasile 82
Poitou, Eugene 114
Polichronie, C. A. 141, 333
Polin, Raymond 232
Pompiliu, Miron 45, 47
Pop, Augustin Z. N. 329, 335, 356
Pop-Florantin, Ion 37
Pop Marțian Dionisie vezi Marțian-Pop, Dionisie
Popovici, Liviu 334
Popovici-Ureche vezi Urechia, Alexandrescu Vasile
Pott, A.F. 30
Pouillet, Claude-Servias Matthias 65, 312, 321
Praxitele (Praxiteles) 260
Prichard, James Cowles 312, 320
Pringle-Pattison, A. S. 346
Priscus 278—281, 353
Protopopescu-Pake, Emanuel 199
Proudhon, Pierre Joseph 152
Psam II 22, 88
Psammetich 22
328
Pușcariu, Ilarion 317
Pușkin, Aleksandr Sergheevici 299

Q

Quatrefages de Breau, Jean- Louis-Armand de 59
Quesnay, François 161, 188
Quincy, Josiah (Josua) 155, 157, 162, 244, 245, 247, 348
Quinet, Edgar 113, 114

R

Rafael (Raffaello Sanzio) 297
Raimond, Ferdinand 93, 94
Ranke, Leopold von 32
Rașcu, I. M. 83, 85, 325, 327, 328, 343
Rațiu, Ileana 314, 315, 319, 320, 324, 334
Rau, Hans-Arnold 236, 347
Răducanu, Dan 340
Răducanu, Ion 336, 338, 339, 341
Rădulescu-Dulgheru, Georgeta 328
Rădulescu-Pogoneanu, I.A. 102, 104, 148, 315, 318, 324, 327
Răutu, N. 313
Read, Charles 248
Rebreanu, Liviu 96
Reich, Ferdinand 321
Reinach, Joseph 349
Reinbach, G. 36, 86
Renzi, Lorenzo 313
Rhamses 88
Ricardo, David 6, 154, 157, 161, 163—165, 168, 175, 312, 337, 338
Richter, Elise 313
Richter, Helene 313
Rodope (Rodhopis) 22, 88, 326
Roesler, Robert 78
Romanescu, Aristizza 298
Roscher, Wilhelm 152, 160, 169, 183, 186—188, 334, 341
Rosetti, C.A. 225, 226, 253, 254, 261, 262, 303
Rosetti, Theodor 28, 199, 296
Rotaru, Rodica 329
Rötscher, Heinrich Theodor 6, 146, 149, 257, 314, 350
Roulin, François-Désiré 55
Rousseau, Jean-Jacques 23, 76, 299
Russo, Alecu 136
Rusu, Aurelia 314, 319, 334
Rusu, Liviu 328, 349
Rusu, M. N. 356

S

Sachs, Julius 51, 319
Saigy, Emile 141
Saint Claire Daville, Henri-Etienne 312, 321
Saint-Germain-Leduc, M. 335
Saint-Hilaire, Etienne Geoffroy 321
Saint-Saëns, Camille 140
Salvianus 278—281, 353
Samurcaș, Ioan Al. 148, 149
Savigny, Friedrich Karl 23
Say, Jean-Baptiste 160, 166, 168—170, 188, 243, 259, 312, 337, 338
Săhleanu, Victor 320, 321
Săndulescu, Alexandru 328
Săveanu, Lucius 322
Schachinger, P. Coel. M. 57, 60, 312
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von 9, 10, 119, 300
Scherzel, Alois 9
Schiller, Friedrich von 19, 26, 27, 29, 92, 102, 266, 315, 327
Schiel, J. 344
Schleiden, Matthias Jakob 50—52, 60, 61, 157, 312, 319, 321
Schleiermacher, Daniel Ernst 15, 300
Schopenhauer, Arthur 9, 17, 18, 37, 102, 105, 106, 118, 129, 147—149, 255—264, 299, 300, 326, 328, 330, 338, 350, 351
Schreiber, Albert 343
Schroedinger, Erwin 66, 322
Schulze, A. 350
Schutz, Wilhelm 318
Scurtu, Ion 74, 102, 316, 324, 327, 356
Scurtu, Nicolae 356
Selim I 282
Shakespeare, William 19, 92, 295
Siegel, Heinrich 14, 22
Sihleanu, Alexandru 291, 292
Simion, Eugen 332, 355
Simota, Algeria 317
Sinnagl, Maurus 36
Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de 157, 167, 168, 170, 338
Skarup, Paul 326

Slavici, Ioan 6, 11, 13, 14, 24, 25, 36, 39, 66, 103, 105, 106, 129, 136, 137, 143, 147, 150, 152, 164, 201, 202, 209, 210
Smidt, Caspar 258, 259, 260, 350
Smith, Adam 170—172, 175, 177, 188, 259, 312, 338, 339
Smith, Pershine E. 62, 156, 157, 322, 336
Spencer, Herbert 18, 263, 299, 300
Spengler, Oswald 60, 321
Spielhagen, Friedrich 75
Spinoza, Baruch 10, 14
Socrate 9
Solomon 134
Stahl, Joseph 36
Stein, Charlotte von 92
Stein, Lorenz Jacob von 1—13, 22, 24
Steinthal, Heymann (Heinrich) 28, 30—35, 227, 317
Sterne Carus vezi Krause, Ernst Ludwig
Stirner Max vezi Smidt Caspar
Stoica, Răzvan 316, 327
Stöpel, F. 336
Sturdza, Dimitrie A. 351
Sue, Eugène 113, 114
Surdu, Alexandru 315, 316, 335
Sybel, Heinrich von 32

Ș

Șerif Eddin 283
Șincai, Gheorghe 283, 323
Ștefan cel Mare 112, 150
Ștefanelli, T. V. 86, 87, 313, 326, 328
Ștefanovici, A. 328
Ștefănescu, Grigore 273
Știrbei, Al. 199
Șuiu, Rodica 317
Șuteu, Flora 332

T

Taine, Hippolyte Adolphe 236
Tales din Milet 266
Tanda (pseudonimul lui I. Slavici) 344
Tannery, Paul 343
Tappe, E.D. 349
Tasso, Torquato 76
Teclu, Nicolae 37, 39
Teodor, Pompiliu 357
Teodorescu, Alexandru 317
Teodorovici, Constantin 317, 329
Teodorovici, Maria 329
Thomaschek, Wilhelm 278, 353
Tieck, Johann Ludwig 93
Tissot, Victor 143, 334
Tlà 22, 88, 120, 326
Tocqueville, Alexis-Charles-Henri Clérel de 157, 236, 238—242, 347, 348
Torouțiu, Ilie E. 314—318, 323—325, 328, 331, 335, 342—344, 349, 350, 355
Tosortos 21
Traian (Marcus Ulpius Traianus) 208, 279, 288, 343
Traube, Moritz 321
Treitsche, Heinrich von 29
Turtureanu, Constantin 313
Tyndal, John 312, 321

Ț

Țugui, Pavel 312, 317

U

Ueberweg, Friedrich 266
Urechia, Vasile Alexandrescu 306

V

Vaida, Mircea 330
Van Helmont, Jean Baptiste 116, 117, 129
Varro (pseudonimul lui Eminescu) 80
Vaschide, N. 334
Vasici-Ungureanu, Pavel 105 328
Vasilescu, Anghel 322
Vasiliev, A. A. 353
Vasilievski, V. G. 279
Vasiliu, Aurel 311, 312, 317, 323 326, 328, 333
Vasiloiu, Victor 340
Vatamaniuc, D. 312—315, 319, 316, 317, 320, 324, 326, 333, 334, 337, 344, 346—348, 352
Vatamaniuc, Magdalena D. 312, 323
Vaum, Ecaterina 312
Vermont, Bernard 199
Vernescu, Gheorghe 297
Vernet, Horace 84
Verri, Pietro 169, 170, 188, 333
Viano, Carlo Augusto 232
Vianu, Tudor 301, 329, 357
Vigny, Alfred de 83
Vioreanu, Dumitru Paul 339
Virchow, Rudolf 59, 320
Vischer, Friedrich Theodor 18
Vlad Ţepeş 189, 304, 305
Vladcovschi, Petru 316
Vochel, C. F. vezi Pockels, Karl Friedrich
Vogt, Theodor 10, 11, 14
Voiculescu, Teodor 230, 346
Volovici, Leon 317
Voltaire (François-Marie Arouet) 128, 161, 291
Voronca, Orest 37
Vulcan, Iosif 72, 284

W

Washington, George 242, 348
Weiss, Franz Rudolf 137
Welter, Theodor, Bernhard 87
Wepfer, Johann Jakob 57, 321
Werder, Karl 12, 16
Wettenbergh, C.A. 87, 326
Wieland, Heinrich 92, 94
Wiener, Christian 60, 321
Winthrop, John 242
Wirth, Max 152, 188, 191, 192, 200, 319, 335, 341
Wislicenus, Johann 60, 321
Wöhler, Friedrich 42
Wolf, Christian 10
Wordsworth, William 113

X

Xenopol, Alexandru D. 30, 31, 34, 82, 152, 201, 227, 291, 355

Z

Zapolya, Ion 283
Zăstroiu, Remus 317
Zeller, Eduard 11, 15, 17—19, 38, 87, 127, 227, 235, 256, 349
Zerlendi (familie) 198
Zimmermann, Robert 10—12, 17, 21, 87, 127
Zotu, George 208, 209, 210
Zub, Alexandru 355

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASICENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

SUMAR

Prefață 5

Manuscrisele, jurnal al formării intelectuale și al lărgirii orizontului științific 9
I. Jurnal al formării intelectuale 9
II. Jurnalul lărgirii orizontului științific 36
Manuscrisele, laborator de creație
„Geniu pustiu" și revoluțiile 69
„Sărmanul Dionis" — nuvelă cu dublu final . . . 81
[„Avatarii faraonului Tlà] și fantasticul livresc . . 81
„Cezara" în geografia manuscriselor eminesciene . . 96
„La aniversară" și vîrsta inocenței 107
„Iconostas și fragmentarium", Ahasver, personajul legendar și cavalerul rătăcitor 111
„Archaeus", povestire nouă din „cugetări" vechi .. . 116
[„Moș Iosif"] și monadologia leibniziană 126
[„La curtea cuconului Vasile Creangă"] și orientarea spre proza realistă 130
[„Moartea lui Ioan Vestimie"] și explicarea științifică a visului 138
O proză eminesciană mai puțin 143
Manuscrisele, instrument de lucru
De la Heinrich Theodor Rötcher, la Kant și Eudoxiu Hurmuzaki 146
Carey într-un dicționar de economie politică și despre transport, comerț și socialism 151
David Ricardo despre originea proprietății, muncă și salariu 163
Say și alții despre muncă și comerț 166
Adam Smith și Paul Leroy-Beaulieu despre muncă, buget și balanța comercială 170
John Ramsay McCulloch, Hugh Miller și Joseph Kay despre muncă și situația din Anglia 175

Frédéric Bastiat și liberul-schimb 180
List și Roscher despre protecționism și politica expansionistă germană 183
Max Wirth și Jean Gustave Courcelle-Seneuil despre instituțiile bancare 189
Pascal, continuitatea în timp și teza „Cogito, ergo sum" . 201
John Stuart Mill despre unele probleme de logică, guvernul reprezentativ și intermediari în mecanismul social . . 208
Machiavelli și arta de a guverna 220
Locke și Montalembert despre independența de gîndire și libertatea de acțiune în viața politică 227
Montesquieu despre legi și primejdiile în „statele libere" . 234
Tocqueville despre despotism, demagogie și libertate . . 236
Galiani și Quincy despre moravuri și corupție în viața politică 243
Hamilton și sofismele vieții parlamentare 248
Arthur Schopenhauer și filozofia sa în dezbaterile parlamentare 255
Laplace și principiul independeței absolutului 265
Newton, Galileo Galilei, Kepler, Giordano Bruno, Copernic și legile mecanicii cerești 268
Darwin și legea „corelațiunii creșterii și scăderii" . . . 272
Salvianus și Priscus despre „barbari" și solidaritatea istorică 278
Johann Kaspar Lavater și aplicarea teoriilor fiziognomice la creația populară și în viața politică 284
Dante și două exemple de falsă memorie 287
Emil du Bois-Reymond și unele probleme ale învățămîntului 290
Max Nordau, minciunile convenționale și epilogul scrisului eminescian 296
Organicitatea scrisului eminescian 302

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

Lector : IORDAN DATCU
Tehnoredactor : VASILE CIUCĂ

Bun de tipar : 01. 08. 1988.
Coli ed. 26,50. Coli tipar 23,5

Tiparul executat sub comanda
nr. 853 la
Intreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89-97
Bucureşti,
Republica Socialistă România

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În seria „Universitas“ au apărut:

George Gană — Opera literară a lui Lucian Blaga
Dorina Grăsoiu — Mihail Sebastian sau ironia unui destin

Al. I. Amzulescu — Cîntecul nostru bătrînesc
Sanda Radian — Portrete feminine în romanul românesc interbelic

Dumitru Velciu — Cronicarul Radu Popescu
George Munteanu — Eminescu şi eminescianismul

Urmează să apară:

Mihai Coman — Mitologie românească, vol. II
Cristian Moraru — Al. Ivasiuc
Vasile Sandu — Viaţa lui Hasdeu
Viorel Alecu — G. Călinescu şi „Jurnalul literar“
M. I. Dragomirescu — D. Anghel

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lei 21,50